

Barcode - 9999990291698

Title - Manorama And Shabdaratna Marathi Bhashantar Bhag-I

Subject - Devotional

Author - Vadegaonkar,N.D.

Language - marathi

Pages - 355

Publication Year - 1944

Creator - Fast DLI Downloader

<https://github.com/cancerian0684/dli-downloader>

Barcode EAN.UCC-13

भट्टोजी दीक्षितकृत

प्रौढ मनोरमा

व

त्या ग्रंथावरील शब्दरत्ननामक टीका

यांचे स्त्रीप्रत्ययान्त

मराठीत विस्तृत विवरणासह व प्रक्रियेसह

सुबोध भाषांतर

★

विवरणकर्ता

कै० रावय्याहादुर ना. दा. वाडेगांवकर, एम् ए
सेवानिवृत्त डिस्ट्रिक्ट व सेशनस जज, नागपूर

★

किंमत ७। रु.

-प्रकाशक-

सं. ना. वाडेगावकर

रा. व. वाडेगावकराचा बंगला,
घननोली, नागपूर.

(या पुस्तकाचे सर्व हक्क प्रकाशकाचे स्वाधीन)

-मुद्रक-

वि. ना. वाडेगावकर
उद्यम, कमलियाल प्रेस,
धर्मपेठ, नागपूर.

समर्पणपत्रिका—

कर्तव्यनिष्ठा व न्यायप्रियता यांमुळे पारतंत्र्याच्या काळातील सरकारी नोकरीतहि सरकार व समाजमान्यता पावलेले, ईश्वरावरील अनन्य विश्वास हे ज्यांच्या जीवननैकेचे एकमेव मुक्ताणु होते, ज्यांच्या पराकाष्ठेच्या विद्याभिरुचीने व्यसनाची मर्यादा गाठली होती अशा माझ्या परमपूज्य क. ती. ना. दा. वाटेगांवकर यांच्या स्मृतीस त्यांचीच ही कृति अंगात्मक प्रकाशित स्वरूपांत अत्यंत श्रद्धायुक्त अंतःकरणाने व नम्रभावाने समर्पण करीत आहे.

मनोरमा व शब्दरत्न

यांचें

मराठी भाषांतर

अनुक्रमणिका

	पृष्ठसंख्या
विद्वानांचे अभिप्राय	१-५
लेखकाची प्रस्तावना	६-५१
सज्ञाप्रकरणम्	
विषय	
(१) मनोरमेतील मडगलाचरण	१
(२) मनोरमेतील मडगलाचरणावरील शब्दरत्न	२-४
(३) 'हयवरट्' या शिवसूत्रावरील मनोरमा	५-८
(४) 'हयवरट्' या शिवसूत्रावरील शब्दरत्न	८-१४
(५) 'हल्' या अन्तिम शिवसूत्रावरील मनोरमा	१४-१७
(६) " " " " शब्दरत्न	१७-२२
(७) 'हलन्त्यम्' सू १ या सूत्रावरील मनोरमा	२३
(८) " " " " शब्दरत्न	२३-२७
(९) 'हलन्त्यम्' या सूत्रावरील मनोरमा पुढें चालू	२७-३१
(१०) " " " " शब्दरत्न " "	३१-३८
(११) " " " " मनोरमा " "	३८-४०
(१२) " " " " शब्दरत्न " "	४०-४९
(१३) " " " " मनोरमा " "	४९-५१
(१४) " " " " शब्दरत्न " "	५१-७२

	विषय		पृष्ठसंख्या
(१५)	'आदिरन्त्येन सहना' सू. २ या सूत्रावरील	मनोरमा	३०-३६
(१६)	" " "	शब्दरत्न	३६-८२
(१७)	" " "	मनोरमा पुढे चालू	८२-८६
(१८)	" " "	शब्दरत्न " "	८६-१०२
(१९)	" " "	मनोरमा " "	१०२-११६
(२०)	" " "	शब्दरत्न " "	११७-१३५
(२१)	'उपदेशोऽननुनामिक इत्' सू. ३ या सूत्रावरील	मनोरमा	१३५-१३७
(२२)	" " "	शब्दरत्न	१३७-१६६
(२३)	" " "	मनोरमा पुढे चालू	१६६-१६९
(२४)	" " "	शब्दरत्न " "	१६९-१५०
(२५)	" " "	मनोरमा " "	१५२-१५६
(२६)	" " "	शब्दरत्न " "	१५६-१५९
(२७)	'कालोऽज्' सू. ४ या सूत्रावरील	मनोरमा	१५९-१६०
(२८)	" " "	शब्दरत्न	१६०-१६४
(२९)	'तन्त्यादिन उदात्तम्' सू. ८ या सूत्रावरील	मनोरमा	१६६-१७४
(३०)	" " "	शब्दरत्न	१७६-१८१
(३१)	'सुभ्रनामिवावचना' सू. ९ या सूत्रावरील	मनोरमा	१८१-१८२
(३२)	'तुल्यास्यप्रयत्न शवर्गम्' सू. १० " या सूत्रावरील	मनोरमा	१८२-१८५
(३३)	" " " "	शब्दरत्न	१८५-१८८

(३४)	'पूर्वत्रामिद्धम्' सू १२ या		
	सूत्रावरील	मनोरमा	१८८-१९०
(३५)	" "	"	शब्दरत्न
(३६)	" "	"	मनोरमा पुढें चालु
(३७)	" "	"	शब्दरत्न " "
(३८)	'नाञ्जली' सू १३ या		
	सूत्रावरील	मनोरमा	२३६-२३९
(३९)	" "	"	शब्दरत्न
(४०)	'अणुदित्' सू १४ या		
	सूत्रावरील	मनोरमा	२४४-२४७
(४१)	'अणुदित्' सू १४ या		
	सूत्रावरील	शब्दरत्न	२४८-२६०
(४२)	'बृद्धिरादैच्' सू १६ या		
	सूत्रावरील	मनोरमा	२६०-२६२
(४३)	'भूवादयोऽघातव' सू १८ या		
	सूत्रावरील	मनोरमा	२६३-२६७
(४४)	" "	"	शब्दरत्न
(४५)	'चादयोऽसत्वे' सू २० या		
	सूत्रावरील	मनोरमा	२८८-२८९
(४६)	" "	"	शब्दरत्न
(४७)	'गतिश्च' सू २३ या		
	सूत्रावरील	मनोरमा	२९१-२९२
(४८)	" "	"	शब्दरत्न

प्रकाशकाचे दोन शब्द

माझे परमपूज्य बंगल वं राववहादुर नागपण राजीव वांगेगावकर याम सरकारी नारीतून मवानिवृत्त चाल्यातून एकापतन विद्याप्यामर वगधरा श्रीपरमपूज्यरूपन पुग्म शयण्य लभन या काळात त्यानी मरुत व मगडा भाषाचा जी जनय भावान व पूज्यवृद्धीन मवा वग निल्य तपचया म्हणण्यन अन्कार किवा अतिगयाकिन मुट्याच नाही त्याच्या या प्रान्यतानून अमु य व नाश्वन मरुचाच अम दान ग्रथ निणत्र आर पेरी नागाजी मट्याच परिभाषेदुगपराच विवग्नामर भाषातर त्यान आपया ह्यातानच १०-७ मार्गी प्रसिद्ध वर दुसरा य य म्हणला म्हणत प्रीवमनारमा व गदरन या व विवग्नामर भाषातर नय ग्रथाची नाय ऐक्यानतर मी माया वडिराचा या माहिल्या परिश्रमात तपश्चया म्हणण्यन कुठल्याहि प्रकारना श्रीपनागि मारव नाहा यावहल विडानाची माफी हाण्यम हरवन नाही

माझ्या धरिनी कल्या भाषातराचा मायना पुढे दिग्वा मुप्रगिद्ध विडानाच्या अभिप्रायपरून त्यान वेडर अर्षान् प्रयाथ व सपूण कल्या येग्यास प्र का प्रथाचाच आम्हाद घेतला माहिने इ रुषर आर इतरया दाथ अरिथान्त व पुण्यभायनेन वरया परिश्रमानतर तया मारया हा ग्रथ प्रकाशित त्यावा नी कल्याता इच्छा जिनवा म्वाभावित निजान ता पमिड वरण माझे पवित्र कतथ्य मार हा मासा भावनाहि म्वाभाशिकच शहू वन ल्यातच्या किवा प्रतापराचा वैर्षातक इच्छेग्या या प्रथाचाच प्रकाशनात म मार भाषेचा या अगीव मवा रोडर आगि त्यामरणग्यातारम्या म्वा व रिच्छ विवयवरात या थप्ट य वाच्या नम्याग्याता वा मार हा मी अननयान अधिच जाहे

माधुनिक म्वावनाचा हा काळ आहे त्या दृष्टान माया मुनिपुत्र शिल्लिनी करु ह यादमयत अतीगव म्वावना अमर तरी त्याच प्रकाशन स्वतःच्या जबाबदारीवर करत माझ्या आदर - वाहून आहे परिभाषेदुगेगयान भाषातर माझ्या वडिलीना म्वा व पुण्यभायनेने म्वावना प्रकाशित कर अधान् न मव इत्य ह्यात

(८)

ब्रम्हार्पणच मानावे लागले प्रस्तुत समग्र ग्रन्थाचा आकार सुमारे तीन हजार पृष्ठापर्यंत होणे संभवते हा समग्र ग्रन्थ स्वतःच्या खर्चाने प्रकाशित करणे माझ्या आटोक्यातले नाही

अशा परिस्थितीत साम्प्रतिक संजीवनाच्या प्रवृत्तीच्या दृष्टीने केवळ अनमोल असा हा ग्रन्थ प्रकाशित करण्याचे जे व्यवहार्य पर्याय संभवतात त्याचे विवरण, प्रकाशनाच्या योजनाची रूपरेषा, जनतेकडून माझ्या अपेक्षा इत्यादीची कल्पना एक स्वतंत्र पत्रक काढून दिली आहे त्यापैकी एखादो योजना कार्यान्वित होऊन समग्र ग्रन्थ प्रकाशित होण्याचा याग ईश्वरकृपेने यावयाचा असेल तेव्हा येईल पण पितृकृणातून, अन्पाशाने का होईना उतराई होण्याच्या नम्र भावनेने व संस्कृतप्रेमी अभ्यासकांना या अलभ्य ग्रन्थाचा अल्पसा आस्वाद उपलब्ध करून द्यावा म्हणून तीर्थम्पाच्या प्रथम श्राद्धदिनी (ता १०-३-५१ ला) मी सदर भाषांतरित ग्रन्थाचे पहिले सजा-प्रकरण वडिलानी स्वतः लिहिलेल्या प्रस्तावनेसह प्रसिद्ध करित आहे शेष ग्रन्थ प्रसिद्ध होणे ईश्वरकृपेवर अवलंबून आहे त्या कृपेच्या आविष्काराची उत्कण्ठेने प्रतीक्षा करण्याव्यतिरिक्त आज मला दुमरे काही करता येणे शक्य नाही

या पुस्तकाच्या प्रकाशनाच्या कामी संस्कृताची प्रुफे तपासण्यात प्रो एम् पी चतुर्वेदी यानी मला जो आपुलकीने मदत केली त्याबद्दल मी त्याचा अत्यंत आभारी आहे कमलिभ्रल प्रेसने छपाईच्या कामी केलेल्या मदतीबद्दल मी व्यवस्थापकाचा फार आभारी आहे तसेच माझ्या काही मित्रानी निवळ स्नेहाखानेर मला जी अमूल्य व निरपेक्ष मदत केली तिच्याबद्दल त्याचा नामनिर्देश करून मी आपल्या कृतज्ञतेचे स्वारस्य घालव इच्छित नाही मित्रांचे सहाय्य नमते तर माझ्याभारत्या पामराला इतकीहि मजल गाठता आली नसती

अशेष शब्दब्रम्हाची अनन्यभावे उपासना करण्याच्या बुद्धीनेच माझ्या वडिलानी ही वाङ्मयसेवा केली व त्याच्याच प्रेरणेने हा प्रकाशनाचा योग आला तेव्हा ती त्याच्याच चरणी लज्ज होवो

धतोली, नागपूर
२२-३-१९५१

ख. ना. वाडेगावकर

॥ श्रीगुरु शरणम् ॥

रा रा रावबहादुर ना वा वाडेगावकर यानी प्रौढ मनोरमा व शहरत्न या ग्रन्थाचे जें स्त्रीप्रययान्त विवरण केले आहे त्याचा बराचसा भाग मी वाचला या ग्रन्थात प्रथम प्रत्येक पक्तीचा अक्षराद्यं देऊन पुढे कसात त्या पक्तीचे विस्तृत व माभिक विवरण केले आहे व आवश्यक ठिकाणी पूर्ण प्रक्रिया दिली आहे त्यामुळे ग्रन्थाचा बोध होण्यास साधारण वृद्धीच्या विद्यार्थ्याला देखील माझ्या मते काही अडचण येऊ नये या ग्रन्थात ठिकठिकाणी भाष्य, प्रदीप, उद्यान, काशिका, पदमञ्जरी इत्यादि ग्रन्थातून समर्थक उतारे दिले असल्यामुळे हा ग्रन्थ आदर्शभूत झाला आहे व युनिव्हर्सिटीमारख्या सस्यानी हा माननीय ग्रन्थ सप्रही ठेवण्यास अत्यंत लायक आहे विद्यार्थिवर्गाच्या हिताकरिता हा ग्रन्थ जितक्या लवकर छापला जाईल तितके बरे व या ग्रन्थाचे हिन्दीत भाषान्तर करून ते छापल्यास यू पी , पंजाब, बंगाल, वगैरे प्रांतातील विद्यार्थ्यांना फार फायदा होईल मी हा ग्रन्थ वाचून फार प्रसन्न झालो आहे व एवढे कठिण व्याकरणशास्त्राचे ग्रन्थ महाराष्ट्र भाषेत उतरविणे दुष्कर असून देखील रा व. वाडेगावकर यानी हें जें काम भरल व सुन्दर भाषा लिहून प्रशसनीय रीतिने केले आहे त्याबद्दल मी त्याचे मतपूर्वक अभिनन्दन करितो

बनारस ,

ता ६-१२-४४

गोपाल शास्त्री नेने

व्याकरणाध्यापक, ग स कॉलेज, बनारस

॥ श्रीगुरु शरणम् ॥

संस्कृत भाषेतील शास्त्रीय ग्रंथांचे मराठी भाषेत यथार्थ भाषान्तर करणे हे कार्य सगळ्यांनाच उत्तम रीतिने साधते असे नाही प आचार्य भक्त विष्णुशास्त्री वापट, दीक्षित भाऊशास्त्री लेले, म म प वासुदेव शास्त्री अभ्यकर प्रभृति दिवगत व विद्यमान प घुण्डिराज शास्त्री ऊर्फ बापू दीक्षित वापट पाचगावकर प्रभृति ग्रंथकारानी केलेली भाषांतरे वजाकरितां बहुतेक भाषार्थानुवादात्मकच भाषान्तरे आहेत म्हणावयास हरकत नाही भाषांतरित ग्रंथात सुद्धा वेदातादि शास्त्रीय ग्रंथाची भाषांतरे लोकांत प्रचलित असलेल्या दृष्टांतादिकानी सुसुचिरतरी करिता येतात परंतु सर्वथा नीरस व क्लिष्ट अशा व्याकरण शास्त्रातील विशिष्ट टीकाग्रंथांचे भाषांतर सुव्यवस्थित व यथार्थ रीतिने करणे हे कार्य अति अवघड व फारच कष्टसाध्य असे आहे म्हणूनच जेथे वेदान्त, धर्मशास्त्र वगैरे शास्त्रातील दहा दहा ग्रंथांची भाषान्तरे झालेली मिळतात, तेथे व्याकरणशास्त्रातील दोन तीनच ग्रंथांची भाषांतरे झाली आहेत याचे कारण उघडच आहे प्रस्तुत ग्रंथकारानी काही वर्षांपूर्वी श्री नागोजीभट्ट काळे यानी केलेल्या परिभाषेन्दुशेखर नावाच्या ग्रंथाचे मराठीत सुन्दर भाषांतर केलेले प्रसिद्ध आहेच आता प्रकृत ग्रंथकारानी शब्दरत्न मनोरमेचे अव्ययान भागाचे मराठीत भाषांतर केले आहे ते मी बरेच स्थळी आपातत व एकाच प्रकरण अक्षरशः संपूर्ण वाचून पाहिले आहे त्यामुळे मला निश्चयाने असे सांगता येते की सदरहू भाषांतर प्राचीन परंपरेला व मुळातील गभीर अर्थाला कोठेहि न सोडता उत्तम रीतिने केलेले आहे व्याकरणासारख्या नीरस, क्लिष्ट शास्त्रातील अति कठिण टीकाग्रंथांचे उत्कृष्ट भाषांतर करिता येते याकरिता हा ग्रंथ सर्वदा उत्कृष्ट उदाहरण म्हणून दाखविता येण्या-

सारखा आहे अस्तु ज्यांना व्याकरणशास्त्राचे अध्ययन करण्याची आवड आहे परंतु गुरूवडे जाऊन अध्ययन करिता येणे शक्य नाही, तसेच गुरूजवळ अध्ययन करूनही ग्रन्थ स्पष्ट होण्याकरिता पुनर्चिंतनाची आवश्यकता आहे अशा उभयविध त्रिज्ञासूत्रा या ग्रन्थाने फार उपयोग होणार आहे

७५ वे आनराहेर वय, इन्द्रिये एका काळी आपली धमूनही आपली नाहीत अशी माझ पटवीत आहेत या काळातील सांसारिक सुख, अशा परिस्थितीत १५-१५ तास दिवसा तसेच रात्रीही व्याकरण शास्त्रामारख्या नीरम क्लिष्ट विषयात एकाग्रचित्ताने विचार करित समाधि स्थितीत असलेल्या श्रीमान् पंडित बाबासाहेब धाडेगावकरांना पाहिले म्हणजे प्राचीन विद्वानांची वर्णने प्रत्यक्ष डोळ्यामधोर उभी राहतात असो हा ग्रन्थ लवकरच प्रसिद्ध होण्याचा याग यावा व मराठी भाषेत एका उत्कृष्ट भाषांतराची भर पडावी अशी मदिच्छा प्रकट करितो

पौष वद्य ३००६ बुधवार }
ता ६-१२-४४ काशी }

प. अनन्त शास्त्री फडके
व्याकरणाचार्य, सोमासातीर्थ
प्रा ग म वॉ काशी

॥ श्री विश्वनाथो विजयते तमाम् ॥

रा व श्री ना दा वाडेगावकर यांनी ' प्रौढ-मनोरमा आणि शद्वरत्न ' ह्या व्याकरण शास्त्रावरील जटिल दोन ग्रन्थांचे जे महाराष्ट्र भाषेत विस्तृत विवरण केले आहे त्याचा काही भाग मी वाचला. हा ग्रन्थ सर्वांगसुन्दर जाहला आहे जसा एखादा वैयाकरणमूर्द्धन्य आपल्या प्रियतम विद्यार्थ्यांस प्रत्येक पक्तीचे विशद विवरण करून ग्रन्थाचे गूढ ग्रन्थिरहस्य एकान्तात सागतो तसे हे ' भाषान्तर ' वाचकास चटकन ग्रन्थ प्रमेय सागते यात प्रत्येक पक्तीचा अक्षरार्थ प्रथम देऊन नंतर कसात त्याचे विस्तृत विवरण केले आहे व जेथे प्रक्रिया देणे आवश्यक आहे तेथे सूत्रे देऊन सविस्तर प्रक्रिया दिली आहे आणि ठिकठिकाणी भाष्य काशिका प्रदीप, उद्योत, शब्देन्दुशेखर, पदमजरी इत्यादि ग्रन्थातील समर्पक उतारे दिले आहेत, त्यायोगे ग्रन्थ समजण्यात अडचण जात नाही माझी पूर्ण खात्री आहे की ज्याने कौमुदीचे अध्ययन केले आहे त्याला शिक्षकाच्या सहाय्याशिवाय हा ग्रन्थ वाचल्याने मनोरमा व शद्वरत्न यातील पक्ती उत्तम रीतिने समजू शकते असा सर्वोत्कृष्ट ग्रन्थ लिहिल्याबद्दल मी रावबहादुर यांचे सप्रेम हार्दिक अभिनन्दन करितो महाराष्ट्र प्रान्तात व्याकरणशास्त्राचा प्रचार विरल आहे उत्तर (हिन्दुस्थानात) भारतात व्याकरणशास्त्राचा विशेष प्रचार असल्यामुळे या ग्रन्थाचे हिन्दीत भाषान्तर होणे आवश्यक आहे तसे भाषान्तर केल्यास व्याकरणशास्त्राध्ययन करणाऱ्या छात्रवर्गावर फार उपकार होतील

बनारस
कार्तिक कृ १३ सोमवार
ता १३-११-४४

} सदाशिव शास्त्री मुसलगांवकर
माजी प्रिन्सिपल, सस्कृत कॉलेज, ग्वाल्हेर

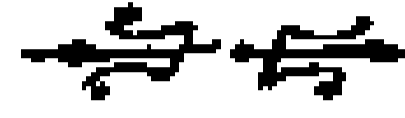
॥ श्री ॥

श्री रा व ना, दा वाडेगावकर यांनी प्रौढ मनोरमा व शब्द-
रत्न या ग्रंथाचे महाराष्ट्र भाषेत जें स्त्रीप्रत्ययान्त विवरण केले
आहे त्याची तीन प्रकरणें मी वाचली या विवरणात प्रत्येक पक्नीचा
प्रथम अक्षरार्थ देऊन पुढें वसात विस्तृत विवेचन केले आहे व अवश्य
ठिकाणी सूत्रें व सूत्रांइव देऊन पूर्ण प्रक्रिया दिती आहे, आणि तसेच
भाष्य, प्रदीप, उद्योत, शंभुशेखर, काशिका, पदमञ्जरी इत्यादि
ग्रंथांतून आवश्यक स्थली सभर्षक उतारे दिले असून त्याचा भावार्थहि
दिला आहे त्यामुळे प्रत्येक पक्नीचा उत्तम रीतीनें अर्थबोध होतो
हा ग्रंथ सरल व सुंदर भाषेत लिहिला असल्यामुळे सामान्य बुद्धीच्या
विद्यार्थ्याला देखील अर्थबोध होण्यात काही अडचण येऊ नये
शब्दरत्नाची भाषा फार अवघड आहे व त्या ग्रंथाचा गूढार्थ मराठी
भाषेत पूर्णपणे उतरविणें हे दुष्कर असून देखील या विवरणात त
उत्तम रीतीनें केले सारांश हे विवरण अत्यंत सुंदर, बोधप्रद व
आदर्शमूत झाले आहे व या उतारवयात शरीर रोगग्रस्त झाले
असून देखील वाडेगावकर माहेवानी जो एवढा प्रचण्ड व सुंदर ग्रंथ
निर्माण केला आहे त्याबद्दल त्याच जितक कौतुक व अभिनंदन केले
तिनके कमीच आहे

ता ६-१२-४४

दिवाकर शाम्भो जोशी
व्याकरणाचार्य
व्याकरण शास्त्राध्यापक गवर्नमेण्ट सस्कृत
कॉलेज व स्या जैन विद्यालय बनारस

प्रस्तावना

शुद्ध कसे बोलावे, शब्द कसे लिहावे, हे शुद्ध का व हे अशुद्ध का, हे व्याकरण शिकल्याने समजते असे जे दादोबाच्या लघुव्याकरणात म्हटले आहे तेच व्याकरणाध्ययनाचे मुख्य प्रयोजन आहे पस्पशान्हिकात संस्कृत व्याकरणाचे अध्ययन करण्याची जी माध्यकारानी अनेक प्रयोजने सांगितली आहेत त्यापैकी 'दुष्टान्शब्दान्मा प्रयुक्ष्महीत्यध्येय व्याकरणम्' म्हणजे चूक शब्दाचा आपणाकडून प्रयोग होऊ नये (व चार लोकांत आपली त्यामुळे फजीति होऊ नये) याकरिता व्याकरणाचे अध्ययन करणे आवश्यक आहे, हे एक प्रयोजन सांगितले आहे व्याकरणशास्त्राचे अध्ययन न करिता शुद्ध व सुंदर संस्कृत बोलणारे कित्येक शास्त्री आपणास आढळतात हे खरे पण व्याकरण शिकलेल्या पुरुषाचा आपल्या भाषणाच्या शुद्धतेसंबंधाने स्वतःचे ठिकाणी जो आत्मविश्वास असतो तसा त्याचे ठिकाणी व्याकरणशास्त्राच्या अध्ययनाच्या अभावामुळे राहू शकत नाही व तुमचा अमुक प्रयोग अशुद्ध आहे असे त्यांना कोणी छेडल्यास, आपल्या प्रयोगाच्या शुद्धाशुद्धतेचा निर्णय करण्याकरिता त्यांना व्याकरणाचीच मदत घेतली पाहिजे 'वेदान्तो वैदिका शब्दा सिद्धा लावाच्च लौकिका । अनर्थक व्याकरणमिति । तेभ्य एव विप्रतिपन्नबुद्धिभ्योऽ ध्येनृभ्य आचार्य इदं शास्त्रमन्वाचष्टे,' म्हणजे वेद शिकल्याने आम्हाला वैदिक शब्दाचे ज्ञान झाले आहे व आमच्या लौकिक व्यवहारामुळे लौकिक शब्दाचेहि आम्हाला ज्ञान झाले आहे व म्हणून व्याकरण शिकण्याची आम्हास काही गरज नाही अशा विपरीत तऱ्हेने विचार करणाऱ्या व भलत्याच दिशेने वाहवलेल्या पुरुषाकरिता आचार्य

पाणिनीने व्याकरणशास्त्र रचले आहे, जसे जें परंपनालिहिल्यात भाष्यकारांनी म्हटले आहे ते अशाच पुरुषांना उद्देशून वर भाषितलेल्या कारणामुळे म्हटले आहे सारांज कोणत्याहि भाषेवर प्रभुत्व संपादन करण्याकरिता जसे त्या भाषेतील आदर्शमूत ग्रन्थाचे काळजीपूर्वक परिशीलन करणे इष्ट व आवश्यक आहे त्याचप्रमाणे त्या भाषेतील आदर्शमूत व्याकरणग्रन्थाचे देखील अध्ययन करणे आवश्यक आहे म्हणूनच मुळावून इग्रजी लिहिताना व बोळताना चुक होऊ नये व त्यांना शुद्ध इग्रजी बालना व लिहिता यावे याकृत्ता इग्रजी शाळातून पहिलेपासून इग्रजी व्याकरण निव्विले जात इग्रजी भाषेत नामाहून विभक्तिप्रत्यय हात नाहीत व नामाचे रूपान्तर होत नाही जे काही थोडे प्रथय त्या भाषेत जातात ते बौटावर मोबप्या-इतके आहेत त्या भाषेत समास होत नाही व भिन्न शब्दाचा सन्धि हात नाही. परंतु मधून भाषेची स्थिति पाहून अगदी भिन्न आहे या भाषेत उन्हे-न्हेचे सन्धि व समास होनात. नामाहून विभक्तिप्रत्यय होनात व ते प्रत्यय होताना नामाचे मूळ स्वरूप पाळटन जातें एवढेंच नव्हे तर अदन्त, इगन्त, सुन्व्यक्षरान्त, व हलन्त नामाहून आणि तसेच स्त्रीलिङ्ग व नपुंसकलिङ्ग नामाहून प्रत्यय कृत्ताना प्रत्ययाच्या स्वरूपात देखील वेळोवेळी फरक पडत जातो तसेच नामाहून अनेक प्रकारचे तद्धित प्रथय होनात व ते प्रथय होताना देखील नामाच्या मूळ स्वरूपात अनेक वेळी गुण, वृद्धि इत्यादि कार्ये हाऊन फरक होता हो गोष्ट नामाची झाली घातूंचे रूप तयार करिताना ता कोश या प्रकारचा धातु आहे हे माहित असणे आवश्यक आहे धातु परम्परीची असल्यास त्याहून एक प्रकारचे प्रथय होत असून तो आत्मनेपदी असल्यास भिन्न प्रकारचे प्रत्यय होनात आणि तो उभयपदी असल्यास दोन्ही प्रकारचे प्रथय होऊन पाक्षिक रूपे सिद्ध होनात. तसेच काहीं धातु सेट्क, काही अनिट्क व काही वेट्क आहेत, यांकीं सेट्क धातूना विशिष्ट लकारात विशिष्ट प्रकारचे प्रत्यय करतेवेळी त्या प्रथयाना इडागम होत असतो म्हणून घातूहून प्रत्यय

करतेवेळी वरील सहा प्रकारच्या धातूंपैकी तो कोणत्या दोन प्रकारचा धातु आहे याचे ज्ञान असणे आवश्यक आहे तसेच सर्व धातूंना प्रत्यय होण्यापूर्वी एकाच प्रकारचे विकरण लागत नसून, भिन्न भिन्न धातूंना भिन्न भिन्न प्रकारची विकरणे लागतात व त्यामुळेच धातूंचे दहा गण पाडले आहेत म्हणून कोणत्याही धातूहून प्रत्यय करण्यापूर्वी तो धातु कोणत्या गणाचा आहे व त्याला कोणते विकरण लावले पाहिजे याचे ज्ञान असणे जरूर आहे त्याचप्रमाणे संस्कृत भाषेत दहा लकार-काळ-मानले आहेत व प्रत्येक लकाराची रूपे सिद्ध करिताना अनेक स्थली प्रत्ययाच्या मूळ स्वरूपात फरक होतो, तसेच प्रत्येक धातूची णिजन्ताची -प्रयोजकाची, -सन्नन्ताची, यङन्ताची व यङ्लुकाची रूपे होतात या शिवाय धातूहून कृत् प्रत्यय होतात व नामाहून विशिष्ट प्रत्यय केल्याने नामधातु तयार होतात ही जी सर्व प्रकारची रूपे वैदिक कालातच अत्यंत प्रगल्भ दर्शला पोहोचलेल्या संस्कृत भाषेत आढळतात ती कशी सिद्ध झाली आहेत व इतर शब्दाची तशा प्रकारची रूपे कशी होतात या व इतर सर्व विषयाचे यथार्थ ज्ञान होण्याकरिता व संस्कृत भाषेवर प्रभुत्व संपादन करण्याकरिता त्या भाषेच्या व्याकरणाचे ज्ञान असणे आवश्यक आहे व ते ज्ञान संपादन करण्याकरिता वैदिक भाषेतील व लौकिक भाषेतील सर्व रूपे लक्षात घेऊन पाणिनीने जे सकलरूपव्यापि व सर्वाङ्गपरिपूर्ण अष्टाध्यायीरूप अद्वितीय व्याकरणशास्त्र निर्माण केले आहे त्याचे काळजीपूर्वक अध्ययन करणे आवश्यक आहे

पाणिनीच्या पूर्वी अनेक व्याकरणाचार्य होऊन गेले त्यापैकी आपिशलि, वाश्यप, गालव, चाक्रवर्मण, भारद्वाज, शाकटायन, शाकल्य, सेनका व स्फोटायन या दहा पूर्वाचार्यांचा नामनिर्देश अष्टाध्यायीत केला आहे ' इद्रश्चन्द्र काशकृत्स्नापिशली शाकटायन । पाणिन्यमरजनेन्द्रा जयन्त्यष्टादिशाब्दिका ' या मुग्धबोधोक्त दिलेल्या कारिकेवरून हे दिसून येते की, इन्द्र, चन्द्र व काशकृत्स्न हे व्याकर-

पाचार्यं देखील पाणिनीच्या पूर्वी झाले होते व पहिल्या दोन आचार्यांचा जरी पाणिनीने अष्टाध्यायीत साक्षात् नामनिर्देश केला नाही तरी, 'प्राचाम्' व 'उदीचाम्' या शब्दांनी त्याने त्याचा अनुक्रमे निर्देश केला आहे इदं हा हिन्दुस्थानच्या पूर्व भागात कोठे तरी राहत असून पाणिनीय काली त्याचा संप्रदाय त्या भागात चालू होता व चन्द्र हा हिन्दुस्थानच्या उत्तर भागात राहत असून त्याचा संप्रदाय त्या भागात पाणिनीय काली चालू होना असे दिसून येते आणि म्हणून पाणिनीने त्या दोघाना अनुक्रमे 'प्राचाम्, उदीचाम्' असे अन्वर्थक रीतीने सूचोविले आहे वीपदेवाच्या कारिकेत निर्दिष्ट असलेला चन्द्र हा पाणिनीच्या अनेक शतकानंतर, म्हणजे ख्रिस्तोत्तर सुमारे पाचव्या शतकात झालेला बौद्ध वैयाकरण चन्द्रगोमिन् नसून पाणिनीच्या पूर्वी झालेला उत्तरदेशस्थ प्रसिद्ध व्याकरणाचार्य होय त्याचप्रमाणे वरील कारिकेत ज्या शाकटायनाचा निर्देश केला आहे तो 'नामच घातु जमाहृ निष्कने, व्याकरणे शकटम्य च तोकम्' या भाष्यात दिलेल्या कारिकेत निर्दिष्ट असलेला पूर्वाचार्य असून, ख्रिस्तोत्तर पाचव्या शतकाच्या उत्तरार्धात झालेला जैन वैयाकरण शाकटायन नव्हे - पाणिनीने जरी काशकृत्स्नाचा अष्टाध्यायीत नामनिर्देश केला नाही तरी भाष्यात त्या पूर्वाचार्याचा कित्येक ठिकाणी नामनिर्देश केलेला आढळतो

पाणिनीने जी अनुपम व सर्वव्यापि सूत्ररचना केली आहे तीवस्तुतः हे दिसून येते की, त्याच्या दौलढ्यासमोर सर्व वैदिक व लौकिक प्रयोग खेळत होते व त्या सकललक्ष्यैकचक्षुष्क अद्वितीय आचार्यानि भाषाज्ञान अगाध असले पाहिजे न्याने सूत्ररचना करत-वेळी वैदिक अनुक्रमणीचा व पूर्वाचार्यांच्या सूत्रप्रथाचा कितपत उप-योग केला हे सांगणे अशक्य आहे, कारण पूर्वाचार्यांचे सूत्रग्रथ अनेक कालापासून उपलब्ध नाहीत. मात्र हे खरे की, त्याने सूत्ररचना करत-वेळी चतुर्दश माहेश्वर सूत्राचा प्रत्याहार सिद्ध करण्याकरिता उपयोग

केला आहे. ही चवदा सूत्रे महेश्वर नामक कोणी तरी पूर्वाचार्यांनी प्रत्याहाराची सिद्धि करण्याकरिता रचली असली पाहिजेत व पाणिनीय काली ती सूत्रे प्रसिद्ध असली पाहिजेत आणि त्या सूत्राचा आधार घेऊन पाणिनीने आपल्या सूत्राने ठिकठिकाणी प्रत्याहाराचा निर्देश केला आहे. आख्यायिका असो आहे की, पाणिनीने उग्र तपश्चर्या करून ही चवदा सूत्रे महादेवापासून प्राप्त करून घेतली. परंतु प्रसिद्ध पुरुषांच्या नावांमार्गे त्यांच्या मरणानंतर ज्या अनेक आख्यायिका जोडल्या जातात त्यापैकीच ही एक आख्यायिका आहे. सारास पाणिनीची कृति सर्वोत्तम व सर्वमान्य ठरल्यामुळे व वार्तिककारांनी त्या वृत्तीला प्राधान्य देऊन अनेक सूत्रावर वार्तिके रचली असल्यामुळे भाष्यकारांनी अष्टाध्यायीवर महाभाष्य लिहून व अनेक वार्तिकांचे स्वप्डन करून पाणिनीय सूत्रांचे समर्थन केले असल्यामुळे अष्टाध्यायीला जे लोकोत्तर महत्त्व व वैशिष्ट्य प्राप्त झाले त्याचा परिणाम हाच झाला असला पाहिजे की, इतर आचार्यांच्या व्याकरणसूत्रांचे जे पठनपाठन पूर्वी चालू होते ते हळूहळू बंद पडून अष्टाध्यायीचेच पठनपाठन सर्वत्र सुरू झाले, व त्यामुळे पूर्वाचार्यांचे सूत्रप्रथम वायगतोने नष्ट होऊन त्या आचार्यांचे नामच अवशिष्ट राहिले.

पाणिनीच्या जीवनचरित्राबद्दल दुर्दैवाने काहीच माहिती उपलब्ध नाही त्याच्या नावाबद्दल व तसेच दीक्षितानी कोमुदीन (पहा सू. १२७४-७५) जी 'पाणिनि' शब्दाची व्युत्पत्ति दिली आहे ती बऱ्याच असे दिसून येते की, तो पणोश्रुपांच्या कुळात जन्मला होता व 'सर्वे सर्वपदादेशा दाक्षीणस्य पाणिने' या भाष्यवचनाबद्दल ते ज्ञापित होते की, त्याच्या आईचे नाव दाक्षी होते दक्षकुळात उत्पन्न झालेला तो कोणी तरी प्रसिद्ध विदुषी आई असली पाहिजे. तिच्या विदुवशांतच पुढे व्याधीचा जन्म झाला. हा पाणिनीच्या मामाचा पुत्र होता असे किन्वेक म्हणतात वार्तिकाने याचा नामनिर्देश आढळतो व एतादृशोक्तमक प्रसिद्ध सप्तहनामक ग्रंथाचा

कर्ता हा होय सदग्रहाची स्तुति करिताना भाष्यकारांनी 'शोभना
 खलु दाक्षायणस्य सदग्रहस्य कृति' असे म्हटले आहे व भाष्यकारांनी
 भाष्य लिहिताना त्या सदग्रहन्याचा बराच उपयोग केला असावा
 असे दिसून येते पाणिनीच्या 'शाखातुरीय' असे म्हटले असल्यामुळे
 त्यावेळी असे दिसून येते की, वायव्य सरहद्द प्रान्तातील शालानुर
 या टिकाणचा पाणिनी रहिवासी होता हे गाव अटक सहाराअवळ
 असून ते आता उजाड झाले आहे परंतु पाणिनीय काली ते प्रसिद्ध
 शहर होते व हूनघाग या चिनी प्रवाशाच्या वर्णनावरून असे दिसून
 येते की, सिन्धुतार मानच्या दक्षिण देशील ते शहर भरभंगट-
 स्थित होते पाणिनीचा गुरु कोण होता हे कळण्यास काही साधन
 नाही; परंतु आल्यायिका अशी आहे की, प्रसिद्ध आचार्य वपं
 त्याचा गुरु होता पाणिनीच्या मृत्युसमवेताने पञ्चतन्त्राने 'सिंहो
 व्याकरणस्य कर्तुं गृह्यन् प्राणान् मुने पाणिने' असा श्लोक आढळतो
 यावेळी असे दिसून येते की, पाणिनी कोठे तरी परगावी जंगल-
 मार्गाने जात असता तो सिंहाकडून मागला गेला ही जी वर बोटक
 माहिती दिली आहे त्याशिवाय पाणिनीसंबंधी इतर काण्ठीहि
 माहिती उपलब्ध नाही

पाणिनी कोणत्या काली ज्ञान यात्रेद्वारे विद्वान् लोकाने बराच
 मतभेद आहे प्रो मॅकम्युलरचे असे म्हणणे आहे की, 'इद्रवणभव'
 मू ५०५ या सूत्राने 'यवन' असा निर्देश असल्यामुळे व हिंदुस्थानचा
 यवनाशी जो व्यवहार सुरू झाला तो ख्रिस्तपूर्व ३२७ मध्ये हिंदु-
 स्थानावर अलेक्झांडर दशहाने स्वारी केल्यानंतर सुरू झाला
 असल्यामुळे, अलेक्झांडरच्या स्वारीनंतर अष्टाध्यायी रचली गेली
 असली पाहिजे कारण प्रो मॅकम्युलरच्या मते ख्रिस्तपूर्व चवथ्या
 शतकाच्या उत्तरेपासून पाणिनी शाला असून पाहिजे या उलट
 सत्यतः सामर्थ्याचे असे म्हणणे आहे की, पाणिनी ख्रिस्तपूर्व
 चौथ्याश्या शतकात शाला डॉ वेदवल्कर व म म हरप्रसाद

शास्त्री या दोघानीहि वरील दोन्ही मताचे खण्डन केले आहे व ते म्हणताना की प्रो गोण्डस्टकरने आपल्या प्रयात म्हटल्याप्रमाणे पाणिनी त्रिस्तपूर्व मातव्या किंवा आठव्या शतकात झाला असला पाहिजे.

पाणिनीनंतर जे अनेक वार्तिककार झाले त्यात कात्यायन हा प्रमुख होना हरप्रसाद शास्त्रींचे असे म्हणणे आहे की, अलाहवादाच्या पश्चिमेस सुमारे तीस मैलाचे अन्तगवर यमुनेच्या काठी मध्या जे कोममनामक गांव आहे व ज्याला पूर्वी कौशाबी म्हणत असत त्या ठिकाणचा राहणारा कात्यायन होय पण पश्चिमाह्निकान 'यथा लौकिकवैदिकेषु' या वार्तिकाचे व्याख्यान करिताना भाष्यकारानी 'प्रियतद्विना दाक्षिणान्या' असे म्हटले असल्यामुळे, त्यावरून हे सूचित होते की, त्याच्या मते कात्यायन दाक्षिणात्य होना. तो ऐन्द्रमाप्रदायाचा अनुयायी असल्यामुळे त्याने कित्येक पाणिनीय सूत्रावर खडनपर वार्तिके केली आहेत व त्या वार्तिकात त्याने पाणिनीचे दोष दाखविले आहेत तो त्रिस्तपूर्व चवथ्या किंवा पाचव्या शतकात झाला असावा त्याच्यानंतर अनेक वार्तिककार झाले. त्यापैकी कित्येकानी कात्यायनाच्या काही वार्तिकांचे खडन करून पाणिनीचेच म्हणणे बरोबर आहे असे म्हटले आहे ही दोन्ही प्रकारची खडनपर व मडनपर वार्तिके भाष्यात दिली आहेत ही दोन्ही प्रकारची वार्तिके एकाच वार्तिककाराने केली हे म्हणणे समुक्तिव दिसत नाही व पूर्वं वार्तिककाराने खडनपर वार्तिके करून उत्तर वार्तिककाराने मडनपर वार्तिके केली आहेत हेच म्हणणे समुक्तिव दिसते भाष्यात सोनाग, भारद्वाजीय, कृपि इत्यादि वार्तिककारांची सापदायिक नावे दिली आहेत

महाभाष्यकार पतञ्जलि हा त्रिस्तपूर्व द्वितीय शतकात झाला. तो गोनदं देशात म्हणजे उज्जयनी व विदिशा-भिलसा-या दोन शहराच्या मध्ये असलेल्या गोनदंतामक शहरात राहणारा असल्यामुळे

त्याला गोनर्दीय असे म्हणत असत त्याच्या आईचे नाव गोणिका होते भाष्यात कित्येक ठिकाणी भाहिष्मती, उज्जयिनी, पाटलिपुत्र व इतर नगराचा निर्देश केला आहे जेव्हा पुष्यमित्राने आपल्या पाटली-पुत्रनामक राजधानीत अश्वमेध केला तेव्हा याजकवर्गापैकी पतञ्जलि हा एक होता हे 'इह पुष्यमित्र याजयाम' या भाष्यवचनावरून दिसून येते. पतञ्जलि जीवत असतानाच मिर्नेन्दरने साकेत व मध्यमिका या सहरावर हल्ला करून त्यांना वेढा दिला व पुष्यमित्राने त्यावेळी ग्रीक लोकांशी युद्ध करून त्याचा पराभव केला. पुष्यमित्र हा ख्रिस्तपूर्व द्वितीय शतकात ज्ञान असल्यामुळे, भाष्यकार त्याच शतकात जाले हे सिद्ध होते भाष्यकाराचा पाणिनीचे ठिकाणी अत्यंत आदर व पूज्यभाव होना त्यांनी भाष्यात ठिकठिकाणी पाणिनीला 'भगवान्' असे संबोधिले आहे व कित्येक ठिकाणी 'प्रमाणमून आचार्यो दर्म-पवित्रपाणि शुचाववशाशे प्राद्धमुख उपविश्य महता प्रयत्नेन सूत्राणि प्रणयति स्म तत्राशक्य वर्णेनाप्यनयकेन भवितु किं पुनरियता सूत्रेण' असे त्यांनी भाष्यात म्हटले आहे व 'शोभना खलु पाणिने सूत्रस्य कृति' असेहि त्यांनी एके ठिकाणी म्हटले आहे त्यांनी भाष्य लिहिताना सङ्ग्रह ग्रन्थाचा वराच उपयोग केला असावा असे दिसून येत व मतंहरीच्या वाक्यपदीय ग्रन्थात महाभाष्याला 'सङ्ग्रह प्रतिकञ्चुक' असे म्हटले आहे भाष्यकारांनी अत्यंत सुन्दर व सगळ्या भाषेत महाभाष्य लिहिले आहे पण ते नमजण्यात अनेक ठिकाणी फार कठिण असल्यामुळे त्यावर कंयटाने प्रदीपनामक विस्तृत टीका ख्रिस्तात्तर सुमारे अकराव्या शतकात लिहिरी व पुढे नागोजी भट्टानी प्रदीपावर उद्योतनामक टीका अठराव्या शतकात लिहिरी या दोन टीकांच्या सहाय्यानेच भाष्य नीट समजुं शकते.

भाष्यकारांनी महाभाष्यान पाणिनीय सूत्राचा अर्थ दिला नाही त्या सूत्राचा अर्थ स्पष्ट आहे असे गृहीत घेऊन भाष्यकारांनी अमुक सूत्रात अमुक शब्द आवश्यक आहे वाच्य व सूत्र अमणे आवश्यक आहे

काय आणि तसेच त्या सूत्रावर रचलेले वातिके असणे आवश्यक आहे काय इत्यादि विषयाची विस्तृत चर्चा केली आहे. पण भाष्य वाचल्याने सूत्रार्थबोध होत नाही भाष्यकाराच्या वेळी जरी पाणिनीय सूत्राचा सर्वांना स्पष्टपणे अर्थ कदाचित् अवगत होत असेल तरी कालान्तराने त्या सूत्राचा अर्थ कळणे अत्यन्त कठिण झाले व भाष्यानील ही उणीव मळून काढण्याच्या हेतूनेच काश्मीरदेशीय जयादित्य व वामन या बौद्ध पण्डितांनी पाणिनीय सूत्रावर काशिका नामक वृत्ति लिहिली कित्येक असे म्हणतात की, जयादित्य हा काश्मीरचा राजा जयापोड असून वामन हा त्याचा प्रधान होता व जयापोड इ. स. ६६० मध्ये वारला असे इट्सिङ्गचे म्हणणे आहे यावरून हे स्पष्ट होते की ख्रिस्तोत्तर सातव्या शतकाने काशिका लिहिली गेली पहिल्या पाच अध्यायावरील वृत्ति जयादित्याने लिहिली असून त्याच्या मरणानंतर बाकीच्या तीन अध्यायावर वामनाने वृत्ति लिहिली अशी आख्यायिका सर्वत्र प्रसिद्ध आहे व दोशिनानीं देखील मनोरमंन जयादित्य व वामन या दोहोमध्ये असणारा मतभेद स्पष्ट केला आहे ही वृत्ति फारच मरळ व सोपी भाषेन लिहिली असून प्रत्येक सूत्रात पूर्व सूत्रातून कोणती पदे अनुवृत्त होतात हे सांगितले आहे व नंतर सूत्रार्थ देऊन अनेक मपपंक् उदाहरणे व प्रत्युदाहरणे दिली आहेत व अशा रीतीने सूत्रार्थ स्पष्ट केला आहे या वृत्तीत प्रत्येक सूत्राचा अर्थ दिल्या असून कोणतेही सूत्र वगळले नाही या वृत्तीचाच बहुतेक आधार घेऊन रामचन्द्राचार्यांनी प्रदिशाकौमुदी व भट्टोजी दोशिनानीं सिद्धान्तकौमुदी लिहिली आहे व दोषानींही बहुधा काशिकेतील उदाहरणे दिली आहेत कौमुदीग्रन्थ तयार होण्यापूर्वी पाणिनीय सूत्राचा अर्थ कळण्याकरिता विद्यार्थी काशिकावृत्ताचेच अध्ययन करीत असत काशिकेपूर्वी किंवा सुमार त्याचकाळी मनुहरोने वाक्यशदाय नामक ग्रन्थ महाभाष्याच्या आधारे लिहिला होता. परंतु तो ग्रन्थ देखील चर्चात्मक असून त्यात पाणिनीय

सूत्राचा अर्थ दिला नसल्यामुळे, विद्यार्थि वर्गाच्या उपयोगाकरिता यामन व जयादिय यांनी काशिकावृत्ति लिहिली

काशिकेवर दोन उत्कृष्ट टीका उपलब्ध आहेत पहिल्या टीकेचे नाव काशिकाविवरणपञ्जिका किंवा काशिकान्यास असे असून त्या टीकेचा वृत्तां श्रीबोधिसन्वदेशीयाचार्यं जितेन्द्रबुद्धि होय हा चोढ पठित्त्रिस्तोत्तर आठव्या शतकात झाला असून त्या शतकाच्या पूर्वापंत त्याने ही टीका लिहिली हरदत्ताने लिहिलेली पदमञ्जरी ही दुसरी टीका होय हरदत्त आन्ध्रदेशीय ब्राम्हण असून त्याच्या पिाचे नाव पद्मकुमार व गुरुचे नाव अपराजित होते त्याने आपल्या ग्रन्थात कियेक ठिकाणी वैयाचा दाखवा दिला असल्यामुळे तो वैयानंतर झाला हे स्पष्ट होत प्रदीपकार काश्मीरदेशस्य वैया हा जो मम्मटाचा वन्द्य व शिष्य होता तो त्रिस्तोत्तर अकराव्या शतकात झाला असल्यामुळे, त्या शतकाच्या अखेरीस किंवा बाराव्या शतकाच्या प्रारंभी हरदत्त झाला असावा

पण काशिकाग्रन्थ व त्यावर दोन वरील विस्तृत व विद्वताप्रचुर टीका निर्माण झाल्याने पाणिनीय सूत्राचा अर्थ पूर्णपणे कळण्याचे उत्कृष्ट साधन जरी उपलब्ध झाले व त्यामुळे सूत्रार्थ कळण्याची अडचण दूर झाली तरी, पाणिनीय शास्त्राचा अभ्यास करणाऱ्या साधारण वृद्धीच्या विद्यार्थि वर्गात त्या काळात ही एक दुसरी अडचण पदोपदा नामत होती ती काही हे ग्रन्थ निर्माण झाल्याने दूर झाली नाही सन्धिदायं करणेवेळीं व प्रत्येक प्रकारच्या अजन्त व हलन्त प्रातिपदिकाची व समेच यानुची अनेक अकाराची रूपे मिट्ट करणेवेळीं ज्या अनेक पाणिनीय सूत्रांची गरज पडते ती सर्व मूर्ते क्रमवारं व प्रकरणवार पठित नसल्यामुळे, तशीं रूपे मिट्ट करिताना विद्यार्थ्यांना बराच त्रास पडत असे व ही त्यांची अडचण वगैरे यम निर्माण झाल्यावर देखील नाहीशी झाली नाही पाणिनीने अष्टाध्यायी तयार करतवेळीं 'अल्पादारममदिग्र्य भारवद्विश्वनोमृषम ।

अस्तोभमनवद्यच्च सूत्र सूत्रविदो विदुः ' ही सूत्राची व्याख्या व तसेच ' अर्धमात्रालाघवेन पुत्रोत्सव मन्वन्ते वैयाकरण ' हा प्रसिद्ध न्याय लक्षात घेऊन सूत्ररचना केली पाणिनीय कालात जरी लिपी व लेखनकला होती तरी लेखनसामग्री फारच अपुरी असल्यामुळे व त्या कालात जे पठन पाठन होत असे ते पोथीच्या सहायाने होत नसून गुरूने मुखाने सूत्रोच्चारण करून सूत्रार्थ शिष्याला नीट रीतीने समजवून देणे व शिष्याने ते सूत्र पाठ करणे अशा रीतीने होत असल्यामुळे, पाणिनीला जेवढ्या थोड्या अक्षराची सूत्रे तयार करणे शक्य असेल तशी सूत्रे करावी लागली व तशी अल्पाक्षरसूत्रे तयार करण्याकरिता त्याला ठिकठिकाणी लघु सज्ञा कराव्या लागल्या व गणपाठ आणि धातुपाठ तयार करावा लागला आणि अनुवृत्तीची मदत घ्यावी लागली व कित्येक ठिकाणी सक्षिप्त लुप्तविभक्तिव व आर्थ प्रयोग देखील करावे लागले तसेच ' विप्रतिषेधे पर कार्यम् ' नू १७५ व ' पूर्वशासिद्धम् ' सू १२ अशी त्याने सूत्रे पठित केली असल्यामुळे, त्या दोन सिद्धान्ताना घेऊन त्याला सूत्रपाठरूप ठरवावा लागला त्याचप्रमाणे अनेक सूत्रात एखादे पद किंवा पदसमुदाय उच्चारण्याची गरज न पडावी याकरिता त्याने काही अधिकारसूत्रे पठित केली व ज्या अधिकारात जेवढी सूत्रे अन्तर्भूत होत असतील तेवढी सर्व सूत्रे त्या अधिकारात पठित केली उदाहरणार्थ ' आ वडा-रादेवा सज्ञा ' सू २३२ व ' असिद्धवदनामात् ' सू २१८३ ही दोन अधिकार सूत्रे आपण घेऊ प्रथम अधिकारसूत्राखाली पाणिनीला अशा सर्व सज्ञा पठित कराव्या लागल्या की ज्यापैकी उत्तरसज्ञा पूर्वसज्ञेचा बाध करिते द्वितीय अधिकार सूत्राखाली त्याला अशी सर्व सूत्रे पठित करावी लागली की, जेथे समाननिमित्तक उत्तरकार्य करणेवेळी पूर्वकार्य असिद्ध ठरते, म्हणजे ते पूर्वकार्य झालेच नाही असे मानून उत्तरकार्य करू या या सर्व कारणांमुळे पाणिनीला सूत्रपाठ विशिष्ट क्रमाने करावा लागला पाणिनीय सूत्रपाठक्रम अशा रीतीने जरी सर्व तऱ्हेने योग्य ठरतो तरी, एखाद्या रूपाची

सिद्धि करण्याकरिता ज्या अनेक सूत्राची प्रवृत्ति करावी लागते ती सर्व सूत्रे अष्टाध्यायीत एके ठिकाणी क्रमवार पठित नसून मिश्र मिश्र स्थली पठित असल्यामुळे, स्वार्थी सिद्धि करतेवेळी विद्यार्थि-वर्गाला फार अडचण भासत असे. ही अडचण दूर करण्याकरिता कौमुदीग्रन्थ निर्माण झाले इ. स. अकराव्या शतकात विमलसरस्वतीने रूपमाला नामक ग्रन्थ तयार केला व मिहलढोपस्य धर्मक्रीर्त्तने रूपमाला नामक ग्रन्थ लिहिला पण हे दोन्ही ग्रन्थ फारच थोडेच असल्यामुळे रामचन्द्राचार्यांनी प्रक्रियाकौमुदी नामक ग्रन्थ तयार केला व त्या ग्रन्थात इष्ट सूत्राची सिद्धि करतेवेळी ज्या अनेक सूत्राची प्रवृत्ति करावी लागते ती सर्व सूत्रे एके ठिकाणी क्रमवार पठित केली व पाणिनीय सूत्राची प्रकरणवार विभागणी केली त्या ग्रन्थाच्या महायाने इष्ट सूत्राची सिद्धि करण्यात विद्यार्थिबर्गाची अडचण दूर झाली व त्या ग्रन्थाचा आधार घेऊनच व सूनरुमान काही ठिकाणी फेरबदल करून दोक्षितानी अष्टाध्यायीतील कोणतेही सूत्र न वगळता सिद्धान्तकौमुदी तयार केली. भारतवर्षीयाने अष्टाध्यायी तयार करण्याचे श्रेय प्राधान्येकरून रामचन्द्राचार्यांनाच आहे हे म्हणण्यात काही अनिश्चयान्ति होत नाही.

रामचन्द्राचार्य हा कृष्णाचार्यांचा पुत्र होता याचे उपासक शेष असून गोत्र कोण्डिन्य हातें व हा ऋग्वेदी ब्राम्हण असून व आद्य देशातील श्रेष्ठ कुळान याचा जन्म झाला असून हा वैष्णवसांप्रदायी तैत्तिरीय ब्राम्हण होता याने प्रक्रियाकौमुदीच्या प्रारंभी व अक्षरीय विद्वान्नाम प्रणाम केला आहे व याच्या पौरुषाने देखील प्रमादटीकेच्या प्रारंभी पठरपूरच्या विद्वानाची स्तुति करून विद्वानास 'विशिष्टेष्ट-देवता' असे आपल्या टोपेत म्हटले आहे यावरून हे स्पष्ट होतें की, पठरपूरचा विद्वान या कुळाचे उपास्य दैवत होतें रामचन्द्र जरी आद्यदेशीय होता तरी तो कोणत्या गावी राहत होता हे कळत नाही. याचा पिता सकलशास्त्रप्रवीण असून याने आपला पिता व पित्याचा

बन्धु गोपालाचार्य याच्या जवळ मकलशास्त्राध्ययन केले होते याने प्रक्रियाकौमुदी, कालनिर्णयदीपिका व वैष्णवमिहान्तदीपिका हे तीन ग्रंथ लिहिले याचा पुत्र नृसिंह असून प्रसादवर्ता विठ्ठल हा नृसिंहाचा पुत्र होता रामचन्द्राच्या कालासंबंधाने विद्वान लोकांत बराच मतभेद दिसतो डॉ भाण्डारकर म्हणतात की, तो इ. स १४५० मध्ये झाला रा. व के पो त्रिवेदी याचे म्हणणे आहे की, तो इ स चौदाव्या शतकात झाला परंतु म स हरप्रसाद शास्त्री म्हणतात की, तो इ स तेराव्या शतकात झाला आणि कोलब्रुक साहेबांचे म्हणणे देखील असेच दिसत इ स १४३७ मध्ये लिहिलेली प्रक्रिया-कौमुदीची प्रत डेकन कालजच्या लायब्ररीत उपलब्ध असून त्याहि पूर्वी इ स १४२० मध्ये लिहिलेली प्रत बनारस येथील गव्हरमेट संस्कृत कालेजच्या पुस्तकनडग्रहालयाने उपलब्ध आहे म्हणून रामचन्द्राचार्य इ स १४५० मध्ये झाला इ डॉ भाण्डारकराचे म्हणणे बरोबर मानता येत नाही मन्नाथाय इ स चौदाव्या शतकात झाला असून त्याच्या पूर्वी हेमाद्रि झाला व हेमाद्रीने आपल्या गधुवशाच्या टीकेत-पहा मगं १५ श्लोक ६९-प्रसादटीकेचा उल्लेख केला आहे त्यावरून हे स्पष्ट होते की, रामचन्द्राचार्य तेराव्या शतकाच्या प्रारंभी झाला असून त्या शतकाच्या उत्तरार्धात त्याचा पौत्र प्रसादकार विठ्ठल झाला असावा

डॉ अश्विनेश्वर्याच्या म्हणण्याप्रमाणे प्रक्रियाकौमुदीवर महा टीका लिहिल्या गेऱ्या त्यापैकी विठ्ठलाची प्रसादटीका ही एक असून दुसरी टीका भट्टोजी दोशनाचे गुरु पाराशरामोत्रीय श्रीकृष्ण शेष यानी लिहिली आहे व तिचे नाव प्रक्रियाप्रकाश आहे शेषकृष्णाच्या वडिलाचे नाव नृसिंहाचार्य होते व शेष घराण्याचा वंशवृक्ष पुढे दिव्याप्रमाणे आहे--

नृसिंहाचार्यं

श्रीकृष्ण (भट्टोजी दीक्षिताचे गुरु व प्रकाशक) चिन्तामणि

वीरेश्वर

नारायण

(प जगन्नाथरायाचे गुरु)

पुरुषोत्तम

चक्रपाणि

नृसिंहाचार्याला विजयानगरच्या राजसभेन भट्टभट्टारक ही पदवी दिली होती हे शैषकृष्णांनी केलेल्या मुरारिविजय नाटकावरून दिसून येते या घराण्याचे वास्तव्य गादावाठच्या प्रान्तात असून या घराण्याचा मूळ पुरुष विश्वरूप होना हे वरील नाटकातील पुढे दिलेल्या उताऱ्यावरून स्पष्ट होते—'अस्ति किल दक्षिणात्यस्य गोदारोधीवास्तव्यस्य श्रीमद्विश्वरूपवशवनमुक्तामणेरधि विद्यानगरसभ विद्वद्भृन्वित्तीर्णभट्टभट्टारकापरनाम्नो भट्टनृसिंहम्यात्मज कृष्णभट्टो नाम महाविद्वत्कवि ।' रा ४ वामुदेव अनन्त वाचडेंकर याचे अग भरणे आहे की, ज्याने यान्नवल्क्यस्मृतीवर विस्तृत टीका लिहिली व तिचा उल्लेख विज्ञानेश्वराने मित्ताकरत केला आहे तो हा बहुधा विश्वरूप असावा शैषकृष्णाचा बन्धु चिन्तामणि याने रसमञ्जरीवर जी परिमल नावाची टीका लिहिली आहे तीत त्याने अखेरीस 'श्रीनृसिंहचरणोपासिता ब्रह्मपुरनिवासिना श्रीशैषचिन्तामणिना निमित्तो रसमञ्जरीपरिमल सनात् ।' असे म्हटले असल्यामुळे त्यावरून हे स्पष्ट होते की, या शैषघराण्याचे राहण्याचे मूळ ठिकाण ब्रह्मपूर असून या कुलाचे श्रीनृसिंह हे उपास्य दैवत होते ब्रह्मपूर हे गाव

राजमहेंद्रीपामून सुमारे ४० मैलावर असून तेथे चारसे किंवा पाचसे जाघत्राम्हाणाची घरे आहेत व त्या गावान नृसिंहाचे देवालय असून नृसिंहाची मूर्ति पुष्कळ उंच आहे व दरवर्षी तेथे नृसिंहाची यात्रा भरत असून मांड्या घाटाने खोल्सव होत असतो शैषकृष्णांनी आपल्या पिचाजवळ सर्व शास्त्राचा अभ्यास करून इ स पधराव्या शतकाच्या पूर्वार्धात ते काशीस राहण्यास गेले व तेथेच स्थायिक झाले आणि हे प्रखर विद्वान पण्डित असल्यामुळे याची लीकरच सर्वत्र प्रसिद्धि झाली पण्डितप्रकाण्ड द्राविड अप्पया दीक्षिताचे व तसेच नारायणभट्टाचे चिरजीव व भट्टोजी दीक्षिताचे उत्तरगुरु शंकरभट्ट हे दोघेहि याच समकाळीन होते अकर वादनहाचा प्रधान तोडरमल याचा जो पुत्र गिरिधारी होता त्याचा श्रीकृष्णशेषाना आयय मिळाल्यामुळे त्याचा दिल्लीदरवारच्या पण्डितसभेत प्रवेश झाला व जहांगीरचे काळी त्याच मधून मधून दिल्लीस राहणे सुरू झाले त्यानी गिरिधारिप्रभृति बड्या मद्दारासमोर स्वतः रचलेल्या वसवध नाटकाचा प्रयाग करून दाखविल्यामुळे त्याचा सर्वत्र गौरव झाला अल्हाबादजवळ असलेल्या पत्रपुञ्जमस्थानच्या विरवलनामक राजाने त्याचा पुत्र जो कल्याण त्याला व्याकरणशास्त्रात प्रवीण करावे अशा शैषकृष्णाना विनति कल्यावर शैषकृष्णांनी प्रक्रिया-कौमुदीवर प्रकाशटीका लिहिली व बहुधा ही टीकाच त्याची सर्वत्र प्रसिद्धि हाण्यास व त्याचा दिल्लीदरवारच्या पण्डितसभेत प्रवेश होण्यास कारण झाली अमरी पाहिजे राजा विरवल इ स १५८६ मध्ये वारला त्यावरून ह्यप्रमादशास्त्री म्हणतात—'Vira-Vala died in 1586 A D The request for writing Prakriya-Prakash must have been made when Kalyan was very young. So I put it down in the sixties of the century Bhattaji must have read with SeshKrishna when the Prakriya Prakash was in the making. Perhaps he and Kalyan read together' पण हे त्याचे

म्हणजे वरोवर मानल्यास भट्टोजी दीक्षिताचा जन्मसाल इ. स. १५५० च्या सुमारे वीस वर्षे पूर्वीचा मानावा लागेल, कारण १५५०-१५६० च्या दरम्यान प्रकाशटीका लिहिली जात असताना जर श्रीकृष्णशेषानी त्यांना ती पढविली तर त्यावेळी भट्टोजी दीक्षिताचे वय सुमारे २५ तरी असले पाहिजे, म्हणजे त्याचा जन्म सुमारे इ. स. १५३० मध्ये झाला असावा असे मानणे भाग आहे पण इ. स. १६२६ चे सुमारास त्याचा जो जगन्नाथ पण्डिताशी कडाक्याचा वादविवाद झाला त्याच्यानंतर लीफरच सुमारे इ. स. १६३० मध्ये त्याच्या सुमारे ७५ व्या वर्षी त्याचा अन्त झाला असल्यामुळे, त्याचा जन्म सुमारे इ. स. १५५५ मध्ये झाला असला पाहिजे म्हणून श्रीकृष्णशेषाच्या प्रसिद्धीला व त्याचा दिल्लीदरवारच्या पण्डितसभेत प्रवेश होण्याला प्रामुख्याने कारणीभूत झालेली प्रकाशटीका जरी इ. स. १५६० च्या सुमारास लिहिली गेली असली तरी, शेषकृष्णानी भट्टोजी दीक्षिताना ती टीका इ. स. १५८० चे सुमारास पढविली असली पाहिजे हेच मानणे योग्य दिसते कमवध व प्रक्रियाप्रकाश या दोन ग्रथाखेरीज श्रीकृष्णशेषाना पारिजातहरण-चम्पू, उपाधरिणय, मुरारिविजय, मत्स्यभाषापरिणय, मत्स्यभाषा-विलास व क्रियागोपनकाव्य हे ग्रथ लिहिले आहेत

भट्टोजी दीक्षित तैलम ब्राम्हण होते. ते ऋग्वेदी होते किंवा कृष्णयजुर्वेदी हे निश्चयपूर्वक सांगणे कठिण आहे त्यांनी तैत्तिरीय सध्याभाष्य लिहिले असल्यामुळे ते कृष्णयजुर्वेदी असले पाहिजेत असे कित्येकांचे म्हणणे आहे इतरांचे असे म्हणणे आहे की, त्यांनी काँगु-दीत व मनोरमंत ऋग्वेदाचीच उदाहरणे विशेषेकरून दिली असून आपल्या सिद्धान्ताच्या समर्थनार्थ त्यांनी ऋग्वेदीय शीनक प्रतिशा-स्याचा आधार दिला असल्यामुळे ते ऋग्वेदी ब्राम्हण असले पाहिजेत व एक गृहस्थ असेहि म्हणतात की, भट्टोजीनी जसे तैत्तिरीय सध्या-भाष्य लिहिले आहे तसेच ऋग्वेदी सध्याभाष्य व ऋग्वेदभाष्यसार

देखील लिहिले आहे. म्हणून दीक्षित कृष्णयजुर्वेदीच होते हे निश्च-
याने सांगता येत नाही. पण ते ऋग्वेदी असोत किंवा कृष्णयजुर्वेदी
असोत ते तैलंग ब्राम्हण होते हे मात्र खास आहे; कारण त्यांच्या
शिष्यपरंपरेत हेच सांगण्यात येते की, ते तैलंग ब्राम्हण होते. म. म.
भट्टजीनाम्ही घाटे व प्रसिद्ध सदाशिवशास्त्री घुले यांचे पौत्र म. म.
भाऊशास्त्री घुले हे म्हणून असत की भट्टोजी तैलंग ब्राम्हण होते
आणि शिष्यपरंपरेत प्रसिद्ध अमलेली अशा प्रकारची पुरातन वार्ता
विश्वामाहं आहे. कित्येक म्हणतात की, भट्टोजी महाराष्ट्र ब्राम्हण
होते पण तसे म्हणण्याचे कारण एवढेच दिसते की, भट्टोजी दीक्षित
बरेच दिवस काशीत राहून महाराष्ट्र ब्राम्हणांनी समरस झाले
असल्यामुळे व महाराष्ट्र ब्राम्हणांनीच त्यांच्या वंशजांचा विवाहमवघ
घडून आला असल्यामुळे त्यांना महाराष्ट्र ब्राम्हण म्हणतात कित्ये-
कांनी असे विधान केले आहे की, भट्टोजी दीक्षित शैणवी होते पण
हे म्हणणे नि मग्य चूक आहे भट्टोजीच्या काळात शैणवी ब्राम्हण
मानले जात नसत त्यापुढे अनेक वर्षांनंतर शिवाजीचे काळी गाणामट्ट
इत्यादि पंडित लोकांनी राजमतेन असा निर्णय दिला की, शैणवी
जरी पूर्वी ब्राम्हण होते तरी अमर्यभशणाचे सेवन केल्याने ते भट्ट
झाले असल्यामुळे त्यांनी प्रायश्चित्त घेऊन अध्ययन दान व यजन ही
तीन कर्मे करावी व अध्यापन, प्रतिग्रह व याजन ही कर्मे करून नयेत
अजून देखील कर्मनिष्ठ ब्राम्हण त्यांच्यांनी रोंटीबेटी व्यवहार करीत
नाहिले म्हणून जर भट्टोजी दीक्षित शैणवी असते तर शैणवृष्णा-
सारख्या कर्मठ वैष्णवाने व अप्पंयाने त्यांचे त्या काळाने गुण्व
पत्करले नसते व वरदगात्र, नौल्यष्ट शुक्ल इत्यादिकांनी त्यांचे
शिष्यत्व पत्करले नसते आणि तसेच नागोजी भट्टांनी हरि दीक्षिता-
जवळ शास्त्राध्ययन केले नसते दुसरे असे की, जर भट्टोजी शैणवी
असते तर जगन्नाथपंडिताने त्यांना जी शिष्याची नामोली वाहिरी
आहे तीत तो त्यांच्या जातीचा निर्दोष केल्याशिवाय कधीहि राहिल

नमना विद्येपेकस्मिन् जेहा भट्टोजी दीक्षितानी जगन्नाथपटितान्
 म्लेच्छ म्हेले तेहा जगन्नाथानें तनाच घेल्क्या श्रदान त्याचा ज्ञानि-
 निर्देश करून त्याना निवा दिल्या असनी म्हणून भट्टोजी दीक्षित
 शेषवो ब्राम्हण होणे हें म्हणणे निराधार व नूक ठरते याहिपेक्षा
 अधिक चमत्कारिक व हास्यास्पद विधान प ज्वालाप्रमाद मिश्र,
 मुरादाबाद, यानी केले आहे त्यानी मिदाल्नकोमुदीचे हिंदीत भाषा-
 न्तर केले असून त्याच्या आरभी जी प्रस्तावना लिहिणे आहे तीत
 ते असे म्हणतात की, भट्टोजी दीक्षित कान्यकुब्ज ब्राम्हण असून
 कनौजच्या राजाचे इ स बागच्या शत्रुकात मभापति होते त्यानी
 दीक्षिताना चार शत्रु मार्गे ओढले असून कान्यकुब्ज ब्राम्हणात
 टकला आहे या विधानाच खण्डन करण्याच्या भरोस पडणे हे
 त्याला अर्थ महत्त्व देण होय म्हणून ' स्वल्पव्याकियैव पराविद्या '
 या न्यायान्वये त्याच्या परात्मा निर्देश करण हच त्याचे सम्पूर्ण
 खण्डन होय

प्राचीन सास्कृत ग्रन्थकार आपल्या ग्रन्थात स्वतः विषयी काहीच
 साहिती नसून केवळ ठेवीत नसल्यामुळे त्याच्या काळाचा निर्णय करणे
 किंवा त्याचे चरित्र लिहिणे फारच कठीण जात ज्या वर्षी त्यानी
 आपला ग्रन्थ तयार केला तें वर्ष जर त्यानी आपल्या ग्रन्थात लिहिले
 असने तर त्याच्या काळाचा निर्णय सहज करता येऊ शकला असता
 परंतु दुर्दैवाने त्या काळान तशी प्रथाच नव्हती म्हणून भट्टोजी
 दीक्षित कोणत्या वर्षी जन्मले व कोणत्या वर्षी वारले हे निश्चयकरून
 सांगता येऊ शकत नाही तथापि त्याच्या काळाचा सामान्यतः निर्णय
 करण्याचा मी येथें प्रयत्न करीत आहे पण त्याच्या काळाचा निर्णय
 करण्याकरिता त्याचे गुरु अप्पया दीक्षित याच्या काळाचा निर्णय
 प्रथम करणे आवश्यक आहे भट्टोजी दीक्षितानी श्रीकृष्णशैवाजवळ
 महाभाष्यान्त संपूर्ण व्याकरणशास्त्र लिहून व नंतर प्रसिद्ध नारायण-
 भट्टाचे चिरजीव शंकरभट्ट याचेजवळ वेदान्तशास्त्राचे व मीमांसाशास्त्राचे

साधारण अध्ययन करून पुढे सिद्धान्तकौमुदी लिहिली त्याकाळी अप्पैया दीक्षित हे महाविद्वान् व सर्वशास्त्रपारङ्गत पण्डित गणले जात होते व त्यांनी वेदान्तावर व मीमांसेवर अनेक विद्वत्ताप्रचुर ग्रन्थ लिहिले असल्यामुळे आणि ते मीमांसकमूर्धन्य मानले जाऊन असल्यामुळे त्यांची उत्तर हिन्दुस्थानात सर्वत्र कीर्ति पसरली होती व काशीत देखील त्यांच्या ग्रन्थाची सर्वत्र प्रशंसा होऊन होती म्हणून भट्टोजी दीक्षितांनी आपल्या सिद्धान्तकौमुदीची एक प्रत त्यांच्याकडे मूद्राय पाठविली व त्यांच्याकडून भट्टोजी दीक्षितांचा ग्रन्थ फारच उत्तम रीतीने लिहिला गेला आहे असा प्रशंसापर संदेश देखील भट्टोजींना आला हाता अशी किवदन्ती प्रचलित आहे म्हणून त्यांच्याकडून वेदान्त व मीमांसा या दोन गहन शास्त्रांचे अध्ययन करावे अशी भट्टोजींना इच्छा झाली व त्यावेळी त्यांचे कनिष्ठ वन्पु रत्नगोजी देखील द्रावीड-प्रान्तात राहून असल्यामुळे, त्यांनी सेतुबन्धरामेश्वरच्या यात्रेला जाण्याचा व अप्पैयाचे दर्शन घेण्याचा निश्चय केला आणि त्याप्रमाणे ते रामेश्वरास जावयास निघाले. वाटेत चिदंबरम् हे पवित्रक्षेत्र पडत असल्यामुळे व त्यावेळी तेथे अप्पैया दीक्षित राहून असल्यामुळे त्यांनी तेथे मुक्काम केला व ते अप्पैयाच्या दर्शनास गेले. आम्हायिका अशी आहे की, त्यावेळी कर्मधर्मसंयोगाने अप्पैया दीक्षित आपल्या विद्यार्थ्यांना भट्टोजीची सिद्धान्तकौमुदी पढवीत होते. भट्टोजींनी स्वतः बद्दल काही माहिती न देता ते तेथे पाठ ऐकत बसले. कौमुदीचा पाठ झाल्यावर अप्पैयांनी आपल्या विद्यार्थ्यांना असे सांगितले की, जरी भट्टोजींनी अशी विधाने केली आहेत तरी ती भाष्यविरुद्ध दिसतात व त्यांना भाष्य वाचून दाखविले त्यावर दीक्षितांनी आपल्या मताचे समर्थन करण्याकरिता असे म्हटले की, भाष्याचा आशय अप्पैयांनी सांगितल्याप्रमाणे नसून कौमुदीत जे सिद्धान्त सांगितले आहेत त्यांच्यासारखा वास्तविक भाष्याचा आशय आहे. दोन तीन दिवस असेच झाले. अप्पैया दीक्षितांनी कौमुदीत दिलेल्या सिद्धान्ताविरुद्ध भाष्याचा

अर्थ सागावा व भट्टोजीनी माप्याचा आशय वेगळा आहे असे सागून कौमुदीतील सिद्धान्ताचे उत्तम रीतीने समर्थन करावे हे पाहून अप्पैया दीक्षित आश्चर्यचकित झाले व त्यांना असे वाटले की, हा महाविद्वान् पण्डित बहुधा भट्टोजी दीक्षितच असावा. म्हणून त्यांनी तुम्ही भट्टोजी दीक्षित आहात काय असा भट्टोजींना स्पष्टच प्रश्न केला मी तोच आहे हे भट्टोजींना कबूल करावे लागले व त्यांनी अप्पैयास विनयपूर्वक नमस्कार करून आपण कोणत्या हेतूने येथे आली आहो हे अप्पैयांना कळविले हे ऐकून अप्पैयांना फारच आनंद झाला (पहा सूत्रमण्य शास्त्रिकृत श्रीमदप्पैयादीक्षितेन्द्रविजय पान १७-१८) एवढा महाविद्वान् पुरुष प्रसिद्ध काशी विद्यापीठ सोडून व एवढ्या लाबचा प्रवास करून मजकडे शिक्षणार्थ आला आहे हे त्यांनी ऐकल्यावर त्यांनी भट्टोजीला प्रेमालिङ्गन दिले व तेव्हापासून जे त्याच्यात प्रेम जडले ते अखेरपर्यंत कायम राहिले नंतर भट्टोजी रामेश्वरच्या यात्रेकरिता रवाना झाले व यात्रा करून परत आल्यावर ते अप्पैया जवळ सुमारे तीन वर्षे राहिले तेवढ्या अवधीत त्या कुशाग्रबुद्धि भट्टोजीला त्यांनी शाकरभाष्यापासून परिमलापर्यंत सर्व वेदान्तग्रन्थ व तसेच मीमांसाग्रन्थहि शिकविले हे शिक्षण पूर्ण झाल्यावर ते भट्टोजीला केलदीचा राजा व्यकटपति याजकडे भेटोस घेऊन गेले व्यकटपति हा स्वतः विद्वान् व अप्पैयादीक्षितासारखा बڑा अद्वैतपंथाचा पुरस्कर्ता होता अप्पैयांनी भट्टोजीची प्रशंसा करून त्याची ओळख करून दिल्यावर व्यकटपति फार प्रसन्न झाला त्यावेळी रङ्गोजी दीक्षित देखील व्यकटपतीच्या आश्रयास येऊन राहिले होते काही दिवस तेथे मुक्काम केल्यावर व्यकटपतीने भट्टोजींना विनंति केली की, त्यांनी अद्वैतसिद्धान्तावर एक उत्तम ग्रन्थ लिहावा व राजाच्या आज्ञेनुसार भट्टोजींनी तत्वकौस्तुभनामक ग्रन्थ लिहिला त्या ग्रन्थात त्यांनी 'केलदीव्यकटेन्द्रस्य निर्देशाद्विदुषा मुदी ध्वान्तोच्छ्रितौ पट्टतरस्त-न्यते तत्वकौस्तुभ ॥' असे स्पष्ट म्हटले आहे या नंतर व्यकटपतीने

त्याचा गौरव करून त्याची रवानगी केली पुढे भट्टोजी काही दिवस अप्पैयाजवळ राहून त्याच्या निर्देशानुसार त्यानी मीमासेवर एक उत्तम ग्रन्थ लिहिला हे सर्व काम आटोपल्यावर भट्टोजी अप्पैया दक्षिणामह काशीस परत जावयास निघाले अप्पैया दक्षिण सुमारे तीन वर्षे काशीत राहून नंतर आपल्या गावी परत आले व तेथे लोंकरच सुमारे दोन तीन वर्षांनी त्याचे देहावसान झाले

अप्पैया दक्षिणाच्या कालासंबंधी देखील मतभेद दिसून येतो. शिवानन्दयोगीन्द्राने अप्पैयाची नष्टजातक पत्रिका देऊन असे म्हटले आहे की, अप्पैयाचा जन्म १८ सप्टेंबर १५५३ मध्ये झाला व ते १६२६ साली वारले अप्पैयाचा वंशज देखील असे म्हणतो की, १५५४-१६२६ हा अप्पैयाचा काल होय पण मद्रास ओरिअंटल जर्नल १९२८ व १९२९ यात महालिङ्गशास्त्री, मद्रास, यांनी दोन विद्वत्ताप्रचुर लेख अप्पैयाबद्दल लिहिले आहेत व त्यात त्यानी असे सिद्ध करून दाखविले आहे की, अप्पैया दक्षिण इ स १५२० साली जन्मले व १५९३ साली त्याचा मृत्यू झाला या सिद्धान्ताच्या समर्थनार्थ त्यांनी जी अनेक प्रमाणे दिली आहेत त्यांपैकी एक हे आहे की पाण्ड्यवशातील राजा चद्रशेखर राज्य करीत असता त्याने त्यावळी तरणावस्थेत जन्मलेल्या अप्पैयाची कीर्ति ऐकली व आपल्या दरवारातील पण्डिताना अप्पैयाबरोबर वादविवाद करावा असे आवाहन केले तव्हा त्या दरवारातील रत्नखेतनामक पण्डित अप्पैयाशी वादविवाद करण्यास तयार झाला त्यावर चद्रशेखराने अप्पैयास पाचारण केले व अप्पैया तेथे आल्यावर त्याचा रत्नखेताशी वादविवाद झाला वादान्त रत्नखेतन पंगमून झाला व त्याने अविवाहित अप्पैयाला आपली कन्या माणिकाम्बा मोठ्या प्रेमाने अर्पण केली हे जे पाणिग्रहण घडवून आणले त्याला राजा चद्रशेखर मुख्यत्वेकरून कारण झाला. राजा चद्रशेखर १५४२ साली वारला यावरून हे सिद्ध होणे की अप्पैया दक्षिण त्यावेळी २०-२२ वर्षांचा असावा हे

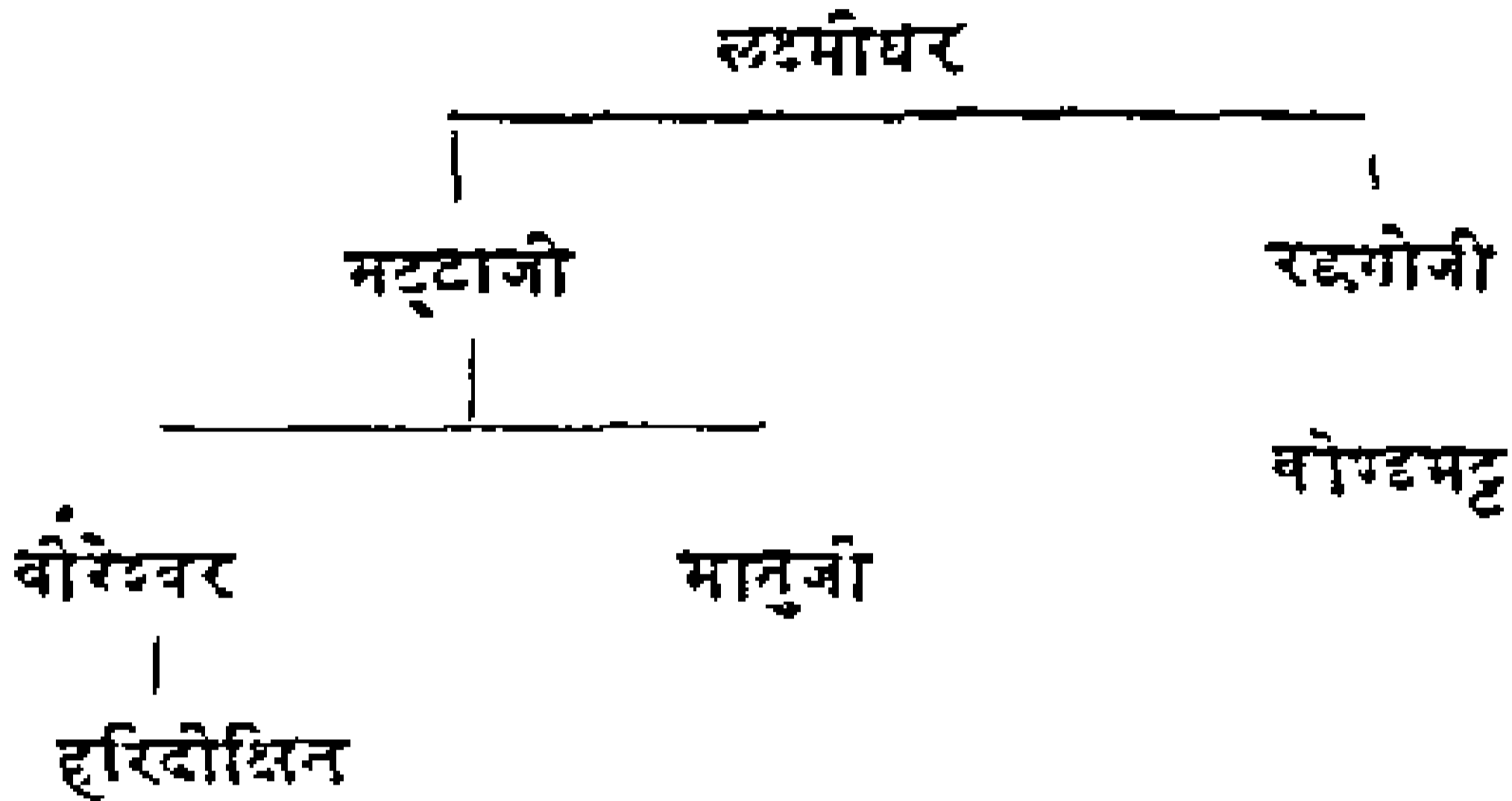
जें प्रमाण महालिङ्गशास्त्रांनी दिल आहे तें ऐतिहासिक दृष्ट्या खरे असल्यास, अप्पैयाचा जन्म १५५३ किंवा १५५४ साली झाला हे जें इतरांनी विधान केले आहे ते चूक ठरते दोन्ही पक्षांना हे मान्य आहे की, अप्पैया दीक्षित ७३ वर्षांचे असताना वारले म्हणून जर अप्पैयाचा जन्म १५२० साली झाला हे खरे मानता तर १५९३ साली त्याचे देहावमान झाले हे आपोआपच मिद्ध होते महालिङ्गशास्त्रांनी जी अनेक कारणे दिली आहेत त्यावरून मला अल्प मतीने असे वाटते की, त्याचे विधान वगोवर आहे व व्ही के रामस्वामी शास्त्री एम्. ए. यांनी इग्रजो भाषेन जें जगन्नाथ पांडिताचे चरित्र लिहिले आहे त्यात देखील त्यांनी असेच मत पान २१ मध्ये प्रदर्शित केले आहे अशा रीतीने अप्पैया दीक्षिताचा काल १५२०-१५९३ मानल्यास, भट्टोजीचा १५७५-१६३० हा जो काल सध्या मानला जातो तो त्याच्या जन्मकालासम्बधानें काही वर्षे मागे टक्कलणें आवश्यक आहे, कारण महामाष्यांत व्याकरणशास्त्राचे व प्रक्रिया-कौमुदी, प्रसाद, प्रकाश, काशिका, न्यास, पदमञ्जरी इत्यादि व्याकरणशास्त्रावरील अनेक ग्रन्थांचे श्रीकृष्णशेषाजवळ संपूर्ण अध्ययन करून व पुढे शंकरभट्टाजवळ वेदान्तशास्त्र व मौमामाशास्त्र शिकून आणि नंतर मिद्धान्तकौमुदी लिहून भट्टोजी दीक्षित जेव्हा रामस्वरचें मात्रेस गेले तेव्हा त्याचे वय निदान ३० तसे असले पाहिजे म्हणून त्याच्या यात्रेचा काळ सुमारे १५८६ ठरतो व तें अप्पैयाजवळ सुमारे तीन वर्षे राहून व दोन ग्रन्थ लिहून अप्पैयावरोवर काशीस १५८९ सालचे सुमारास परत आले असावेत व काशीत अप्पैया दीक्षित सुमारे दोन वर्षे राहून नंतर आपल्या गावी परत गेले व तेथें त्याचे १५९३ साली देहावमान झाले सारास अप्पैया दीक्षिताचा काल १५२०-१५९३ मानल्यास भट्टोजीचा काल १५५५-१६३० मानणें योग्य ठरते

दुसरे असे की, भट्टोजी दीक्षित व त्याचे धाकटे वधु रङ्गोजी

दीक्षित हे दोषेहि नृसिंहाश्रमाचे शिष्य होते नृसिंहाश्रमस्वामी पुरुषोत्तम-
पुरास राहत असताना त्यांनी सवन् १६०४=इ स १५४७ मध्ये
तत्त्वविवेकदीपन नामक वेदान्तावर ग्रन्थ लिहिला होता हे त्या
ग्रन्थातील पुढील श्लोकावरून स्पष्ट होते -- 'अब्दे वेदवियद्रमेन्दुमणिते
पौपासिते श्रीदिने । रक्षोनामनि पूरुषोत्तमपुरे ग्रन्थ मृदाञ्चीकरत् ॥'
भट्टोजी दीक्षितानी त्या ग्रन्थावर तत्त्वविवेकदीपनाव्याख्यानामक टीका
लिहिली रङ्गोजी भट्टानी देखील जो अद्वैतचिन्तामणिनामक ग्रन्थ
लिहिला त्या ग्रन्थात त्यांनी मधून मधून नृसिंहाश्रमाच्या
ग्रन्थातील उतारे देऊन तदुक्त श्रीनृसिंहाश्रम गुरुचरणं ' असे म्हटले
आहे एका लेखावरून असे दिसून येते की, अप्पया दीक्षित देखील
नृसिंहाश्रमाचा गुरुतुल्य मानीत अमत व त्याच्या आज्ञेवरूनच त्यांनी
कल्पतरुवर परिमलनामक प्रसिद्ध टीका लिहिली (पहा रा व
वावडेंकरकृत भट्टोजीदीक्षित ज्ञातिविवेक पा ३०६ टीप १) हे जर
स्वर असेल तर अप्पया दीक्षितापेक्षा नृसिंहाश्रम वधाने मोठे असले
पाहिजेत व पूर्वी सांगितल्याप्रमाणे अप्पया दीक्षिताचा जन्म इ स
१५२० मध्ये झाला असल्यामुळे नृसिंहाश्रमाचा जन्म निदान इ स
१५१० मध्ये झाला असावा हे मानणे वावगें होणार नाही डॉ
दासगुप्ताचे तर असे म्हणणे आहे की (पहा—History of Indian
Philosophy Vol. II P 216) नृसिंहाश्रम इ स १५०० साली
झाले भट्टोजी व त्याचे धाकटे बंधू हे दोषेहि नृसिंहाश्रमाचे शिष्य
असल्यामुळे, भट्टोजीचा जन्म इ स १५७० मध्ये किंवा त्याहिनतर
वाही कालाने झाला हे जें कित्येकांचे म्हणण आहे ते बरोबर मानता
येत नाही व त्याचा जन्म इ स १५५५ चे सुमारास झाला व त्यांनी
सुमारे २५ वर्षांचे असताना नृसिंहाश्रमाम गुरु केले हेच मानणे
संयुक्तिक ठरते. अप्पया दीक्षिताचा मृत्यु इ स १५९३ साली झाला
असल्यामुळे जे कोणी म्हणतात की, जेव्हा इ स १६२६ चे सुमारास
भट्टोजी दीक्षित व जगन्नाथ पण्डित या दोघामध्ये जो वादोत्त

कडाक्याचा वादविवाद झाला त्यावेळी अर्थाचा दोषित हजर होणे व त्यानी वादान मट्टोजी दोक्षितातर्फे माग घेतला ते म्हणणे चूक ठरते हे अगदी उघड आहे

मट्टोजी दोक्षिताचा वंशवृक्ष खाली दिव्याप्रमाणे आहे—

मट्टोजीचे पूर्वज विजागापट्टम् येथे राहत होते पुढे विजया-नगर येथे कृष्णदेवराय राजा वरीन जमतांना जेव्हा अनेक विद्वान् तैलंग साम्राज्य राजाश्रय मिळण्याच्या हेतूने त्या राज्यात गेले तेव्हा मट्टोजीचे पूर्वज देखील निवडे गेले व चिक्कियट्टूर येथे स्थायिक झाले हा गाव कर्नाटक प्रांतात असल्यामुळे मट्टोजी तैलंग साम्राज्य असून देखील कर्नाटक होते असे कित्येक म्हणतात मट्टोजीचा जन्म बहुधा त्याच गावी पूर्वी मागितल्याप्रमाणे इ. स. १५५५ च्या सुमारास झाला असावा त्याच वेळी महाविद्वान् पण्डित ज्ञाने व मट्टोजीनी त्यांना विद्वन्मुकुटमाणिक्य असे म्हणते आहे 'मट्टोजी पौगण्डावस्थेत असतानाच लक्ष्मीधरपण्डिताचा अन्त झाला पुढे मट्टोजी उत्तर हिंदुस्थानात प्रथम जयपुरात गेले व लखरच जयपूर सोडून वासीम जेपकृष्णपण्डिताकडे व्याकरणशास्त्राच्या अध्ययनासाठी घेऊन गेले मट्टोजी हे ज्ञान्याच लोकोत्तर बुद्धिमान् असल्यामुळे त्यांनी पौण्ड्याच अर्थात व्याकरणशास्त्रात प्राविष्ट मशासन केले पुढे लखरच ते विवाहवद झाले ते अग्निहोत्र घेऊन,

सोमयाग करून दीक्षित झाले (पहा रा व वावडेंकर याचा भट्टोजी दीक्षित ज्ञातिविवेक पान ३५०) भानुजीनी अमरकोशावरील वाक्य-मुधाटोकेच्या प्रारंभी 'बलवोवल्लभं नत्वा गुरु भट्टोजिदीक्षितम्' असे म्हणले असल्यामुळे त्यावरून हे स्पष्ट होते की, भट्टोजीच्या पत्नीचे नाव बलवी होते त्यांनी मपूर्ण व्याकरणशास्त्राचे महाभाष्यान्त अध्ययन श्रीकृष्णशेषाजबळ केले हे पूर्वी सांगितलेच आहे महाभाष्याचे काळजीपूर्वक स्वतंत्र अध्ययन केल्यावर त्यांना असे दिसून आले की, काशिकेत, पदमञ्जरीत, प्रक्रियाकौमुदीत व त्यावरील प्रसाद व प्रकाश टीकेत कित्येक ठिकाणी केलेली विधाने व व्याख्यानं भाष्यविरुद्ध आहेत म्हणून त्यांनी स्वतंत्र प्रमाणभून सिद्धान्तकौमुदी लिहिली या ग्रन्थात महाभाष्यावरून निष्पन्न होणारे सिद्धान्त सांगितले असल्यामुळे, भट्टोजीनी या ग्रन्थात सिद्धान्त-कौमुदी हे अन्वर्थक नाव दिले प्रक्रियाकौमुदी तयार झाल्यावर काशिका ग्रन्थ व त्यावरील न्यास व पदमञ्जरी यांचे पठन पाठन कमी होऊन भट्टोजीचे काळी प्रक्रियाकौमुदी व त्या ग्रन्थावरील प्रसाद व प्रकाश या टीकांचे पठन पाठन बुरू होते या ग्रन्थात केलेली कित्येक चूक विधाने दुरुस्त करण्याच्या हेतूने व व्याकरणशास्त्र पद्धत्याच्या विद्यार्थ्यांना भाष्यावरून निष्पन्न होणाऱ्या तात्त्विक सिद्धान्तांचा बोध व्हावा या मदिच्छेने भट्टोजीनी सिद्धान्तकौमुदी निर्माण केली व त्याचा ग्रन्थ इतका उत्कृष्ट ठरला की, त्यावेळी प्रचलित असलेल्या पूर्वं ग्रन्थांचे पठन पाठन हट्टहट्ट वद पडून या सर्वमान्य सिद्धान्त-कौमुदीचे पठन पाठन सर्वत्र सुरू झाले 'कौमुदी यदि कष्टम्या वृषा भाष्यपरिथम' अशी या ग्रन्थाची स्तुति सर्व निपक्षपाती विद्व-
ज्जनानी केली आहे सिद्धान्तकौमुदीत केलेले व्याख्यान व तीन सांगितलेले सिद्धान्त बरोबर आहेत व त्याविरुद्ध पूर्व व्याकरणानी केलेले व्याख्यान व दिलेले सिद्धान्त चूक आहेत हे सिद्ध करण्याच्या हेतूनेच भट्टोजीनी श्रीहमनोरमानामक टीका म्बरचित सिद्धान्त-

कौमुदीवर लिहिलो श्रोतृष्णशेषाच्या मरणानंतर व शब्दकौस्तुभ लिहिल्यानंतर त्यानी हा ग्रंथ लिहिला व हा ग्रंथ लिहिनेवेळी त्याना स्वतःच्या गुरूने केलेली व त्या काळी प्रमाणभूत मानली जाणारी अनेक विधाने खोडून काढण्याचे वट्टु कर्तव्य करावे लागले. पण Duty is duty अशी म्हण आहे व मत्पान्वेषण करणाऱ्या पुरुषाना अशी वट्टु कर्तव्ये करण्याचा कित्येकदा प्रसंग येतो आणि तशा वेळी दीक्षितानी वचरणे हे कर्तव्यपराडमुखतेचे द्योतक जाऊ असते. साक्षात् वापाने किंवा गुरूने चुकीचे सिद्धान्त मागितले असल्यास ते सिद्धान्त समर्थन करण्याचा प्रयत्न करणे व त्याची चूक उघडकीस न आणता ते चूक सिद्धान्त जसेचे तसेच प्रचलित ठेवणे हे अन्धतेचे लक्षण आहे. 'दोषा वाच्या गुरोरपि' हे वचन सर्वत्र प्रसिद्ध आहेच भट्टोजीनी केवळ आपल्या गुरूच्या मताचे खण्डन केले नसून काशिका, न्यास, पदमञ्जरी, माधवीय धानुवृत्ति, प्रक्रियाकौमुदी, प्रमादटीका इत्यादि अनेक व्याकरणग्रन्थात जी भाष्यविरुद्ध भ्रामक विधाने केली आहेत त्या सर्वांचे त्यानी खण्डन केले आहे तसे करिताना त्यानी कंयटाम देखील वगळले नाही व भागवतावरील प्रसिद्ध व पूज्य टीकाकार श्रीधरस्वामी याची देखील एके ठिकाणी व्याकरणासंबधाने केलेली चूक दाखविली आहे हेनु हाच की, विद्यार्थ्यांना तार्त्विक सिद्धान्ताचा बोध व्हावा शब्दरत्नकार व नामोजी भट्ट यांनी कित्येक ठिकाणी भट्टोजीच्या मताचे खण्डन करून विरुद्ध मताचे प्रतिपादन केले आहे. नेवढ्यावरून ते जसे अनुक्रमे पितामहद्रोही व दीक्षितद्रोही ठरत नाहीत त्याचप्रमाणे भट्टोजी देखील गुरूद्रोही ठरत नाहीत व जगन्नाथपण्डितानी मतापाच्या मरत त्याना गुरूद्रोही असे जे म्हटले आहे ते व्यर्थ व अयोग्य आहे भट्टोजीनी इतर ग्रन्थकाराच्या मताचे खण्डन करिताना त्याच्या नावाचा किंवा ग्रंथाचा निर्देश केला आहे, पण आपल्या गुरूच्या मताचे खण्डन करिताना 'आत्मनाम गुरोर्नाम नामातिवृष्णस्य च ।

श्रेयस्कामो न गृण्हीयाज्ज्येष्ठापत्यकलत्रयो ' हे स्मृतिवचन लक्षात घेऊन त्याच्या नावाचा किंवा ग्रन्थाचा निर्देश न करिता ' यत्वाहु, यदाहु ' असा आदरार्थक बहुवचनाचा प्रयोग करून त्याचे ठिकाणी स्वतःचा आदर व्यक्त केला आहे आणि मनोरमेच्या प्रारंभी ' स्मार स्मार गुरोगिर ' असा त्याच्या सवधाने कृतज्ञताबोधक निर्देश केला आहे

प्रौढमनोरमा ही सिद्धान्तकौमुदीवर लिहिलेली टीका होय सिद्धान्तकौमुदीत जरी सर्व सूत्रांचे व्याख्यान केले आहे तरी काही स्थली सूत्रनिर्दिष्ट सर्व विधींची उदाहरणे व प्रत्युदाहरणे न देता प्रसङ्गोपात्त विधींचेच उदाहरण दिले आहे उदाहरणार्थ ' न पदान्त ' सू ५१ या सूत्रावरील कौमुदीत त्या सूत्रात निर्दिष्ट असलेल्या सर्व विधींची उदाहरणे न देता केवळ द्विर्वचनविधीचे उदाहरण दिले आहे न्यामुळे त्या सूत्राचे खरे मर्म त्या सूत्रावरील कौमुदी वाचताना विद्यार्थ्यांच्या ध्यानात येत नाही ही एक सिद्धान्तकौमुदीत उणीव राहिली आहे काशिकेत जशी सूत्रोपात्त सर्व विधींची उदाहरणे दिली आहेत त्याचप्रमाणे भट्टोजी दीक्षितानी वास्तविक करावयास पाहिजे होते, परंतु त्यांनी तसे न करिता प्रक्रियाकौमुदीचा किता गिरविला आहे ही उणीव भरून काढण्याकरिता व स्वमताचे समर्थन व त्याविरुद्ध असलेल्या परमताचे खण्डन करण्याकरिता त्यांना प्रौढमनोरमा लिहावी लागली व या ग्रन्थाचे काळजीपूर्वक अध्ययन केल्यानेच सिद्धान्तकौमुदीचे खरे रहस्य कळू शकते भट्टोजीनी सिद्धान्तकौमुदी व प्रौढमनोरमा खेरीज करून इतर बत्तीस ग्रन्थ लिहिले आहेत व त्यापैकी शब्दकौस्तुभ हा एक प्रसिद्ध ग्रन्थ आहे

अष्टाध्यायीला घेऊन कौमुदी ग्रन्थ निर्माण करण्याचे सर्व श्रेय रामचंद्राचार्यांना आहे हे पूर्वी सांगितलेच आहे रामचंद्राचार्यांनी कित्येक सूत्रांचे, त्याचा अर्थ स्पष्ट आहे असे मानून व्याख्यान केले नाही भट्टोजीनी सिद्धान्तकौमुदीत एकहि सूत्र गाळले नाही प्रक्रिया-

कौमुदीच्या उत्तरार्धात रामचन्द्राचार्यांनी भ्वादिगणातील ठळक ठळक घातु निवडून त्यांना लागू पडणारी सूत्रे दिली आहेत व परस्मैपदाचे व आत्मनेपदाचे घातु वेगवेगळ्या प्रकरणात दिले आहेत. भट्टोजींनी तसे न करिता घातुपाठकमानुसार सर्व घातु सिद्धान्तकौमुदीत पठित करून योग्य ठिकाणी आवश्यक सूत्रे दिली आहेत व टिकठिकाणी प्रक्रियाकौमुदीत दिलेल्या सूत्रपाठकमात इष्ट व आवश्यक फरक केला आहे त्याचा सूत्रपाठकम अधिक योग्य व सरस आहे यात काही संशय नाही व प्रक्रियाकौमुदीतील बूक विधानाचे जागी माध्यमतानुसार भट्टोजींनी योग्य विधान केले आहे व आपली कामगिरी उत्कृष्ट रीतीने वजाविली आहे. तरी पण भट्टोजींनी सिद्धान्तकौमुदी लिहिताना आपल्या डोळ्यासमोर प्रक्रियाकौमुदी ठेऊन टिकठिकाणी प्रक्रियाकौमुदीत जसे व्याख्यान केले आहे व जी उदाहरणे दिली आहेत तसेच व्याख्यान व तीच उदाहरणे त्यांनी टिकठिकाणी सिद्धान्तकौमुदीत दिली आहेत आणि म्हणूनच सिद्धान्तकौमुदी ही उत्कृष्ट रीतीने काळजीपूर्वक सुधारलेली प्रक्रियाकौमुदीची आवृत्ति आहे असे पूर्वी म्हटले आहे

वर जो भट्टोजी दीक्षिताचा वसवृक्ष दिला आहे त्याबद्दल हे स्पष्ट होते की, रडगोजी हे भट्टोजीचे घाकटे वन्धु होते. ते भट्टोजींना अत्यन्त पूज्य मानित असत हे त्यांनी केलेल्या अद्वैतचिन्तामणि ग्रन्थाच्या शेवटी 'भट्टोजीभट्टसन्न त गृह नोमि निरन्तरम्' असे जे म्हटले आहे त्याबद्दल स्पष्ट होत रेणुगुन्टा स्टेननाथामून मुमारे १५ मंलावर तैलम देनात अमणाचा कालहस्ति शहरात जे कालहस्तीयाचे देवालय आहे त्या देवतेचे ते उपामक होते व त्यांनी शिवोल्लाम हा ग्रन्थ रचून कालहस्तीयाची स्तुति केली आहे ते व्यसटपतीच्या दरबारात राजपण्डित होते हे पूर्वी नागिनलेच आहे ते देखील अप्पैया दीक्षितासारखे व आपल्या वडील वन्धूसाग्ने वद्वैतमनाचे कट्टे पुरस्कर्ते होते व त्यांनी एका माधव यतीच्या आरात

जिंकून राजदरवारातून पालखीचा मान मिळविला होता त्यानी वरील दोन ग्रन्थाखेरीज अद्वैतशास्त्रसारोद्धार व पदार्थदीपिका हे दोन ग्रन्थ लिहिले आहेत त्याचा पुत्र कोण्डभट्ट हा देखील महाविद्वान्, वैयाकरण होता व त्याने वैयाकरणभूषण, सिद्धान्तदीपिका, 'स्फोटवाद' इत्यादि सात ग्रन्थ लिहिले आहेत

भट्टोजीचा वडील पुत्र वीरेश्वर हा तारुण्यावस्थेतच वारला त्याचा हरि दीक्षित हा पुत्र होय हरि दीक्षित हा रामाश्रमाचा शिष्य होता व रामाश्रम भट्टोजीचा शिष्य होता हरि दीक्षिताने सात ग्रन्थ लिहिले आहेत व हा प्रसिद्ध पण्डित नागोजी भट्टाचा गुरू होता, व नागोजी भट्टानी त्याच्याजवळ व्याकरणशास्त्राचे अध्ययन केले होते भट्टोजीचा द्वितीय पुत्र भानुजी याने अमरकोशावर व्याख्यामुघा-
नामक सुन्दर टीका लिहिली आहे व या टीकेत त्याने 'अमरकोशातील सर्व शब्दाची व्याकरणशास्त्रानुसार प्रक्रिया दिली असल्यामुळे ही टीका उच्च दर्जाची मानली गेली आहे भानुजीने ही टीका महीधर देशाचा राजा बघेलवशोत्पन्न कौतिसिंह याच्या आज्ञेनुसार लिहिली होती हे त्या टीकेवरून स्पष्ट होते

प्रौढमनोरमेवर ज्या कित्येक टीका लिहिल्या गेल्या आहेत त्यापैकी शहरत्न ही सर्वोत्कृष्ट टीका मानली गेली असून तिचा कर्ता भट्टोजीचा पौत्र व रामाश्रमाचा शिष्य हरि दीक्षित होय हे त्या टीकेतील पुढील श्लोकावरून स्पष्ट होते—'गूढोक्तिप्रथिता पितामह-
वृता विद्वत्प्रमोदप्रदा । भक्त्याधीत्य मनोरमा निरुपमाद्रामाश्रमात्म-
दगुरो । तत्त्वज्ञानवशात्परेण कलितान्दोषान्समुन्मूलयन् । व्याचष्टे
हरिरेष ता फणिमतान्यालोच्य वैरेश्वरि ॥' पण या टीकेचा कर्ता वास्तविक नागोजीभट्ट असून त्याने ही टीका वृत्तज्ञताबुद्धिपूर्वक आपल्या गुरूच्या नावाने लिहिली आहे असा सर्वत्र प्रवाद आहे व तो यथार्थ आहे असे अनेक विद्वानाचे म्हणणे आहे नागोजीभट्ट शृङ्ग-
वेरपूरच्या रामराजाचे आश्रित होते आणि जशी आपला आश्रयदाता

रामराजांच्या नावाने त्यांनी अध्यात्मरामायणावर टीका लिहिली आहे त्याचप्रमाणे आपल्या गुरूंच्या नावाने प्रौढमनोरमेवर शब्दरत्न ही टीका लिहून आपला आश्रयदाता व विद्यादाता या दोघांच्याहि ऋणातून ते मुक्त झाले आहेत उद्योत, परिभाषेन्दुशेखर व शब्देन्दुशेखर हे ग्रंथ लिहिल्यावर नागोजीभट्टांनी शब्दरत्न टीका लिहिली. या टीकेत ठिकठिकाणी वरील तीन नागोजीभट्टांच्या ग्रंथातील अनेक पक्ति आढळतात. हरिदीक्षितानी आपल्या शिष्याने केलेल्या ग्रंथातील पक्तीची शब्दरत्नात नागोजीचा नामनिर्देश न करिता नकल केली आहे हे म्हणणे त्यांच्या कीर्तीला कलक लावण्यासारखे होय ते देखील विद्वान् पण्डित असल्यामुळे ते आपल्या शब्दात त्या त्या विषयाचे स्वतंत्र रीतीने विवरण सहज करू शकले असते व त्यांना आपल्या शिष्यांच्या ग्रंथातील पक्तीची ठिकठिकाणी नकल करण्याची काहीच गरज नव्हती नागोजीभट्टांनी शब्दरत्नातून उद्योतात, परिभाषेन्दुशेखरात व शब्देन्दुशेखरात उतारे घेतले आहेत हेहि म्हणणे बरोबर दिसत नाही, कारण वरील तीन ग्रंथात नागोजीभट्टांच्या त्या त्या विषयाचे स्वतःच्या भाषेत स्वतंत्र रीतीने विवरण करण्यास पूर्णपणे समर्थ होते व त्यांना देखील गुरूंचे नाव न घेता शब्दरत्नातील पक्तीची नकल करण्याची काही गरज नव्हती. जर नागोजीभट्टांच्या शब्दरत्नाचे निर्माते नसते व हरिदीक्षितकृत तो ग्रंथ अमना तर वरील तीन ग्रंथात शब्दरत्नातील ज्या अनेक पक्ति आढळतात त्या लिहितेवेळी त्यांनी 'तदुक्त गुरुचरणे शब्दरत्ने' असे अवश्य म्हटले असते व गुरुग्रंथातील पक्ति त्यांनी स्वनिर्मित आहेत अशा रीतीने आपल्या ग्रंथात उद्धृत केल्या नसत्या वरील चारहि ग्रंथांची भाषा अगदी सारखी आहे ती फार विलष्ट, समामप्रचुर व न्यायघटित असून त्या भाषेवरून हे स्पष्ट होते की, वरील चारहि ग्रंथांचा निर्माता एकच असला पाहिजे व ही वस्तुस्थिति नागोजी भट्टांचा साक्षात् शिष्य वैद्यनाथ पापगुण्डे याला पूर्णपणे अवगत असल्यामुळे त्याने

शब्दरत्नावरील आपल्या भावप्रकाश टीकेत जेथे जेथे शब्दरत्नात 'इत्ययत्र विस्तर' हे शब्द आले आहेत तेथे 'अन्यत्र' या पदाचा बहुधा उद्योत, परिभाषेदुशेखर किंवा शब्देन्दुशेखर असा अर्थ दिला आहे व हरिदीक्षिताच्या कोणत्याहि ग्रन्थाचा त्याने निर्देश केला नाही याचे उघड कारण हेच आहे की, हरिदीक्षिताच्या ग्रन्थात तशा तऱ्हेचे विस्तृत विवरण केले नसून नागोजी भट्टकृत ग्रन्थातच तसे विवरण केलेले आढळत हरिदीक्षितानी आपल्या शिष्याच्या ग्रन्थाचा हवाला दिला हे म्हणण अगदीच विसद्भगत व असंभवनीय ठरत, कारण गुरूला जर इतर ग्रन्थाचा हवाला देणे असेल तर तो स्वग्रन्थाचा किंवा प्राचीन मान्य वैयाकरणकृत ग्रन्थाचा हवाला देईल व शिष्यनिमित्त ग्रन्थाचा हवाला केव्हाहि देणार नाही तसे करणे गुरूला केव्हाहि शोभत नाही व गुरूने तसे करण मुळीच संभवनीय नाही हरिदीक्षितानी नागोजी भट्टाच्या ग्रन्थाचाच शब्दरत्नात हवाला दिला आहे असे मानल्यास, नागोजी भट्टानी वरील तीन्ही ग्रन्थ लिहितेवेळी ते ह्यात होते व नंतर त्यानी शब्दरत्न लिहिल्यावर ते वारले असे मानावे लागेल एक तर तसे मानण्यास काहीच आधार नाही व दुसरे असे की, तसे मानल्यास, हरिदीक्षिताना लोकोत्तर आयुष्य लाभले होते अशी असंभवनीय कल्पना करावी लागेल सारांश सर्व तऱ्हेने विचार केल्या असता ह्मच सिद्ध होते की नागोजी भट्टानी आपल्या गुरूचे ठिकाणी कृतज्ञता प्रदर्शित करण्याकरिता आपल्या गुरूच्या मरणानंतर गुरूच्या नावाने शब्दरत्न लिहिला तसे नसते तर वरील प्रवाद केव्हाहि उत्पन्न झाला नसता असा त्या विद्वानाच्या म्हणण्याचा आशय आहे

भट्टोजी दीक्षितानी आपल्या गुरूच्या मरणानंतर प्रौढमनोरमा लिहिली हे पूर्वी सांगितलेच आहे त्यानी त्या ग्रन्थात ठिकठिकाणी आपल्या गुरूच्या मताचे खण्डन करू असल्यामुळे शिष्यवृत्त्याच्या वंशजाना व त्याच्या शिष्यपरंपरील पण्डिताना भट्टोजीचा फार

राग आला व त्यापैकी काही जणानी मनोरमेवर विरुद्ध टीकाग्रन्थ लिहिण्यास सुरुवात केली बहुधा हे ग्रन्थ भट्टोजीच्या मरणानंतर प्रसिद्ध झाले असावेत जर भट्टोजीच्या ह्यानीत हे ग्रन्थ निर्माण झाले असे तर भट्टोजीनी स्वतः त्या सर्व विरुद्ध टीकांचे समर्पक उत्तर दिले असते परंतु हे काम नागोजी भट्टानी केले असल्यामुळे त्यावरून हे दिसून येते की, बहुधा हे सर्व ग्रन्थ भट्टोजीच्या मरणानंतर तयार झाले असावेत शेषकृष्णाचा पुत्र वीरेस्वर जो जगन्नाथ पण्डिताचा गुरू होता त्याचा पुत्र चक्रपाणि याने प्रथम मनोरमेचे खण्डन करणारा ग्रन्थ लिहिला व त्यालाच उद्देशून भावप्रकाशाने व भैरवीने खण्डनकार असे म्हटले आहे यानंतर जगन्नाथ पण्डितांनी मनोरमाकुचमर्दननामक ग्रन्थ लिहिला व या ग्रन्थाच्या प्रारंभी जगन्नाथ पण्डितांनी 'लक्ष्मीकान्तपदाम्भोज प्रणम्य श्रेयसा पदम् । पण्डितेन्द्रो जगन्नाथ स्यति गर्वं गुरुद्रुहाम् ॥' असे मद्गलाचरण पठित करून पुढे असे म्हटले आहे 'इह केचिन्निखिलविद्वन्मुकुटमयूखमालालालितचरणकमलाना शेषवशावतसाना श्रीकृष्णपण्डिताना चिरायार्चितयो पादुकयो प्रसादादासादित-शब्दानुशासनास्तेषु च पारंमेस्वर पद प्रयातेषु कलिकालवशावदीभवन्त-स्तत्रभवद्भिस्त्वलासित प्रतियाप्रकाशमाशयानवबोधनिबन्धनैर्दूषणै स्वप्ननिर्मिताया मनोरमायामाकुन्धकार्पु । सां च प्रतियाप्रकाशकृता पीत्रैरखिलशास्त्रमहार्णवमन्याचलायमानमानसानामस्मद्गुम्पण्डितवीरे-द्वराणा तनयैर्दूषिताऽपि स्वमतिपरीक्षार्थं पुनरस्माभिर्निरोदयते ।' एवढे करून देखील जगन्नाथ पण्डितांचा शोध नाहीसा झाला नाही त्यांनी पुढे लवकरच शब्दगौस्तुभावर शब्दवैस्तुभ-शाणोत्तेजननामक ग्रन्थ लिहिला व त्या ग्रन्थात त्यांनी 'अप्पध्यदुग्रह-त्रिचेतितचेतनानामार्यद्रुहामयमहू शमयेज्वलेपान्' असे म्हटले आहे भट्टोजी दीक्षितानी शेषकृष्णाच्या प्रकाशग्रन्थावर मनोरमेत विरुद्ध टीका केली यावरून त्यांना भट्टोजीचा राग येणे साहाजिक होते

परतु या क्रोधाच्या आवेशात त्यानी अप्पैया दीक्षितावर ताशेरे का झाडले आहेत याचे कारण ध्यानात येत नाही अप्पैया दीक्षित त्याच्यापेक्षा वयाने वरेच जास्त असून विद्येत देखील श्रेष्ठ होते मनोरमाग्रन्य निर्माण होण्याच्या वरेच पूर्वी ते निवर्तले होते व तो ग्रन्य लिहिण्यास त्यानी भट्टोजीना विथविले व उत्तेजन दिले हे म्हणणे असंभवनीय ठरते ह अगदी उघड आहे परतु भट्टोजीनी आपला स्वजातीय तैलग प्रसिद्ध विद्वान् गुरु श्रीकृष्ण शेष याला सोडून दूर प्रान्तात राहणाऱ्या विजातीय द्रविड ब्राम्हणाचे शिष्यत्व पत्करले ह पाहून जगन्नाथ पंडिताना त्याचा फार राग आला असावा व त्या रागाच्या आवेशातच त्यानी अप्पैया दीक्षिताना अयोग्य शिष्या देऊन त्याच्यावर ताशेरे झाडले पुढे त्यानी अप्पैया दीक्षितकृत चित्रमीमांसेचे खण्डन करतेवेळी 'द्रविडशिशु प्रलपति' इत्यादि वाईट शब्दांनी त्याना संबोधिले आहे तसेच रसगङ्गाधरनामक ग्रन्यात देखील त्यानी वरेच ठिकाणी अप्पैयाचे मत खोडून काढण्याचा प्रयत्न केला आहे व एका ग्रन्यात 'अप्पैयदीक्षितदवानलदग्धशेष साहित्यमङ्कुरयते सरसैनिवन्धै' असा अप्पैयावर ताशेरा झाडून मोठ्या प्रौढीने आत्मप्रशंसा केली आहे

चक्रपाणि व जगन्नाथपंडित यांच्या खेरीज इतर दोन पंडितानी प्रौढमनोरमेवर विरुद्ध टीका केली आहे. त्यापैकी एक श्रीकृष्ण शेषाचा घाकटा मुलगा व जगन्नाथपंडिताचे गुरु वीरेश्वर याचा कनिष्ठ वधु नारायण हा होय याने महाभाष्यावर सूक्तिरत्नाकर नावाची टीका लिहिली आहे व या टीकेत त्याने दीक्षिताचे मत ठिकठिकाणी चूक ठरविण्याचा प्रयत्न केला आहे. 'रत्नाकरोक्ति खण्डयति' असे जें ठिकठिकाणी भावप्रकाशात व भैरवीत म्हटले आहे ते या नारायणालाच उद्देशून म्हटले आहे

भट्टोजीच्या प्रौढमनोरमेवर विरुद्ध टीका करणारा चवथा पंडित शिवरामेन्द्रसरस्वती हा होय हा सन्यासी होता आणि म्हणूनच

भावप्रकाशकार व भैरवीकार यांनी याचा दण्डी-मन्यामी-या नावाने आपल्या टीकेत निर्देश केला आहे मट्टोजी दक्षिणार्थी जेव्हा सिद्धान्तकौमुदी लिहून प्रसिद्ध केली तेव्हाच या मन्यासाचे ता ग्रन्थ वाचून पित्त खवळले व त्याने 'प्रक्रिया विक्रिया नोता थामःडूट्टोजि-दक्षितं' अने सिद्धान्तकौमुदीमवधाने उद्गार काढले हा चक्रपाणीचा समकालीन होता व चक्रपाणीला याच्याबद्दल फार आदर वाटत असत व चक्रपाणीने याच्यासवधान 'वैयाकरणकुम्भोन्द्रकुम्भनिर्भेदभोषण । कवीन्द्रकैसरी भाति वाश्यामानन्दवानने ॥' असे म्हणले आहे हा बहुधा वीरेश्वराचा शिष्य असावा व पूर्वश्रिमान याचे वीरेश्वराजवळ व्याकरणशास्त्राचे अध्ययन केले असावे व वीरेश्वराचे बडोळ श्रोकृष्ण शेष याची मते दक्षिणार्थी प्रौढमनोरमंन इत्येक ठिकाणी खोडून काढली असल्यामुळे याला दक्षिणाचा राग आला असावा याचे महाभाष्यावर सिद्धान्तरत्नाकरनामक टीका लिहिली आहे व त्या टीकेत याचे मट्टोजी दक्षिणार्थी मते टिकटिकाणी खोडून काढण्याचा प्रयत्न केला आहे

वरील चारही टीकाकारांनी जे मट्टोजीच्या मताविरुद्ध प्रतिपादन केले त्याचे शब्दरत्नात व शब्देन्दुशेखरान पूर्णपणे खण्डन केले आहे हे जे शब्दरत्नात व शब्देन्दुशेखरात विरुद्ध मताचे खण्डन करून दक्षिणाच्या मताचे समर्थन केले आहे त्याचे खण्डन करण्यास समर्थ असा कोणी विद्वान् वैयाकरण शेष घराण्यात किंवा त्या घराण्यातील शिष्यपरपरेत निपजला नाही, व तसेच सिद्धान्तकौमुदीत जे प्रक्रियाकौमुदीविरुद्ध पाणिनाय सूत्राचे मधून मधून दक्षिणार्थी व्याख्यान केले आहे ते सदांच अमून प्रक्रियाकौमुदीकारांनी जे व्याख्यान केले आहे तेच योग्य आहे असे सप्रमाण प्रतिपादन करण्यास कोणीहि विद्वान् वैयाकरण नागेशानंतर निपजला नाही त्यामुळे सिद्धान्तकौमुदी, प्रौढमनोरमा, शब्दरत्न, शब्देन्दुशेखर व परिभाषेन्दु-शेखर हेच व्याकरणशास्त्रावर प्रमाणभूत ग्रन्थ मानले जाऊन त्याचेच

सर्वत्र पठन पाठन सुरु झाले व अज्ञूनहि तीच स्थिति कायम आहे नागेशाच्या शिष्यपरंपरेतच वैजनाथ पायगुडे इत्यादि अनेक विद्वान् वैयाकरण निपजले व त्या सर्वांनी दीक्षितसंप्रदायच चालू ठेवला त्यामुळे कौमुदीकारामध्ये भट्टोजी दीक्षिताना अग्रस्थान प्राप्त झाले आणि प्रक्रियाकौमुदी, प्रमादटीका व प्रकाशटीका यांचे अध्ययन नाहीसे होऊन सर्वत्र सिद्धान्तकौमुदीचेच अध्ययन प्रचलित झाले; कारण अष्टाध्यायीचे यथार्थ ज्ञान होण्याकरिता सिद्धान्तकौमुदीसारखा दुसरा कोणताहि ग्रन्थ नाही

पाणिनीने जशी अष्टाध्यायी तयार केली त्याचप्रमाणे धातुपाठ, गणपाठ, लिङ्गानुशासन व शिक्षा हे ग्रन्थ निर्माण केले व पाणिनीय शास्त्रात जसे हे ग्रन्थ अन्तर्भूत होतात त्याचप्रमाणे पाणिनीय सूत्रावर रचलेली व भाष्यकारानी स्वीकारलेली वार्तिके आणि तसेच परिभाषा, उणादि सूत्रे व फिट्मूने ही देखील अन्तर्भूत होतात अष्टाध्यायीत फारच थोड्या परिभाषा सांगितल्या असून बाकीच्या सर्व परिभाषा घ्याडीने आपल्या सङ्ग्रहनामक ग्रन्थात एकत्रित केल्या होत्या तो ग्रन्थ जरी भाष्यकाराच्या वेळी विद्यमान होता तरी पुढे लौकरच तो ग्रन्थ नाहीसा झाला सुदैवाने भाष्यकारानी भाष्यात सर्व महत्त्वाच्या परिभाषा पठित केल्या असून त्याची प्रयोजनेहि दिली आहेत या सर्व परिभाषावर सीरदेवाने इ सन तेराव्या शतकापूर्वी परिभाषावृत्तिनामक ग्रन्थ लिहिला व पुढे नागेशानी अठराव्या शतकात परिभाषेन्दुशंकरनामक उत्कृष्ट व सर्वमान्य ग्रन्थ लिहिला हाच ग्रन्थ आजकाल परिभाषाचे यथार्थज्ञान होण्याकरिता प्रमाणभूत ग्रन्थ मानला जातो या ग्रन्थाचे महाराष्ट्रभाषेत विस्तृत विवरण मी केले असून ते १९३६ च्या अखेरीस छापून प्रसिद्ध केले आहे

उणादिसूत्रे कोणी रचली हे सांगता येणे कठिण आहे कित्येकांचे असे म्हणणे आहे की, ही सूत्रे पाणिनीच्या पूर्वी झालेल्या शाकटायन मुनीने प्रणीत केली आहेत व या विधानाच्या समर्थनाथ

ते 'नाम च धानुजनाह् निष्कते व्याकरणे शकटम्य च तांक्म्' या
 भाष्यवचनाचा आधार देतात इतरांचे असे म्हणणे आहे की, उणादि-
 सूत्रात पाणिनीय सूत्राचाच सर्वत्र निर्देश आढळत असल्यामुळे ही
 सूत्रे पाणिनीच्या पूर्वी झालेल्या शाकटायनाने रचली आहेत हे
 म्हणणे चुक ठरते व ही सूत्रे पाणिनीने स्वतःच रचली असून त्यात
 वार्तिककाराने बहुधा पुढे भर घातली आहे आणि 'उणादयो बहुलम्'
 हे सूत्र पाणिनीने पठित केले असल्यामुळे त्यानेच उणादिसूत्रपाठ
 तयार केला हेच मानणे मधुक्विक ठरते असे त्याचे म्हणणे आहे
 उणादिसूत्रे प्रथम किती होती व त्यात पुढे कोणी किती सूत्रांची
 भर घातली हे सांगता येणे कठिण आहे एवढे मात्र निश्चिन आहे
 की, मूळ उणादिसूत्रात अनेक वैयाकरणानी पुढे वेळोवेळी वरीच
 भर घातली उणादिसूत्रे प्रथम पाच पादात पठित असून पुढे त्याचे
 दहा पाद झाले दक्षिणानी कौमुदीत पञ्चपादीचे विवरण केले
 असून प्रक्रियाकौमुदीत दशपादीचे विवरण केले आहे उज्वलदत्ताने
 तेराव्या शतकात पञ्चपादीवर वृत्ति लिहिली असून पुढे माणिक्य-
 देवाने दशपादीवर वृत्ति लिहिली आहे दक्षिणानी कौमुदीत
 पञ्चपादीचा संग्रह केला असल्यामुळे त्याबद्दल हे दिसून येते की,
 त्याच्या मते पञ्चपादी हाच मूळचा विश्वसनीय ग्रन्थ असून दशपादी
 हा ग्रन्थ पुढे जेव्हा इतर व्याकरणप्रदाय गुरू झाले तेव्हा निर्माण
 झालेला ग्रन्थ आहे

पाणिनीने जी स्वरप्रक्रियेची सूत्रे अष्टाध्यायीत पठित केली
 आहेत ती स्वरसिद्धि करतंवेळी काही ठिकाणी अपुरी पडत असल्या-
 मुळे ही उणादिसूत्रे काढण्याच्या हेतूने पाणिनीच्या नंतर व वार्तिक-
 कालापूर्वी शान्तनवाचार्याने फिट्सूत्रे रचली ही सूत्रे वार्तिककालापूर्वी
 रचली गेली हे म्हणण्याचे कारण हे की, वार्तिककालात ही सूत्रे
 नसती तर वार्तिककाराने तशा अर्थाची वार्तिके अवश्य पठित केली
 असती फिट्सूत्रे चार पादात पठित केली असून त्याची संख्या ८७

आहे व या सर्वं सूत्रावर व तसेच उगादिमूत्रावर दीक्षितानी
कौमुदीच्या उत्तरार्धात वृत्ति लिहिली आहे

पाणिनीच्या धानुषाठावर अनेक विद्वान् वैयाकरणानो वृत्ति
लिहिली आहे व त्यापैकी वन्याच ग्रन्थकर्त्याचा नामनिर्देश मनोरमंत
केला आहे, उदाहरणार्थ क्षीरस्वामी, मैत्रेयरक्षित, उज्वलदत्त, माधव,
श्रीपति, पुरुषोत्तम, विश्वरूप व रत्नमति याखेरीज शहरत्नान
मम्मताकाराचा देखील निर्देश केला आहे क्षीरस्वामी अकराव्या
शतकात झाला असून त्याने धातुवृत्तिशिवाय अमरकोशावर टीका
लिहिली आहे व तसेच त्याने क्षीरतरदिगणो, निपाताव्ययोपसर्गवृत्ति,
व निघण्टुवृत्ति हे ग्रन्थ लिहिले आहेत मैत्रेयरक्षिताने धातुवृत्ति
लिहिली असून जिनेन्द्रबुद्धिकृत न्यासटीकेवर तन्त्रप्रदीप नावाची टीका
लिहिली आहे या टीकेला अनुन्यास असे देखील म्हणतात या
ग्रन्थकाराचा नामनिर्देश ड म ११६० च्या सुमारास झालेल्या
सर्वानन्द पण्डिताने केला असल्यामुळे, हा बहुधा अकराव्या शतकात
झाला असावा माधव चवदाव्या शतकाने विजयानगरच्या राजाचा
मन्त्री होता या अलौकिक बुद्धिमान् सर्वशास्त्रनिष्णान पण्डिताने
अनेक शास्त्रावर उत्कृष्ट ग्रन्थ लिहिले असून उत्तम धानुवृत्ति देखील
लिहिली आहे श्रीपति हा बद्दगदेशीय पण्डित असून याने कानन्नावर
उत्तम परिशिष्ट लिहिले आहे व तसेच धानुवृत्ति देखील लिहिली
आहे हा प्रसिद्ध कानन्वपरिशिष्टकार पंधराव्या शतकाने झाला.
पुरुषोत्तम हा देखील बद्दगदेशीय बौद्ध पण्डित होता राजा लक्ष्मणसेन
(११७९-१२०६) बद्दगालात राज्य करीत असता, त्याच्या आज्ञेनुसार
पुरुषोत्तमाने धातुवृत्ति लिहिली विश्वरूप हा कौशकर्ता असून
धातुवृत्तिकार देखील होता रत्नमति केव्हा झाला हे मागता येत
नाही मम्मताकार हा मम्मतानामक धातुवृत्तीचा कर्ता असल्या पाहिजे
त्याचे नाव काय होत व तो केव्हा झाला हे कळत नाही

धानुषाठावर जसा अनेक वृत्ति लिहिल्या आहेत तसा गणपाठा-

वर लिहिल्या गेल्या नाहीत याचे उघड कारण हेच की, धातुपाठ जमा भाषेन अन्यन्त महवाचा भाग आहे तसा गणपाठ नाही. तथापि गणपाठात ज्याना महत्त्व आहे, म्हणजे 'स्वरादिनिपातमव्ययम्' सू ४८३ या मूत्रान्वये ज्याना अव्ययसज्ञा आहे, त्यावर शीरस्वामीने वृत्ति लिहिली आहे व त्यानंतर वर्धमानाने सपूर्ण गणपाठावर गणरत्न-महोदधिनामक प्रसिद्ध ग्रन्थ बाराव्या शतकाच्या पूर्वार्धात लिहिला आहे व या दोन्ही ग्रन्थाचा निर्देश मनोरमंत केला आहे.

लिङ्गानुशासन व शिक्षा ह्जे दोन ग्रन्थ सध्या उपलब्ध आहेत ते पाणिनिवृत्त नव्वृत अम किन्त्येक विद्वानाचे मत आहे. 'अथ शिक्षा प्रवक्ष्यामि पाणिनीय मत यथा' या शिक्षेतील प्रथम श्लोकाच्या पूर्वार्धावन्तच हे दिमून येते की, पाणिनीनंतर त्याच्या संप्रदायातील कोणोतरी विद्वान् पण्डिताने हा ग्रन्थ निर्माण केला असावा 'लिङ्गसमिप्य लोकाश्रयन्वान् लिङ्गस्य' असे वार्तिककार व भाष्यकार यांनी म्हटले असल्यामुळे, व्याकरणशास्त्रात लिङ्गानुशासनाला विशेष महत्त्व नाही आणि म्हणून या ग्रन्थासंबंधाने अधिक चर्चा करण्याची आवश्यकता नाही. भट्टोजी दीक्षितानी मात्र या ग्रन्थावर देखील कौमुदीत वृत्ति लिहिली आहे व इतर काही ग्रन्थकारानीहि या ग्रन्थावर वेढोवेढी वृत्ति लिहिली आहे.

दीक्षितानी मनोरमंत वर निर्दिष्ट केलेल्या ग्रन्थकाराखेरीज ज्या इतरांचा निर्देश केला आहे ते व्याघ्रभूति, शौनक, शाकल्य, भागुरि, जयदेव, पञ्चकाव्याच कर्त, म्हणजे कालिदास, भारवि, माघ व श्रीहर्ष व तसेच भट्टि व अनुग्मृत्तिकार ह्जे होत याशिवाय शब्द-रत्नात हेल्दाराज व व्याख्यादर्शकार यांचा देखील निर्देश केला आहे. व्याघ्रभूति हा पाणिनीचा गिष्य असून त्याने पाणिनीय संप्रदाय चालू राहावा या हेतूने कारिकाग्रन्थ तयार केला अशी जनश्रुति आहे. शौनक व शाकल्य ह्जे प्राचीन प्रातिशाख्यकार होत भागुरि हा श्रौष्टिक षीचा पुत्र होता याला श्रौष्टिक भागुरि असे म्हणतात व हा

यास्कापूर्वी ज्ञाता. हा प्राचीन व्याकरणाचार्य होता याने केलेला कोणत्याहि ग्रन्थ उपलब्ध नाही तथापि याच्या मताची प्रदर्शक 'वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योम्पसर्गयो । आप चैव हलन्ताना यथा वाचा निशा दिशा ॥' ही कारिका सर्वत्र प्रसिद्ध आहे व या कारिकेचा उल्लेख मनोरमंत केला आहे जयदेव कवि हा प्रसिद्ध गीतगोविन्द काव्याचा कर्ता होय बङ्गालात राजा लक्ष्मणसेन राज्य करीत असताना त्याचे जे नव मुरय सभापण्डित होते त्या नवरत्नांपैकी हा एक होता कालिदामादि पञ्चकाव्यकर्ते व भट्टिकाव्याचा कर्ता हे प्रसिद्ध कवि असून याचा, कालनिर्णय करण्याचे हे स्थल नव्हे. हे वेव्हा ज्ञाले हे कोणत्याहि संस्कृत वाङ्मयाच्या इतिहासग्रन्था-वरून सहज कळून येईल हेळाराज याने भर्तृहरिकृत वाक्यपदीयावर टीका लिहिली आहे हेळाराज वेव्हा ज्ञाला हे सांगता येत नाही आणि तसेच अनुस्मृतिकार व व्याख्यादर्शकार हे कोण होते व वेव्हा ज्ञाले याचीहि माहिती मला उपलब्ध ज्ञाली नाही

अष्टाध्यायीत सुमारे ४००० सूत्रे पठित असून त्या सूत्रावर वरीच वार्तिके पठित आहेत ही सर्व सूत्रे व वार्तिके पाठ करून व याचा अर्थ नीट समजून घेऊन ध्यानात ठेवणे व इष्ट रूपाची मिद्धि करते वेळी त्याचा यथार्थ उपयोग करणे याकरिता पुष्कळ परिश्रम करावे लागतात व बराच काळ व्यतीत करावा लागतो सारात पोष्ट भरण्याकरिता अविश्रान्त परिश्रम करणाऱ्या पुरुषाला अजस्र पाणिनीयशास्त्राचा अभ्यास करण्यास वेळ मिळणे शक्य नाही या सर्व अडचणी ध्यानात आणून, थोड्या अवधीत कोणालाहि व्याकरण-शास्त्राचे ज्ञान संपादन करून घेता यावे व शुद्ध संस्कृत लिहिता व बोलता यावे या हेतूने कित्येक विद्वान् वैयाकरणानीं ल्हान स्वतंत्र व्याकरणग्रन्थ वेळोवेळी निर्माण केले या दिग्नेने प्रथम प्रयत्न करणारा वातन्त्रमूत्रकार शर्बवर्मा हा होय हा ख्रिस्तोत्तर पहिल्या शतकात ज्ञाला आख्यायिका अशी आहे की, त्या शतकात दक्षिण देशात

सातवाहन घराण्यातील जो राजा राज्य करीत होता त्याने उत्तर हिन्दुस्थानातील एका विदुषी वन्येशी लग्न केले होते व या राणीला तद्देशीय भाषा अवगत नसल्यामुळे ती नेहमी राजाशी संसृतात बोलत असे राजाला फारच कमी संसृत येत असल्यामुळे, त्याला कित्येकदा तिचे भाषण कळत नसे व त्यामुळे त्याची फजिती होत असे. एकदा जलश्रीडेच्या प्रसङ्गी राणीने 'मोदक देहि राजन्' असे राजास म्हटले असता, राजाने राणीपरिता मोदक घेऊन घेण्याबद्दल नौकरास आज्ञा केली हे ऐकून राणी हसली व माझ्या अद्भगावर पाणी शिंपडू नका हा माझ्या म्हणण्याचा अर्थ होता असे तिने राजास सांगितले हे ऐकून राजा फार खजील झाला व त्याच्या दरबाराने शर्ववर्मानामक जो महापण्डित होना त्याला पिनती केली की, ज्या योगाने मला संसृत भाषा चांगल्या रीतीने थोडक्या काळात समजता व बोलता येईल असे एक लहानसे सोंपे व्याकरण आपण तयार करावे तेव्हा त्या पण्डिताने शिवाराधना करून शंकरास प्रसन्न केले व शंकराने आपला पुत्र कुमार-कान्तिवैय-याला आज्ञा केली की, या पण्डिताचे मनोरथ पूर्ण कर त्यावरून कुमाराने त्या पण्डिताला आपल्या मयूराकडून व्याकरणसूत्रे कळविली व त्या सूत्रानाच कौमार किंवा कालापसूत्रे म्हणतात पाणिनीची सुमारे चार हजार सूत्रे असून कातन्त्राची केवळ आठशे पचावन सूत्रे असल्यामुळे, या शास्त्राला कातन्त्र-लहानसे तन्त्र-असे म्हणतात व संसृत भाषांसार अत्यन्त विशाल असल्यामुळे व कातन्त्रातील थोड्या सूत्रांनी संसृत भाषेतील सर्व रूपांची सिद्धि होऊ शकत नसल्यामुळे, त्या व्याकरणशास्त्राला वेढोवेढी कौमार वैयाकरणानी परिशिष्टे जोडली व या परिशिष्टानाच कातन्त्रपरिशिष्ट म्हणतात कातन्त्र-सूत्रावर दुर्गसिंहाने सुमारे ३५ आठव्या शतकात विस्तृत टीका लिहिली व त्या शास्त्राला धातुपाठ जोडून त्यावर धातुवृत्ति लिहिली व ते शास्त्र पाणिनीयशास्त्रासारखे त्याने व इतरांनी सर्वाङ्गपूर्ण

करण्याचा प्रयत्न केला कातिन्त्रानंतर अनेक व्याकरणसंप्रदाय निघाले, उदाहरणार्थ चन्द्रगोमिन्चा चान्द्रसंप्रदाय, पूज्यपाद देवानन्दीचा जनेन्द्रसंप्रदाय, नरेन्द्राचा सारस्वतसंप्रदाय, वोपदेवाचा मुग्धबोध-संप्रदाय, पद्मनाभभट्टाचा सौपन्नसंप्रदाय याशिवाय शैवसंप्रदायाची व वैष्णवसंप्रदायाची देखील व्याकरणशास्त्रे निर्माण झाली या सर्व व्याकरणसंप्रदायाचा काल व इतिहास डॉ वेङ्कळकरकृत *Systems of Sanskrit Grammar* या ग्रन्थात दिला आहे या सर्व संप्रदायातील व्याकरणग्रन्थ सस्कृत भाषेत प्रचलित असलेल्या सर्व तऱ्हेच्या रूपाची सिद्धि करण्याकरिता उपयोगी पडणारे नसल्यामुळे व त्यात वैदिक प्रक्रिया व स्वरप्रक्रिया दिली नसल्यामुळे, ते काही कालपर्यंत टिकून पुढे कालगतीने 'उत्पद्यन्ते विलीयन्ते' या न्यायान्वये विलयास गेले व हिन्दुस्थानच्या थोड्याशा भागात जरी काही संप्रदाय अजून चालू आहेत तरी सर्वत्र पाणिनीयशास्त्राचे अध्ययन सुरू आहे याचे कारण पूर्वी सांगितल्याप्रमाणे हेच आहे की, पाणिनीयशास्त्र सस्कृत भाषेतील सर्वरूपांना व्यापणार व वाणत्याहि रूपाची सिद्धि करण्यास उपयोगी पडणार सर्वांदापरिपूर्ण असून पूर्वाचार्यांनी व उत्तराचार्यांनी केलेले व्याकरणग्रन्थ त्याच्या कसोटीला पावत नसल्यामुळे आणि त्याच्या पुढे ते सर्व ग्रन्थ फिके पडत असल्यामुळे, ते काही काळ टिकाव घेऊन पुढे कालगतीने नष्टप्राय व नामशेष झाले आणि सर्वांना पुरून पाणिनीयशास्त्रच अनेक शतकापासून टिकाव घेऊन उरले आहे आणि सर्वमान्य झाले आहे घन्य सा पाणिनी व घन्य त्याची विशाल बुद्धि ! ज्या हिन्दुस्थानात 'न भूतो न भविष्यति' असा हा अद्वितीय पुराण निर्माण झाला त्या हिन्दुस्थानाला त्याच्याबद्दल अयत्न अभिमान वाटणे साहजिक आहे व त्या महान्याची जितकी स्तुति करावी तितकी थोडीच आहे जरी अष्टाध्यायीवर अनेक वार्तिके रचली गेली तरी विद्वान् वैयाकरणानी टिकटिकाणी अनेक मूढले आहे की 'मूनेष्वेव हि मत्सर्वं यद्बुद्धौ यच्च वार्तिके ।'

जसा व्याकरणमूत्रकारात आचार्य पाणिनि श्रेष्ठ त्याचप्रमाणे कौमुदीकारात भट्टोजी दीक्षित श्रेष्ठ जशी अष्टाध्यायी निर्माण झाल्यावर पूर्वाचार्यांचे ग्रन्थ विलयास गेले त्याचप्रमाणे सिद्धान्तकौमुदी तयार झाल्यावर पूर्वकौमुदीग्रन्थांचे पठनपाठन बंद पडून ते नामशेष झाले. सिद्धान्तकौमुदीच विद्यार्थ्यांना समजणे फार कठीण आहे जोपर्यंत बागुदेव दीक्षितकृत सिद्धान्तकौमुदीवरील बालमनोरमानामक टीका प्रसिद्ध झाली नव्हती तोपर्यंत गुरुच्या सहायाशिवाय सिद्धान्तकौमुदीत दिलेल्या अनेक पक्तींचा अर्थ व तसेच त्या ग्रन्थात दिलेल्या अनेक उदाहरणाची प्रक्रिया कळणे फार कठीण जात होते पण आता फार सरळ व सुन्दर भाषेत लिहिलेल्या बालमनोरमेच्या सहायाने गुरुच्या मदतीशिवाय कौमुदीतील पक्तीच्या अर्थाचा बोध होऊ शकतो व सर्व उदाहरणाची प्रक्रिया कळू शकते. सिद्धान्तकौमुदीपेक्षा मनोरमा फार कठीण असून मनोरमेपेक्षा शब्दरत्न किती तरी पट कठीण आहे मूळ ग्रन्थाचा अर्थ विशद होऊन तो सहज रीतीने सामान्य विद्यार्थ्यांच्या ध्यानात यावा हे वास्तविक टीकेचे ध्येय असले पाहिजे व टीका मूळ ग्रन्थापेक्षा सोपी व मुबोध असली पाहिजे पण प्रकृत स्थली पाहावे तो अगदी उलट प्रकार दिसून येतो. मूळ ग्रन्थाच्या मानाने टीका अधिक कठीण व दुर्बोध आहे. मूळ ग्रन्थातील कठीण पक्तींचा अर्थ विशद करण्याचा व उदाहरणाची प्रक्रिया समजवून देण्याचा टीकेत मूळीच प्रयत्न केला नसून अनेक क्लिष्ट कल्पना उपस्थित करून त्यावर उत्तर दिले आहे. शका व समाधान इतरांच्या कठीण व थोटक शब्दात सांगितले आहे की, त्याचा भावार्थ ध्यानात येणे हे सामान्य विद्यार्थ्यांस फारच जड जाते त्यामुळे नको ती टीका, मूळच बरे, असे वारंवार म्हणण्याची पाळी येते. मनोरमेची भाषा शब्दरत्नासारखी समासप्रचुर, न्यायघटित व क्लिष्ट नाही व तत्वबोधिनीत आणि विशेषत बालमनोरमेंत मनोरमेंतील काही पक्तींचे विवरण करून पुढील ठिकाणी प्रक्रिया दिली आहे त्यामुळे

मनोरमेच्या पक्ति कशा तरी लावता येऊ शकतात पण त्या दोन्ही टीकेत शब्दरत्नातील कोणत्याही पक्तीचा अर्थ विशद केला नसल्यामुळे, शब्दरत्न लावतेवेळी त्या टीका उपयोगी पडत नाहीत आणि भैरवी व भावप्रकाश या टीकांच्या सहाय्याने शब्दरत्न कसा तरी लावावा लागतो पण या दोन टीका वालमनोरमेशारखा प्रत्येक पक्तीचा अर्थ विशद करित नाहीत त्यामुळे शब्दरत्न लावतेवेळी कित्येक ठिकाणी फार अडचण, जाणे, परिष्कारप्रिय वैयाकरणानी शब्दरत्नावर मधून मधून काही टिप्पणी दिल्या आहेत पण त्या टिप्पणीत वीत वीत लाव संमासाचा उपयोग करून न्यायघटित व क्लिष्ट भाषा वापरली असल्यामुळे सामान्य वाचकास त्या टिप्पणीपामून काही विशेष अर्थबोध व फायदा होत नाही वालमनोरमेच्या घर्तावर प्रौढमनोरमा, शब्दरत्न, शब्देन्दुशेखर, परिभाषेन्दुशेखर इत्यादि व्याकरणशास्त्रावरील प्रमाणभूत ग्रन्थांचे सामान्य विद्यार्थ्यांस देखील समजू शकेल अशा सोपी व सरळ संस्कृत भाषेत विद्वान् पण्डितानी व्याख्यान केले पाहिजे व तसे केल्यासच हे ग्रन्थ नीट ध्यानात येऊ शकतील व व्याकरणशास्त्राध्ययन करू इच्छिणाऱ्या विद्यार्थिवर्गावर त्यांचे फार उपकार होतील दुर्दैवाने तमा प्रयत्न असून कोणी करित नाही सध्या संस्कृत भाषेबद्दल सर्वत्र व विशेषतः महाराष्ट्रात फारच अन्याया उत्पन्न झाली आहे त्यात व्याकरणशास्त्रासारखे कठीण विषय शिकण्याची इच्छा फारच थोड्या विद्यार्थ्यांना होत. दुसर असे की, जरी सिद्धान्तमृदी पदविणारे शास्त्री असून ठिकठिकाणी महाराष्ट्रात आहेत तरी व्याकरणशास्त्रावरील वरचे ग्रन्थ शिकविणारा पण्डित महाराष्ट्रात फारच क्वचित् आढळतो. असून दुर्दैवाने काहीत तसे थोडे पण्डित आहेत. परंतु गरीब विद्यार्थ्यांना द्रव्याभावामुळे तेथे जाणे शक्य नाही महामहोपाध्याय वं वा वासुदेवशास्त्री अभ्यकर यानी मराठीत महाभाष्याचे सुन्दर भाषान्तर करून व ठिकठिकाणी टीका देऊन विद्यार्थिवर्गावर फार

उपकार केले आहेत इतर प्रसिद्ध प्रचलित व्याकरणग्रन्थांचे देखील तसे भाषान्तर व्हावयास पाहिजे व विद्वान् महाराष्ट्र वैयाकरणानी तसा प्रयत्न केला पाहिजे तसे केल्यासच व्याकरणशास्त्र पठित करण्याची जी प्रथा सध्या दुर्दैवाने बंद पडली आहे ती पुन्हा थोडी-बहुत प्रचलित होण्याची उमेद आहे

मी कोणत्याहि वैयाकरणाजवळ जुन्या पद्धतीने व्याकरणशास्त्राचे अध्ययन कार्यवाहिल्यामुळे सरकारी नौकरीत अमत्ताना करू शकलो नाही पण सेवानिवृत्त झाल्यावर मग जी पहिलेपासून व्याकरण शास्त्राची गोडी होती ती पुन्हा उत्पन्न झाली व माझे परममित्र प्रो गोपाळ केशव गर्दे यांच्याबरोबर मी मिद्वान्तकौमुदीची काही प्रकरणे वाचली व पुढे काही वर्षांनी त्यांच्या प्रेरणेने व सहाय्याने मी परिभाषेन्दुशेखराचे मराठीत विस्तृत विवरण करून तो ग्रन्थ १९३६ च्या अखेरीस प्रसिद्ध केला त्यानंतर काही मित्रांच्या प्रेरणेने मी मनोरमा व शब्दरत्न यांचे भाषान्तर व विवरण करण्यास सुरुवात केली परिभाषेन्दुशेखराचे डॉ किल्हॉर्न यांनी इंग्रजीत भाषान्तर केले आहे पण मनोरमा व शब्दरत्न या ग्रन्थांचे भाषान्तर अजून कोणीहि केले नाही आणि म्हणून मी ते ग्रन्थ मुद्दाम हाती घेऊन प्रथम माझा मनोरमेचेच विवरण करण्याचा विचार होतो पण शब्दरत्न व ज्ञान्याशिवाय मनोरमेचे खरे रहस्य काळू शकत नाही हे आढळून आल्यावर मी दोन्ही ग्रन्थांचे विवरण करण्यास प्रारंभ केला हे करिताना माझे मित्र प्रो गर्दे यांचे काही वेळपर्यंत मग सहाय्य झाले पण ते पुढे लवकरच आजारी पडले व अजून ते गेल्या पाच वर्षांपासून सारखे आजारीच आहेत व अध झाले आहेत मीहि सुमारे दोन वर्षांपूर्वी फार आजारी झालो व अजून माझा आजार चालूच आहे व चार्जक्यामुळे दारीर व्याधीने जर्जर झाले आहे अशा स्थितीत मी स्त्रीप्रत्ययान्त मनोरमा व शब्दरत्न या ग्रन्थांचे कसे तरी विवरण केले आहे कारण प्रकरणांचे विवरण करण्याची माझी फार

इच्छा होती पण आता शरीर अगदी दुर्बल झाले असल्यामुळे, दुर्दैवाने ती इच्छा पूर्ण करण्याचे सामर्थ्य माझ्यात राहिले नाही व त्याबद्दल मला फार दिवगिरी वाटते माझी उत्कट इच्छा ही आहे की, कोणी तरी विद्वान् महाराष्ट्र वैयाकरणाने अवशिष्ट राहिलेल्या कारकप्रकरणाचे व तसच कारकान्त शङ्केन्दुशेखराचे मराठीत विस्तृत व सुबोध विवरण करावे

मनोरमा व शङ्करत्न यांचे विवरण करिताना मी प्रथम प्रत्येक पक्कीचा सरळ अर्थ दिव्वा आहे व त्यानंतर प्रत्येक पक्कीचे कसात विस्तृत विवरण करून जेथे जेथे प्रक्रिया देणे आवश्यक आहे तेथे पूर्ण प्रक्रिया दिली आहे आणि प्रक्रिया देताना पाणिनीय सूत्रे व त्याच्या बालमनोरमेच्या प्रतीत दिलेला अनुक्रमानुसार दिला आहे. त्यामुळे ज्याने सिद्धान्तकौमुदी वाचली आहे त्याला गुरुच्या महाया-शिवाय माझे विवरण वाचल्याने मनोरमा व शङ्करत्न पूर्णपणे कळू शकतील अशी मला पूर्ण आशा आहे माझा ग्रन्थ कितपत ठीक झाला आहे हे वैयाकरणच सांगू शकतील मी याबद्दुद्धिवलोदय वरील दोन ग्रन्थांचे मराठीत विवरण करून व्याकरणशास्त्राची व मानुभाषेची यथाशक्ति थोडीशी सेवा करण्याचा प्रयत्न केला आहे व या विवरणाने जर विद्यार्थि वर्गाची अडचण दूर होईल तर माझे परिश्रम सफल झाले आहेत असे मी समजेन

हा ग्रन्थ हि हितवेळी प्रा गोमाळ बेशव गदें यानी मला जी अमूल्य मदत केली तिचेबद्दल मी त्यांचे जितके आभार मानते तितके कमीच आहेत त्याच्यामुळेच मला व्याकरणशास्त्रावरील वरचे ग्रन्थ वाचण्याची इच्छा झाली व त्याच्या कृपाप्रसादानेच मी ती इच्छा थोडी बहूत पूर्ण करू शकला आणि म्हणून मी त्याचा रुदैव ऋणी आहे प्रमत्त ग्रंथ जरी मी कसातरी लिहून काढला तरी माझा स्वतःचे शिवाजी आमविश्वास नसल्यामुळे, बनारस गव्हर्नमेंट समृत्त कॉलेजाने असलेले व्याकरणशास्त्राचे प्रधानाध्यापक सुप्रसिद्ध विद्वान्

प गोपाळशास्त्री नेने, व्याकरणाचार्य यांना माझा ग्रन्थ वाचण्याची भी विनंति केली व मागे विनंतीस मान देऊन त्यांनी माझे ग्रन्थाचा बराच भाग वाचला व मधूनमधून उपयुक्त सूचना केल्या आणि माझा ग्रन्थ वाचून ते फार प्रसन्न झाले तसेच अनन्तशास्त्री फडके, व्याकरणाचार्य व मोमामातीर्थ व दिवाकरशास्त्री जाधो, व्याकरणाचार्य आणि सदाशिवशास्त्री मूसळगावकर, माजी प्रिन्सिपॉल गव्हर्नमेंट मस्कृत कॉलेज, ग्वालेर, यांनी कृपा करून माझ्या ग्रन्थाची काही प्रकरणे वाचली व या सर्व विद्वान पण्डितांनी माझ्या ग्रन्थाबद्दल उत्कृष्ट अभिप्राय नमूद केले आहेत या सर्व सज्जनानी माझा ग्रन्थ वाचण्याची जी तमदी घेतली व जे माझे हार्दिक अभिनन्दन केले त्याबद्दल मी त्यांचा फार आभारी आहे ही प्रस्तावना लिहिताना मला डॉ. वेल्डॉकरकृत 'Systems of Sanskrit grammar' व महामहापाध्याय हरप्रसाद शास्त्री यांनी बरगाल रॉयल एशियाटिक सोसायटीच्या ग्रन्थालयात जे हस्तलिखित ग्रन्थ आहेत त्याच्या मवधान लिहिलेली प्रस्तावना आणि रा. व. वावडेंकरकृत भट्टोजी दीक्षित-ज्ञातिविवेक या तीन ग्रन्थांचा फार उपयोग झाला आहे व या ग्रंथकारांचे मी मनपूर्वक आभार मानतो ही प्रस्तावना लिहिलेवेली माझे जामात चि. रा. शिवनाथपत झारखण्डी, एम्. ए., एम्. एम्.सी. यांनी बरेच परिश्रम घेऊन मधून मधून पुष्कळ माहिती पुरविली मला हस्तकपामुळे लिहिता येत नसल्यामुळे या ग्रन्थलेखनाचे सर्व काय माझ्या ज्येष्ठ चिरजिवाने केले अखेरीस ज्या जगद्गोस्वराज्या कृपेने हे ग्रन्थलेखनाचे काम मी कसतरी पार पाडू शकलो त्याचे चरण-कमली हा ग्रन्थ अत्यन्त नम्रतापूर्वक अर्पण करून ही प्रस्तावना मी पूरी करितो

धनोली, चैत्र शु. ९ शके १८६७

ना. दा. वाडेंगांवकर

ता २०-४-१९४५

टीप-जेथे जेथे मी आपल्या चिचरणात दीक्षित हा शब्द वापरला आहे त्याने भट्टोजी दीक्षिताचे ग्रहण करावे.

विद्वानांनी प्रशंसिलेले

नागेशभट्टकृत

परिभाषेन्दुशेखराचे मराठी भाषान्तर

(विस्तृत विवरणासह व प्रक्रियेसह)

कागडी बांधणीच्या प्रतीची किंमत रु. ४-०-०

कापडी बांधणीच्या प्रतीची किंमत रु. ५-०-०

टपालखर्च सुमारे रु. ०-१२-० निराळा

अनुवादक व प्रकाशक

रा. व. नारायण दाजीया वाडेगांवकर, एम्. ए.,

रिटायर्ड डिस्ट्रिक्ट व सेशन जज्ज, नागपूर

खास विद्यार्थ्यांच्या उपयोगाकरिता हे भाषान्तर तयार करण्यात आले आहे. विद्यार्थ्यांना कटाळवाणे होऊ नये म्हणून फक्त महत्त्वाच्या विषयाचेच यात विवेचन केले आहे. महाराष्ट्रीय विद्यार्थीवर्गाने प्रस्तुत ग्रथापासून अवश्य लाभ घ्यावा. शिवाय शास्त्री-पंडिताना तसेच संस्कृत-भाषाभिमानी लोकांनाही हे पुस्तक उपयुक्त वाटेल असा विद्वानांचा अभिप्राय आहे.

- पुस्तके मिळवण्याचा पत्ता -

स. ना. वाडेगावकर, रा. व. वाडेगावकर यांचा बंगला,

घनतोली, नागपूर

॥ श्रीगणेशायनम ॥

प्रौढमनोरमा च शब्दरत्न यांचें महाराष्ट्रभाषेत विवरण

सर्वारिष्टविनाशक गणपति श्रोव्यकटेश प्रभुम् ।
देवीं माहुरवासिनीं भगवतीं पूज्य मुनीनां त्रयम् ॥
भट्टोजि हरिदीक्षित च पितरौ श्रीभट्टजोशास्त्रिणम् ।
नत्वा प्रौढमनोरमाविवरणं कुर्वे प्रसादाद्गुरोः ॥ १ ॥
हरिदीक्षितं कृताया गूढार्थाया मनोरमाविवृतेः ।
व्याख्यानं च यथासति कुर्वेऽहं मातृभाषायाम् ॥ २ ॥
क्व शब्दरत्नो गम्भीरो मादृशोऽल्पमतिः क्व च ।
तथाऽपि साहसं कुर्वे क्षन्तव्यं तन्मनीषिभिः ॥ ३ ॥

अथ संज्ञाप्रकरणम्

मनोरमा— ध्यायं ध्याय पर ब्रह्म स्मारं स्मारं गरोगिरः ।
सिद्धान्तकौमुदीव्याख्या कुर्म प्रौढमनोरमाम् ॥

परब्रह्माचे पुन्हा पुन्हा ध्यान करून व गुरुच्या उक्तीचे पुन्हा पुन्हा स्मरण करून सिद्धान्तकौमुदीची प्रौढमनोरमानामक व्याख्या आम्ही करितो. (हाती लिहिण्यास घेतलेल्या ग्रन्थाची निर्विघ्नपणे समाप्ति व्हावी व त्या ग्रन्थाचा सर्वत्र प्रसार होऊन त्याची सर्वत्र प्रसिद्धि व्हावी या हेतूने दीक्षितानी 'ग्रन्थादी ग्रन्थमध्ये ग्रन्थान्ते च मद्गलं कुर्यात्' या शिष्टाचाराला व तसेच 'भूवादयो घातव' सू १-३-१ या सूत्रावरील भाष्यात भाष्यकारानी 'मद्गलादीनि मद्गलमध्यानि मद्गलान्तानि हि शास्त्राणि प्रथन्ते वीरपुरुषाणि च भवन्त्यायुष्मत्पुरुषाणि चाध्येतारश्च मद्गलयुक्ता यथा स्यु' असे जे म्हटले आहे त्याला अनुसरून वरील मद्गलाचरण केले आहे)

शब्दरत्न- शेषविभूषणमीडे शेषाशेषार्थलाभाय ।

दातु सकलमभीष्ट फलमीष्टे यत्कृपादृष्टि ॥१॥

ध्याय ध्यायमिति । ध्यात्वा ध्यात्वैत्यर्थ । णमुलन्तमेतत् । परम् = सर्वं जगदुपादानम् । कार्यब्रह्महिरण्यगर्भव्यावृत्तये इदम् । ध्यानम् = चिन्तापरपर्याय स्मृत्यनुकूलव्यापाररूपम् । स्मरण तु तज्जन्यमिति विशेष । गुरोरित्येकवचनेन सर्वविद्यालाभ एकस्मादेव गुरोरिति सूचितम् । 'प्रौढाना मनो रमयति' इत्यथिक्वा मनोरमाम् । प्रौढत्व च सकलदर्शनार्थज्ञानपूर्वकमहाभाष्यगूढार्थज्ञानवत्त्वम् ॥

ज्याचा कृपावटाक्ष सर्वं वाञ्छित फल देण्यास समर्थ आहे व शेष ज्याचा अलंकार आहे अशा शिवाची, भाष्यातील संपूर्ण अर्थाचे ज्ञान होण्याकरिता, मी स्तुति करितो मनोरमंतील 'ध्याय ध्यायम्' या पदाचा 'ध्यात्वा ध्यात्वा' असा अर्थ आहे व ह ('ध्वं' घातूचे) णमुलप्रत्ययान्त रूप आहे (त्याचप्रमाणे 'स्मार स्मारम्' हे देखील 'स्मृ' घातूचे णमुलप्रत्ययान्त रूप असून त्याचा 'स्मृत्वा स्मृत्वा' असा अर्थ आहे वरील दोही स्थली 'आभीक्ष्णे णमुल् च' सू ३३४३ या सूत्राने 'पीन पुय' या अर्थार्थिष्ये णमुल् प्रत्यय झाला असून 'नित्यवीष्मयो' सू २१४० या सूत्राने द्विवचन झाले आहे) मनोरमंतील 'परम्' या पदाचा सबलविशेषाचे उपादानकारण असा अर्थ आहे व हिरण्यगर्भस्य कार्यब्रह्माची व्यावृत्ति व्हावी याकरिता ते पद घातले आहे ('अपञ्चीकृतसकलभूतसमष्टिसूक्ष्मशरीरोपहितो हिरण्यगर्भ, तदुपाधिभूततादृशशरीरस्य जयत्वात् हिरण्यगर्भस्य जन्यव्यवहार । अतएव-हिरण्यगर्भं समवर्तताग्रे भूतस्य जात पतिरेव आसीन् । इति श्रुति सद्गच्छने' असे भैरवीत म्हटले आहे. साराश अना कार्यब्रह्माचे ग्रहण न होता 'नित्य विज्ञानमानन्द ब्रह्म' या शुद्ध चैतन्यस्वरूप जगदुपादानकारण परब्रह्माचे ग्रहण व्हावे याकरिता दीक्षितानी 'परम्' हे पद मद्गलाचरणात पातले आहे असा शब्द-रत्नकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे) 'ध्यानम्' हा शब्द चिन्तन

या अर्थाचा वाचक असून 'चिन्तन' हा स्मृति हाश्यास अनुकूल व्यापार आहे, म्हणजे चिन्तनामुळेच स्मृति होते स्मृति चिन्तनामुळे होणारी आहे व हाच ध्यान-चिन्तन-व स्मरण या दोहामध्ये फरक आहे ('ध्मे चिन्तायाम्' या धातूहून भावे 'ल्युट् = जन' प्रत्यय केल्याने ध्यान हा जो शब्द मिळू हातो त्याचा चिन्तन असा अर्थ आहे) 'गुरो' असा जो मनोरमतेत ('आदराय बहुवचनम्' या वचनाच्या 'गुरुणा गिर' असा बहुवचनाचा प्रयोग न करिता) एकवचनाचा प्रयोग केला आहे तो असा हूनने केला आहे की, एकाच गुरुजवळ सर्व शास्त्रांचे अध्ययन करून विद्या अधिगत केली जाह हे सूचित व्हावे. (शैषोपनामक कृष्णाचार्य दोशिताचे गुरु होते ते सर्व शास्त्रात निष्णात असल्यामुळे दोशिताने त्याच्याच जवळ सर्व शास्त्रांचे अध्ययन करून त्यात प्रभुत्व संपादन केले व त्यांना कोणतेही शास्त्र शिकण्याकरिता इतर गुरुजवळ जाण्याची गरज पडली नाही हे 'गुरो' या एकवचनाच्या प्रयोगाने बोधित होते) 'प्रौढमनोरमा' या पदाचा 'प्रौढाना मनो रमयति नाम्' असा अर्थ-विग्रह- आहे सर्व दर्शनाचे ज्ञान संपादन केल्यानंतर ज्यांनी महाभाष्याच अध्ययन करून त्याच्या गूढ अर्थाचे ज्ञान संपादन केले आहे ते प्रौढ होत ('प्रौढमनोरमा' या पदाचा 'प्रौढा चामो मनोरमा' असा विग्रह करून नये तथा विग्रह केल्यास 'कथान आग्नेयो नाशिनो' असा न्या शब्दाचा अनिष्ट अर्थ होईल विलेकाने असे म्हणणे आहे की, प्रौढमनासि रमयति इति प्रौढमनोरमा' असा देखील विग्रह करता येत नाही, कारण तथा विग्रह केल्यास, 'कर्मण्या' सू २९१३ या सूत्राने 'अण्' प्रत्यय होऊन 'टिड्ढागन्,' सू ६७० या सूत्राने 'डि' प्रत्ययाची प्राप्ति होई व 'प्रौढमनोरमा' असे इष्ट रूप मिळू शकणार नाही. म्हणून 'नन्दिग्रहिराद्यादिभ्य' सू २८९६ या सूत्राने निदिष्ट असलेल्या 'पचादि' आकृतिगणाने विद्या 'कप्रकरणे मूल-विभुजादिभ्य उपसख्यानम्'-सू २९१९ वरील पार्तिव-या पार्तिवान

निर्दिष्ट असलेल्या 'मूलविभुजादि' आवृत्तिगणात 'रम्' धातु अन्तर्भूत आहे असे मानून त्या 'रम्' धातूहून 'अच्' किंवा 'क' प्रत्यय वरून व नंतर 'अजाद्यतष्टाप्' सू ४५४ या सूत्राने 'टाप्' प्रत्यय वरून 'रमयतीति रमा' असे रूप सिद्ध केल्यावर 'प्रौढमनसा रमा प्रौढमनोरमा' असा विग्रह करणे उचित आहे पण 'नन्दिप्रहिपचादिभ्यः' या सूत्राने होणारा 'अच्' प्रत्यय व तसेच 'मूलविभुजादिभ्यः' या वातिकाने होणारा 'क' प्रत्यय हे दोन्ही 'कर्मण्यण्' या सूत्राने हागान्या 'अण्' प्रत्ययाचे बाधक असल्यामुळे, पचादिगणात किंवा मूलविभुजादिगणात अन्तर्भूत मानलेल्या 'रम्' धातूहून, कर्मण्यण् उपपद असता देखील, 'अण्' प्रत्यय न होता 'अच्' किंवा 'क' प्रत्ययच होऊ शकतो व त्यामुळे 'डीप्' प्रत्ययाची प्राप्ति होत नाही, व 'प्रौढमनासि रमयतीति प्रौढमनोरमा' असा विग्रह करण्यात काणताहि प्रत्यवाय येत नाही असे भरवीकाराचे म्हणणे आहे व म्हणूनच 'तसाच', विग्रह शब्दरत्नकारानी केला आहे 'प्रौढमनोरमा' या सामासिक शब्दात 'प्रौढ' हा जो शब्द मुद्दाम घातला आहे त्याने हे सूचित होते की, दीक्षितानी केलेली सिद्धान्तकौमुदी मध्यम विद्यार्थ्यांकरिता असून तीत केवळ सिद्धान्त सांगितले आहेत पण तेच खराखर सिद्धान्त होत व इतर वैयाकरणानी त्या सिद्धान्ताविरुद्ध जें प्रतिपादन केले आहे ते चूक आहे इत्यादि विविध कठोण विषयाची त्या ग्रंथात चर्चा केली नाही ती चर्चा प्रकृत ग्रंथात केली आहे व इतर वैयाकरणानी मानलेले विरुद्ध अर्थ व सिद्धान्त खोडून काढले आहेत त्या चर्चेचे खर मर्म व रहस्य प्रौढानाच, म्हणजे ज्यांनी इतर दर्शनाचे अध्ययन करून महामाष्याचे काळजीपूर्वक अध्ययन केले आहे अशा विद्वानांनाच, कळू शकते व तशा विद्वानांच्याच मनाला आनंद देणारी व रमविणारी ही टीका असल्यामुळे तिला दीक्षितानी 'प्रौढमनोरमा' असे जें नाव दिले आहे तें अन्वयिक टरते हे उघड आहे असा शब्दरत्नकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे)

मनोरमा- “हयवरट्” । हकारोपदेशः, अट्अश्हन्इण्-
ग्रहणेष्ु हकारग्रहणार्थः । ‘अह्णेण’ “अट्कुप्वाद्नुम्व्यवायेऽपि” इति णत्वम् ।
‘देवा हसन्ति’ “भोभगो” इति रोर्णत्वम् । ‘देवो हसति’ “हशि च”
इत्युत्वम् । ‘लिलिहिद्दे’ ‘लिलिहिध्वे’ “विभापेटः” इति वा ङः ॥

‘हयवरट्’ या शिवसूत्रात् जे हकाराचे उच्चारण केले आहे ते
अशाकरिता की, ‘अट्, अग्, हन्’ व ‘इण्’ या प्रत्याहारानी हकाराचे
ग्रहण व्हावे (‘हयवरट्’ व ‘हल्’ या दोन्ही शिवसूत्रात् हकाराचे
उच्चारण केले आहे. ‘हल्’ या अन्तिम शिवसूत्रात् हकाराचे
उच्चारण केले असून पुन्हा ‘हयवरट्’ या शिवसूत्रात् हकाराचे
उच्चारण वा केले आहे याचे प्रयोजन दोक्षितानी या पक्तीत
सांगितले आहे. अट्प्रत्याहाराने हकाराचे ग्रहण होणे म्हणूनच)
‘अह्णेण’ या उदाहरणात् ‘अट्कुप्वाद्नुम्व्यवायेऽपि’ सू १९७ या
सूत्राने णत्व झाले आहे (‘अह्णेण’ या उदाहरणात् रकार व नकार
या दोहोमध्ये हकार व एकार याचे व्यवधान आहे. एकार हा अट्
आहे जर ‘हयवरट्’ या शिवसूत्रात् हकाराचे उच्चारण केले नसते
तर अट्प्रत्याहाराने हकाराचे ग्रहण झाले नसते व त्यामुळे ‘अह्णेण’
या स्थली णत्व न होता ‘अह्णेन’ असे अनिष्ट रूप होण्याची आपत्ति
आली असती. ती आपत्ति टळावी व तसेच ‘अट्कुप्वाद्नुम्व्य-
वायेऽपि’ असे वेगळे हकारग्रहण वरून तसे सूत्र पठित करण्याची
गरज न पडावी याकरिता प्रकृत शिवसूत्रात् हकाराचे ग्रहण केले
आहे) ‘देवा हसन्ति’ या उदाहरणात् ‘भोभगोऽघो’ सू १६७ या
सूत्राने ‘रु’ चे जागी यकारादेश झाला आहे (‘देव अस् हसन्ति’
या स्थली ‘प्रथमयो पूर्वसवर्णं’ सू १६४ या सूत्राने पूर्वसवर्णदीर्घ
होऊन व ‘ससजुपो रु’ सू १६२ या सूत्राने पदान्ती असलेल्या
सकाराचे स्त्व होऊन ‘देवा रु हसन्ति’ अशी स्थिति झाली असता,
अशुप्रत्याहाराने हकाराचे ग्रहण होत असल्यामुळेच व तो हकार ‘रु’
पुढे आला असल्यामुळे, ‘भोभगो’ या सूत्राने ‘रु’ चे जागी यकार

होऊन 'देवाय् हसन्ति' अशी स्थिति होते व 'हलि सर्वेषाम्' सू १७१ या सूत्रान् यकाराचा लोप होऊन 'देवा हसन्ति' असा इष्ट प्रयोग सिद्ध होता जर प्रकृत शिवसूत्रात हकाराचे ग्रहण केले नसते तर अक्षप्रत्याहारान हकाराचे ग्रहण झाले नसते व वरील इष्ट प्रयोग सिद्ध होऊ शकला नसता) 'देवो हसति' या उदाहरणात 'हसि च' सू १६६ या सूत्राने उत्पन्न झाले आहे ('देव सु हसति' या स्थली 'मसजुषा र' सू १६२ या सूत्राने पदान्ती असलेल्या सकाराचे रुत्व होऊन 'देव र हसति' अशी स्थिति झाली असता, हक्षप्रत्याहाराने हकाराचे ग्रहण होत असल्यामुळेच, 'हसि च' या सूत्राने 'ह' चे जागी उकार होऊन 'दव उ हसति' अशी स्थिति होते व नंतर 'आद्गुण' सू ६९ या सूत्राने 'दव' यातील अन्त्य अकार व त्यापुढील उ या दाहोच जागी 'ओ' असा गुणरूप एकादेश होऊन 'दवा हसति' हा इष्ट प्रयोग सिद्ध होतो जर प्रकृत शिवसूत्रात हकाराचे उच्चारण केले नसत तर हक्षप्रत्याहार साधताच येऊ शकला नसता व 'हसि च' या सूत्राऐवजी 'यसि च' अस सूत्र करावे लागले असत व यक्षप्रत्याहारान हकाराचे ग्रहण होऊ शकले नसते व वरील इष्ट प्रयोग सिद्ध होऊ शकला नसता तो प्रयोग सिद्ध होण्याकरिता 'यसि च' या सूत्रान हकाराचे वेगळे ग्रहण करणे माग पडले असते ह सर्व टाळाव व हक्ष प्रत्याहार साधता यावा आणि त्या हक्षप्रत्याहारान हकाराचे ग्रहण व्हाव याकरिता प्रकृत शिवसूत्रात हकाराचे उच्चारण वेळ आहे असा दोषिताच्या म्हणण्याचा भावार्थ आहे) 'त्रिन्निडव, लिन्निड्वे' या स्थली 'विभाषेट' सू २३२५ या सूत्रान विवन्पेवन्न ढकार हाता (इक्षप्रत्याहारान्तर्गत वर्णापुडें इट् अन्न त्या इटपुडें लिट् निवा लुट् लकाराचा 'ध्वम्' प्रथम आल्यास, त्या प्रथमानीय षकाराचा, 'विभाषेट' या सूत्राने, विवन्पेवन्न ढकार होणे सांगितले आहे त्रिडादेश त्रिड 'लिट् च' सू २१७२ या सूत्रान्वये वार्धधानुकमसक प्रथम अमच्यामुट्टे, लिट्चे जागी

होणाच्या वगदि प्रत्ययाना 'आर्धधानुक्प्रत्यय वगदि' सू २१८४ या सूत्राने इडागम होतो जरी 'लिट्' धातु अनिट् आहे तरी, त्यापुढे लिट्वादेश वलादि आर्धधानुक्प्रत्यय आल्यास, तशा प्रत्ययाना कादि-नियमान्वये इडागम होतोच, आणि जरी 'निप्तम्बुजि' सू २१५४ या सूत्राने 'ध्वम्' प्रत्यय निर्दिष्ट आहे तरी त्या प्रत्ययातील 'अम्' या 'टि' चे जागी 'दित् आत्मनेपदाना टेरे' सू २०३३ या सूत्राने 'ए' होऊन त्याचे 'ध्वे' असे रूपान्तर होते तरी, 'ध्वे' हा 'ध्वम्'च आहे असे स्थानिवद्भावाचे मानता येत व त्या 'ध्वे' ला इट्कारात इडागम होतो व त्यामुळे 'लिलिट्+इट्+ध्वे' अशी स्थिति होते जरी 'ह्यवरट्' या शिवसूत्राने हकारग्रहण केले नवते तर माहेश्वर सूत्रातील पर णकाराने माघणान्या इण्प्रत्याहाराने हकाराचे ग्रहण झाले नसते व 'विनापेट' या सूत्राची वरील उदाहरणात प्रवृत्ति करता आली नसती व 'ध्वे' यातील घकाराचे वैकल्पिक ढव करता आले नसत पण त्या शिवसूत्राने हकारग्रहण केले असल्यामुळे, हकार हा इण्प्रत्याहारान्तर्गत वर्ण ठरता व वरील उदाहरणात तसा हकारस्य इण्पुढे इट् आला असून त्या इट्पुढे 'ध्वन्=ध्वे' हा प्रत्यय आला असल्यामुळे, 'विनापेट' या सूत्राने त्या प्रत्ययातील घकाराचे वैकल्पिक ढव हाऊन 'लिलिट्+इट्+ध्वे' असे पाश्चिमे इष्ट रूप निद्व होते साराण 'अट्, अम्, हुम्, इण्' या चार प्रत्याहारानी हकाराचे ग्रहण व्हावे याकृता 'ह्यवरट्' या सूत्रात हकारग्रहण केले आहे. तसे ग्रहण केले नसते तर, जेथे जेथे पाणिनीय सूत्रात 'अट् अम् इण्' प्रत्याहाराचे ग्रहण केले आहे तेथे तेथे इष्टरूपसिद्धि होण्याकृता त्या प्रत्याहारानेरोज हकाराचे ग्रहण करावे लागले असत, आणि तसेच जेथे जेथे पाणिनीय सूत्रात इण्प्रत्याहाराचे ग्रहण केले आहे तेथे तेथे यण्प्रत्याहाराचे ग्रहण करून त्याखेरीज इण्काराचे ग्रहण करावे लागले असते हा सर्व नाम टाळण्याकृता प्रवृत्त शिवसूत्राने हकारग्रहण केले आहे 'ह्यवरट्' या सूत्रावरील भाष्यात भाष्यकार म्हणतात—'सर्वे

वर्णा मृदुपदिष्टा । अथ हकारो द्विरुपदिश्यते पूर्वश्चैव परश्च । यदि पुन पूर्व एवोपदिश्येत पर एव वा । कश्चात्र विशेष । ' व त्या हकाराच्या पूर्वोपदेशाचे प्रयोजन सांगताना भाष्यकार 'हकारस्य परोपदेशोऽङ्ग्रहणेषु ह्यग्रहणम्' व 'उत्वे च' ही दोन वार्तिका पठित करताना प्रथम वार्तिकाचा अर्थ असा आहे की, हकार एकदा शैवटीच, म्हणजे 'हृद्' या अन्तिम शिवसूत्रातच, उच्चारल्याम, ज्या ठिकाणी 'जट्' हा शब्द उच्चारून अट् वर्णांना किंवा तन्निमित्तक कार्य होणे सांगितले आहे त्या सूत्रात त्या प्रत्याहाराखेरीज हकाराचा उच्चार करावा लागेल द्वितीय वार्तिकाचा अर्थ हा आहे की, उकारादेश सांगणाऱ्या- 'हृदि च' इत्यादि-सूत्रात हकार उच्चारवा लागेल, आणि नंतर हकाराच्या परोपदेशाचे प्रयोजन सांगून अखेरीस भाष्यकार म्हणतात- 'तस्मात्पूर्वश्चैवोपदेष्टव्य परश्च । यदि च किंचिदन्यत्राप्युपदेशे प्रयोजनमस्ति तत्राप्युपदेश कर्तव्य ।' या भाष्याचा आशय हा आहे की, वर्णांचे ज्ञान व्हावे याकरिता अक्षरसमाप्नाय उच्चारला नसून प्रयोजनाकरिता, म्हणजे प्रत्याहार साधण्याकरिता, उच्चारला आहे म्हणून एखादा वर्ण एकदा उच्चारल्याने जर सर्व इष्ट प्रयोजनाची मिद्धि होत नसेल तर तो वर्ण दोनदा किंवा गरज असल्यास अधिक वेळा उच्चारणे आवश्यक आहे, व अशा रीतीने भाष्यकार अक्षरसमाप्नायलील हकाराच्या द्विरुच्चारणाचे समर्थन करिताना)

शास्त्ररत्न-इण्ग्रहणेऽप्यिति । नन्विद न्यूनम्, अम्ग्रहणेऽपि ग्रहणान् । फलं तु 'मृदुपुम्कृद्' इत्यादौ "पुम ल्यप्यम्" इति दत्यम् । 'मधित्ययमाह' इत्यादिवत् अपदान्तत्वात्कारादेनं जदत्यमिति, चेन्, न, "मुट्तियो." इत्यादाधिकाराद्युच्चारणेन शास्त्रा-थोधिनाजध्ययहितरत्नमुदापस्यामापुत्वबोधनान् । अत एव "उच्चै-रवातः" इति सूत्रे भाष्यम्- "न पुनरन्तरेणाच ध्यङ्जनस्योच्चारण-मपि भवति" इति । स्फोरित्यादिस्तु सूत्र. प्रयोग । अत एवाटि

हकारप्रयोजनकयनावसरे भाष्ये "शश्छोटि" इत्युपन्यस्य तदुदाहरण
नोपन्यस्तम् । हकारपरशकारासम्भवेन शश्छोटिति प्रसङ्गोच्चारित-
मिति च षंयटेन व्याख्यातम् । 'अमि' हकारप्रयोजनम् 'इति' च
भाष्ये नोक्तमिति दिक् ॥

वित्त्येकाच्चे अमे म्हणणे आहे की, 'हकारोपदेशः अट्अश्टा-
इण्ग्रहणेषु हकारग्रहणार्थं' जम् जे मनोरमैत म्हटले आहे त अपुरे
आहे, कारण हकाराचे (वरील चार प्रत्याहाराखेरीज) 'अम्'
प्रत्याहारात देखील ग्रहण व्हावे ह् 'ह्यवरट्' या शिवसूत्रांनी
हकारग्रहणाचे एक अधिक प्रयोजन मानता येत, व 'अम्' प्रत्याहारात
हकाराचे ग्रहण वेग्याने, 'बहुपुम् क् ह्' इत्यादि स्थली 'पुम स्वयम्पर'
सू १३९ या सूत्राने 'बहुपुम्' यातील मकाराचे एव होणे ह् फक्त
आहे, आणि 'गविययमाह' इत्यादि प्रयोगात 'गो' ह् अनुकरण
जसे पद मानता येत नाही तसेच 'क्' व 'ह्' या अनुकरणाना
पदमज्ञा मानता येत नाही व अशा रीतीने 'क्' व 'ह्' हे पदाच्या
अन्ती आहेत असे मानता येत नसल्यामुळे, त्याचे ('अला जगोन्ने'
सू ८६ च 'हो ढ' सू ३२४ या सूत्रानी होणारे अनुक्रमे) जम् व
दत्व होत नाही ('बहव पुमाम यस्मिन् तत्' या बहुव्रीहिसमामान
'पुमाम' हा बहुवचनान्त शब्द असल्यामुळे व 'उर प्रभृतिभ्य वप्'
सू ८८९ या नित्य वप्विधायक सूत्राने निर्दिष्ट असल्या 'उर'
प्रभृतिगणात 'पुमान्' असा एकवचनान्त शब्द पठित असल्यामुळे, या
स्थली नित्य 'क्प्' प्रत्यय न हाता 'जेपादिभाषा' सू ८९१ या सूत्राने
विकल्पेव स्त 'क्प्' प्रत्यय पावता आहे ता समामान्त 'क्प्' प्रत्यय
प्रकृत स्थली त वेग्यास, 'बहुपुम्' अम जे सामासिक रूप होते त्याहून
प्रथमेच्या एकवचनाचा 'सु' प्रत्यय वेग असता, 'हृद्ग्राम्य' सू
२५२ या सूत्राने त्या 'सु' प्रथयाचा रूप होतो व 'प्रत्ययत्वात् प्रथय
लक्षणम्' सू २६२ या सूत्राने 'बहुपुम्' याचा पदमज्ञा होत व
स्यामुळे त्या पदानात सयोगान्त मकाराचा 'सयोगान्तास्य लोप' सू

५४ या सूत्रानि लोप होऊन 'बहुपुम्' असे प्रथमेच्या एष्वचनाचे रूप होते या पदापुढे ककार व हकार यांचे अनुकरण 'क्, ह्' हे वर्ण आले असल्यामुळे व ककार हा 'ख्य्' असून त्या ख्यपुढे हकार हा 'अम्' आला असल्यामुळे, 'पुम्' यातील मकाराचे जागी 'रु' होती हे, अम्प्रत्याहारात हकाराचे ग्रहण केल्याचे, फल आहे येथे अशी प्रतिशक्ता करण्यात येते की, अनुकरण व अनुकार्य यांच्या विषयात भेदानुकरणपक्ष मानला असता, अनुकरण ककार व हकार हे अर्थवान् ठरतात व त्यामुळे 'अर्थवदधातुरप्रत्यय' सू १७८ या सूत्राने त्यांना प्रातिपदिकसज्ञा होते व 'इच्चाप्प्रातिपदिकात्' सू १८२ या अधिकारसूत्रान्वये त्याहून सुबुत्पत्ति होऊन व 'हलङ्ङ्याभ्य.' सू २५२ या सूत्राने 'सु' प्रथमाचा लोप होऊन 'क्, ह्' या दोहोनाहि प्रत्ययलक्षणाने पदसज्ञा होते आणि त्यामुळे 'ज्ञला जगोऽन्' सू ८४ या सूत्राने ककाराचा गकार व 'हो ङ' सू ३२४ या सूत्राने हकाराचा ङकार होणे प्राप्त होते आणि तसे केल्यास 'पुम्' यातील मकारापुढे 'ख्य्' नसणारा गकार येत असून त्या गकारापुढे 'अम्' नसणारा ङकार येत असल्यामुळे, अम्प्रत्याहाराने हकार ग्रहण होण्याचे फल आहे हे सिद्ध करण्याकरिता वर दिलेले 'बहुपुम् क् ह्' हे योग्य उदाहरण मानताच येत नाही या प्रतिशक्तेवर शवावाच असे उत्तर देतो की, अभेदानुकरणपक्ष मानला असता, 'गकित्यपमाह' या प्रयोगान 'गो' हे अनुकरण अर्थवान् ठरत नसल्यामुळे जशी त्याशि 'अर्थवदधातु' या सूत्राने होणारी प्रातिपदिकसज्ञा होत नाही व त्यामुळे त्याहून सुबुत्पत्ति होत नसल्याकारणाने त्याला पदसज्ञा होत नाही आणि त्यामुळे 'अवद् स्फोटायनस्य' सू ८८ या सूत्राने 'गो' यातील ओकाराचे जागी विकल्पेकून अवद् आदेश न होता 'एचोश्च-चायाव' सू ६१ या सूत्राने जमा केवळ आदेश होतो व त्या आदेशातील ककार, म्हणजे 'गक्' यातील ककार, पदान्ती आहे असे ठरत नसल्याकारणाने 'लोप नाकल्प्य' सू ६७ या सूत्राने त्या

वकाराचा लोप होत नाही त्याचप्रमाणे अभेदानुकरणपक्षात प्रकृत
 स्थली अनुकरण वकार व हकार हे अर्थवान् ठरत नसल्यामुळे, त्यांना
 प्रातिपदिकमज्ञा होत नाही व त्यामुळे त्याहून मुबुत्पत्ति होऊ शकत
 नसल्यामुळे, 'मुप्तिङन्त पदम्' सू २९ या सूत्राने होणारी पदमज्ञा
 त्यांना होऊच शकत नाही व त्यामुळे त्यांचे अनुक्रमे ञञ्च व ङञ्च
 होऊ शकत नाही म्हणून अम्प्रत्याहारात हकारग्रहण करण्याचे 'बहुषु-
 न्क् ह्' या उदाहरणामध्ये मकाराच रत्न होणे हे फल आहे असे जे
 वर म्हटले आहे त निर्दोष ठरत असा शककाराच्या म्हणण्याचा
 आशय आहे येथे हे मागणे आवश्यक आहे की, शकाकाराने जी शका
 केली आहे ती अभेदानुकरणपक्ष मानून केली आहे व त्या शकेवर
 जी प्रतिशका केली आहे ती भेदानुकरणपक्ष मानून केली आहे हे
 दान्ही पक्ष व्याकरणशास्त्रात मानले आहेत व या दोन पक्षात फरक
 हा आहे की, अभेदानुकरणपक्षात अनुकार्य अर्थवान् ठरत असून
 अनुकरण अर्थरहित मानले जात आणि म्हणून अर्थवत्वाच्या अभावामुळे
 त्या अनुकरणाचा प्रातिपदिकमज्ञा होत नाही व त्यामुळे त्याहून
 मुबुत्पत्ति होऊ शकत नसल्याकारणाने त्याचा पदमज्ञा होऊ शकत
 नाही पण भेदानुकरणपक्षात अनुकरण व अनुकार्य हे दान्ही सारखेच
 अर्थवान् मानले जात असल्यामुळे, अनुकरणाचा देखील 'अर्थवदधानु'
 या सूत्राने होणारी प्रातिपदिकमज्ञा होते व त्यामुळे त्याहून मुबुत्पत्ति
 होऊन त्याचा पदमज्ञा होते म्हणूनच शकाकाराने अभेदानुकरणपक्ष
 मानून शका केली आहे व त्याच्या शकेवर प्रतिशका करिताना
 प्रतिशकाकाराने भेदानुकरणपक्ष मानून त्याच्या शकेचे स्पष्टन केले
 आहे असा शकाकाराने अभेदानुकरणपक्षाचा आशय घेऊन वर
 केलेल्या शकेचे निरसून करण्याकरिता शब्दग्लकार असे म्हणतात
 की, ही शका बरोबर नाही, कारण 'मुट् तिथो' सू २०१० इत्यादि
 सूत्राने ('त्यो' असे उच्चारण न करिता) नकाराचा शकार जोडून
 जे उच्चारण केले आहे त्यावरून हे सिद्ध होत की, जसे प्रातिपदिकमज्ञा-

हैं स्पष्ट होते की, अजब्यवहित हल् मसूदायाचा प्रयोग भाषेत करता येऊ शकत नाही व त्यामुळे 'बहुषुम् वृह' हा कल्पित प्रयोग अगाध-शास्त्रविरोध-उत्तरो आणि ज्या प्रयोगांचे भाषेत अभिधान नाही अशा प्रयोगाच्या विषयांत वाणिनीय शास्त्राची प्रवृत्ति करता येत नाही. या अर्थाचे 'यषाञ्जणमप्रमुक्ते' हे वचन भाष्यशास्त्री भाष्यात ठिकठिकाणी घटित केले असल्यामुळे, तथा कल्पित व भाषेत न आढळणाऱ्या आणि अशाच ठरणाऱ्या प्रयोगांचे ठिकाणी बरीच भाष्य-वचनांमध्ये 'पुमः स्वयम्परं' या वाणिनीय सूत्राची प्रवृत्ति करता येऊ शकत नाही) 'स्वो, मयोगासो' सू. ३८० (चिवा 'लोपो स्योर्वति' सू. ८७३) इत्यादि सूत्रात 'स्वो' (चिवा 'व्यो') असा जो (अजब्यवहित व्यञ्जनाचा) प्रयोग केला आहे तो शीघ्र प्रयोग आहे, (आणि 'एन्द्रोवन्मूत्राणि भवन्ति' असे भाष्यवचन असल्यामुळे ज्या-प्रमाणे वेदांतील कौण्ठिक प्रयोग असूद्ध मानता येत नाही त्याचप्रमाणे 'स्वो, व्यो' इत्यादि शीघ्र प्रयोग असूद्ध मानता येत नाहीत पण तथा शीघ्र प्रयोगाच्या आधारावर भाषेत अजब्यवहित हल् मसूदायाचा प्रयोग करता येऊ शकत नाही व तथा प्रयोग अगाधच ठरतो) म्हणूनच 'अट्' प्रत्याहाराने हकाराचे ग्रहण व्हावे याचे प्रयोजन सांगतेवेळी भाष्यकारांनी जरी 'शरछोटि' सू. १२० या सूत्राचा उपन्यास केला आहे तरी त्या सूत्राचे कौण्ठिक उदाहरण दिले नाही आणि त्या भाष्यावरील प्रक्षेपान् कथ्याने असे व्याख्यान केले आहे की, शकारापुढे हकार येणे अशक्यनीय असल्यामुळे भाष्यकारांनी 'शरछोटि' या सूत्राचा केवळ प्रसङ्गोपात्त उपन्यास केला आहे, म्हणजे जरी भाष्यशास्त्री प्रसङ्गात अनुगमन त्या सूत्राचा उल्लेख केला आहे तरी शकारापुढे भाषेत हकार येणे अशक्यनीय असल्यामुळे तथा प्रकारचे कौण्ठिक उदाहरण दिले नाही (या कथ्यवृत्तीवरून देखील हे स्पष्ट होते की, ज्याच्या मध्ये अवाच्य व्यवधान नाही अशा अनेक व्यञ्जनाचा भाषेत प्रयोग करता येत नाही व तथा प्रयोग

न्वयें अनेक व्यञ्जने एकापुढें एक असे एकत्र येऊ शकतात ती स्थले खेरीज करून इतर स्थली अनेक व्यञ्जनाचा एकापुढें एक अशा तऱ्हेचा स्वरव्यवधानरहित प्रयोग भाषेत साधु मानला जात नाही (साराश 'इको यणचि' सू ४७ इत्यादि मघिसूत्रान्वये जेथें अचाचे मध्यें व्यवधान नसून अनेक व्यञ्जने एकत्र येतात तशा ठिकाणी स्वरव्यवधानरहित अनेक व्यञ्जनाचा समुदायरूप प्रयोग पाणिनीय शास्त्राच्या आधारे होत असल्यामुळें तसा प्रयोग साधु मानता येतो परंतु 'बहुपुम् क् ह्' या उदाहरणात मकार ककार व हकार या तीन व्यञ्जनाचा एकापुढें एक असा प्रयोग कोणत्याहि पाणिनीय सूत्रावर्यें झाला नसून केवळ काल्पनिक प्रयोग असल्यामुळें, तसा प्रयोग साधु मानता येत नाही व तशा असाधु प्रयोगाचे ठिकाणी व्याकरणशास्त्र प्रवृत्त होत नाही म्हणून अम्प्रत्याहाराने हकाराचे ग्रहण केले असता वरील ज्या उदाहरणात रुत्व होणे हे फल शकाकार देतो ते उदाहरण काल्पनिक व असाधु असल्यामुळें, शकाकाराने केलेली शका व्यर्थ ठरते असा शब्दरत्नकाराच्या म्हणण्याचा भावार्थ आहे) म्हणूनच, म्हणजे पाणिनीय शास्त्रान्वयें सिद्ध न होणारा एकापुढें एक असा हल्समुदाय भाषेत कोठेंहि आढळत नसल्यामुळें व तशा समुदायाचा प्रयोग व्याकरण रीत्या असाधु मानला जात असल्यामुळेंच, 'उच्चै-रुदात्त' सू १-२-२९ या सूत्रावरील भाष्यात भाष्यकारानी 'न पुनरन्तरेणाच व्यञ्जनस्योच्चारणमपि भवति,' म्हणजे स्वराच्या सहायाशिवाय व्यञ्जनाचा उच्चार देखील होऊ शकत नाही, असे म्हटले आहे (मग जर स्वराच्या सहायाशिवाय एक देखील व्यञ्जन उच्चारता येत नाही तर ज्याच्या मध्यें अचाचे व्यवधान नाही अशी अनेक व्यञ्जने कशी उच्चारता येऊ शकणार ? या भाष्यावरून व तसेच वर मागिल्ल्याप्रमाणे 'सुट् तिथो, झपस्तथो' सू २२८० इत्यादि पाणिनीय सूत्रात 'न्थो' असा निर्देश न करिता मध्यें इकार व अकार जोडून 'तिथो तथो' इत्यादि जे निर्देश केले आहेत त्यावरून

हैं स्पष्ट होते की, अजव्यवहित हल्समुदायाचा प्रयोग भाषेत करता येऊ शकत नाही व त्यामुळे 'बहुपुम क् इ' हा काल्पनिक प्रयोग असाधु-शास्त्रविरुद्ध-ठरतो आणि ज्या प्रयोगाचे भाषेत अभिधान नाही अशा प्रयोगाच्या विषयान पाणिनीय शास्त्राची प्रवृत्ति करता येत नाही या अर्थाचे 'यथालक्षणमप्रयुक्ते' हे वचन भाष्यकारांनी भाष्यान ठिकठिकाणी पठित केले असल्यामुळे, तथा काल्पनिक व भाषेत न आढळणाऱ्या आणि असाधु ठरणान्या प्रयोगाचे ठिकाणी वरील भाष्य-वचनान्वये 'पुम स्वयम्परे' या पाणिनीय सूत्राची प्रवृत्ति करता येऊ शकत नाही) 'स्वो मयोगाद्यो' सू ३८० (किंवा 'लोपी व्योवलि' सू ८७३) इत्यादि सूत्रात 'स्वो' (किंवा 'व्यो') असा जो (अजव्यवहित व्यञ्जनाचा) प्रयोग केला आहे तो सौत्र प्रयोग आहे, (आणि 'छन्दोवन्सूत्राणि भवन्ति' असे भाष्यवचन असल्यामुळे ज्या-प्रमाणे वेदान्तील कोणताहि प्रयोग अशुद्ध मानता येत नाही त्याचप्रमाणे 'स्वो, व्यो' इत्यादि सौत्र प्रयोग अशुद्ध मानता येत नाहीत परंतु तथा सौत्र प्रयोगाच्या आवारावर भाषेत अजव्यवहित हल् समुदायाचा प्रयोग करता येऊ शकत नाही व तथा प्रयोग असाधुच ठरतो) म्हणूनच 'अट्' प्रत्याहाराने हकाराचे ग्रहण व्हावे याचे प्रयोजन सांगतेवेळी भाष्यकारांनी जरी 'शरच्छोटि' सू १२० या सूत्राचा उपन्यास केला आहे तरी त्या सूत्राचे कोणतेहि उदाहरण दिले नाही आणि त्या भाष्यावरील प्रदीपान कॅपटानें असे व्याख्यान केले आहे की, शकारापुढें हकार येणे असंभवनीय असल्यामुळे भाष्यकारांनी 'शरच्छोटि' या सूत्राचा केवळ प्रसङ्गोपात्त उपन्यास केला आहे, म्हणजे जरी भाष्यकारांनी प्रसङ्गाला अनुमत्त त्या सूत्राचा उल्लेख केला आहे तरी शकारापुढें भाषेत हकार येणे असंभवनीय असल्यामुळे तथा प्रकारचे कोणतेहि उदाहरण दिले नाही (या कॅपटवृत्तीवद्दन देखील ह स्पष्ट होते की, ज्याच्या मध्ये अक्षर व्यवधान नाही अशा अनेक व्यञ्जनाचा भाषेत प्रयोग करता येत नाही व तथा प्रयोग

व्याकरणशास्त्ररीत्या अशुद्ध ठरतो म्हणून 'वहूपुम् क् ह्' हे जे शकाकाराने उदाहरण दिले आहे ते अशुद्ध ठरत असल्यामुळे, त्याचे ठिकाणी वर सांगितल्याप्रमाणे 'पुम स्वय्यम्परे' या पाणिनीय सूत्राची प्रवृत्ति करता येत नाही) 'हयवरट्' या शिवसूत्रातील हकाराचे ग्रहण 'अम्' प्रत्याहाराने देखील हकाराचे ग्रहण व्हावे याकरिता केले आहे असे भाष्यात कोठेहि म्हटले नाही (म्हणून दीक्षितानी मनोरमेत ज्या चार प्रत्याहाराचा निर्देश केला आहे तेवढ्याच प्रत्याहारांनी हकारग्रहण व्हावे याकरिताच 'हयवरट्' या शिवसूत्रात हकाराचे ग्रहण केले आहे हेच मानणे योग्य आहे व 'अम्' प्रत्याहाराने देखील हकाराचे ग्रहण व्हावे याकरिता त्या शिवसूत्रात हकारग्रहण केले आहे हे मानणे बरोबर नाही)

मनोरमा- "हल्" (सा. सू. १४) । इदं सूत्रं वल् रल् झल् शल्पु हकारग्रहणार्थम् । 'रुदिहि' 'स्वपिहि' "रुदादिभ्यः सार्वधातुके" इति वलादिलक्षण इद् । 'स्निहित्वा' 'स्नेहित्वा' "रलो व्युपधाद्" इति वा कित्त्वम् । 'अदाग्धाम्' "झलो झलि" इति सकारलोपः । 'अलिक्षत्' "शल इगुपधात्" इति षसः ॥

('हयवरट्' या शिवसूत्रात हकाराचे ग्रहण केले असल्यामुळे, ज्यात पुन्हा हकाराचे ग्रहण केले आहे व लकार इत् आहे असे 'हल्' हे अन्तिम शिवसूत्र असण्याची गरज वाय अशी कोणी शका केल्यास, त्या शकेचे निवारण करण्याकरिता व हकाराचा जसा पूर्वोपदेश करणे जरूर होते तसाच त्याचा परोपदेश करणे देखील जरूर असल्यामुळे, 'हल्' हे शिवसूत्र करणे आवश्यक होते हे सिद्ध करण्याकरिता, दीक्षित ही पक्ति लिहितात) 'वल्, रल्, झल्, शल्' या प्रत्याहारात हकाराचे ग्रहण व्हावे म्हणून, 'हल्' हे अन्तिम शिवसूत्र पठित केले आहे. (जर हे शिवसूत्र पठित केले नसते तर, वर निर्दिष्ट केलेल्या चार प्रत्याहारात हकाराचे ग्रहण झाले नसते) 'रुदिहि, स्वपिहि' या उदाहरणात 'रुदादिभ्यः सार्वधातुके' सू. २४७४ या सूत्राने

(व आदि मार्वंघातुक् प्रत्यय 'रद्, स्वप्, श्वम्, अन्, जश्' या घातुपुट्टे आत्ता अमता, त्याला) वल्गदित्यामुळें होणारा इडागम होतो (सेहर्षपिच्च सू २२०१ या सूत्रानें 'पि' या मार्वंघातुक् प्रत्ययाचे जागी लोट् लकारात 'हि' जमा अपित् आदेश हातो व तो स्पानिवद्भावाने सार्वंघातुक् प्रत्यय ठरतो 'हि' हा प्रत्यय हकाराने सुह होणारा आहे जर 'हृ' हें शिवसूत्र नमते तर, 'वल्' प्रत्याहार साधताच आला नमता व 'वर्' असा प्रत्याहार होऊन त्या प्रत्याहाराचे जर सूत्रान ग्रहण केले अमते तर, तथा प्रत्याहाराने हकाराचे ग्रहण झाले नमते, व 'हि' या प्रत्ययाग इडागम आग नसता आणि 'रदिहि, स्वपिहि' अशी इष्टस्वप्ने सिद्ध होऊ शकली नमती ती सिद्ध व्हावी म्हणून, 'हल्' हें अन्तिम शिवसूत्र आवश्यक आहे व अशा रीतीने ते सूत्र चरितार्थ ठरने) 'स्निहित्वा, स्नेहित्वा या स्थली, 'रलो व्युपघान् सू २६१७ या सूत्रावयें इडागममहित 'ववा' प्रत्यय विकल्पेकस्न 'क्विन्' होतो ('स्निद् + क्वा' या स्थली, 'स्निद्' घातु व्यजनानें सुह होणारा असून व त्याच्या उपघेत इकार असून अन्ती हकार आहे रल्प्रत्याहाराने हकाराचे ग्रहण, 'हल्' हें शिवसूत्र अमले तरच, होऊ शकते ते सूत्र नमते तर, 'रल्' प्रत्याहार साधताच आला नसता 'रल्' प्रत्याहार साधता आला अमता व त्या 'रल्' प्रत्याहाराने हकाराचे ग्रहण होऊ शकले नमते व त्यामुळे 'न क्वा मेट्' सू ३३२२ या सूत्रान्वयें अक्विन् असणारा 'सेट् ववा' प्रत्यय विकल्पेकस्न क्विन् झाला नसता व 'स्निहित्वा' असे इष्ट पाशिक रूप होऊ शकले नमते पण 'हल्' हें शिवसूत्र अमत्यामुळे, रल्प्रत्याहाराने हकाराचे ग्रहण होतें व स्निद् घातुपुट्टील 'सेट् त्वा' प्रत्यय जेव्हा विकल्पेकस्न क्विन् होतो तेव्हा, 'क्विति च' सू २२१७ या सूत्रान्वयें उपघेतील इकारास गुण होत नाही व 'स्निहित्वा' असे पाशिक इष्ट रूप सिद्ध होतें) 'अदाग्वाम्' या उदाहरणात 'झलो झदि' सू २२८१ या सूत्रान्वयें सकाराचा लोप हातो

('अ + दह् + सिच् + ताम्' या स्थली, 'वदप्रजहलन्तस्याच' सू २२६७ या सूत्राने 'दह्' यातील अकाराची वृद्धि होऊन 'अ + दाह् + स् + ताम्' अशी स्थिति झाली असता, झल्प्रत्याहाराने हकाराचे ग्रहण होत असल्यामुळेच व त्या झल् हकारापुढे 'सिच्' प्रत्यय असून त्या सिचापुढे झलादि 'ताम्' प्रत्यय आला असल्यामुळे, सिधाचा-म्हणजे सकाराचा-लोप होतो जर 'हल्' हे शिवसूत्र नसते तर, 'झल' प्रत्याहार साधताच आला नसता 'झर' प्रत्याहार साधता आला असता व त्या झर्प्रत्याहाराने हकाराचे ग्रहण होऊ शकले नसते व सिचाचा लोप झाला नसता आणि 'अदाग्धाम्' असे इष्टरूप मिद्ध होऊ शकले नसते सिचाचा लोप होऊन 'अदाह् + ताम्' अशी स्थिति झाल्यावर, 'दादेर्धातोर्ध' सू ३२५ या सूत्राने 'दह्' धातूतील हकाराचा घकार होऊन व 'झषस्तथोर्ध' सू २२८० या सूत्राने 'ताम्' प्रत्ययातील तकाराचा धकार होऊन व 'झला जश् जधि' सू ५२ या सूत्राने घकाराचा गकार होऊन 'अदाग्धाम्' असे रूप मिद्ध होते) 'अलिङ्गत्' या उदाहरणात 'शल इगुपधादनिट् क्त्' सू २३३६ या सूत्राने ('चिल्ल' चे जागी) 'क्त्' असा आदेश होता (या आदेशातील ककार 'लशक्वतद्धिते' सू १९५ या सूत्रान्वय 'इत्' आहे व हा आदेश 'क्त्' असल्यामुळे व विडति च' सू २२१७ हे निषेधक सूत्र असल्यामुळे 'लिङ्' यातील उपधेचा 'पुगन्तलघूपधस्य च' सू २१८९ या सूत्राने होणारा गुण होत नाही 'अ + लिङ् + म् + त्' या स्थली 'लिङ्' हा धातु शल्प्रत्याहारान्तर्गत हवर्णान्त आहे जर 'हल्' हे शिवसूत्र नसते तर 'शल' प्रत्याहार साधताच आला नसता 'शर्' प्रत्याहार साधता आला असता व त्या 'शर' प्रत्याहाराने हकाराचे ग्रहण झाले नसते, आणि इगुपध हकारान्त 'लिङ्' धातूपुढील 'चिल्ल' चे जागी 'क्त्' हा आदेश होऊ शकला नसता पण ते शिवसूत्र असल्यामुळे, 'शल' प्रत्याहार मिद्ध होतो व त्या प्रत्याहाराने हकाराचे ग्रहण होऊन 'लिङ्' पुढील

‘चिः’ चे अगो ‘कस = स’ असा आदेश होतो व ‘हो ढ’ सू ३२४ या सूत्राने ‘लिह्’ घातूतील हकाराचा ढकार होऊन व ‘पढो क मि’ सू २९५ या सूत्राने त्या ढकाराचा ककार होऊन आणि ‘आदेश-प्रत्यययो’ सू २१२ या सूत्राने ‘न’ प्रत्ययातील सकाराचा षकार होऊन ‘अलिशत्’ असे इष्ट रूप सिद्ध होते सारास ‘हल्’ हे अन्तिम शिवसूत्र नमने तर ‘वल्, रल्, झल्, शल्’ हे प्रत्याहार साधता आले नसने व त्यामुळे त्या चार प्रत्याहाराएवजी ‘वर्, रर्, झर्, शर्’ असे प्रत्याहार करावे लागले असते हे वर सांगितलेच आहे आणि त्या प्रत्याहाराचे ज्या ज्या पाणिनीय सूत्रान ग्रहण केले असते तेथे तेथे हकारास विवा हकारनिमित्तक कार्य होण्याकरिता, त्या प्रत्याहाराखेरीज हकाराचे देगीळ ग्रहण करावे लागले असते हा सर्व आस टाळण्याकरिता व लघु गूने होण्याकरिता ‘हल्’ हे प्रकृत शिवसूत्र केले आहे, व अशा रीतीने ते सूत्र आवश्यक ठरते असा दीक्षिताच्या म्हणण्याचा भावार्थ आहे ‘हयवरट्’ या शिवसूत्रावरील भाष्यान देखील ‘पूर्वोपदेशो कित्त्वकमेड्विधयो झल्ग्रहणानि च’ हे वार्तिक पठित वन्न त्या वार्तिकाचे व्याख्यान वगिताना भाष्यकारानी वग्नप्रमाणेच म्हटले आहे व त्याचाच अनुवाद मनोरमने केला आहे)

शब्दरत्न- इदं सूत्रमिति । बलादिप्रत्याहाराश्च रेफेणव सन्तु । हरन्त्यमित्यत्र अन्योन्याश्रयपरिहारस्तु ‘रन्त्य हर्’ इति न्यासेनाश्रुत्या, हर्प्रत्याहारबोधकसूत्रसमुदायान्त्यमिदित्यर्थेन वा मुकर इति भावः । ग्रहणार्थमिति । शपसहरित्येव तु नोक्तम्, खरि हकारग्रहणापत्तौ हरिहंरतीत्यादौ विसर्गापत्तेः ।

(‘हल्’ या अन्तिम शिवसूत्रामवधाने अगो शका वरण्यात येने वी, ‘हयवरट्’ या शिवसूत्रान हकाराचा पूर्वीच उपदेश केला असल्यामुळे, ‘हल्’ हे शिवसूत्र गाळून टाकावे व ‘शपसर्’ पर्यंत तेराच शिवसूत्रे पठित करावी, कारण ते सूत्र नगले तरी, सर्व

स्वर व्यञ्जनाचा बाकीच्या तेरा सूत्रांनी उपदेश होतोच ते सूत्र गाळल्यास, चतुर्दशसूत्रीतील अन्य लकार नाहीसा होईल हे खरे पण तो इत्सज्ञकच वर्ण आहे व तो वर्ण असण्याची जी प्रयोजने आहेत, म्हणजे 'हलन्त्यम्' या सूत्राची उपपत्ति लावणे. व वलादि लान्त प्रत्याहार साधणे, ती सर्व प्रयोजने, तो वर्ण नसला तरी, इतर रीतीने सिद्ध होऊ शकतात तो वर्ण नाहीसा केल्याने जरी लान्त प्रत्याहार साधता येणार नाहीत तरी त्याच्या ऐवजी रान्त प्रत्याहार साधावे व 'हलन्त्यम्' या पाणिनीय सूत्राऐवजी 'हरन्त्यम्' असे सूत्र पठित करावे तसे केले म्हणजे, अन्त्य लकार असण्याची जी प्रयोजने आहेत ती अशा रीतीने सहज सिद्ध होऊ शकतात म्हणून शकाकार म्हणतो की, 'वल्, रल्, झल्, शल्' इत्यादि लान्त प्रत्याहाराऐवजी 'शपमर्' या शिवसूत्रातील अन्त्य) रेफानेच 'वर्' इत्यादि रान्त प्रत्याहार साधावे, (व 'हलन्त्यम्' या सूत्राऐवजी) 'हरन्त्यम्' असे जें सूत्र पठित करावे लागेल त्यात जो अन्योन्याश्रयरूप दोष येण्याचा संभव आहे तो दोष टाळण्याकरिता, एवतर 'हरन्त्यम्' असे सूत्र पठित न करता त्याऐवजी 'रन्त्यहर्' असे सूत्र पठित करावे, किंवा (अन्योन्याश्रयरूप दोषाचे निवारण करण्याकरिता जसे दीक्षितानी 'हलन्त्यम्' हे सूत्र दोनदा उच्चारून त्या सूत्राचे दोन भिन्न अर्थ केले आहेत त्याचप्रमाणे) 'हरन्त्यम्' हे सूत्र दोनदा उच्चारवे, व ते सूत्र दोनदा उच्चारल्यास, हर् प्रत्याहाराचा बोध करून देणारा जो शिवसूत्रसमुदाय, म्हणजे ज्याच्या योगाने हर्प्रत्याहार साधता येतो असा 'हयवरट' या सूत्रापासून 'शपमर्' या सूत्रापर्यंत जो सूत्रसमुदाय, त्यातील अन्त्य हर्-व्यञ्जन-इत् होते असा सूत्रार्थ होईल (व अशा रीतीने वर सांगितलेल्या दोन उपायांपैकी कोणत्याहि उपायाचे अवलंबन केले तरी अन्योन्याश्रयरूप दोष सहज टाळता येता) असा शकाकाराच्या म्हणण्याचा भावार्थ आहे ('रन्त्य हर्' असा 'हलन्त्यम्' या सूत्राऐवजी सूत्रपाठ केल्यास,

त्यात 'उपदेशोऽजनुनासिक इत्' या पूर्व सूत्रानून 'इत्' या पदाची अनुवृत्ति होऊन 'रन्त्य हर् इत्' असे सूत्र होईल व त्या सूत्रातील 'र्' व 'हर्' या दोहोच्या मध्ये पठित असलेल्या 'अन्त्यम्' या पदाचा देहलीदोषन्यायाने 'र्' व 'हर्' या दोहोशी अन्वय केल्यास, 'अन्त्यम् र् इत्' व 'अन्त्यम् हर् इत्' असे वाक्यद्वयामत्र सूत्र होईल व शिवसूत्रातील अन्त्य रकार, म्हणजे 'हल्' हे अन्तिम सूत्र गाळले असता 'शपसर्' हे जें अन्तिम शिवसूत्र होते त्यातील अन्त्य रकार, इत्सन्नक होतो असा प्रथम वाक्याचा अर्थ होईल असा रीतीने शिवसूत्रातील त्या अन्त्य रकाराची इत्सना सिद्ध झाल्यावर 'आदिरन्त्येन सहेता' या सूत्राच्या सहायाने 'हर' प्रत्याहार सिद्ध हाऊन व त्या 'हर्' प्रत्याहारान व्यञ्जनैच निदिष्ट अस यामुळे 'हर्' याचा व्यञ्जन असा अर्थ होऊन त्या योगाने द्वितीय वाक्याचा उपदेशातील अन्त्य हर्, म्हणजे व्यञ्जन, इत्सन्नक होत असा अर्थ हाईल दोन्ही वाक्याचा वरप्रमाणे अर्थ केल्याने अन्योन्याश्रयस्य दाप मूळीच येत नाही पण 'रन्त्य हर्' असा न्यामभेद वरून व रकार अधिक जोडून सूत्र पठित करण्यात गौरव आहे असे वाटल्यास, तसे सूत्र पठित न करता 'हरन्त्यम्' अथवा 'हलन्त्यम्' या सूत्रासारखेच सूत्र पठित करावे व अन्योन्याश्रयरूप दोष टाळण्याकरिता त सूत्र दोनदा उच्चारून प्रथम उच्चारलेल्या त्या सूत्राचा असा अर्थ करावा की, 'हर्' प्रत्याहाराचा बोधक जो 'ह्यवरट' या शिवसूत्रापासून 'शपसर्' या अन्तिम शिवसूत्रापर्यंतचा शिवसूत्रसमुदाय आहे, म्हणजे ज्या शिवसूत्रसमुदायाने 'हर्' प्रत्याहार सिद्ध हाता, त्या समुदायाचा अन्त्य रकार इत्सन्नक होतो असा अर्थ करतेवेळी 'हरन्त्यम्' या सूत्रातील 'हर्' या शब्दाचा हर्प्रत्याहारवाचक शिवसूत्रसमुदाय असा लक्षणेने अर्थ करावा व 'हरन्त्यम्' या सामायिक पदाचा 'हर अन्त्यम्' असा पण्यीतत्पुरुषसमास मानून विग्रह करावा असा लक्षणेने अर्थ करण्याचे कारण हे की, 'हल्' हे स्वतंत्र अन्तिम

शिवसूत्र असताना जसा 'हलन्त्यम्' या सूत्राचा 'हलि=हल् इति शिवसूत्रे, अन्त्य इत्' असा विग्रह करून लकाराची इत्सना सिद्ध करता येऊ शकत होती तसा, 'हर्' असे स्वतंत्र अन्तिम शिवसूत्र नसल्यामुळे, 'हरन्त्यम्' या सूत्राचा 'हरि अन्त्यम्' असा विग्रह करता येऊ शकत नाही म्हणून प्रथम उच्चारलेल्या 'हरन्त्यम्' या सूत्रातील 'हर्' या पदाचा वर सांगितल्याप्रमाणे लक्षणाने अर्थ करणे आवश्यक आहे व तसा अर्थ करून शिवसूत्रातील अन्त्य रकाराची इत्सना सिद्ध झाल्यावर 'आदिरन्त्येन सहेता' या सूत्राच्या सहायाने 'हर्' प्रत्याहार सिद्ध होतो आणि तसा प्रत्याहार सिद्ध झाल्यावर दुसऱ्याने उच्चारलेल्या 'हरन्त्यम्' या सूत्राचा 'उपदेशे अन्त्य हर् =व्यञ्जनम् इत्स्यात्' असा अर्थ सिद्ध होतो अशा रीतीने 'हरन्त्यम्' हे सूत्र दोनदा उच्चारून वर सांगितल्याप्रमाणे अर्थ केल्याने अन्योन्या-श्रयल्प दोष येत नाही असा शंकाकाराच्या म्हणण्याचा तात्पर्यार्थ आहे पण त्याच्या म्हणण्याप्रमाणे 'हल्' हे संपूर्ण अन्तिम शिवसूत्र गाळल्यास, लकाराबरोबर हकार देखील नाहीसा होणार व त्या सूत्राची जी प्रयोजने आहेत, म्हणजे 'वल्, रल्, झल्, शल्' हे प्रत्याहार सिद्ध करणे व त्या प्रत्याहारात हकार अन्तर्भूत असणे ही जी प्रयोजने आहेत, ती कशी सिद्ध होऊ शकणार ? तो म्हणतो की, त्या लान्त प्रत्याहाराऐवजी 'वर्, रर्, झर्, शर्' असे रेफान्त प्रत्याहार साधावे पण तसे प्रत्याहार साधल्यास, त्या प्रत्याहाराची हकाराच ग्रहण होऊ शकणार नाही व त्यामुळे मनोरमंत दिलेली 'रुदिहि' इत्यादि उदाहरणे सिद्ध न होण्याची आपत्ति येईल हे पूर्वी सांगितलेच आहे ती आपत्ति टाळण्याकरिता शिवसूत्रात हकाराचे दुसऱ्याने शैवटी ग्रहण करणे आवश्यक आहे व 'वल्, रल्, झल्, शल्' हे प्रत्याहार सिद्ध होण्याकरिता अखेरीस उच्चारलेल्या त्या हकाराबरोबर लकारानुबन्ध देखील उच्चारणे आवश्यक आहे, आणि अशा रीतीने 'हल्' हे संपूर्ण अन्तिम शिवसूत्र आवश्यक असून ते सूत्र

किंवा त्यातील एकही वर्ण गाळता येऊ शकत नाही हे सिद्ध करण्याकरिता, शकाकाराची 'वलादि प्रत्याहाराश्च रेफेणैव सन्तु सुवर इति भाव ' ही शब्दरत्नात मागितलेली शका मनात घेऊनच त्या शकेच्या उत्तरादाखल दीक्षितानी 'हल् इद मूत्र बलरलञ्जलशल्पु हकार ग्रहणार्थम्' ही पक्ति मनोरमेन गिहिली आहे असा शब्दरत्नकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे यावर शकाकार पुन्हा अशी शका करतो की, शिवसूत्रात हकाराचे दुसऱ्याने शैवटी केलेले ग्रहण आवश्यक असल्यामुळे, हकार कायम ठेवून त्या पुढील लकारानुबन्ध गाळावा व 'शपसहर्' असे तेरावे शिवसूत्र करावे व तसे मूत्र केल्याने 'वर्, रर्, झर्, शर्' या रेफान्त प्रत्याहारानी हकाराचे ग्रहण करता येते व मनोरमेन दिगेगी इष्ट म्ये सिद्ध होऊ शकतात आणि 'हल्' अम वेगळे अन्तिम शिवसूत्र अमण्याची गरज राहत नाही या शकेवर शब्दरत्नकार अम उत्तर देतात की, 'शपसर्, हल्' या दोन शिवसूत्राऐवजी) 'शपसहर्' असे एक शिवसूत्र पठित केले नाही, कारण (वरील दोन शिवसूत्रे मिळून तसे एकच शिवसूत्र पठित केले अमने तर) 'वर्' प्रत्याहाराने हकाराचे ग्रहण होण्याची आपत्ति आली असती आणि 'हरिर्हरति' इत्यादि उदाहरणान ('श्रवसानयाविमर्जनीय' मू ७६ या सूत्रान) रेफाचा विसर्ग होण्याची आपत्ति आली अमनी. ('हरिर्+मु+हरति = हरिर्+हरति' या स्थले, हकार 'वर्' मानल्यास, वाक्यसम्कार-पक्षान देखील, रेफाचा विसर्ग होऊन 'हरि हरति' अमाच प्रयोग झाला अमता तो टाळण्याकरिता 'शपसर्' व 'हल्' अशी दोन शिवसूत्रे पठित केली आहेत असा शब्दरत्नकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे 'प्रेष्यन्नुर्वोर्हविषो देवता मम्प्रदाने' मू ६२१ या पाणिनीय सूत्रात रेफापुढे हकार आला असून दखील त्या रेफाचा पाणिनीय विसर्ग केला नमल्यामुळे, त्या ज्ञापकाच्या आधारे असे म्हणता येत की, रेफापुढे हकार आल्यास, त्या रेफाचा विसर्ग हात नाही व

त्यामुळे शब्दरत्नात दाखविलेली आपत्ति टाळता येते असे कोणी म्हटल्यास, त्याला उत्तर हे आहे की, 'खर्' प्रत्याहाराने हकाराचे ग्रहण केल्यास, शब्दरत्नात दिलेली आपत्ति बरील ज्ञापकाच्या आधारे जरी टाळता आली तरी, 'शर्' प्रत्याहाराने हकाराचे ग्रहण होईल व 'सुगण् हसति, प्रत्यङ् हसति' इत्यादि उदाहरणात णकारापुढे व हकारापुढे 'हसति' यातील हकार आला असल्यामुळे, तो हकार 'शर्' मानल्यास, 'इणो कुक्टुकशरि' सू १३० या सूत्राने णकाराला ट्क् आगम व इकाराला कुक् आगम होण्याची आपत्ति येईल. यावर असे म्हणता येते की, 'एङह्रस्वात्सम्बुद्धे' सू १९३ या पाणिनीय सूत्रात इकारापुढे हकार आला असून देखील टकाराला कुगागम केला नसल्यामुळे त्यावरून हे ज्ञापित होते की, इकारापुढे हकार आल्यास इकाराला कुगागम होत नाही पण हे जरी बरोबर मानले तरी 'सुगण् हसति' या उदाहरणात णकाराला टुगागम होण्याची जी आपत्ति येते ती कशी टाळता येऊ शकणार ? साराश हकार हा 'खर्' किंवा 'शर्' मानल्यास ज्या अनेक आपत्ति येऊ पाहतात त्याचे निवारण करण्याकरिता पाणिनीय सूत्रातील ज्ञापके धुडाळणे यात गौरव असून, 'हल्' हे अन्तिम शिवसूत्र मानणे यातच लाघव आहे व ते सूत्र मानल्यास ज्ञापके धुडत बसण्याची मुळीच गरज पडत नाही दुसरे असे की, 'प्रमाणभूत आचार्यो दर्भपवित्रपाणि शुचाववकाशे प्राङ्मुख उपविश्य महता यत्नेन सूत्र प्रणयति स्म, तत्राशक्य वर्णेनाप्यनर्थकेन भवितुं किं पुनरियता सूत्रेण' असे जे 'वृद्धिरादैच्' सू १-१-१ या सूत्रावरील भाष्यात भाष्यकारानी म्हटले आहे त जसे पाणिनीय सूत्रांना लागू पडते तसेच पाणिनीने स्वीकारलेल्या शिवसूत्रांना देखील मारखेच लागू पडतं म्हणून चतुर्दश शिवसूत्रांपैकी कोणतेहि सूत्र किंवा त्यातील कोणतेहि अक्षर न गाळता, ती सूत्रे जशी पठित आहेत तशी ती मानणे योग्य आहे व तसे मानल्याने ज्ञापके शोधण्याची गरज न पडता सर्व इष्ट रूपाची सिद्धि करता येते)

मनोरमा— “हलन्त्यम्” सूत्रेऽन्त्यमिति । ‘हलि अन्त्यम्’ इति विग्रहे ‘सप्तमी’ इति योगविभागात् “सुप्सुपा” इति वा समास इति भावः । यद्वा षष्ठीतत्पुरुषोऽयम् ॥

‘हलन्त्यम्’ सू १ या सूत्राचे कौमुदीत ‘हलिति सूत्रे अन्त्यमित्स्यात्’ अम जें व्याख्यान केले आहे तें त्या सूत्राचा ‘हलि अन्त्यम्’ असा विग्रह करून केले आहे व या स्थली (‘सप्तमी शोडशे’ सू ७१७ या सूत्राचा योगविभाग करून) ‘सप्तमी’ असे जे योगविभागाने पृथक् सूत्र होते त्या सूत्राने सप्तमीतत्पुरुषसमास झाला आहे असा समजावे अथवा या स्थली ‘सुप्सुपा’ या सूत्राने, म्हणजे ‘सह सुपा’ सू ६४९ या सूत्राचा योगविभाग करून व ‘सुपा’ असे पृथक् सूत्र मानून त्या सूत्रात ‘सुवामन्त्रिते’ या पूर्वे सूत्रातून ‘सुप्’ या पदाची अनुवृत्ति केल्याने ‘सुप् सुपा = सुवन्न सुवन्नेन सह समस्यते’ असा जें सूत्र होते त्या सूत्राने, सप्तमीतत्पुरुषसमास झाला आहे असा समजावे किंवा ‘हलन्त्यम्’ या सूत्राचा (‘हल अन्त्यम्’ असा) षष्ठीतत्पुरुषसमास मानून विग्रह करावा (मनोरमनील, धरील पक्तीचे व्याख्यान शब्दरत्नात करण्यात येईल)

शब्दरत्न— सप्तमीति अधिकरणकारकस्य कर्त्राद्यन्वयद्वारा क्रियान्वयादस्ति सामर्थ्यमिति भावः । अत्र योगविभागस्य भाष्येऽदर्शनादाह—सुप्सुपेतीति । अनेनापि साधनस्यागतिकगतिकत्वादाह—यद्वेति । हलः=हलितिसूत्रस्यान्त्यमिति विग्रह इति भावः । “षष्ठीस्थाने” इत्यस्य च “ऊदुपधाया गोह” इत्यादाविव, ‘गुणानाञ्च परार्थत्वात्’ इति न्यायेन वाऽप्रवृत्तिरिति बोध्यम् ।

‘सप्तमी इति योगविभागात्’ असा जें मनोरमंत म्हटले आहे त्याचा भावार्थ हा आहे की, अधिकरणकारकाचा कर्ता इत्यादिकांच्या द्वारा क्रियेची अन्वय होत असल्यामुळे अधिकरणसप्तमीत समस्यमान होण्याचे सामर्थ्य आहे (जर अधिकरणसप्तमीत समस्यमान होण्याचे

सामर्थ्यं नमते तर, 'समर्थं पदविधि' सू ६४७ असे सूत्र अमल्यामुळे, 'सप्तमी' या योगविभागाने पृथक् केलेल्या सूत्राने प्रवृत्त स्थली सप्तमीतत्पुरुषसमास होऊ शकला नमता परंतु 'सप्तमी शौण्डै', या सूत्राचा जसा दीक्षितानी योगविभाग केला आहे) तसा योगविभाग भाष्यात केला नमल्यामुळे, 'मुष्मुपा' या सूत्राच्या आधारे सप्तमी-तत्पुरुषसमास करावा असे दीक्षितानी पुढे मनोरमेत म्हटले आहे. (माराश 'सप्तमी शौण्डै' या सूत्राचा 'सप्तमी' असा योगविभाग भाष्यकारानी केला नमल्यामुळे तसा योगविभाग आपणास करता येऊ शकत नाही असे कोणी म्हटल्यास, दीक्षित असे सुचवितान की, तसा योगविभाग जर अप्रमाण ठरतो तर तो न करता 'मुष्मुपा' या सामान्य सूत्राने प्रवृत्त स्थली सप्तमीतत्पुरुषसमास झाला आहे असे मानावे) पण 'मुष्मुपा' हे समासविधायक सामान्य सूत्र जेथे गत्यन्तर नाही तेथेच प्रवृत्त करता येऊ शकते असे कोणी म्हटल्यास, दीक्षित असे म्हणतात की, प्रवृत्तस्थली पष्ठीतत्पुरुषसमास मानावा (माराश 'मुष्मुपा' हे सामान्य सूत्र जेथे कोणत्याहि पाणिनीय सूत्राने इष्ट समास करता येऊ शकत नाही तेथेच आनिकगतिन्यायाने प्रवृत्त करता येऊ शकते परंतु प्रवृत्त स्थली 'पष्ठी' सू ३०२ या सूत्रान्वये पष्ठीतत्पुरुषसमास करता येऊ शकत असल्यामुळे 'मुष्मुपा' या सूत्रान्वये येथे सप्तमीतत्पुरुषसमास करणे अयोग्य आहे असे कोणी म्हटल्यास, दीक्षित पुढे असे म्हणतात की, 'पष्ठी' या सूत्राने येथे पष्ठीतत्पुरुषसमास करावा तसा समास केल्याने) 'ह्रस्व = इति सूत्रस्यान्त्यमिन्न' असा विग्रह केला पाहिजे असा दीक्षिताच्या म्हणण्याचा भावार्थ आहे 'उदुपधाया गोह' सू २३६४ इयादि सूत्राचे ठिकाणी जशी 'पष्ठी स्थानेयोगा' सू ३८ ही परिभाषा प्रवृत्त हात नाही त्याचप्रमाणे 'ह्रस्व अन्त्यम्' या ठिकाणी देखील ती परिभाषा प्रवृत्त होऊ शकत नाही अथवा 'गुणानाच्च परार्थत्वात्' असा न्याय असल्यामुळे त्या परिभाषेची प्रवृत्त स्थली--'ह्रस्व अन्त्यम्' या स्थली--

प्रवृत्ति होऊ शकत नाही हे जाणावे ('अनिर्धारितसम्बन्धविशेषा पृष्ठीस्थानेयोगा बोध्या' असा 'पृष्ठीस्थानेयोगा' या परिभाषेचा अर्थ असल्यामुळे, जेथे अवयवावयविभाव, स्वस्वामिभाव, इत्यादि प्रकारचा सवध सभवन नाही तशाच ठिकाणी ती परिभाषा प्रवृत्त होते. पण 'हल अन्त्यम्' किंवा 'उपधाया मोह.' या दोन्ही स्थाने अरी 'हल व 'गोह' या पृष्ठी आहेत तरी त्या दोन्ही स्थाने 'अन्त्यम्' व 'उपधाया' ही अवयववाचक पदे असल्यामुळे त्या दोन्ही पृष्ठी अवयवावयविभावसवधबोधन पृष्ठी ठरतात आणि अशा रीतीने त्या दोन्ही पृष्ठीचा अवयवावयविभावरूप अर्थ निश्चित होत असल्यामुळे, ज्या ठिकाणी कोणत्याही इतर प्रकारचा सवध सभवन नाही अशाच ठिकाणी प्रवृत्त होणारी 'पृष्ठी स्थानेयोगा' ही परिभाषा वरील दोन्ही स्थाने प्रवृत्त होऊ शकत नाही 'पृष्ठी स्थानेयोगा' सू १-१-४०. या सूत्रावरील भाष्यात देखील भाष्यकारांनी 'अवयवपृष्ठादीना चाप्राप्तियोगस्यामन्दिग्धत्वात्' हे वार्तिक पठित करून या वार्तिकाचे व्याख्यान करिताना 'अवयवपृष्ठादीनाच नियमस्याप्राप्ति । कि कारणम् ? । योगस्यामन्दिग्धत्वात् । सन्देहे नियमो, न चावयव-पृष्ठादिषु सन्देह ।' असे म्हटले आहे आणि त्या भाष्यात भाष्यकार पुढे असेहि म्हणतात की, 'अथवा स्थानेज्योगा स्थानेयोगा । किमिदम-योमेति ? । अन्यस्ययोगाज्योगा ।' या भाष्याचा भावार्थ हा आहे की, ज्या पृष्ठीचे अवयव इत्यादि सवध आहेत तशा पृष्ठीच्या ठिकाणी 'पृष्ठी स्थानेयोगा' ही परिभाषा प्रवृत्त होत नाही व त्याचे कारण हे की, अशा सवधाच्या विषयात सन्देह उत्पन्नच होत नाही जेथे सन्देह उत्पन्न होतो तशाच ठिकाणी नियम केला जातो आणि जेथे अवयव-वाचक शब्द उच्चारला आहे तशा ठिकाणी अवयवाचा आक्षेप होत असल्यामुळे आणि अशा रीतीने अवयवावयविसवध स्पष्टपणे— निश्चिन्नपणे—ज्ञात होत असल्यामुळे, अशा स्थाने 'पृष्ठी स्थानेयोगा' ही परिभाषा लागूच पडत नाही. अथवा त्या सूत्रातील 'स्थानेयोगा'

या पदाचा 'स्थाने अयोगा' असा पदच्छेद करावा, म्हणजे 'स्थाने-योगा' हे एक पद न मानता 'स्थाने' व 'अयोगा' ही दोन भिन्न पदे मानावी व 'अयोगा' या पदाचा अव्यक्तयोगा, म्हणजे ज्या पष्ठीचा सवध अमुक प्रकारचा असा स्पष्ट झालेला नसेल तशा पष्ठीचाच स्थानाशी सवध जोडावा या वरील भाष्यावरून हे स्पष्ट होते की, 'हल अन्त्यम् इत्यादि स्थली जेथे 'अन्त्यम्' हा अवयव-वाचक शब्द उच्चारला असल्यामुळे 'हल' ही अवयवपष्ठी आहे हे निश्चनपणे बोधित होते तशा ठिकाणी 'पष्ठी स्थानेयोगा' ही परिभाषा जुळीच लागू पडत नाही दुसरे असे की, 'गुणाना च परार्थत्वादसम्बन्ध समन्वात्स्यात्' असा न्याय आहे व अशाच तऱ्हेचा न्याय 'न हि भिक्षुको भिक्षुकान्तर याचितुमर्हति सत्यन्यस्मिन्नभिक्षुके' या भिन्न शब्दात भाष्यात पठित आहे या मीमामनील वरील जैमिनीय न्यायाचा भावार्थ हा आहे की, गुण किंवा विशेषणे ही अप्रधान असल्यामुळे व ती प्रधान किंवा विशेष्य याचा अर्थ स्पष्ट करून देणारी असल्यामुळे आणि अशा रीतीने ती प्रधानाच्या किंवा विशेष्याच्या उपयोगी पडणारी असल्यामुळे समान दर्जाची ठरणान्या त्या गुणाचा किंवा विशेषणाचा परस्पराशी अन्वय न होता, ती सर्व अप्रधान विशेषणे प्रधानाशी किंवा विशेष्याशीच अन्वित होतात शब्दरत्नकारानी हा जो न्याय प्रकृत स्थली प्रवृत्त केला आहे त्याचे कारण हे की, 'हलन्त्यम्' हे इत्सज्ञेचे विधान करणारे सज्ञासूत्र असून 'पष्ठीस्थानेयोगा' ही परिभाषा आहे आणि सज्ञासूत्रे व परिभाषा ही स्वतःच्या उपयोगाकरिता असून कार्यविधायक सूत्राचा अर्थ निश्चित करण्याच्या उपयोगी पडणारी साधने असल्यामुळे व अशा रीतीने कार्यविधायक सूत्रे प्रधान असून परिभाषा व सज्ञासूत्रे ही दोन्ही अप्रधान-परार्थ-असल्यामुळे, 'हलन्त्यम्' या सज्ञासूत्राचे ठिकाणी 'पष्ठी स्थानेयोगा' ही परिभाषा उपस्थित होऊ शकत नाही व त्यामुळे देखील 'हल अन्त्यम्' या विग्रहातील 'हल' ही 'हल स्थाने'

या अर्थाची बांधक स्थानपप्टी मानता यऊ शकत नाही असा शब्द-
रत्नकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे मीमामेनील वरील न्यायाचे
विवरण करिताना मग्लेन 'अय च न्यायो लोकमिद्ध । यथा कस्यचिद्राज्ञो
द्वौ भूत्यो नापितो दीपदर्शकश्च राज एव क्षुरमम्बार दीपदर्शन वा कुरुत ,
न तु परस्परस्य तत्तत्कार्यमिति । एवमेव प्रकृतेऽपि विध्यर्थन्वात्मज्ञा-
शास्त्रस्य परिभाषाशास्त्रस्य च तयोस्तदुपकारकत्वमेव भवितुमर्हति, न तु
सज्ञाशास्त्रस्य परिभाषापकारकत्वम्, परिभाषाशास्त्रस्य च सज्ञाशास्त्रो-
पकारकत्वमिति । अस म्हणले आहे)

मनोरमा- स्यादेतत् हलित्येकदेशस्यैव तन्त्रावृत्त्येकशेषान्यतममस्तु ।
'हस्य ल्' इति च व्याख्यास्यते । सामीप्य घष्ठचर्य । यद्वा मास्तु
तन्त्रादि । अस्तु समाहारद्वन्द्वो हल्चल् चेति । लकारस्य मयोगान्तलोप ॥

(दीक्षितानी अन्योन्याथयस्य दोष टाळण्याकरिता 'हलन्त्यम्'
हे सूत्र दोनदा उच्चारून व प्रथम उच्चारलेले त सूत्र एक पद मानून
आणि त्या पदाचा 'हलि अन्त्यम्' किंवा 'हल् अन्त्यम्' असा विग्रह
करून 'हल् इति शिवसूत्रस्य अन्त्यलकार इत्' असा त्या प्रथम
उच्चारलेल्या सूत्राचा अर्थ केला आहे, आणि अशा रीतीने अन्त्य
लकाराची इत्सज्ञा सिद्ध करून 'आदिरन्त्येन सहेता' या सूत्राच्या
सहाय्याने हल् प्रत्याहार साधला आहे व दुसऱ्याने उच्चारलेले
'हलन्त्यम्' हे सूत्र द्विपद मानून त्याचा 'उपदेशे अन्त्य हल्
इत्स्यान् = उपदेशविषयीभूता य शब्द तस्य अन्त्य व्यञ्जन इत्स्यान्'
असा अर्थ केला आहे पण इतर व्याकरणांनी ते सूत्र दोनदा न
उच्चारता एकदाच उच्चारून अन्योन्याथयस्य दोषाचे भिन्न रीतीने
निवारण केले आहे उदाहरणार्थ प्रक्रियाकीमुदीकारांनी ते सूत्र एकदाच
उच्चारून त्याचा 'उपदेशे अन्त्य हल् इत्स्यान्' एवढाच अर्थ केला
आहे यावर टीका करिताना प्रमादकार म्हणतात-'ननु लकार-
स्येत्सज्ञाया सत्याम् आदिरन्त्येन सहेता इति प्रत्याहारग्रहण स्यात् ।

सति च तस्मिन् हलन्त्यमितीत्मज्ञा । तदितरेतराश्रयत्वं स्यात् । इतरेतराश्रयाणि च कार्याणि न प्रकल्पन्त इति चेदुच्यते । हलिति द्वितीयमत्र हल्ग्रहण तन्त्रेणोपात्त द्रष्टव्यम् ।...तत्रैकेन हल्ग्रहणेन हस्य समीपे यो ल् तस्येत्सज्ञा पश्चाद् द्वितीयेन प्रत्याहारग्रहणेनेत्सज्ञेति नेतरेतराश्रयदोष ।' माराश त्यानी 'हलन्त्यम्' या सूत्रातील 'हल्' हा शब्द द्वयर्थी मानून त्याचा 'हस्य समीपवर्ती यो ल्' असा एक अर्थ केला आहे, व अशा रीतीने शिवसूत्रातील अन्त्य लकाराची इत्मज्ञा साधून व 'आदिरन्येन महेता' या सूत्राच्या सहाय्याने हल् प्रत्याहार साधून व 'हल्' या पदाचा 'व्यञ्जन' असा दुसरा अर्थ करून 'उपदेशे अन्त्य हल्-व्यञ्जनम्-इत् स्यात्' असा अखेरीस प्रकृत सूत्राचा अर्थ सिद्ध केला आहे, आणि अशा रीतीने अन्योन्याश्रयरूप दोष टाळला आहे माघवाने देखील आपल्या धातुवृत्तीत 'भू सत्तायाम्' या धातूचे विवरण करिताना असेच म्हटले आहे व याखेरीज त्याने अमेहि म्हटले आहे की, 'हल्' या पदाचा 'हल् च ल् च हल्' असा समाहारद्वन्द्व करावा व त्या पदातील अन्त्य लकाराचा 'सयोगान्तस्य लोप' सू ५४ या सूत्राने लोप झाला आहे असे समजावे 'हलन्त्यम्' १-३-३ या सूत्रावरील भाष्यात 'सिद्ध तु लकारनिर्देशात्' असे जे वार्तिक पठित केले आहे त्याचे व्याख्यान करिताना कैयटाने देखील 'पूर्वं लकारस्येत्मज्ञा विवेया, तेन हलिति प्रत्याहार उपपद्यते, तत्र हल् च ल चेति समाहारद्वन्द्व कृत्वा सयोगान्तस्य लोप इति लकारो न्युप्यते' असे म्हटले आहे अन्योन्याश्रयरूप दोषाचा परिहार करण्याकरिता 'हलन्त्यम्' हे सूत्र एकदाच उच्चारून त्यातील 'हल्' या पदाचा वर मागितलेल्या तन्त्रेने अर्थ करणे हे मत दीक्षितास मान्य नमल्यामुळे, ते प्रथम त्या मताचा उपन्यास करितात) 'हलन्त्यम्' या सूत्रातील 'हल्' एवढ्याच भागाचे ठिकाणी तन्त्र किंवा आवृत्ति किंवा एकशेष या तीनपैकी कोणते तरी एक मानावे असे म्हणता येऊ शकते (कारण संपूर्ण सूत्राची आवृत्ति करण्यात गौग्व असून, वर

सागिनव्याप्रमाणे त्यातील 'हल्' या एकदेशाची वाढूनि करण्यत लाशव आहे व तसे वेळ्याने देखील इष्ट अर्थ सिद्ध होतो व अन्यो-
 न्याश्रयस्व दोषाचे निवारण होतें) 'हृम्य लृ' अशा रीतीने व्याख्यान
 करावे व 'हृस्य' या पठ्ठीचा 'सामीप्य' असा अर्थ समजावा,
 (कारण 'पठ्ठी स्थानेयोगा' १-१-४९ या सूत्रावरील भाष्यात
 भाष्यकारांनी 'एकान पठ्ठयथा', म्हणजे पठ्ठीचे अनेक अर्थ आहेत,
 असे म्हटले असल्यामुळे, प्रकृत स्थली 'हृम्य' या पठ्ठीचा सामीप्यस्व
 अर्थ मानण्यात काही दोष येत नाही) अथवा (तन्वादिक्काचा उपयोग न
 करिता) 'हल् च लृ च' असा समाहारद्वन्द्व करावा व अन्त्य लकाराचा
 'सयोगान्तस्थ लोप' सू ५४ या सूत्राने लोप झाला आहे असे
 मानावे ('एकस्य शब्दस्यानेकार्थपरत्वेनन्वव्यवहार' अशी
 भंडारीकारांनी 'तन्न' शब्दाची व्याख्या दिली असून, 'अक्षान् पश्य'
 हे तन्वाचे उदाहरण दिले आहे या उदाहरणातील 'अक्ष' हा शब्द
 द्यून खेळण्याचे फामे, गाडीचे चाक, माळेचे मणी, इन्द्रिय इत्यादि
 अनेक अर्थांचा वाचक आहे मारास जेथे अनेकार्थवाचक शब्दाचा
 वाक्यात प्रयोग करून वक्ता त्या वाक्याने श्रोत्याला अनेक अर्थांचा
 वाच व्हावा असे इच्छितो तेथे तथा प्रयोगास 'तन्न' असे म्हणताना
 जेथे दोन समान स्वल्प विचा भिन्न स्वरूप शब्दाची वृत्ति केली
 असता, 'सत्पाणामेकशेष' सू १८८ या सूत्रान्वये विचा
 एकशेषप्रकरणाने पठित असलेल्या सूत्रान्वये त्यापैकी एक शिल्लक राहती
 त्याला 'एकशेष' म्हणताना उदाहरणार्थ परशुराम व दशरथिराम या
 दोन भिन्न अर्थांच्या वाचक पण समानस्व 'राम' या शब्दाची वृत्ति
 केली असता, त्या दोन 'राम' शब्दापैकी एक 'राम' शब्द शिल्लक
 राहून 'रामो पश्य' असा एकशेषाने प्रयोग केला जातो तसेच
 'माता च पिता च पितरो, भ्राता च स्वभा च भ्रातरो, पुत्रश्च दुहिता च
 पुत्री' इत्यादि भिन्नस्वरूप शब्दांची एकशेषाची उदाहरणे होत
 आपणास प्रकृत स्थली जेथे दोन भिन्नार्थक पण समानस्व शब्दाची

वृत्ति केली अमता, त्यापैकी एक शिल्क राहता तरा एकशेषाशी कर्तव्य आहे एखादा शब्द किंवा शब्दसमूदाय एकवेळ उच्चारून पुन्हा तो दुसऱ्याने उच्चारणे याला 'आवृत्ति' म्हणतात 'चार्थे द्वन्द्व-' सू ९०१ या सूत्रान्वये होणारा समाम द्वन्द्वसमाम होय वर सागितलेल्या तन्त्र, आवृत्ति, एकशेष व द्वन्द्व या चार साधनाचा 'हलन्त्यम्' या सूत्रातील 'हल्' या एकदेशाचे ठिकाणी आता आपण उपयोग करू

'हलन्त्यम्' या सूत्रातील 'हल्' या एकदेशाचे ठिकाणी तन्त्र मानल्यास, म्हणजे 'हल्' हा शब्द दोन अर्थांचा वाचक मानल्यास, त्याचा 'ह्रस्व ममीपवर्ती लकार' असा एक अर्थ व 'व्यञ्जन' असा दुसरा अर्थ होतो त्या शब्दाचे असे दोन अर्थ मानल्याने, 'अन्तिम शिवसूत्रे ह्रस्व ममीपवर्ती लकार इत्मज्ञक स्यात्, उपदेशे अन्त्य व्यञ्जन इत्मज्ञक स्यात्' असा 'हलन्त्यम्' या सूत्राचा दोन प्रकारचा इष्ट अर्थ होऊ शकतो तसेच, 'हल्' या पदाचे दोन्ही उच्चारण केल्यास व प्रथम उच्चारलेल्या त्या पदाचा वर सागितलेला प्रथम अर्थ केल्यास व दुसऱ्याने उच्चारलेल्या त्या पदाचा वर सागितलेला द्वितीय अर्थ केल्यास, प्रकृतसूत्राचा वर सागितल्याप्रमाणे दोन प्रकारचा इष्ट अर्थ निष्पन्न होतो त्याचप्रमाणे, 'हल् च हल् च हल्' असा एकशेष केल्यास, व प्रथम 'हल्' शब्दाचा वर सागितलेला प्रथम अर्थ व द्वितीय 'हल्' शब्दाचा वर सागितलेला द्वितीय अर्थ केल्यास, इष्ट सूत्रार्थ निष्पन्न होतो तसेच 'हल् च ल् च' असा सभाहारद्वन्द्व केल्यास व 'हल्' या पदाचा 'व्यञ्जन' व 'ल्' याचा शिवसूत्रातील अन्त्य लकार असा अर्थ केल्यास, तोच सूत्रार्थ निष्पन्न होतो सारांश 'हलन्त्यम्' या संपूर्ण सूत्राची द्विरावृत्ति न करिता, त्या सूत्रातील 'हल्' या एकदेशाचे ठिकाणी वर सागितलेल्या चार साधनापैकी कोणतेही एक साधन उपयोगान आणल्याने इष्ट सूत्रार्थ निष्पन्न होऊ शकतो. म्हणून संपूर्ण सूत्राची द्विरावृत्ति करण्यात गौरव असून

‘हल्’ या एकदेशाचे ठिकाणी बरील चार साधनापैकी कोणत्याहि एक साधनाचा उपयोग करण्यात लावव अमल्यामुळे, तसे करणे इष्ट आहे असे साधनादिकचि म्हणणे आहे ह्या मताचे खण्डन पुढे दीक्षिन करणार आहेत.)

शब्दरत्न— तन्त्रावृत्त्येकशेषान्यतममस्त्विति । यद्यपीदृशे विषये उच्चारयितुस्तन्त्रैकशेषान्यतरेणोच्चारणम् बोद्धुस्त्वावृत्त्या बोध इत्येवानुभवसिद्धम्, तथापि व्यवस्थितवान्यतमसत्ताज्ञेन बोध्यत इति न दोषः । एकशेषश्च प्रत्याख्यातोऽसहविवक्षायामपि न इत्रमान-प्रक्रियोपयोगीत्याशयेन पृथगुक्तः । सामीप्य पृष्ठचर्य इति । “षष्ठी स्थाने” इत्यस्य ‘गुणानां च परार्थत्वात्’ इति न्यायेनाप्रवृत्तिः । न च ‘इको गुणवृद्धी’ इति सूत्रे तच्छेषशब्देन परिभाषयोरपि गुणगुणिभाव उक्त इति वाच्यम्, ‘सार्वधानुकार्यघातुकयोः’ ‘अलोन्त्यस्य’ ‘इको गुणवृद्धी’ इति सूत्रत्रयस्य लक्ष्यसंस्कारकमहावाक्ये विशेष्यविशेषण-भावमादायैव तच्छेषव्यवहारो, न तु गुणगुणिभावेन परस्परापेक्षत्वेन वेति कथंटेन स्पष्टमुक्ते, एतन्मूलकतयैव तत्पक्षासम्भवस्य तेनोक्तेश्चेति भावः ॥

जरी असा ठिकाणी वक्त्याने तन्त्राचा किंवा एकशेषाचा उपयोग केला असला तरी, श्रोत्याला आवृत्ति करूनच बोध होतो हे अनुभवसिद्ध आहे. म्हणून वक्ता जरी अनेकायचि बोधन करण्याकृता तन्त्र किंवा एकशेष याचे अवलंबन करतो तरी, श्रोत्याला आवृत्ति केल्याशिवाय बोध होत नसल्यामुळे व अशा रीतीने तन्त्र व एकशेष या दोन साधनाचा वक्त्यास, व आवृत्ति या तृतीय साधनाचा श्रोत्यास, असा व्यवस्थित उपयोग करावा लागत अमल्यामुळे, दीक्षितानी मनोरमंत (‘अन्यतरदस्तु’ म्हणजे ‘तन्त्रावृत्ती एकशेषावृत्ती वा स्ताम्’ असे न म्हणता) ‘अन्यतममस्तु’ असे जें मनोरमंत म्हटले आहे त्यात काही दोष येत नाही, म्हणजे ते म्हणणे योग्य ठरणे

(जरी 'सकृदुच्चरित शब्द सकृदेवार्थं गमयति,' म्हणजे एकदा उच्चारलेल्या शब्दाने एकच अर्थाचा बोध होऊ शकतो, असा सामान्य न्याय आहे तरी 'गडगाया मीनघोषो स्त' इत्यादि प्रयोगावरून हे सिद्ध होते की, तो न्याय सार्वत्रिक नसून भाषेतील कित्येक प्रयोगात तो व्यभिचरित झालेला आढळतो, म्हणजे कित्येक प्रयोगांना तो न्याय लागू पडत नाही, कारण वर दिलेल्या उदाहरणात 'गडगायाम्' हा शब्द जरी एकदाच उच्चारला आहे तरी त्या शब्दाचे 'गडगाप्रवाहे' व 'गडगातीरे' असे दोन भिन्न अर्थ होतात, व 'गडगाप्रवाहे मीनोऽस्ति' व 'गडगातीरे घोषोऽस्ति' असा वाक्यार्थबोध होतो जेथे तन्नाचा उपयोग करून वक्ता दोन भिन्न अर्थांचे बोधक वाक्य उच्चारतो तेथे श्रोत्याला कशी आवृत्ति करावी लागते याचे 'सुखिते दुःखिते चेतसि दवदहनदीधितिराशिस्तुहिनदीधिति' हे एक काव्य-प्रकाशात दिलेले उदाहरण आहे हे वाक्य वक्त्याने उच्चारले असता, श्रोत्याला त्या वाक्यातील दोन भिन्न अर्थांचा बोध होण्याकरिता एकदा जे उद्देश्य मानले आहे ते पुन्हा विधेय मानून व जे विधेय मानले आहे त पुन्हा उद्देश्य मानून दोन भिन्न वाक्ये कल्पावी लागतात व अशा रीतीने त्याला 'दवदहनदीधितिराशि' व 'तुहिनदीधिति' या दोन शब्दांची आवृत्ति करून 'सुखिते चेतसि दवदहनदीधितिराशि = वनाग्निसमूह, तुहिनदीधिति = चन्द्र' आणि 'दुःखिते चेतसि तुहिनदीधितिर्दवदहनदीधितिराशि' अशी दोन भिन्न वाक्ये कल्पल्याने त्या श्रोत्याला वक्त्याने उच्चारलेल्या वरील वाक्यातील दोन भिन्न अर्थांचा बोध होऊ शकतो याचप्रमाणे 'हलन्त्यम्' या सूत्रातील 'हल्' या पदाने 'हस्य समीपवर्ती लकार,' म्हणजे 'हल्' या शिवसूत्रातील हकारापुढील लकार, व 'हलरूपमन्त्यम्', म्हणजे उपदेशातील अन्त्य व्यञ्जन, अशा दोन भिन्न अर्थांचा बोध होण्याकरिता 'हल्' या पदाची आवृत्ति करून 'हसमीपवर्तिलकार इत्' व 'हलरूपमन्त्य च इत्' अशी दोन भिन्न वाक्ये कल्पणे जरूर आहे.

आता मनोरमंतील शकापर ग्रन्थात 'हलित्येकदेशस्यैव तन्त्रावृत्त्येक-
 शेषान्यतममस्तु' असे जें म्हटले आहे त्यावर शकाकार अशी शका
 करतो की, या पक्तीत एकशेषाचे ग्रहण करावयास नको हाते, कारण
 'सरूपाणामेकशेष' १-२-६४ या सूत्रावरील भाष्यात भाष्यकारानी
 'अशिष्य एकशेष एकेनोक्तत्वात्', म्हणजे 'सरूपाणामेकशेष.' हें
 एकशेषाचे सूत्र असण्याची काहीच गरज नाही, कारण एकाच शब्दाने
 अनेक अर्थांचा वाच्य अमिधाशक्तीने होत असल्यामुळे एकशेष
 मानण्याची काही आवश्यकता नाही, असे वार्तिक पठित करून
 एकशेषाचे प्रत्याख्यान केले आहे शकाकाराच्या म्हणण्याचा आशय
 हा आहे की, अनेकार्थवाचक एखादा शब्द वाक्याने तन्नाचा आश्रय
 करून वाक्यात उच्चारला असता, त्या शब्दाच्या अनेक अर्थांचा
 श्रोत्याला आवृत्ति केल्याने बोध होऊ शकत असल्यामुळे आणि याच
 कारणाकरिता भाष्यकारानी एकशेषाचे प्रत्याख्यान केले असल्यामुळे,
 दीक्षितानी 'तन्त्रावृत्त्येकशेषान्यतममस्तु' असे न म्हणता, 'तन्त्रावृत्ती
 स्ताम्' एवढेंच मनोरमंतील शकाग्रन्थात म्हणावयास हवे होते या
 शकेवर शब्दरत्नकार असे उत्तर देतात की, जरी भाष्यकारानी
 एकशेषाचे प्रत्याख्यान केले आहे तरी (न्यानी स्वतःच 'एकशेषनिर्देशात्'
 असे वचन पठित करून पाणिनीय सूत्राच्या अर्थाचे स्पष्टीकरण
 करण्याकरिता जेथें सहविवक्षा नाही, म्हणजे ज्या दोन समानस्वरूप
 शब्दांचा त्यानी एकशेष मानला आहे त्याचा वाक्यातील इतर पदाशी
 सारख्याच रीतीने अन्वय होत नाही, अशा स्थानी देखील, एकशेषाचा
 उपयोग केला असल्यामुळे व अशा रीतीने ते प्रत्याख्यान असहविवक्षेच्या
 विषयात लागू पडणारे नसून लौकिक प्रयोगात केवळ सहविवक्षेच्या
 विषयात लागू पडणारे असल्यामुळे) असहविवक्षेच्या विषयात केवळ
 शास्त्रीय प्रयोग साधण्याच्या उपयोगी पडणाऱ्या एकशेषाचा
 दीक्षितानी मनोरमच्या वरील पक्तीत पृथक् निर्देश केला आहे
 (उदाहरणार्थ 'सर्वादीनि सर्वनामानि' १-१-२७ या सूत्रावरील

भाष्यात् भाष्यकार म्हणतात—‘एव तर्द्युभयमनेन क्रियते पाठश्चैव विशेष्यते सज्ञा च । कथं पुनरेकेन यत्नेनोभय लभ्यम् । लभ्यमित्याह । कथम् ? । एकशेषनिर्देशात् । एकशेषनिर्देशोऽप्यम् । सर्वादीनि च सर्वादीनि च सर्वादीनि । सर्वनामानि च सर्वनामानि च सर्वनामानि । सर्वादीनि सर्वनामसज्ञानि भवन्ति सर्वेषां यानि च नामानि तानि सर्वादीनि सज्ञोपमर्जने च विशेषेऽवतिष्ठते ।’ या भाष्याचा थोडक्यात तात्पर्यार्थ हा आहे की, ‘सर्वादीनि सर्वनामानि’ या सूत्राचा एकशेष करून उल्लेख केला आहे, म्हणजे मूळची दोन सूत्रे असून एक सूत्र उच्चारले आहे, असे मानले म्हणजे, सर्वादिगणात पठित असलेले शब्द सर्व अर्थांचे दर्शक असतानाच सर्वनामसज्ञक होतात व सज्ञावाचक किंवा उपमर्जनीभूत ते शब्द सर्वनामसज्ञक होत नाहीत असा दोन्ही प्रकारचा अर्थ त्या सूत्रातूनच निघतो आणि त्यामुळे ‘सज्ञोपमर्जनप्रतिषेध’ हे वार्तिक पठित करण्याची काही गरज राहत नाही त्याचप्रमाणे ‘द्विवचनेऽचि’ १-१-५९ या सूत्रावरील भाष्यात भाष्यकार म्हणतात—‘एव तर्द्युभयमनेन क्रियते प्रत्ययश्च विशेष्यते द्विवचन च । कथं पुनरेकेन यत्नेनोभय लभ्यम् । लभ्यमित्याह । कथम् ? । एकशेषनिर्देशात् । एकशेषनिर्देशोऽप्यम् । द्विवचन च द्विवचन च द्विवचनम् । द्विवचने च कर्तव्ये द्विवचनेऽचि प्रत्यय इति द्विवचननिमित्तेऽचि स्थानिवद्भवति ।’ या दोन्ही भाष्यात भाष्यकारानी ‘सर्वादीनि, सर्वनामानि, द्विवचने’ या पदाचा एकशेष मानला आहे, व ही तोन्ही पदे अशी आहेत की, त्यांचे द्विरुच्चारण केले असता, ती वाक्यांतील एकाच पदाशी अन्विता न होतां, भिन्न भिन्न पदाशी अन्विता होतात हे देखील त्या दोन भाष्यावरूनच स्पष्ट होते माराश जरी भाष्यकारानी एकशेषाचे प्रयास्यान केले आहे तरी पाणिनीय सूत्राचा अर्थ विशद करण्याकरिता त्यांनी कित्येक ठिकाणी जेथे सहविवक्षा नाही असा स्थली एकशेष केला असल्यामुळे हे ध्वनित होणे की, ‘असहविवक्षायां सूत्रमात्रप्रयोगार्थमेकशेषस्यावश्यकत्वम्’

आणि म्हणून प्रकृत स्थली 'हलन्त्यम्' या पाणिनीय सूत्राचा अर्थ विशद करणे असल्यामुळे, दीक्षितानी मनोरमंतील शक्याग्रन्यात एकशेषाचा पृथक् निर्देश केला आहे असा शब्दरत्नकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे. त्या सूत्रातील 'हल्' या पदाचा 'हल् च हल् च' असा एकशेष केल्याने 'हल्' हे एक पद 'ह्रस्व समीपवर्ती लकार' या अर्थाचा बोध करून देते व दुसरे ते पद 'व्यञ्जन' या अर्थाचा बोध करून देते आणि अशा रीतीने एकाच सूत्राने त्या दोघोबोहि टन्मज्ञा मिद्ध करता येते.) 'सामीप्य पष्ट्यर्थ' असे जें मनोरमंन म्हटले आहे (व 'ह्रस्व ल्' या स्थळी दीक्षितानी 'पष्ठी स्थानेयोगा' ही परिभाषा प्रवृत्त केली नाही) याचे कारण हे की, 'गुणाना च परार्थत्वात्' असा न्याय असल्यामुळे, 'हलन्त्यम्' या सूत्राचा अर्थ करतेवेळी 'पष्ठी स्थानेयोगा' ही परिभाषा उपस्थित होऊ शकत नाही, (कारण सूत्राचे व परिभाषा ही विधायक सूत्राचा अर्थ लावण्याकरिताच पठित केली असल्यामुळे व अशा रीतीने ती परार्थ असल्यामुळे, त्याच्यात अद्गादिगभाव किंवा परस्परोपकारित्व राहू शकत नाही वरील न्यायाचे विस्तृत विवरण मागील शब्दरत्नान केलेच आहे) यावर कोणी असे म्हणेल की, 'इको गुणवृद्धी' १-१-३ या सूत्रावरील भाष्यात भाष्यकारानी 'तच्छेष' या शब्दाने दोन परिभाषामध्ये देखील परस्परान्त अद्गादिगभाव असतो असे सांगितले आहे, पण हे म्हणणे बरोबर नाही, कारण इष्ट रूपाची सिद्धि करण्याकरिता 'सार्धधानुकार्यधानुकर्या', 'अलोऽन्त्यस्य', व 'इको गुणवृद्धी' या तीन सूत्राचे मिळून जें एक महावाक्य तयार केले जाते त्यात 'अलोऽन्त्यस्य' व 'इको गुणवृद्धी' या दोन परिभाषांपैकी कोणती परिभाषा विशेष्य व कोणती विशेषण आहे अशा प्रकारच्या विशेषणविशेष्यभावाला घेऊनच भाष्यकारानी 'तच्छेष' शब्दाचा उपयोग केला आहे, व दोन परिभाषामध्ये परस्परांत अद्गादिगभाव अथवा निमित्तनिमित्तिभाव असतो किंवा त्यांना परस्परांची आकाशा

अमते असे भाष्यकारानी मानले नाही व तस मानून 'तच्छेष' शब्दाचा उपयोग केला नाही असे त्या सूत्रावरील भाष्याच्या टीकेत कैयटाने स्पष्ट म्हटले आहे आणि 'गुणाना च परायत्वादसम्बन्ध-ममत्वान्स्यात्' असा न्याय असल्यामुळे तच्छेषपक्ष, म्हणजे परिभाषा-मध्ये परस्परात् अङ्गाद्भिन्नभाव, संभवत नाही असे देखील कैयटाने तथे म्हटले आहे ('इको गुणवृद्धी' १-१-३ या सूत्रावरील भाष्यात भाष्यकार म्हणतात—'किं पुनरयमलोन्त्यशेष, आहोस्विदलोन्त्यापवाद ?। कथं चायं तच्छेष स्यात्, कथं वा तदपवाद ?। यद्येव वाक्यम्, तच्चेद च, अलोन्त्यस्य विधयो भवन्ति, इको गुणवृद्धी अलोन्त्यस्येति ततोऽप्य तच्छेष । अथ नाना वाक्यम्, तच्चेद च, अलोन्त्यस्य विधयो भवन्ति, इको गुणवृद्धी अन्यस्य चानन्त्यस्य च इति । ततोऽप्य तदपवाद ।' या भाष्यातील 'तच्छेष' या पदाचा कैयटाने दोन तर्हेने, म्हणजे 'स अलोन्त्यस्य इति सूत्र शेष' यस्य इको गुणवृद्धी इति सूत्रस्य' असा बहुव्रीहि मानून व 'तस्य अलोन्त्यस्य इति सूत्रस्य शेष' असा पष्ठीतत्पुरुष मानून, विग्रह केला आहे त्यामुळे भाष्यकाराच्या म्हणण्याचा असा अर्थ हातो की, 'अलोन्त्यस्य' हे सूत्र 'इको गुणवृद्धी' या सूत्राचे विशेषण मानल्यास किंवा 'इको गुणवृद्धी' हे सूत्र 'अलोन्त्यस्य' या सूत्राचे विशेषण मानल्यास, तच्छेषपक्ष निष्पन्न हाता, पण 'इको गुणवृद्धी' हे सूत्र 'अलोन्त्यस्य' या सूत्राचे वाचक सूत्र मानल्यास, तदपवादपक्ष निष्पन्न होतो 'विशेषणविशेष्यभाव कामचार' असा न्याय असल्यामुळे, तच्छेष-पक्षान्त वरील दोन परिभाषामुत्रापैकी काणनेहि एक सूत्र दुसऱ्याचे विशेषण, म्हणजे अर्थाचा मकोच वर्णनार परिच्छेदक, मानता येतो आणि यामुळेच कैयटाने थर सांगितल्याप्रमाणे 'तच्छेष' शब्दाचा दोन तर्हेने विग्रह केला आहे वरील दोन्ही सूत्रे परिभाषा असून, त्या दोन परिभाषामध्ये भाष्यकारानी विशेषणविशेष्यभाव करून घेतो असे म्हटले असल्यामुळे, शक्यार असे म्हणता की, जरी

सज्ञासूत्रे व परिभाषा स्वतः कर्त्ता नसून परार्थं आहृतं तरी त्याच्यात गुणगुणिभाव होऊ शकतो आणि त्यामुळे 'हलन्वयम्' या सज्ञासूत्रातील 'हल्' या एकदेशाचा 'हस्य ल्' असा पष्ठीतरपुरुषममाम केला असता, 'पष्ठी स्थानेयोगा' ही परिभाषा उपस्थित होऊन 'हस्य स्थाने ल्' अमात्र अर्थ होऊ शकतो व 'नामीर्ष्यं पष्ठवर्थं' असे जें मनोरमंतील शकाग्रन्यात म्हटले आहे तें बरोबर मानता येत नाही या शकेवर शब्दरत्नकार असे उत्तर देतात की, दोन परिभाषामध्ये अद्भगादिगभाव होऊ शकतो असा भाष्यकाराच्या म्हणण्याचा आशय नसून, त्याच्या म्हणण्याचा वास्तविक आशय हा आहे की, जेव्हा एखाद्या कार्यविधायक सूत्रात दोन भिन्न परिभाषांचे निमित्त विद्यमान असल्यामुळे त्या दोन्ही परिभाषा त्या सूत्राचे ठिकाणी उपस्थित होतात तेव्हा, इष्ट प्रयोगाची सिद्धी करण्याकरिता त्या कार्यविधायक सूत्राचे त्या दोन परिभाषासह जें एक महावाक्य तयार केले जाते त्यात एक परिभाषा दुसऱ्या परिभाषेचे विशेषण मानता येते व असा विशेषणविशेष्यभाव तसा महावाक्यातच होऊ शकतो व, इतर स्थली होऊ शकत नाही उदाहरणार्थ 'गार्वधातुकार्घधातुकयो' सू २१६८ हें सूत्र अद्भगाधिकारात पठित असल्यामुळे त्या सूत्रात 'अद्भगस्य' हें पद अनुवृत्त होते आणि 'अद्भगस्य' ही स्थानपष्ठी असल्यामुळे व ती 'श्लोऽन्वयस्य' ही परिभाषा उपस्थित होण्याचे निमित्त असल्यामुळे, त्या सूत्रात ती परिभाषा उपस्थित होने त्याचप्रमाणे त्या विधायक सूत्रात 'मिदेर्गुण' या पूर्वसूत्रातून 'गुण' हे पद अनुवृत्त होत असल्यामुळे व ते पद 'को गुणवृद्धी' ही परिभाषा उपस्थित होण्याचे निमित्त असल्यामुळे, ती परिभाषा देखील त्या सूत्राचे ठिकाणी उपस्थित होने. तें विधायक सूत्र व या दोन परिभाषा या तिहीचे मिळून एक महावाक्य तयार केल्याशिवाय इष्ट रूपाची सिद्धि करण्याकरिता उपयोगी पडणारा असा त्या विधायक सूत्राचा अर्थ निष्पन्न होऊ शकत नाही म्हणून या तिहीचे 'गार्वधातुकार्घ-

घानुक्त्या प्रथयया. परया सतो, अद्गस्य अन्त्यस्य इग्रूपस्य अल. गुणोभवति,' अथवा 'अन्यान्स्वरूपस्य इव गुणोभवति' असे दोन प्रकारचे महावाक्य, त्या दान परिभाषामध्ये विशेषणविशेष्यभावाचा व्यत्यास केल्याने, म्हणजे एकदा 'अलोऽन्त्यस्य' ही परिभाषा 'इको गुणवृद्धी' या परिभाषेचे विशेष्य व दुसऱ्याने ती 'इको गुणवृद्धी' या परिभाषेचे विशेषण मानल्याने, तयार होणे, व तसा सूत्रार्थ सिद्ध झाल्यावरच इष्ट रूपाची मिद्धि करता येते. माराज्ञ वरील भाष्या-वस्तु हे स्पष्ट होणे की, दोन परिभाषामध्ये परस्परात अद्गाद्दिगभाव किंवा परस्पराकाशा नमते, पण जेव्हा त्या दोन्ही परिभाषा एखाद्या विधायक सूत्रात त्यांचे निमित्त विद्यमान असल्यामुळे एकत्र उपस्थित होतात तेव्हाच त्यांच्यामध्ये विशेषणविशेष्यभाव होऊ शकतो, व त्या सूत्रावरील भाष्याच्या टोकेत कथ्याने भाष्यकाराचा हाच आशय आहे असे म्हटले आहे. त्या टोकेत कथ्याने 'परस्परापेक्षयो स्वस्वनिमित्तप्रयुक्तसन्निधानयोर्द्वयो परिभाषयो प्रदशेषुस्वस्वकार्य-प्रतिपादनम् । तत्र यदि कथचिदेव विषये सन्निधानो भवति, नैतावता परस्परापेक्षा भवतीत्यर्थः ।' असे म्हटले असून, त्यावर उद्योतकारानी 'विशेषणविशेष्यभावमात्रेण शेषशेषिव्यवहारो न क्वापि दृष्टचर' असे म्हटले आहे म्हणून 'हलन्त्यम्' या सनासूत्राचा अर्थ करतेवेळी जेव्हा त्या सूत्रातील 'हृ' या एवदेशाचे 'हृश्च ल्' अशा रीतीने व्याख्यान केले जाते तेव्हा 'हृश्च' ही पृष्ठी असून देखील तसे 'पृष्ठी न्यानेयोगा' ही परिभाषा उपस्थित होऊ शकत नाही, आणि त्यामुळे 'सामोप्य पृष्ठीयम्' असे जे मनोरमेतील शकाग्रन्यात म्हटले आहे ते अयोग्य ठरत नाही असा शब्दरत्नकाराच्या म्हणण्याचा भावार्थ आहे मनोरमेतील ज्या ग्रन्थाचे आतापर्यंत शब्दरत्नात विकरण केले आहे तो शकाग्रन्य आहे हे लक्षात ठेवावे या ग्रन्थात केलेल्या शकेचे निरसन करण्याकरिता दीक्षित मनोरमेत पुढील पक्ति लिहिल्यात.

मनोरमा— इति चेन्मवम् आद्ये समासस्य शिळ्यत्वात् । न हि 'शाह्यजकम्बल.' इत्यादौ शाह्यणसमापवत्स्यदीपः कम्बलः प्रतीयते ।

न वा चित्रगुणश्चाच्चित्रगवोणा समीपवर्ती वृक्षादि प्रतीयते । अत एवानन्तरादिषु न समास , अनभिधानादिति स्पष्टमाकरे । किं बहुना 'ब्राह्मणस्य कम्बल' 'चित्रा गावोऽस्य' इति व्यस्तप्रयोगोऽपि तत्रानिष्टः ।

वरील म्हणणे वरीवर नाही याचे कारण हे की, प्रथम पक्ष स्वीकारल्यास, म्हणजे 'हलन्त्यम्' या सूत्रातील 'हल्' या पदाचा 'हस्य ल्' असा विग्रह करून 'हस्य या पठ्ठीचा सामीप्य असा अर्थ मानल्यास, समास विलुप्त होतो, म्हणजे त्या समासाने सामीप्यरूप अर्थाचा बोध होऊ शकत नाही व 'हकारस्य समीपवर्ती लकार' असे ज्ञान होऊ शकत नाही 'ब्राह्मणस्य कम्बल' इत्यादि स्थली ब्राम्हणाच्या समीप असलेले घोगडे असा अर्थ मुळीच ज्ञात होत नाही (उलट त्या वाक्यावरून ब्राह्मणाचे घोगडे असाच अर्थ ज्ञात होतो, म्हणजे 'ब्राह्मणस्य कम्बल' या वाक्याने सामीप्यरूप सबध बोधित होत नसून स्वस्वामिभावसबधच प्रतीत होतो) त्याचप्रमाणे 'चित्रगु' या शब्दाने ज्या वृक्षादिकाजवळ रगी बेरगी गायी उभ्या आहेत अशा वृक्षादिकाचा बोध होत नाही ('चित्रा गावो यस्य स चित्रगु' या अन्यपदार्थप्रधान बहुव्रीहिसमासातील लौकिक विग्रहवाक्यात असणाऱ्या 'यस्य' या पठ्ठ्यन्त पदाने 'यस्य वृक्षादे समीपवर्तिन्य चित्रा गाव' असा मुळीच बोध होत नसून, 'यस्य पुरुषस्य चित्रा गाव' असाच बोध होतो सारांश वरील दोन्ही उदाहरणात सामीप्यरूप सबधाची प्रतीति न होता स्वस्वामिभावसबधाचीच प्रतीति होते) पठ्ठीचा अर्थ आनन्तर्य, सामीप्य इत्यादि नसल्यामुळेच, 'अनन्तर' इत्यादि अर्थामध्ये पठ्ठीतत्पुरुष होत नाही, कारण तसा अर्थामध्ये वेलेला पठ्ठीतत्पुरुषसमासाचा प्रयोग भाषेत कोठेहि आढळत नाही असे भाष्यात स्पष्टपणे सांगितले आहे ('पठ्ठी स्थानेयोगा' १-१-४९ या सूत्रावरील भाष्यात भाष्यकार म्हणतात-'शब्दस्यापि शब्देनानन्तरादयोऽभिसम्बन्धा । अस्तेभूमेवतीति सन्देह स्थानेऽनन्तरे समीप इति । सन्देहमात्रमेतद्भवति, सर्वसन्देहेषु चेदमुपतिष्ठते ध्यास्यानतो

विशेषप्रतिपत्तिर्न हि सन्देहादलक्षणमिति । स्यान् इति व्याख्यास्याम' ।
 या भाष्याचा भावार्थ हा आहे कीं, एका शब्दाचा दुसऱ्या शब्दाशी
 स्थान्यादेशसंबंध होणेच संभवत असे नमून, आनन्तर्यं इत्यादि प्रकारचे
 संबंध संभवतात उदाहरणार्थ 'अस्तेभू' या स्थली 'अस्' घातूचे
 ठिकाणी 'भू' हा आदेश होतो किंवा तो 'अस्' घातूशी अनन्तर-संयुक्त-
 होतो किंवा 'अस' घातूच्या जवळ तो होतो असा संदेह उत्पन्न होतोच
 पण अशा प्रकारचा संशय केवळ नाममात्र-निरर्थक-आहे सर्व
 ठिकाणी संदेह उत्पन्न झाल्यास, 'व्याख्यानतो विशेष प्रतिपत्ति' प १
 ही परिभाषा लगेच मनात येते आणि त्या संदेहाचे निराकरण करण्या-
 करिता आम्ही 'अस्' घातूचे जागी 'भू' हा आदेश होतो असे व्याख्यान
 करू सारास या भाष्यावरून ह स्पष्ट होते की आनन्तर्यं, सामीप्य
 इत्यादि पठोचे अर्थ नव्हत व त्यामुळे तशा अर्थामध्ये पठितत्पुरुष
 समास होऊ शकत नाही) ; एवढेच नव्हे तर, ब्राह्मणस्य कम्बल'
 किंवा 'चित्रा गावोऽस्य' अशा असमस्त वाक्याचा देखील आनन्तर्यं
 इत्यादि संबंध द्योतित करण्याकरिता प्रयोग करणे अयोग्य आहे
 (कारण आनन्तर्यं, सामीप्य इत्यादि पठोचे अर्थ नसल्यामुळे, तशा
 वाक्याचा प्रयोग कला असता आनन्तर्यं सामीप्य इत्यादि संबंधाची
 प्रतीति होऊ शकत नाही)

शब्दरत्न- विलुप्तत्वादिति । ' ब्राह्मणस्य कम्बल'

इत्यादावसत्यपि प्रकरणादौ स्वस्वामिभावादिप्रतीतिवदनन्तरसमीपादि-
 शब्दप्रयोगमन्तरेण सामीप्याद्यप्रतीते तस्य पठ्यर्थत्वाभावात्,
 तत्प्रयोगे त्वसामव्यात् पठोसमासाप्राप्तिरिति मध्यमपदलोपिसमासे,
 सौत्रे वा तत्र समासस्य विलुप्तत्वमिति भावः । तदेतदाह—
 नहीत्यादिना तत्रानिष्ट इत्यन्तेन । चित्र गवोणामिति । "कुमति च" इति
 णत्वम् । दन्त्यपाठस्तु लेखकप्रमादात् । एव स्योगवोणामित्येव शेष-
 प्रकरणान्तस्य वयटप्रयोगेऽपि बोध्यम् । ' अस्तेरनन्तरे समीपे वा'

इत्यादिभाष्य त्वनन्तरादिपदाध्याहारेण तन्निरूपितसंबन्धार्थिका,
 स्थानपदाध्याहारेण तन्निरूपितसंबन्धार्थिका वा पठ्योत्यभि-
 प्रायकम् । अत एव मनुस्मृतौ कैयटेन ' गवोऽस्य सन्त्यनन्तरा '
 इत्यर्थे मनुपदाङ्कापरभाष्यव्याख्यावसरे आनन्तर्यमस्त्यर्थवत्प्रकृत्यर्थो-
 पाधिरित्युक्तम्, नतु तस्य पठ्यर्थत्वेन प्रत्ययार्थत्वमुक्तम् ।
 भाष्यकृता चासामर्थ्यात्तत्र वृत्त्यभाव उक्तः । पठ्यर्थत्वे तु
 प्रत्ययार्थत्वात्सामर्थ्यम् ।

' समासस्य क्लिष्टत्वात् ' असे जें मनोरमंत म्हटल आहे त्याचे
 कारण हें की, ' ब्राह्मणस्य कम्बल ' इत्यादि स्थली प्रकरणादिक
 काही नसून देखील तसे वाक्य उच्चारताक्षणीच जसा स्वस्वामिभाव-
 संबधाचा बोध होतो तसा ' अनन्तर, समीप ' इत्यादि शब्दाचा
 प्रयोग केल्याशिवाय आनन्तर्य, सामीप्य इत्यादि अर्थांचा बोध होत
 नाही, कारण आनन्तर्य, सामीप्य इत्यादि पठ्यांचे अर्थ नव्हत, व
 ' ब्राह्मणस्य अनन्तर .कम्बल ' अशा प्रकारे विग्रहवाक्यात ' अनन्तर '
 इत्यादि शब्दाचा उपयोग करून ' ब्राह्मणकम्बल ' असा पठ्योत्पुष्ट
 समास तसा अर्थार्थ्यांच्या अभावामुळे, म्हणजे तसा
 अर्थ द्योतित करण्याचे पठ्योत्त सामर्थ्य नसल्यामुळे, होऊ शकत
 नाही म्हणून अशा ठिकाणी मध्यमपदलोपीसमास करणे किंवा
 ' हलत्त्यम् ' या सूत्रात ' हस्य समीपवर्ति ल् ' असा मध्यमपदलोपीसमास
 करणे देखील पठ्योत्तसमासासारखेच क्लिष्ट आहे आणि हे स्पष्ट
 करण्याकरिताच दीक्षितानी मनोरमंत ' न हि ब्राह्मणस्य कम्बल
 इत्यादी...व्यस्तप्रयोगोऽपि तत्रानिष्ट ' असे म्हटले आहे (कारण
 तसा मध्यमपदलोपीसमास करून देखील आनन्तर्य, सामीप्य इत्यादि
 संबधाचा सामासिक शब्दातून बोध होणे अशक्यप्राय आहे) मनोरमंत
 ' चित्रगवीणाम् ' असा जो प्रयोग केला आहे त्यात ' कुमति च '
 सू १०५६ या सूत्राने णत्व शाले आहे मनोरमेच्या काही प्रतीत

‘चित्रगवीनाम्’ असा जो दन्त्यनकारयुक्त पाठ आढळतो तो लेखकाच्या प्रमादामुळे झाला असून अशुद्ध आहे असे समजावे त्याचप्रमाण एवशेष प्रकरणातील (‘त्यदादीनि सर्वेनित्यम्’ १-२-७२ या सूत्रावरील भाष्याच्या), कथितवृत्तीत ‘ततश्चात्र गोशब्द स्त्रीगवीणा वाचक’ असा जो पाठ आढळतो त्या पाठातील ‘स्त्रीगवीणाम्’ या स्थली देखील ‘कुमति च’ या सूत्राने णत्व झाले आहे असे समजावे (आता शवाकार अशी शंका करितो की, षष्ठीचा अर्थ सामीप्य आहे हे मानण्यास ‘षष्ठी स्थानेयोगा’ १-१-४९ या सूत्रावरील भाष्य प्रमाण आहे आणि म्हणून ‘हस्य समीपवर्ति ल्’ असा ‘हल्’ या पदाचा षष्ठीतत्पुष्टपसमाम चूक ठरत नाही या शकेवर शब्दरत्नकार असे उत्तर देतात की,) त्या भाष्यात ‘अन्नेरन्तरे समीपे वा’ इत्यादि जे भाष्यकारानी म्हटले आहे ते, ‘अन्नेर्भू’ या सूत्रातील ‘अस्ते’ या षष्ठीपुढे ‘समीपे, अनन्तरे’ या पदाचा अध्याहार करून त्या पदानी बोधित होणाऱ्या सवधाची वाचक ‘अन्ने’ ही षष्ठी आहे काय किंवा ‘अस्ते’ या षष्ठीपुढे ‘स्थाने’ या पदाचा अध्याहारकरून त्या पदाने बाधित होणाऱ्या स्थान्यादशसवधाची वाचक ‘अस्ते’ ही षष्ठी आहे काय, या आशयाने म्हटले आहे (त भाष्य मनोरमंत दिलेच आहे त्या भाष्यात भाष्यकारानी जो संशय उपस्थित केला आहे तो ‘अनन्तरे, समीपे, स्थाने’ या पदाचा अध्याहार करूनच उपस्थित केला आहे. त्या भाष्यात त्यांनी असे मुळीच म्हटले नाही की, षष्ठीचा अर्थ आनन्तर्य, सामीप्य किंवा स्थान आहे तसा षष्ठीचा अर्थ अमता तर त्या शब्दाचा अध्याहार करण्याची बाहीच गरज नव्हती म्हणून षष्ठीचा अर्थ सामीप्य आहे हे मानण्यास वरील भाष्य प्रमाण ठरत नाही व त्यामुळे ‘हस्य ल्’ याचा ‘हसमीपवर्ती लकार.’ असा अर्थ मुळीच करता येत नाही असा शब्दरत्नकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे.) आनन्तर्य, सामीप्य

इत्यादि पष्ठीचा अर्थ नसल्यामुळेच, 'गावोऽस्य सन्ति अनन्तरा', या अर्थामध्ये 'गो' शब्दाहून मनुप् प्रत्यय वा होऊ नये अशी 'तदस्यास्त्वस्मिन्निति मनुप्' ५-२-९४ या मनुविधायक सूत्रावरील भाष्यात भाष्यकारानी जी शका उपस्थित केली आहे त्या शकापर भाष्याचे विवरण करिताना कैयटाने अस म्हटले आहे की, ज्याप्रमाणे 'गाव अस्य सन्ति' या स्थली 'अस्ति' या पदाचा विद्यमानत्वरूप अर्थ प्रकृतीचे, म्हणजे ज्या 'गो' शब्दाहून मनुप् प्रत्यय करणे आहे त्या 'गा' प्रकृतीचे, विशेषण होतो त्याचप्रमाणे 'गाव अस्य सन्ति अनन्तरा' या स्थली देखील आनन्तर्यरूप अर्थ 'गो' या प्रकृतीचे विशेषण मानता येतो पण आनन्तर्य हा पष्ठीच्या प्रत्ययाचा अर्थ आहे व त्यामुळे आनन्तर्य या अर्थामध्ये मनुप्प्रत्यय होतो असे कैयटाने मुळीच म्हटले नाही आणि भाष्यकारानी अस म्हटले आहे की, 'गावा अस्य सन्ति अनन्तरा' या अर्थामध्ये 'गो' शब्दाहून, असामर्थ्यामुळे, तद्धित मनुप्प्रत्यय होऊ शकत नाही. जर पष्ठीचा अर्थ अनन्तर, समीप इत्यादि असता तर, मनुप् प्रत्ययाने तो अर्थ बोधित होऊ शकलाच असता, व पष्ठीचे ठिकाणी तसा अर्थ बोधित करण्याचे सामर्थ्य नाही (व त्यामुळे त्या अर्थामध्ये मनुप् प्रत्यय होऊ शकत नाही) असे वसे म्हणता आले असते? मनुविधायक सूत्रावरील भाष्यात ५-२-९४ भाष्यकार म्हणतात— 'अथ त्रिव्यभाणेऽप्यस्तिग्रहणे इह कस्मान्न भवन्ति गावोऽस्य सन्त्यनन्तरा, गावोऽस्य सन्ति समीप इति ? ॥ असामर्थ्यात् । कथमसामर्थ्यम् ? । सापेक्षमसमर्थवद्भवतीति ।' या भाष्यावरील टीकेत कैयटाने 'असामर्थ्यादिति' हे प्रतीक घेऊन असे म्हटले आहे की, 'इह तु य प्रकृत्यर्थोपाधि प्रत्ययान्तेनाऽन्तर्भावयितुं शक्यस्तदुपाधेरेव प्रत्ययेन भाष्यम् । न च गोमानित्येतत् प्रकृत्यर्थस्यानन्तर्यं गमयितुं शक्नोतीति तदभिधानाय वाक्यमेव प्रयुज्यते । स्वस्वामिभावस्तु स्वतयैवान्तर्भावित इति तत्प्रतीतिर्भवत्येव ।'

‘ तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप ’ सू १८९४ या सूत्राने अस्तिसमानाधिकरणप्रथमान्ताहून ‘ अस्य ’ किंवा ‘ अस्मिन् ’ या अर्थामध्ये मतुपप्रत्यय होणे सांगितले आहे. येथे असा प्रश्न उपस्थित होतो की, ‘ अस्य ’ ही स्वस्वामिभावसंबंधबोधिकाच पष्ठी मानावी किंवा अनन्तरादिसंबंधबोधिका देखील पष्ठी मानावी? कैयटाचे असे म्हणणे आहे की, ‘ अस्य ’ या पष्ठीने जसा स्वस्वामिभावसंबंध ज्ञात होतो तसा, अनन्तर, समीप इत्यादि शब्दाचा उपयोग केल्याशिवाय, त्या पष्ठीने सामीप्यादिसंबंधाचा बोध होऊ शकत नाही, कारण आनन्तर्य किंवा सामीप्य हा पष्ठीचा अर्थ नव्हे म्हणून तशा अर्थामध्ये मतुपप्रत्यय होऊ शकत नाही आणि म्हणूनच त्या सूत्रावरील भाष्यात भाष्यकारांनी असे म्हटले आहे की, ‘ अथाऽस्तिग्रहण किमर्थम्? । सत्तायामर्थे प्रत्ययो यथा स्यात् । नैतदस्ति प्रयोजन, न सत्ता पदार्थो व्यभिचरति ।इदं तर्हि प्रयोजनमस्तियुक्ताद्यथा स्यादनन्तरादियुक्तान्मा भूदिति, गावोऽस्यानन्तरा, गावोऽस्य समीप इति ’ ।

शङ्करन्— तस्माद्यत्र पठ्यन्तमात्रप्रयोगे आनन्तर्यादिप्रतीतिस्तत्रानन्तरादिपदाध्याहार एव बोध्य । तस्मिन्निप्रहणाभावे तस्यान्यफलकत्वे वा सूत्रानुपात्तास्त्यर्थान्तर्भविण मत्वर्थोपबद्धबुद्धीहिधच्च तथाभूतानन्तर्याद्यर्थान्तर्भविण ‘ चित्रा गावोऽस्य सन्त्यनन्तरा ’ इत्याद्यर्थे बद्धबुद्धीहिमत्वर्थोपबद्धो न भवतोऽनभिधानादिति मतुप्सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । अनन्तरादेरिदमर्थत्वे “ तस्वेदम् ” इति शेषिकोऽप्यनभिधानान्नेति “ तस्येदम् ” इत्यत्र भाष्ये । तदुक्तम्—अनन्तरादिषु न समासोऽनभिधानादिति स्पष्टमाकर इति । तत्र समासग्रहण तद्वितवृत्तेरप्युपलक्षणम् ।

म्हणून जेथे केवळ पठ्यन्तपदाचा प्रयोग केल्याने आनन्तर्य इत्यादि अर्थाची प्रतीति होते तशा ठिकाणी देखील, अनन्तर इत्यादि पदाचा अध्याहार मानणेच योग्य आहे असे समजावे (जसे ‘ गुरुपुत्रो देवदत्तस्य किञ्चित् ’ या स्थली ‘ अनन्तर ’ हे पद वाक्यात

घानले नमून देखील जो आनन्तर्यनिश्चितमवधाचा, म्हणजे 'गुरुपुत्र
 देवदत्तस्य किञ्चिदनन्तरः' असा, बोध होतो तो 'अनन्तरः' या
 पदाचा अध्याहार केल्यानेच होतो) 'तदस्यास्ति' सू ५-२-१४
 या मनुपसूत्रावरील भाष्यावरून ह स्पष्ट होते की, जरी त्या सूत्रात 'अस्ति'
 या पदाचे ग्रहण नमले किंवा ते पद इतर प्रयोजनाकरिता, म्हणजे 'अस्ति'
 या धनवाचकनिष्ठप्रतिरूपक अव्ययाहून मनुप् प्रत्यय
 पावला नसल्यामुळे त्याहून देखील मनुप् प्रत्यय व्हावा व 'अस्तिमान्'
 अने मनुपप्रत्ययान्त रूप व्हावे या प्रयोजनाकरिता, घानले अमले तरी
 देखील, त्या 'अस्ति' शब्दाच्या अर्थाचा ('न सत्ता पदार्था
 व्यभिचरति' या न्यायान्वये) प्रकृतीच्या अर्थामध्ये अन्तर्भाव होत
 असल्यामुळे, त्या अर्थाचा घरून जसा बहुव्रीहिसमास, म्हणजे 'चित्रा
 गावो यस्य स चित्रगु' असा बहुव्रीहिसमास, किंवा 'गाव सन्ति अस्य
 न गोमान्' असा 'गो' शब्दाहून मनुप् प्रत्यय होतो तसा त्या
 सूत्रात न घानलेल्या 'अनन्तर' इत्यादि शब्दाच्या अर्थाचा अन्तर्भाव
 करून 'चित्रा गावोऽस्य सन्त्यनन्तरा' असा आनन्तर्य इत्यादि
 अर्थामध्ये बहुव्रीहिसमास किंवा मनुप प्रत्यय होऊ शकत नाही,
 कारण (तसा अर्थाचा बोध करण्याचे सामर्थ्य बहुव्रीहीत किंवा
 मनुप प्रत्ययानत नाही व) तसा अर्थामध्ये केल्या बहुव्रीहीचा किंवा
 मनुप प्रत्ययान्ताचा प्रयोग भाषेत कोठेहि आढळत नाही (या
 विषयासंबंधाचे मनुपविषयक सूत्रावरील भाष्य पूर्वी दिसेच आहे
 'अनन्तर' इत्यादि अर्थामध्ये बहुव्रीहिसमास किंवा मनुप प्रत्यय का
 होऊ शकत नाही याची दोन कारणे त्या भाष्यात भाष्यकारानी
 दिली आहेत प्रथम कारण 'असामर्थ्यात्' हे असून, द्वितीय कारण
 'अनभिधानात्' हे आहे व भाष्यकारानी प्रथम कारणाचे व्याख्यान
 करिताना 'भाषेक्षममर्थवद्भवति' असे म्हटले आहे त्याचा अर्थ
 हा आहे की, बहुव्रीहिसमासात किंवा मनुप प्रत्यय करत वेळी 'अनन्तर,
 समीप' इत्यादि शब्दाचा उपयोग केल्याशिवाय तसा बहुव्रीहिसमासात

किंवा मनुषप्रत्ययान्तात् सामीप्य इत्यादि अर्थाचा बोध करून देण्याचे सामर्थ्य नसल्यामुळे, म्हणजे तशा अर्थाचा बोध करून देण्याकरिता त्यांना 'अनन्तर, समीप' इत्यादि शब्दाची अपेक्षा असल्यामुळे, तशा अर्थामध्ये बहुव्रीहिसमास किंवा मनुष प्रत्यय होऊ शकत नाही 'अनभिधानान' या द्वितीय हेतूचा अर्थ हा आहे की, भाषेत सामीप्य इत्यादि अर्थामध्ये केलेला बहुव्रीहीचा किंवा मनुष प्रत्ययान्ताचा प्रयोग कोठेहि आढळत नाही) 'तस्येदम्' सू ४-३-१२० या सूत्रावरील भाष्यात असे म्हटले आहे की, 'तस्येदम्' सू १५०० या सूत्रातील 'इदम्' या पदाचा 'अनन्तर,' म्हणजे 'तस्येदमनन्तरम्' इत्यादि अर्थ केल्याने तशा अर्थामध्ये, त्या सूत्रान्वये होणारा शैषिक प्रत्यय होऊ शकत नाही, कारण (तसा अर्थ द्योतित करण्याचे सामर्थ्य त्या प्रत्ययान नाही व) तशा अर्थामध्ये केलेला प्रयोग भाषेत कोठेहि आढळत नाही (त्या सूत्रावरील भाष्यात भाष्यकार म्हणतात- 'तस्येदमित्यसन्निहितेऽप्राप्ति । किं कारणम् ? । इदम् प्रत्यक्षवाचित्वात् । इदमित्येतत्प्रत्यक्षे वर्तते । तेनेहैव स्यात्-तस्येदमिति । तस्याऽद इति, तस्य तदित्यत्र न स्यात् । सिद्ध तु यद्योगा पृष्ठी तत्र । सिद्धमेतत् । कथम् ? । यद्यागा पृष्ठी वर्तते तत्रैति वक्तव्यम् । अनन्तरादिषु च प्रतिषेध । अनन्तरादिषु च प्रतिषेधो वक्तव्य ।' पुढे भाष्यकारांनी 'अनन्तरादिषु च प्रतिषेध' या वार्तिकाचे प्रत्याख्यान केले आहे, व प्रत्याख्यान करिताना असे म्हटले आहे की, 'यदप्युच्यते-अनन्तरादिषु च प्रतिषेधा वक्तव्य इति । न वक्तव्य-अनभिधानादनन्तरादिपूत्पत्तिर्न भविष्यति ।' 'इदम्' हा शब्द प्रत्यक्षाचा वाचक असल्यामुळे, 'तस्य तत्' इत्यादि अर्थामध्ये शैषिक प्रत्यय न होण्याची जी आपत्ति येत होती ती टाळण्याकरिता, 'सिद्ध तु यद्यागा पृष्ठी तत्र' हे वार्तिक वार्तिककारांनी पठित केले. परंतु त्या वार्तिकान्वये, 'तस्य अनन्तर' इत्यादि अर्थामध्ये शैषिक प्रत्यय होण्याची आपत्ति येत होती ती टाळण्याकरिता, वार्तिककारांनी 'अनन्तरादिषु च प्रतिषेध' हे द्वितीय वार्तिक पठित केले परंतु

माप्यकार मृगतात का, अम द्वितीय वातिक पठिन करण्याची काही गरज नाही, कारण 'अनन्तर' इत्यादि अर्थ चातित करण्याच सामर्थ्य पष्ठीन व पष्ठ्यन्नाहून होणाऱ्या शैपिक तद्धिन प्रत्ययान नाही, व तसा अर्यांमध्ये झालेल्या शैपिक प्रययाच कोणतहि उदाहरण भाषेन आढळत नाही) या वर मागितलेल्या सर्व गोष्टी मनात घेऊन, 'अनन्तरादिषु न ममाम अनभिधानादिनि स्पष्टमाकर' जम शैशिनानी मनोरमैत म्हाले आहे या मनोरमैनील पक्तीत 'ममाम' जमा जा शब्द वापरला आहे त्यात तद्धिनवृत्तीचा देखीक ममावग हातो म्हाजे 'अनन्तर, ममीर' इत्यादि अर्यांमध्ये जमा ममाम हात नाही तसा तद्धिनप्रयय दमोळ होत नाही

शब्दरत्न- अनन्तरादिशब्दै पष्ठीनत्पुरुषादिस्तु भवत्येव ।
 'ग्रामकूप' 'गडगातीरम्' इत्यादी समीप एवावयवत्वारीपेण सजात ।
 स्पष्टा चेय रीति "मपर्यन्तस्य" इति सूत्रे कथंटे । कि च हस्य
 लित्यर्थे "हल विलेखने" इति धानोल्स्येत्वापत्ति । न च फलाभाव ?
 'देवदत्त हल्' इत्यादी डित्वसामर्थ्यादिभस्यापि टेलोपवल्लित्वसामर्थ्या-
 त्प्रत्ययात्पूर्वत्वाभावेऽपि लित्स्वरस्यैव फलत्वस्य वक्तु शक्यत्वाडित्यपि
 बोध्यम् । यद्यपि "हलसौरान्" इति निबंशेन तस्य नेत्वमिति बल्पयितु
 शक्यम् । तथापि आपकस्वीकारापेक्षया सूत्रावृत्तिरेव लघीयसीति दिक् ।

'अनन्तर' इत्यादि शब्दाशी पष्ठीनत्पुरुष इत्यादि ममाम होतातच (जसे 'तस्य अनन्तर' तदनन्तर' इत्यादि, कारण वृत्ति न होण्याक रिता जे असामर्थ्य पाहिजे त अशा स्यगी नसून, दान पदान परस्परान्वित हाण्याच सामर्थ्य आहे) 'ग्रामकूप, गडगातीरम्' इत्यादि स्यली सामीप्याच ठिकाणी अवयवत्वाचा आराप वरून (व पष्ठी समामातील पष्ठ्यन्त पद अवयवपष्ठी मानून) पष्ठीनत्पुम्यममान हातो 'मपर्यन्तस्य' ७-२-९१ या सूत्रावरोल भाष्याच्या कथंटे टीकेवरून वर मागितल्याप्रमाणे अवयवत्वाचा आराप वरून वर दिलेल्या उदाहरणात ममाम करता यता हे स्पष्ट हात (कथंटेने त्या

टीकेत असे म्हटले आहे की 'सर्वत्रैवाऽन्तशब्दोऽव्यववाची, कस्य चिन्मुख्यमव यवत्व कस्य चित्सामीप्यादुपचरितमित्यभिप्रायेणेद भाष्यम् ।') दुसरे असे की, (आनन्तर्यं सामीप्य इत्यादि षष्ठीचा अर्थ मानला व 'हल्' याचा 'हस्य समीपवर्ती लकार इत्सज्ञक स्यात्' असा अर्थ केला तर) 'हल विलेखने' या भ्वादिगणातील धातूमध्ये 'ह' च्या समीप लकार असल्यामुळे, त्याला इत्सज्ञा (होऊन 'तस्य लोप' सू ६२ या सूत्राने त्या लकाराचा लोप) होण्याची आपत्ति येईल येथे लोपव्यतिरिक्त दुसरें काही फल नाही असे समजू नये ज्याप्रमाणे भसज्ञक अद्गपुढे डित् प्रत्यय आल्यास त्या अद्गचा टि' चा लोप होतो हे सांगणाऱ्या 'टि' सू ३१६ या सूत्रान्वये, भसज्ञक अद्ग नसून देखील त्यापुढे डित् प्रत्यय आला असता 'डित्वसामर्थ्यादिभस्यापि टेलोप' या वचनान्वये तशा अद्गचाहि टि' चा लोप डित्वसामर्थ्यामुळे होतो, म्हणजे 'भू + इ + तास + डा = भवितास् + डा' येथे डा हा डित् प्रत्यय पुढे आल्यामुळे, 'भवितास्' हे अद्ग भसज्ञक नसून देखील, त्याच्या 'आस' या 'टि' चा लोप होतो, त्याचप्रमाणे (लित्प्रत्यय पुढे आला असता तशा प्रत्ययाच्या लगेच पूर्वी असलेला अच् उदात्त होतो हे सांगणाऱ्या 'लिति' सू ३६७६ या सूत्रान्वये) प्रत्ययभिन्न लित् पुढे आल्यास देखील त्याच्या लगेच पूर्वी असणारा अच् लित्सामर्थ्यामुळे उदात्त होतो असे देखील म्हणता येणे शक्य आहे व असे मानल्यास 'देवदत्त हल' म्हणजे 'हे देवदत्त हल् अस्ति' या उदाहरणातील 'हल्' या (विवचन्त प्रथमान्त) पदातील लकार वर सांगितल्याप्रमाणे, इत् मानला असता, त्या लकाराच्या लगेच पूर्वी असणारा अकार उदात्त होईल जरी 'हल्मीरान् ठक्' सू १६३३ या सूत्रामध्ये 'हल' असा शब्दाचा निर्देश केला असल्यामुळे ह् आपत्त होणे की, 'हल' धातूतील लकार इत् नाही असे म्हणता येऊ शकत तरी 'हल' धातूतील लकाराला जी इत्सज्ञा होण्याची आपत्ति येते ती आपत्ति टाळण्याकरिता,

'हन्मीरान्' या सूत्रातीठ् ङाकाराचा आधार घण अण तद्धृत्वी सम्पन्न करण्वापेक्षा, 'हन्न्व्यन्' या मपूण सूत्राचा द्विरावृत्ति कम्बन त्या सूत्राचा वीमूदीन जमा अर्थ कला आहे तसु करण्वाच अधिक लाघव आहे (नाराण मपूण 'हन्न्व्यन्' या सूत्राचा द्विरावृत्ति करण्वापेक्षा त्या सूत्रातीठ् 'हन्' या एकदगाचा द्विरावृत्ति करण्वाच लाघव आहे अस मानून प्रसादकारादिकाना जा प्रकृत सूत्राचा अथ करण्वाचा घल कन् जाह त्यान कर मागिनन्याप्रमाण अतक दाप उद्भूवन असन्यामूठ्, तन करण्वापेक्षा मपूण सूत्राचा द्विरावृत्ति कम्बन सूत्राय कन्यान कान्नाहि दाप यत नसु यामूठ्, तमच करण्वाच अधिक लाघव आहे असा शब्दरत्नमार्गाच्या म्णण्याचा आणय आहे)

मनोरमा- द्वितीयेऽपि सयोगान्तलोपो दुलभ, यण प्रतिप-
घारम्भान्, तत्प्रत्याख्यानपथेऽपि " झला झलि" इत्यती अल्प्रहणमप-
कृष्य सयोगान्तस्य झलो लोपविधानाच्च । त्रि च पदायधोच त्रिना
वाक्यायंबोध्यासभवेन हल्प्रत्याहारसिद्धे प्राणेतसूत्रायर्थाबोध प्रसक्ते
तद्द्वारायोज्य यत्न । अस्या चावस्थाया हल्प्रत्याहारप्रसिद्धौ द्वन्द्व एव
दुलभ, सहविवक्षाया असम्भवान । तस्माद्ययोजनमेव न्याय्यम् ॥

द्वितीय पथ स्वाकारान्यान दम्बाल्, म्हणज 'हर् च ल च' असा
समाह्वान्द्व कम्बन 'हन्न्' अम जे पद हाने न्यातीठ् अन्य लकाराचा
'सयोगान्तस्य लाप' सू ५४ या सूत्रान जा लाप करण आहे ता
पथ स्त्रीकारान्याम देस्वीन्, सधागान्त ङकाराचा लाप हाण अणक्य
आहे, कारण 'सयोगान्तस्य लाप' या सूत्रावर 'यण प्रतिपघा वाच्य'
ह वार्तिक आरभिल असन्यामूठ्, त्या वार्तिकारभपश्चात 'हन्न्
यातीठ् सयोगान्त ङकार या यण्चा ङण हाऊ अकत नाही वार्तिक
प्रदाख्यानपश्चात दम्बीन् (भाष्यकाराना) 'झला झलि' या उत्तर
सूत्रानून 'सयोगान्तस्य लाप' या पूर्व सूत्रान 'झल' या पदाच
अपकर्षण कम्बन सयोगान्त झगाचा लोप हाता अस विधान केल्

अमन्यामुळें व 'हल्' यातील अन्य लकार इत् नमन्यामुळें, त्याचा लोप होऊ शकत नाही ('सयोगान्तस्य लोप' ८-२-२३ या सूत्रावरील भाष्यात भाष्यकारानी 'सयोगान्तस्य लोपे यण प्रतिषेध' हें वार्तिक प्रथम पठित करून, पुढें त्या वार्तिकाचे प्रत्याख्यान करिताना 'न वा, झलो लोपात् ।' हे द्वितीय वार्तिक पठित केले आहे व जसे म्हटले आहे की, 'न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् ? । झलो लोपात् । झलो लोप सयोगान्तलोपो वक्तव्य ।' माराग वार्तिकारमपक्ष मानला तर, लकार यण् अमन्यामुळें त्याचा लोप होऊ शकत नाही. वार्तिकप्रत्याख्यानपक्ष मानला तरी, लकार इत् नमन्यामुळें त्याचा लोप होऊ शकत नाही एकदरीत दान्ही पक्षात लकाराचा लोप होणे अशक्य आहे म्हणून 'हल् च ल् च' असा समाहारद्वन्द्व करून व त्याचा 'व्यञ्जनमित् अन्यलकारश्च इत्' असा अर्थ मिळवण्याकरिता 'हल्' असे पद सिद्ध करून त्यातील अन्य लकाराचा 'सयोगान्तस्य लोप' या सूत्राने लोप होऊ शकत नमन्यामुळें, 'हल्' या अन्तिम शिवसूत्रातील अन्य लकाराला इत्मना प्राप्त करून देण्याची जी अशा तऱ्हेची स्वटपट केली आहे ती, वर सांगितल्याप्रमाणे दोषयुक्त अमन्यामुळें त्याज्य आहे, आणि त्यामुळें द्वितीय द्वन्द्व पक्ष देखील स्वीकारता येत नाही असा दीक्षिताच्या म्हणण्याचा आशय आहे) दुसरे असे की, वाक्यातील प्रत्येक पदाच्या अर्थाचा बोध झाल्याशिवाय संपूर्ण वाक्याच्या अर्थाचा बोध होणे असंभवनीय अमन्यामुळें, जोपर्यंत हर्प्रत्याहार सिद्ध होत नाही (व 'हल्' या पदाचा 'व्यञ्जन' असा अर्थ आहे हें ज्ञान होत नाही) तोपर्यंत 'हलन्त्यम्' या संपूर्ण सूत्राच्या अर्थाचा बोध होणे अशक्य आहे अशी जी आपत्ति येते ती टाळण्याकरिताच 'हल् च ल् च' असा समाहारद्वन्द्व करण्याचा प्रयत्न केला आहे. पण असा द्वन्द्वसमास करतेवेळी त्या समामातील 'हल्' या पदाचा अर्थ अप्रसिद्ध-अज्ञात-अमन्यामुळें, अशा ठिकाणी द्वन्द्वसमास होऊच शकत नाही, कारण यें अशा स्थितीत महविषया अमणे असंभवनीय

आहे, म्हणजे जेथे द्वन्द्वमसाम ऋतैवेळी त्या ममाभातील प्रत्येक पदाच्या अर्थाचा बोध झालेला नाही तथा ठिकाणी सहविवक्षा समभवतच नाही (व जगा रीतीने येथे सहविवक्षेचा अभाव असल्यामुळे द्वन्द्वमसाम होऊच शकत नाही या विपत्तीचे विस्तृत विवरण शब्दरत्नाने केले जाईल) म्हणून ('हृत्' या एकदेशाचा 'हृत् च ल् च' असा द्वन्द्वमसाम करण्यापेक्षा) 'हृत्स्यम्' या सपूर्ण सूत्राची द्विरावृत्ति करून जगा त्या सूत्राचा कौमुदीत अर्थ केला आहे तथाच तःहेने त्या सूत्राचा अर्थ करणे न्याय्य-वाच्य-आहे

शब्दरत्न- श्लो लोपेति । सौत्रलोपाश्रयणे तु मूलोक्तमेव लघु । असम्भवादिति । नच "आद्यन्तो ट्किन्तो इत्यादौ यथासदस्यसन्वधेऽपि प्रथमतः साहित्यावच्छिन्ने साहित्यावच्छिन्नान्वयमात्रेण सहविवक्षामाश्रित्य यथा द्वन्द्वसाधुत्वं तथेहापि प्रथमतः लकारो हृत्पदवाच्यत्वेन" इति सामान्यतो बोधं कल्पितमादाय द्वन्द्वसाधुत्वम्, ततो विशेषजिज्ञासायाम् "आदिरन्त्येन" इत्येकवाक्यतया विशेषतो वाक्यार्थो लक्ष्यस्कारकः । किं च, सहविवक्षा = सहवक्तु वक्तुरिच्छा, सा च सूत्रप्रणयनानुपपत्त्या पाणिनेस्ततः पूर्वमपि हृत्पदार्थज्ञानादसन्निव, वीद्ध्युबोधस्तु क्रमेणवेति वाच्यम्, "आद्यन्तो" इत्यादौ यथासदस्यसूत्रारम्भसामर्थ्येन तथासाधुत्वाद्गोकारेऽप्यन्यप्रकारेण तस्य साधुत्वकल्पने मानाभावात् ।

('हृत् च ल् च हृत्स्यम्' असा द्वन्द्वमसाम करून 'हृत्स्यम्' असा जे सामासिक पद हाने त्यातील अन्य लकार इत नसल्यामुळे व 'सयोगान्तस्य शला लोप' असे भाष्यबबन असल्यामुळे त्याचा याप न होण्याची जी आपत्ति येते ती टाळण्याकरिता त्या अन्य लकाराचा निषानताने) सौत्रलोप झाला आहे असे मानण्यापेक्षा 'हृत्स्यम्' या सपूर्ण सूत्राची द्विरावृत्ति करून त्या सूत्राचा कौमुदीत जगा अर्थ केला आहे तसे करण्यातच लाभ आहे (व सौत्रलोप मानण्यात गौरवरूप दोष आहे आता मनोरमेत 'द्वन्द्व एव दुर्लभ सहविवक्षायाम्

असम्भवान् अम जे म्हटले आहे त्यावर शकाकार अशी शका करतो की, 'ड मि घुट्, नश्च, सि तुक्' सू १३१-३३ इत्यादि सूत्रान्वये लक्ष्याला टित किन् आगम करतेवेळीच) ज्याप्रमाणे 'आद्यन्तो टक्वितौ' सू ३६ इत्यादि मीत्र वाक्यात यथासत्य अन्वय केला जातो, म्हणजे 'टित आद्यवयवो भवति, किन् अन्नावयवो भवति' असा 'यथासत्य मनुदेश समानाम्' सू १२८ या सूत्राच्या सहायाने लक्ष्याला सस्कार करतेवेळीच अनुक्रमे अन्वय केला जातो, तरी 'आद्यन्तो टक्वितौ' या वाक्याचा प्रयोग करतेवेळी 'टक्वितौ' या समुदायाचा 'आद्यन्तो,' या समुदायाशी अन्वय केल्याने (वाक्याचे ठिकाणी असलेली) जी महविवक्षा ज्ञान होते तिचा आश्रय केल्याने त्या सूत्रातील दोन्ही द्वन्द्वसमास माघु ठरतात, त्याचप्रमाणे 'हल् च ल् च हल्' या स्थली 'लकार इत्, हल्प्रदवाच्यश्च इत्' असा जो प्रथम सामान्य बोध होतो त्याचा आश्रय केल्याने हा द्वन्द्वसमास देखील माघु मानता येतो त्यानंतर (या द्वन्द्वसमासातील 'हल्' या पदाचा अर्थ काय आहे ही) विशेष जिज्ञासा उत्पन्न झाली असता ('अन्त्य ल् इत्' असा अर्थ केल्याने अन्तिम त्रिवसूत्रातील अन्य लकाराला इत्सज्ञा प्राप्त झाली असल्यामुळे) 'आदिरन्त्येन महेता' या सूत्राच्या सहायाने (हल्प्रत्याहार मिद्ध होऊन 'हल्' या पदाचा अर्थ 'व्यञ्जन' आहे असा) विशेष बोध होतो व 'अन्त्य हल् इत्सज्ञक स्यात्' असा जो वाक्यार्थ निष्पन्न होतो तो लक्ष्याला सस्कार करण्याच्या उपयोगी पडतो, म्हणजे उपदेशविषयीभूत-ज्याचे पाणिनाय शास्त्रात आद्योच्चारण केले आहे अशा-शब्दातील अन्य व्यञ्जन इत्सज्ञक असतें असा बोध होऊन त्या अन्त्य व्यञ्जनाचा 'तस्य गण' या सूत्राने लोप करण्यात वर मिद्ध झालेला वाक्यार्थ उपयोगी पडता (शकाकार म्हणतो की, लक्ष्याला सस्कार करतेवेळी 'आद्यन्तो टक्वितौ' या सूत्रातील 'टक्वितौ' या संपूर्ण सामासिक पदाचा 'आद्यन्तो' या संपूर्ण सामासिक शब्दाशी अन्वय हाणे विवक्षित नाही कारण तर अन्वय होणे विवक्षित

असते तर, त्या मूधाचा असा विपरीत अर्थ झाला असा की, 'टित्' व 'कित्' हे दोन्ही प्रकारचे आगम ज्यांग हातात त्याचे ते आद्यवयव व तमच अन्तावयव देखील होताना वास्तविक लक्ष्यमस्कार-लक्ष्याला आगम-करतेवेळी 'टित्' चा 'आदि' या पदाची व 'कित्' चा 'अन्त' या पदाची अन्वय हाणे विवक्षित आहे माराच इतरगयोग-द्वन्द्व होण्यास जी साहित्याची अपेक्षा असते ती 'ओद्यन्तो' व 'टकिन्तो' या दोन्ही स्थळी नमन्यामूळ, या दोन्ही ठिकाणी वास्तविक द्वन्द्वमसाम न झाला पाहिजे तरी पण 'आद्यन्तो टकिन्तो' या वाक्याचा प्रयोग केला असा, 'टकिन्तो' या पदाचा 'आद्यन्तो' या पदाची जा कल्पित अन्वय होतो त्या कल्पित अन्वयाचे आधारावर वाक्याचे ठिकाणी महविवक्षा आहे असे मानल्याने ज्याप्रमाणे हे वरील दोन्ही द्वन्द्वमसाम साधु मानले जातात त्याचप्रमाणे, 'हल् च ल् च हल्' या द्वन्द्वमसामान देणारु 'हल्' या संपूर्ण सधुदायाचा 'इत्' या पदाची जा कल्पित अन्वय होतो त्या कल्पित अन्वयाचे आधारावर वाक्याचे ठिकाणी महविवक्षा आहे असे मानल्याने हा द्वन्द्वमसाम देखील साधु मानता येतो इतर की, असा द्वन्द्वमसाम करतेवेळी जसा 'ल्' या पदाचा 'अन्तिम शिवमूधातील लकार' असा निश्चित अर्थ समाम करणाऱ्याला ज्ञान आहे तसा त्याला 'हल्' या पदाचा निश्चित अर्थ ज्ञान नाही तरी पण त्या पदाचा काहीनरी अर्थ असलाच पाहिजे असे त्याला सामान्य ज्ञान आहेच, व 'पाठक्रमादर्थक्रमो ब्रवीयान्' या न्यायान्वये 'ल्' या पदाचा 'इत्' ची प्रथम अन्वय केल्यात लकार इत्सङ्ग ठरत असल्यामुळे, 'आदिगन्थेन महेना' या मूधाच्या गहायाने इत्प्रकार मिद्ध केला असा, 'इत्' या पदाचा 'व्यञ्जन' हा अर्थ आहे हनतर त्या श्रोत्याला-पाणिनीय मूलाच अव्ययत करणाऱ्या पुरपाला-ज्ञान होऊ शकतेच म्हणून हा द्वन्द्वमसाम जसा मानता येत नाही पण 'हल् च ल् च हल्' असा द्वन्द्वमसाम करतेवेळी जर 'हल्' या पदाच्या अर्थचि ज्ञानच नाही तर महविवक्षा कशी मानता यावी ? का याचे ठिकाणी महविवक्षा तेन्नाच मानता येते की, जेव्हा दोन किंवा अधिक पदाचा इतरगयोगद्वन्द्व करतेवेळी

त्या वक्त्या त्या समासात अवयवीभूत असलेल्या सर्व पदाच्या अर्थाचे ज्ञान आहे अशी कोणी शका केल्यास, त्या शकेवर शकाकार पुढे सांगितल्याप्रमाणे उत्तर देतो) दुसरे असे की, सहविवक्षा या शब्दाचा 'सह वक्तु वक्तुरिच्छा'—एकत्र उच्चारण्याची वक्त्याची इच्छा—असा अर्थ आहे 'हलन्त्यम्' हे सूत्र रचणाऱ्या पाणिनीला ते सूत्र रचण्यापूर्वी जर 'हल्' या पदाच्या अर्थाचे ज्ञान नसते तर त्याला ते सूत्र रचताच आले नसते पण त्याने ते सूत्र रचले असल्यामुळे, ते सूत्र अनुपपन्न—निरर्थक—न ठरावे व त्या सूत्राची उपपत्ति लावता यावी याकरिता हे मानणे आवश्यक आहे की त्याला ते सूत्र रचण्यापूर्वी 'हल्' या पदाच्या अर्थाचे ज्ञान होते व अशा रीतीने त्याचे ठिकाणी सहविवक्षा होती हे सिद्ध होते परंतु श्रोत्याला मात्र क्रमानेच बोध होतो, म्हणजे 'हलन्त्यम्' या सूत्रातील 'हल्' या पदाचा 'हल् च ल् च' असा विग्रह केल्याने 'अन्त्य हल् इत् लकारश्च इत्' असे जे वाक्य तयार होते ते ऐकतेवेळी पाणिनीय शास्त्राचे अध्ययन करणाऱ्या पुरुषाला जरी अन्तिम शिवसूत्रातील लकार इत्सज्ञक होतो एवढेच प्रथम ज्ञान होते व 'हल्' या पदाच्या अर्थाचे एकदम ज्ञान होत नाही तरी, लकार इत्सज्ञक होतो हे ज्ञान त्याला झाले असल्यामुळे तो 'आदिरन्त्येन सहेता,' या सूत्राच्या सहाय्याने जेव्हा नंतर हल्प्रत्याहार सिद्ध करतो तेव्हा त्याला 'हल्' या पदाचा अर्थ व्यञ्जन आहे असे मागून ज्ञान होणेच (सारांश 'हलन्त्यम्' हे सूत्र रचणाऱ्या पाणिनीचे ठिकाणी 'अन्त्य हल् च इत्' अशी वर सांगितल्याप्रमाणे सहविवक्षा होती असे मानता येत असल्यामुळे, 'हल् च ल् च हल्ल्' हा द्वन्द्वसमास साधु मानता येण्यात कोणतीही अडचण येत नाही असा शकाकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे 'न च आद्यन्तो टक्वितौ इत्यादौ...क्रमेणैवेति' हा सर्व शकाग्रन्थ आहे हे लक्षात ठेवावे आता या ग्रन्थात शकाकाराने जी शका केली आहे त्या शकेवर उत्तर देताना शब्दरत्नकार असे म्हणतात की,) ही शका बरोबर नाही, कारण 'आद्यन्तो टक्वितौ' इत्यादि स्थली सहविवक्षा

नमून देखील 'आद्यन्तो, ट्वितो' इत्यादि द्वन्द्वसमास, 'यथासम्यमनुदेश समानाम्' सू १०८ हे सूत्र आरभिले असल्यामुळे त्या सूत्राच्या आरभमामर्थ्याने जरी साधु मानले जाताना तरी, ज्या स्थली यथासम्य सूत्र लागू पडत नाही तशा ठिकाणी सहविवक्षा नमून देखील वेलेला द्वन्द्वसमास इतर रीतीने, म्हणजे शकाकाराने जी तन्हा सांगितली आहे त्या तऱ्हेने, साधु ठरतो असे मानण्यास कोणतेहि प्रमाण नाही ('शत्रु मित्र विपत्ति च जय रज्जय भञ्जय' इत्यादि लौकिक प्रयोगात जेथे द्वन्द्वसमास न करिता असमस्त पदे उच्चारली आहेत तशा स्थली स्थानरूप लौकिक प्रमाणान्वये 'शत्रु जय, मित्र रज्जय, विपत्ति भञ्जय' असा यथासम्य अन्वय ज्याप्रमाणे होतो त्याचप्रमाणे व्याकरणशास्त्रात देखील द्वन्द्वसमास न करिता असमस्त उद्देश्यरूप व विधेयरूप पदे उच्चारली असली तर त्या स्थानरूप लौकिक प्रमाणान्वये यथासम्य अन्वय होऊ शकतो पण लौकिक प्रयोगात जर द्वन्द्वसमास करून एखादे वाक्य उच्चारले असेल तर तशा स्थली स्थानरूप प्रमाण लागू केल्याने यथासम्य अन्वय प्रतीत होऊ शकत नाही उदाहरणार्थ 'अजाविघनी देवदत्तयज्ञदत्तो' अशा द्वन्द्वसमासघटित वाक्याचा प्रयोग केला असता, 'देवदत्तयज्ञदत्तो' या सामासिक पदाचा 'अजाविघनी' या सामासिक पदाशी अन्वय होत असून नमान्वय होत नसल्यामुळे, अजा देवदत्ताच घन आहे व अवि यज्ञदत्ताच घन आहे असा क्रमिक बोध होत नमून, देवदत्त व यज्ञदत्त या दोघांचेहि अजा व अवि हे घन आहे असाच समुदायरूप बोध होतो पाणिनीय व्याकरणशास्त्रात असे द्वन्द्वसमासघटित सूत्र उच्चारले असता, समुदायाचा समुदायाशी अन्वय न होताक्रमिक अन्वय व्हावा एवढ्याकरिताच 'यथासम्यमनुदेश' हे सूत्र आरभिले आहे, व त्या सूत्राच्या आरभमामर्थ्यानेच 'आद्यन्तो ट्वितो' सू ३६, 'तस्थस्थमिषा तातताम' सू २१९९ इत्यादि सूत्रात निर्दिष्ट असलेले द्वन्द्वसमास सहविवक्षा नमून देखील साधु मानले जातात व तशा ठिकाणी समुदायाचा समुदायाशी अन्वय न होता क्रमान्वय

होतो 'आद्यन्तौ' टक्ती १ १ ४६ या सूत्रावरील भाष्यात भाष्यकार म्हणतात—'समासनिर्देशोऽयं तत्र न जायते क आदि कोऽन्त इति । तद्यथा । अजाविघनो देवदत्तयज्ञदत्तावित्युक्ते तत्र न जायते कस्याजा धन कस्यावय इति । यद्यपि तावन्नलोक एष दृष्टान्तो, दृष्टान्तस्यापि पुरुषारम्भो निवर्तको भवति । अस्ति चेह कश्चिन्पुरुषारम्भ ? अस्तौत्याह । क ? । मर्यादानुदेशो नाम । ' या भाष्यावरून ह स्पष्ट हात की, जेथे पाणिनीय सूत्रान उद्देश्याचा व विधेयाचा सहविवक्षा नसून देखील द्वन्द्वसमासरूपान प्रयोग केला आहे तथा ठिकाणी यथासत्यसूत्राच्या आरभसामर्थ्यानिच क्रमिक अन्वय होतो व सहविवक्षा नसून देखील केलेले तसे द्वन्द्वसमास साधु मानणे जातात पण 'हल् च ल च हल् इत्' या स्थली यथासत्यसून लागू पडत नाही, कारण येथे 'हल्' व 'ल्' ही दोन उद्देश्ये असून 'इत्' ह एकच विधेय आहे माराश या वरील उदाहरणात उद्देश्य व विधेय याची साक्षात साखी नमल्यामुळे, 'हलन्वयम्' हे सूत्र यथासत्य सूत्राचा विषय होऊ शकत नाही व त्यामुळे या स्थली सहविवक्षा नसून देखील जो प्रसादकारादिकांनी द्वन्द्वसमास करण्याचा प्रयत्न केला आहे तो प्रयत्न निष्फल असून त्यांनी केलेला द्वन्द्वसमास साधु मानता येत नाही असा शब्दरत्नकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे)

शब्दरत्न— किं च, 'श्रोतृणा सहबोधो भवतु' इतीच्छया सह वक्तुमिच्छायाम् एव सहविवक्षात्वेन श्रोतृणामपि सहबोध एवोचित । तादृशेच्छया तेषां तादृशबोधोऽन्यत्रशब्दप्रयोगे तु पाणिनेर्भ्रान्तिरुत्पत्तिः । 'मुखनयन पश्य' इत्यादी तु न दोषः, उभयज्ञत्वेन ज्ञातं प्रत्येव तादृशशब्दप्रयोगान् । तेन रूपेण ज्ञानं भ्रमः, प्रमा वेत्यन्यदेतत् ।

दुमरे असे की, सहविवक्षा या शब्दाचा (जसा वक्तव्याने वर सांगितल्याप्रमाणे अर्थ वेगळा आहे तो अर्थ बरोबर नसून) 'श्रोतृणा सहबोधो भवतु इतीच्छया सहवक्तु वक्तुमिच्छा' असा वास्तविक अर्थ आहे, म्हणजे वक्तव्यात एखादे वाक्य उच्चारणे असता जसा ते वाक्य

उच्चारतेवेळी त्याला त्या वाक्याचा अर्थ अवगत असतो त्याचप्रमाणे श्रोत्याला देखील ते वाक्य ऐकल्याबरोबर त्या वाक्याच्या अर्थाचा बोध व्हावा अशी जी वक्त्याची इच्छा ती सहविवक्षा होय, व त्या शब्दाचा असा अर्थ असल्यामुळे, श्रोत्याला देखील (वक्त्याने वाक्य उच्चारले असता जसा त्याला त्या वाक्याचा अर्थ अवगत असतो तसा) बोध होणेच उचित आहे सारास 'श्रोतृममवेन सहज्ञानमदिष्टनाधनम्' अशा प्रकारची वक्त्याचे ठिकाणी असणारी जी इच्छा तिलाच सहविवक्षा म्हणतात म्हणून वक्त्याने एखादे वाक्य उच्चारले असता ते वाक्य ऐकल्यावर जर श्रोत्याला त्या वाक्याच्या अर्थाचा बोध होऊ शकत नाही तर तसा स्थळी वक्त्याचे ठिकाणी सहविवक्षा हीती असे मानता येत नाही) पाणिनीला सहविवक्षा असून देखील, म्हणजे त्याने उच्चारलेल्या सूत्राच्या अर्थाचा श्रोत्याला ते सूत्र ऐकल्याबरोबर बोध व्हावा अशी त्याची इच्छा असून देखील, जर त्याने अशा द्वन्द्वसमामघटित वाक्याचा प्रयोग केला असेल की, ते वाक्य ऐकल्यावर श्रोत्याला त्या वाक्याच्या अर्थाचा बोध होऊ शकत नाही तर पाणिनीने अमाने-चूकीने-तसा वाक्याचा प्रयोग केला असे मानण्याची आपत्ति येते ('इत्यम्' या सूत्रातील 'हृ' हे पद 'हृ च ल् च' या द्वन्द्वसमामाघे घटक पद आहे असे मानल्यान, ते सूत्र उच्चारतेवेळी जरी पाणिनीने 'हृ' चा 'व्यञ्जनः' हा अर्थ आहे हे ज्ञान होते तरी ते सूत्र उच्चारले असता, श्रोत्याला 'हृ' या पदाचा अर्थ ज्ञान होत नसल्यामुळे, 'श्रोतृणा महवाधो भवतु' अशी पाणिनीची इच्छा असून देखील, त्याने अमाने 'इत्यम्' हे सूत्र उच्चारले आहे असे मानण्याचा अनिष्ट प्रसंग येतो पण तसा सर्वज आचार्यांना अग्राणि हाणे अत्रय आहे म्हणून हेच मानून पाहिजे की, पाणिनीने 'इत्यम्' या सूत्रातील 'हृ' हे पद 'हृ च ल् च' अशा द्वन्द्वसमामाघे घटक पद आहे व त्याचा व्यञ्जन असा अर्थ आहे या अभिप्रायाने मुठीच उच्चारले नाही पुन्हा

शक्यकार अशी शक्य करतो की, द्वन्द्वसमासघटक दोन पदांपैकी श्रोत्याला जथे एकाच पदाच्या अर्थाचे ज्ञान असून दुसऱ्या पदाच्या अर्थाचे ज्ञान नाही तशा ठिकाणी देखील 'मुखनयन पश्य' इत्यादि द्वन्द्वसमासघटित वाक्याचा प्रयोग केलेला भाषेत आढळतो, म्हणजे 'मुखनयनम्' या सामासिक पदात मुख व नयन हे जे दोन शब्द आहेत त्यांपैकी श्रोत्याला जरी एकाच शब्दाच्या अर्थाचे ज्ञान असले व दुसऱ्या शब्दाच्या अर्थाचे मूळीच ज्ञान नसले तरी वक्ता तसा प्रयोग भाषेत करित असतो म्हणून 'हल् च ल च हल्' अशा अभिप्रायाने 'हल्' हे पद उच्चारले असता जरी श्रोत्याला 'हल्' या द्वन्द्वसमासघटक प्रथम पदाच्या अर्थाचे ज्ञान नसून केवळ 'ल्' या द्वितीय पदाच्या अर्थाचे ज्ञान आहे तरी अशा ठिकाणी वक्त्याने—पाणिनीने—केलेला द्वन्द्वसमासाचा प्रयोग साधु ठरतो या शकेवर शब्दरत्नकार अस उत्तर देतात की, 'मुख च नयन च तया समाहार मुखनयनम्' असा 'द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यमेनाद्गानाम' सू १०६ या सूत्रान्वये समाहारद्वन्द्व करून) 'मुखनयन पश्य' इत्यादि प्रयोग करण्यात काही दोष येत नाही, कारण तशा वाक्याचा प्रयोग अशाच श्रोत्याला उद्देशून वला जातो की, ज्याला मुख व नयन या द्वन्द्वसमासघटक दोन्ही पदाच्या अर्थाचे ज्ञान आहे असे वक्ता समजतो हे शक्य आहे की श्रोत्याला तशा द्वन्द्वसमासातील दोन्ही पदाच्या अर्थाचे ज्ञान आहे असा वक्त्याचे ठिकाणी झालेला ग्रह कदाचित् खरा असल किंवा चुकीचा अथवा आरोपित असल, पण ही गोष्ट वेगळी (तशा चुकीच्या किंवा आरोपित ग्रहाने वक्त्याने केलेला द्वन्द्वसमासाचा प्रयोग साधु मानण्यात काही दोष येत नाही)

शब्दरत्न— किं च पाणिने पूर्वं हल्पदार्थज्ञानेऽपि तदभिप्रायेण न प्रयोग । अन्यथा व्याख्यातुपरम्परावगतवक्तृतात्पर्यानुपपत्त्या "लट् स्मे" इति सूत्रस्यैवटीकतरीत्या लक्षणया, तन्त्रान्तरीयप्रथमादिव्यवहारेण प्रथमादिपदानामिव शक्यनुमानाद्वा तत श्रोतृणां

बोधसम्भवेनेतरेतराश्रयस्यैवाभावेन तदाशङ्का “लश्चेतिवक्तव्यम्” इत्यादिसमाधानपरभाष्यासङ्गत्यापत्तेः । न चैवमजादिव्यवहारस्यापि लक्षणादिनैवोपपत्तावादिरन्त्येनेति सूत्रवैयर्थ्यम्, क्वचित्लक्षणादिना बोध इति सर्वत्र लक्षणाद्याश्रयणमेवेति नियमाभावात् । “नासूपा कर्तव्या यत्रानुगमः शिष्यते” इति “पद्भक्तिविशति” इति सूत्रे भाष्योक्तेः ।

दुसरे अमे की, ‘हलन्त्यम्’ हे सूत्र रचण्यापूर्वी पाणिनीला जरी ‘हल्’ या पदाचा अर्थ ‘व्यञ्जन’ आहे असे ज्ञान होते तरी, त्याने त्या सूत्राने ‘हल्’ या पदाचा प्रयोग ‘व्यञ्जन’ या अर्थामध्ये केला नाही ‘व्यञ्जन’ या अर्थामध्ये त्याने त्या सूत्रात ‘हल्’ या पदाचा प्रयोग केला असे मानल्यास, वक्त्याला-पाणिनीला-अभिप्रेत असलेल्या व गुरुशिष्यपरंपरेने-पाणिनी, त्याचे शिष्य, त्या शिष्याचे शिष्य इत्यादि परंपरेने-ज्ञान होणाऱ्या ‘व्यञ्जन’ या अर्थामध्ये ‘हल्’ या पदाचा पाणिनीने जो उपयोग केला आहे त्या अर्थाची इतर रीतीने उपपत्ति लागू शकत नसल्यामुळे, (१) ‘लट् स्मे’ या सूत्रावरील भाष्याच्या टीकेत जशी वैयाक्याने लक्षणा मानली आहे तशी लक्षणा मानल्याने, किंवा (२) इतर वैयाकरणाच्या व्याकरणग्रन्थात ‘सु औ जम्’ म्हणजे प्रथमा, ‘अस् औट् शम्’ म्हणजे द्वितीया इत्यादि केलेल्या व्यवहाराला धरूनच पाणिनीने त्याच अर्थामध्ये प्रथमा, द्वितीया इत्यादि शब्दाचा प्रयोग केला आहे असे ज्याप्रमाणे वक्त्यनुमानाने ठरविले जाते, म्हणजे ‘सु औ जम्, अम् औट् शम्’ इत्यादि त्रिकांचे टिकाणी अनुक्रमे प्रथमा, द्वितीया इत्यादि अर्थाचा बोध करण्याची अभिधाशक्ति आहे असे अनुमानाने ठरविता येते, त्याचप्रमाणे ‘हल्’ या शब्दाचा प्रयोग ‘हलन्त्यम्’ या सूत्रात पाणिनीने, तो शब्द अभिधाशक्तीने ‘व्यञ्जन’ या अर्थाचा वाचक आहे असे ज्ञानून, त्या अर्थामध्ये उपयोग केला आहे असे शक्यनुमान केल्याने, म्हणजे ‘हल्पद हकारादिषु शक्तम् = हकारादिलान्समुदायघटकबोधजनकम्, हकारादिवोधतात्पर्येण पाणिन्युच्चरितत्वात्’ अशा तऱ्हेचे

शक्त्यनुमान केल्याने, श्रोत्याला उपदेशविषयीभूत शब्दातील अन्त्य व्यञ्जन इत्सन्नक होते असा 'हलन्त्यम्' या सूत्राच्या अर्थाचा बोध होणे संभवते पण तसे मानले तर अन्योन्याश्रयरूप दोष मूळीच येत नाही व त्यामुळे 'हलन्त्यम्' १-३-३ या सूत्रावरील ज्या भाष्यात भाष्यकारानी अन्योन्याश्रयदोषरूप शका उपस्थित केली आहे व त्या शकेच्या परिहारार्थ 'लट्चेति वक्तव्यम्' ('एकशेष-निर्देशाद्वा सिद्धम्') इत्यादि वचने पठित केली आहेत ते समाधानपर भाष्य असणाने ठरण्याची आपत्ति येते ('लट् स्मे' ३-२-११८ या सूत्रावरील भाष्यात भाष्यकारानी 'स्मपुरा भूतमाने' व 'न स्मपुराऽद्यतने' अशी दोन वार्तिके पठित केली आहेत पहिल्या वार्तिकाचा 'स्म' किंवा 'पुरा' याचा वाक्यात उपयोग केला असल्यास, सामान्य भूतकालवाचक अर्थामध्ये लट् लकाराचा प्रयोग करावा असा अर्थ केला, व द्वितीय वार्तिकाचा 'स्म' किंवा 'पुरा' याचा वाक्यात उपयोग केला असल्यास, सामान्य अद्यतनभूत या अर्थामध्ये लट् लकाराचा प्रयोग होऊ शकत नाही, म्हणजे अनद्यतन-भूत या विशेष प्रकारच्या भूतकालवाचक अर्थामध्येच लट् लकाराचा प्रयोग होतो, असा अर्थ केला तर, वरील दोन वार्तिके परस्परविरुद्ध अर्थाने प्रतिपादन करणारी वार्तिके आहेत असे मानण्याची आपत्ति येते. ही आपत्ति टाळण्याकरिता वैयाकरणे प्रथम वार्तिकातील 'स्मपुरा' या पदाचा, ज्या सूत्रात 'स्म' हा शब्द आहे त्या सूत्रापासून ज्या सूत्रात 'पुरा' हा शब्द आहे त्या सूत्रापर्यंतची पाच सूत्रे, म्हणजे 'लट् स्मे' अपरोक्षे च, ननौ पृष्टप्रतिवचने, नन्वोर्विभाषा, पुरि लृट् चाम्मे' सू २७७८-२७८२, असा लक्षणाने अर्थ केला आहे व असा लक्षणाने 'स्मपुरा' याचा अर्थ नून वरील दोन वार्तिकांचा असा अर्थ केला आहे की, वर सांगितलेल्या पाच सूत्रांपैकी दोन सूत्रानी-म्हणजे सूत्र २७८०-८१ या सूत्रानी-सामान्य भूतकालवाचक अर्थामध्ये लट् लकाराचा प्रयोग होतो, पण बाकीच्या ज्या तीन सूत्रात 'स्म' व

‘पुरा’ हे शब्द आहेत अथा ‘लट् स्मे, अपरोक्षे च, पुरि लुङ् चास्मे’
 त्या तीन सूत्रांनी होणारा लट् लकाराचा प्रयोग सामान्य भूतकाल-
 वाचक अर्थामध्ये करता येत नसून अनद्यतनभूतकालवाचक विशेष
 अर्थामध्येच करता येतो त्या भाष्यावरील टीकेत वैयाटाने असे
 म्हटले आहे ‘इत आरभ्य पञ्चमूत्र्या कालविभागप्रतिपादनाय वातिक-
 द्वयम्, स्मपुराभूतमात्रे, न स्म पुराद्यतन इति । तस्याऽयमर्थः—प्रथमे
 वानिके स्मपुराशब्दाभ्यामाद्यन्ताभ्यां पञ्चमूत्री लक्ष्यते । तत्र भूतमाने
 प्रत्ययो भवति । स्मपुरालक्षणम्तु प्रत्ययोज्ज्वलने न भवति । एतदुक्तं
 भवति—लट् स्मे, अपरोक्षे च, पुरि लुङ् चास्मे इति सूत्रत्रयेणाऽनद्यतने
 भूतविशेषे प्रत्ययो भवति । ननी पृष्टप्रतिवचने, नन्वोर्विमापेत्येताभ्यां तु
 भूतमात्रे प्रत्ययः ।’ मारान ‘स्मपुरा’ या शब्दाचा ‘स्म’ पासून
 ‘पुरा’ पर्यंत असा ज्याप्रमाणे वैयाटाने लक्षणेने अर्थ केला आहे
 त्याचप्रमाणे ‘हलन्त्यम्’ या सूत्रातील ‘हल्’ या शब्दाचा ‘ह’
 पासून ‘ल्’ पर्यंत शिवसूत्रातील वर्णसमुदाय असा लक्षणेने अर्थ
 करता येतो, व त्या सूत्रात ‘अन्त्यम्’ हे अवयववाचक पद घालले
 असल्यामुळे, उगदेशविषयोभूत शब्दान-आद्योच्चारणान-अपणारा
 शिवसूत्रस्थहकारादिलकारान्तसमुदायान्तगत अन्त्य वर्ण-व्यञ्जन-
 इत्सन्नक होतो असा त्या सूत्राचा अर्थ फलित होतो पण तसा अर्थ
 ‘हल्’ शब्दाचे टिकाणी अभिधाशक्ति मानल्याने बोधित हाऊ शकत
 असल्यास, लक्षणावृत्तीचा आश्रय करणे अनुचित आहे हा आशय
 मनात धरून शकार असे मुक्तवित्ती की, ‘हल्’ हे पद अभिधावृत्तीने
 ‘व्यञ्जन’ या अर्थचे वाचक आहे असे मानता येते; कारण
 पाणिनीने अष्टाध्यायीत ‘प्रानिपदिक्वार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा,
 कर्मणि द्वितीया, कर्तृकरणयोस्तृतीया’ इत्यादि सूत्रान् प्रथमा,
 द्वितीया, तृतीया इत्यादि विभक्तीना निर्देश केला असून ज्याऽर्थी
 प्रथमा, द्वितीया, तृतीया इत्यादि कशाम म्हणावे याबद्दल कोठेहि
 विधान केले नाही त्याऽर्थी इतर व्याकरणग्रन्थात ‘सु औ जय इति

प्रथमा, अम् औट् शस् इति द्वितीया' इत्यादि प्रथमा द्वितीया वर्ग-
विभक्तीची व्याख्या सांगितली असल्यामुळे 'स्वौजस' मू १८३ या
मूत्रात जी सात त्रिवे निर्दिष्ट आहेत त्याचे ठिकाणी अनुक्रमे प्रथमा,
द्वितीया, तृतीया इत्यादि मान विभक्तीचा अभिधाशक्तीने बोध
करण्याचे सामर्थ्य आहे व त्यामुळेच पाणिनीने प्रथमा, द्वितीया
इत्यादि शब्दाची वेगळी व्याख्या न देता इतर व्याकरणग्रन्थात त्या
शब्दाचा ज्या अर्थामध्य उपयाग कला आहे त्या अर्थाना घट्टच
पाणिनीन देखील त्या शब्दाचा उपयाग अपाध्यायित कला आहे असा
ज्याप्रमाणे शक्यनुमान म्हणजे 'स्वौजस' इत्यादि सात त्रिवे प्रथमा
इत्यादि मान विभक्तीच अभिधाशक्तीत अनुक्रमे बाधक आहेत असा
अनुमान, करता येत त्याचप्रमाणे इतर प्राचीन व्याकरणग्रन्थात
जेथे जेथे व्यञ्जन शब्दाचा प्रयाग आढळता तेथे तेथे पाणिनीन
हल् शब्दाचा प्रयाग कला असल्यामुळे, हल् हा शब्द अभिधा-
शक्तीने 'व्यञ्जन' या अर्थाचा वाचक आहे व त्या अर्थामध्यच
पाणिनीन 'हलन्त्यम्' या मूत्रात हल्' या शब्दाचा उपयाग करत
आहे असा शक्यनुमान करता येत सारांश वर सांगितल्याप्रमाणे
लक्षणाने किंवा शक्यनुमानाने 'हल्' या शब्दाचा व्यञ्जन असा
अर्थ केल्याने, 'हल् च ल् च हल्' असा द्वन्द्वसमास करणेवळी त्या
समासाचे घटक-अवयव-ज 'हल् व ल् हे आहेत त्यापैकी 'हल्'
चा अर्थ व्यञ्जन असून ल् याचा शिवमूत्रातील अन्त्य र्वार हा
अर्थ आहे असा प्रकारच दाखी पदाच्या अर्थाच ज्ञान आहे असा
मिद हान असल्यामुळे, येथे सहविवक्षा आहे असा मानता येत व
त्यामुळे या र्वारी द्वन्द्वसमास हास्यात काही प्रत्यवाय येत नाहा
आणि तसा द्वन्द्वसमास वेगळी असता, शिवमूत्रातील अन्त्य र्वार
इत्यज्ञक समजावा व उपदेशातील अन्त्य व्यञ्जन इत्यज्ञक समजाव
असा 'हलन्त्यम्' या मूत्राचा अर्थ निष्पन्न होतो असा शक्यतागच्या
म्हणण्याचे नास्त्य आहे या शक्यवर शब्दरत्नकार असा उतर देतात की,

शकाकाराच्या म्हणण्याप्रमाणे 'हलन्त्यम्' या प्रवृत्त सूत्रातील 'हल्' हे पद लक्षणाने किंवा अभिधाशक्तीने व्यञ्जन या अर्थाचे वाचक आहे असे मानून शकाकाराने वर सांगितल्याप्रमाणे प्रवृत्त सूत्राचा अर्थ केल्यास अन्योन्याश्रयरूप दोष मृळीच उद्भवत नाही. परंतु त्या सूत्रावरील ज्या भाष्यात अन्योन्याश्रयरूप दोष दाखविला आहे व त्या दोषाचे निवारण करण्याकरिता अनेक उपाय मुक्कविके आहेत त्या भाष्याची सुमद्गतता कशी लावता येणे शक्य आहे? त्या भाष्यात भाष्यकार म्हणतात— 'लकारस्यानुबन्धत्वेनाऽज्ञापितत्वाद्दुहलयहणस्याऽप्रसिद्धिः । हलन्त्यमित्सज्ञा भवतीत्युच्यते, लकारस्यैव तावदित्सज्ञा न प्राप्नोति ।' या भाष्याचा भावार्थ हा आहे की, 'हल्' या अन्तिम महाेश्वरसूत्रातील लकाराला दुसऱ्या कोणत्याहि सूत्राने इत्सज्ञा होणे सांगितले नसल्यामुळे 'हलन्त्यम्' या प्रवृत्त सूत्रातील 'हल्' या पदाचा अर्थच बळू शकत नाही, कारण त्या लकाराला इत्सज्ञा झाल्याशिवाय हल् या पदाचा अर्थ बोधित वरून देशारे 'आदिरन्त्येन सहैता' हे सूत्र प्रवृत्त होऊच शकत नाही आणि 'हलन्त्यम्' या सूत्रात तर हल् इत्सज्ञक होणे सांगितले आहे पण हल् या शब्दाने कोणते वर्ण घ्यावे हे समजू शकत नसल्यामुळे त्या सूत्राचा अर्थच होऊ शकत नाही. या वरील भाष्यातील 'लकारस्येति' हे प्रतीक घेऊन कैयटाने असे म्हटले आहे की, 'इतरेतराश्रय भव्यते । शषसर् हलित्यत्र लकारस्य सत्यामि सज्ञाया हलिति प्रत्याहार, सति च प्रत्याहारे लणित्यत्र लकारस्य हलत्वात्तस्यैव शषसर् हलित्यनान्ते निदिष्टत्वादित्सज्ञेति प्रत्याहाराश्रयेत्मज्ञा, तदाश्रयश्च प्रत्याहार ।' कैयटाच्या म्हणण्याचा थोडक्यात आशय हा आहे की, 'हलन्त्यम्' या सूत्राच्या विषयात भाष्यकार अन्योन्याश्रयरूप दोष मानतात व त्याचे कारण हे की, 'हल्' या अन्तिम शिवसूत्रातील लकाराला इत्सज्ञा झाल्याशिवाय 'हल्' प्रत्याहार सिद्ध होऊ शकत नाही व तो प्रत्याहार 'आदिरन्त्येन सहैता' या सूत्राच्या महायान सिद्ध केल्याशिवाय शिवसूत्रातील अन्त्य लकाराला—व्यञ्जनाला—इत्सज्ञा

होऊ शकत नाही अशा रीतीने हल्प्रत्याहारसापेक्ष लकाराची इत्सज्ञा ठरत असून इत्सज्ञासापेक्ष हल्प्रत्याहाराची सिद्धि ठरत असल्यामुळे, येथे अन्योन्याश्रयरूप दोष येतो व 'इतरेतराश्रयाणि कार्याणि न प्रकल्पन्ते' असा सिद्धान्त असल्यामुळे लकाराची इत्सज्ञाहि सिद्ध होत नाही व तसेच हल्सज्ञाहि सिद्ध होत नाही, म्हणजे हल् या पदाचा व्यञ्जन असा अर्थ आहे हे देखील सिद्ध होऊ शकत नाही साराश 'आदिरन्त्येन सहेता' हे इत्सज्ञासापेक्ष सूत्र असल्यामुळे जोपर्यंत अन्तिम शिवसूत्रातील लकाराची इत्सज्ञा सिद्ध होत नाही तोपर्यंत त्या सूत्राची प्रवृत्ति होऊ शकत नाही व जोपर्यंत त्या सूत्राच्या सहायाने हल्प्रत्याहार सिद्ध होत नाही तोपर्यंत हल्सज्ञासापेक्ष 'हलन्त्यम्' हे सूत्र प्रवृत्त होऊ शकत नाही व त्यामुळे लकाराला इत्सज्ञा होऊ शकत नाही अशा रीतीने 'आदिरन्त्येन सहेता' व 'हलन्त्यम्' ही दोन सूत्रे परस्परसापेक्ष असल्यामुळे, वर सांगितल्याप्रमाणे इत्सज्ञा व तशीच हल्सज्ञा या दोन्हीहि सज्ञा सिद्ध होत नाहीत आणि त्यामुळे 'हलन्त्यम्' या सूत्राच्या अर्थाचा बोध होऊ शकत नाही वर दिलेल्या भाष्यावरून व कंयटवृत्तीवरून हे स्पष्ट होते की, भाष्यकारानी प्रवृत्त सूत्राच्या विषयात अन्योन्याश्रयरूप दोष मानला आहे व तो दोष टाळण्याकरिताच त्यांनी 'लकारनिर्देश कर्तव्य । हलन्त्यमित्सज्ञ भवति लकारश्चेति वक्तव्यम्' असे प्रकृत सूत्रावरील भाष्यात म्हटले आहे व 'एकशेषनिर्देशात्सिद्धम्' असा दुसरा उपाय देखील सुचविला आहे पण शंकाकाराच्या म्हणण्याप्रमाणे 'हलन्त्यम्' या प्रकृत सूत्रात 'हल्' या पदाचा पाणिनीने 'हकारादिलकारान्तवर्णममुदाय,' म्हणजे 'व्यञ्जनम्' या अर्थामध्य उपयोग केला आहे असे मानल्यास, समाहारद्वन्द्वपक्षात लकाराची इत्सज्ञा सिद्ध होते व हल् या पदाचा व्यञ्जन असा अर्थ देखील बोधित होतो आणि त्यामुळे प्रकृत सूत्राच्या विषयात अन्योन्याश्रयरूप दोष मूळीच येत नाही मग भाष्यकारानी एवढी उठाठेव करून अन्योन्याश्रयरूप दोष निवारण करण्याचा व्यर्थच

प्रयत्न केला आहे असे मानले पाहिजे साराश शकाकाराचे म्हणणे बरोबर मानल्यास, बरोल भाष्य असद्गत ठरण्याची आपत्ति येते हे उघड आहे. पण सर्वज्ञ भाष्यकारांनी केलेले प्रमाणभूत भाष्य तर वेव्हाहि असद्गत किंवा चूक मानता येत नाही. म्हणून ते भाष्य सुसद्गत ठरण्याकरिता हे मानणे आवश्यक आहे की, पाणिनीने 'हलन्त्यम्' या सूत्रात 'हल्' या पदाचा 'व्यञ्जन' या अर्थमिष्ये मूळीच उपयोग केला नाही साराश 'हल् च ल् च' असा द्वन्द्वसमास करतेवेळी त्या द्वन्द्वसमासातील 'हल्' या पूर्वपदाच्या अर्थचि ज्ञान नसल्यामुळे, येथे सहविवक्षा मानता येत नाही व त्यामुळे तसा द्वन्द्वसमास होऊ शकत नाही असे शब्दरत्नकाराच्या म्हणण्याचे तात्पर्य आहे आता 'स्मपुरा भूतमात्रे' या वार्तिकातील 'स्मपुरा' या शब्दाचा, ज्या सूत्रात 'स्म' हा शब्द आहे त्या सूत्रापासून ज्या सूत्रात 'पुरा' हा शब्द आहे असा पञ्चसूत्रसमुदाय, असा तन्हेने ज्याप्रमाणे वैयाकरणे लक्षणेने अर्थ केला आहे त्याचप्रमाणे) 'अच्, हल्' इत्यादि शब्दाचा देखील 'अ' पासून 'च्' पर्यंत वर्णसमुदाय, 'ह्' पासून 'ल्' पर्यंत वर्णसमुदाय असा लक्षणेनेच किंवा वर सांगितल्याप्रमाणे शक्यनुमानानेच अर्थ केल्याने सर्व उपपत्ति लागू शकत असल्यामुळे, 'आदिरन्त्येन सहेता' हे सूत्र असम्बन्धी काहीच गरज नाही अस कोणो म्हटल्यास, ते म्हणणे बरोबर नाही एखाद्या सूत्रातील (किंवा वार्तिकातील) पदाचा अर्थ करण्याकरिता लक्षणा किंवा शक्यनुमान याचा जरी उपयोग केला असला तरी, सर्वत्र त्याचा उपयोग करून सूत्रार्थ करावा असा कोठेहि नियम नाही, आणि 'पदक्तिर्विशति' सू ५-१-५९ या सूत्राबरोल भाष्यात 'नासृया कर्तव्या यनानुगम क्रियते' असे भाष्यकारांनी म्हटले आहे (त्या भाष्यात भाष्यकार म्हणतात— 'इमे विशत्यादय सप्रवृत्तिका सप्रत्ययकारश्च निपात्यन्ते, तथ च ज्ञायते का प्रवृत्ति, क प्रत्ययः, क प्रत्ययार्थ इति । तत्र वक्तव्यमिय प्रवृत्तिरय प्रत्ययोऽय प्रत्ययार्थ इति । इमे व्रूमो, द्विशन्दादय दशद्वय-

भिधायिन स्वार्थे शतिप्रत्ययो निपात्यते विन्भावश्च । द्वौ दशती विगति ।' अशा रीतीने त्या मूत्रात निर्दिष्ट असलेल्या शब्दाचा प्रकृतिप्रत्ययरूप विभाग करून दाखविल्यावर, ते सूत्र आरभिण्याची काहीच गरज नव्हती या अर्थाचे 'अनारम्भो वा प्रातिपदिकविज्ञानाद्यथा सहस्रादिषु' हे वार्तिक पठित करून त्या वार्तिकाचे व्याख्यान करिताना भाष्यकार म्हणतात - 'अनारम्भो वा पुनर्विशत्यादीना न्याय्य । कथं सिद्धयति ? । प्रातिपदिकविज्ञानात् । कथं प्रातिपदिक-विज्ञानम् ? । विशत्यादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि । यथा सहस्रादिषु । तद्यथा-सहस्रमयुतमर्बुदमिति, नचानुगम क्रियते, भवति चाभिधानम् ।' पुढे पाणिनीने ते सूत्र आरभिणेच योग्य होते याचे समर्थन करिताना भाष्यकार म्हणतात - 'यथा सहस्रादिष्वित्युच्यते, -अथ सहस्रादिष्वपि कथं भवितव्यम्, -सहस्रं गवा, सहस्रं गाव, सहस्रगव, गोसहस्रमिति ? । यावताऽत्रापि सन्देहो, नासूया कर्तव्या यत्रानुगम क्रियते ।' या भाष्यातील 'नासूया कर्तव्या यत्रानुगम क्रियते' या पक्तीचा कैयटाने 'अननुगमो हि दोषाय । अशक्यो वानन्त्यान् सर्वशब्दानुगम । नत्वनुगम एव स्वप्रज्ञापराधादशक्यार्थ-विशेषनिश्चयत्वाद्दोषत्वेनोद्भावनीय इत्यर्थ' असा अर्थ केला आहे व याच अर्थाचे भैरवीकारानी 'प्रकृतिप्रत्ययोरानन्त्येन शब्दाना साधुत्वज्ञानं न सम्भवति, तत्र केषाञ्चिच्छब्दाना साधुत्वमाचार्येण प्रतिपादितम्, पङ्क्तिविगति इत्यादिना, शब्दानामानन्त्यात्सर्वेषां तन्न सम्भवतीति तथा न कृतम् नह्येतावताऽऽचार्यस्य दोष इति' अशा रीतीने स्पष्टीकरण केले आहे माराश त्या पक्तीचा तात्पर्यार्थ असा आहे की, भाषेत रूढ असलेल्या शब्दाच्या अर्थाचे यथार्थ ज्ञान होण्याकरिता व ते शब्द साधू आहेत असा निश्चित बोध होण्याकरिता प्रत्येक शब्दाची प्रकृति कोणती, त्या प्रकृतीहून कोणता प्रत्यय झाला आहे, व तो कोणत्या अर्थामध्ये झाला आहे हे ज्ञान असणे जरी इष्ट आहे तरी, भाषेत अतन्त्र शब्द असल्यामुळे आचार्य पाणिनीने त्या

सर्व शब्दांचे असे व्याख्यान न करिता काही शब्दांचेच असे व्याख्यान जरी केले आहे तरी ज्या शब्दांचे पाणिनीने प्रवृत्तिप्रत्ययविभागरूपाने व्याख्यान केले नाही, म्हणजेच अनुगम केल्या नाही, व ते शब्द निपातनरूपाने सूत्राने पठित केले आहेत त्याबद्दल आचार्य पाणिनीला शोष देता येत नाही हा न्याय प्रवृत्त स्थली लावन्याम, असा अर्थ निष्पन्न होतो की, 'स्मपुरा' या स्थली 'आदिरन्व्येन महेना' हे सूत्र लागू पडत नसल्यामुळे व अशा अडचणीच्या स्थली लागू पडणारे पाणिनीने कोणतेहि सूत्र केले नसल्यामुळे, जरी केंयटाने 'स्मपुरा' या शब्दाचा पूर्वी सांगितल्याप्रमाणे लक्षणेने अर्थ केल्या आहे तरी, ज्या ठिकाणी ते सूत्र लागू पडते तशा ठिकाणी लक्षणेचा किंवा शक्यनुमानाचा उपयोग करणे अयोग्य आहे अशा ठिकाणी देखील लक्षणेचा किंवा शक्यनुमानाचा उपयोग केल्याम, 'आदिरन्व्येन सहेता' हे सूत्र व्यर्थ ठरण्याची आपत्ति येते सारांश पाणिनीने 'आदिरन्व्येन महेना' हे सूत्र केले असल्यामुळे, जरी ते सूत्र जेथे लागू पडत नाही तेथे लक्षणादिकांनी अर्थ करून काम भागवावे लागते तरी, जेथे ते सूत्र लागू पडते तेथे त्या सूत्रान्वयेच अर्थ करणे योग्य आहे, कारण शब्दांच्या अभिधाशक्तीने त्यांच्या अर्थाचा बोध व्हावा याकरिता व्याकरणशास्त्र निर्माण केले असल्यामुळे, सर्वत्र लक्षणादिकांचा उपयोग करणे योग्य नाही)

शब्दरत्न- तस्मात्करिष्यमाणशक्तिग्रहोपायकपदस्य तदभिप्राये-
णाचार्यस्य पूर्वमप्रयोग इत्येव कल्पना ज्यायसी, ध्वनितश्चायमर्थो
"नाऽऽज्जलौ" इति सूत्रेऽष्टादशाना ग्रहणाभावात् "वर्णानामुपदेश-
स्तावन्, उपदेशोत्तरकालित्सञ्ज्ञा, इत्सञ्ज्ञोत्तरकात् प्रत्याहारः, प्रत्या-
हारोत्तरकाला सवर्णसञ्ज्ञा, तदुत्तरमणुदिविति सवर्णग्राहकमित्येतेन
समुदितेनान्यत्र सवर्णानां ग्रहणं भवति न स्वस्मिन्नापि स्वाङ्गो" इत्येव
वाक्यापरिसमाप्तिप्रतिपादकभाष्येणापि । अन्यथा तत्तच्छास्त्रप्रणयनानु-
पपत्त्या पाणिनेस्तयाज्ञानस्य पूर्वमपि सत्येनाचार्येण तथाप्रयोगे, बोधदृ-

णामपि क्रमेण तथाबोधे उपपन्ने किं तेन कृतं स्यात्, कथं वा नाञ्ज-
लावित्यत्राष्टादशादीना ग्रहणवारणं भाष्योक्तं सद्गतं स्यादिति विभा-
व्यता तदाह—तस्मादिति ।

म्हणून ज्या पदाच्या अर्थाचा अभिधाशक्तीने बोध होण्याकरितां
आचार्य पाणिनीने पुढें शक्तिग्राहक उपाय सांगितला आहे त्या पदाचा
त्याने पूर्वी ज्ञात असलेल्या अर्थामध्ये स्वरचित सूत्रात उपयोग केला
नाही, हेच मानणे अधिक उचित ठरते (साराश अन्तिम शिवसूत्रातील
लकाराची इत्सज्ञा साधल्यावर व नंतर 'आदिरन्त्येन सहेता' या सूत्राच्या
सहाय्याने हल् प्रत्याहार साधल्यावरच, 'हल्' या पदाचा अर्थ
'व्यञ्जन' आहे असे ज्ञात होत असल्यामुळे, ते शक्तिग्राहक—अर्थबोध
करून देणारे—सूत्र प्रवृत्त करण्यापूर्वीच, 'हल्' या पदाचा 'व्यञ्जन'
असा अर्थ करणे अयोग्य आहे आता, इत्सज्ञा सिद्ध झाल्यानंतरच
प्रत्याहार साधता येतात व प्रत्याहार साधल्यानंतरच त्या प्रत्याहा-
राच्या अर्थाचा बोध होऊ शकतो हे सिद्ध करण्याकरिता, शब्दरत्नकार
पुढील पक्तीत 'नाञ्जलौ' १ १-१० या सूत्रावरील भाष्याचे प्रमाण
देतात) हाच अर्थ 'नाञ्जलौ' या सूत्रावरील वाक्यापरिसमाप्तिन्याय-
प्रतिपादक भाष्यात देखील ध्वनित केला आहे 'नाञ्जलौ' या सूत्रात
निर्दिष्ट असलेल्या 'अच्' या प्रत्याहाराने त्या प्रत्याहारात अन्तर्भूत
असलेल्या अ,इ,उ,ऋ या वर्णांच्या अठराहि प्रकारच्या सवर्णांचे ग्रहण
होऊ नये याकरिता, भाष्यकारानी त्या भाष्यात असे म्हटले आहे की,
प्रथम वर्णांचा उपदेश केला आहे उपदेशोत्तरकाली इत्सज्ञा सिद्ध
झाल्यावर 'आदिरन्त्येन सहेता' या सूत्रान्वये प्रत्याहार सिद्ध होतात
प्रत्याहार सिद्ध झाल्यानंतर सवर्णसज्ञा होते आणि सवर्णसज्ञा सिद्ध
झाल्यानंतर 'अणुदिसवर्णस्य' या सूत्राने सवर्णांचे ग्रहण होते या सर्व
पोटवाक्यानी युक्त अशा महावाक्याने एतद्व्यतिरिक्त स्थली सवर्णांचे
ग्रहण होते (पण अशा क्रमाने बोधित झालेला 'अण्' जरी इतर
सूत्रात सवर्णांचा ग्राहक होतो तरी) 'अणुदित्' या सूत्रातील 'अण्'

व तस्यैव तदङ्गभूत 'नाञ्जली' या सूत्रातील अणुप्रत्याहारान् अन्त-
भूत असलेला अच् स्वर्णाचा ग्राहक होत नाही (अनेक पोटवाक्यांनी
वनलेल्या मोठ्या वाक्याला महावाक्य असे म्हणतात अशा महावाक्यात
एक पोटवाक्य प्रधान असून इतर पोटवाक्ये त्याची अङ्गभूत असतात.
अङ्गभूत पोटवाक्याचा अर्थ निश्चित ज्ञान्याधिवाय मुख्य पोट-
वाक्याच्या अर्थाची परिममाप्ति किंवा पूर्णता होत नाही, म्हणजे त्या
मुख्य पोटवाक्याच्या अर्थाचा निश्चित बोध होऊ शकत नाही, आणि
म्हणूनच घाला वाक्यापरिममाप्तिन्याय असे नाव दिले आहे व या
न्यायाचे लक्षण असे आहे की, महावाक्याचा अर्थ पूर्णपणे निश्चित
होईपर्यंत त्या महावाक्यात सांगितलेल्या विधानाचा उपयोग करता
येत नाही अशा 'हलन्त्यम्' या सूत्राची प्रवृत्ति करण्यावरिता त्या
सूत्राला ज्यात वर्णाचा निर्देश केला आहे त्या माहेश्वरसूत्राची गरज
आहे आणि अशा रीतीने माहेश्वरसूत्रे 'हलन्त्यम्' या सूत्राचे अङ्ग
ठरतात 'आदिरन्त्येन सहेता' या सूत्रातील 'अन्त्येन इता' या पदाचा
अर्थ बोधित करणारे 'हलन्त्यम्' हे सूत्र असल्यामुळे, 'हलन्त्यम्'
हे वाक्य 'आदिरन्त्येन सहेता' याचे अङ्गभूत ठरते त्याचप्रमाणे,
'अणुदिन्सवर्णस्य' या सूत्राने निर्दिष्ट असलेल्या 'अणु' या पदाचा
आणि तस्यैव 'नाञ्जली' या सूत्रात निर्दिष्ट असलेल्या 'अच्' व
'हल्' या पदाचा अर्थ बोधित करणारे 'आदिरन्त्येन सहेता' हे
सूत्र असल्यामुळे, ते सूत्र त्या दोन्ही सूत्रांचे अङ्गभूत ठरते तसेच
'अणुदि सवर्णस्य' या सूत्राने निर्दिष्ट असलेल्या 'सवर्ण' या पदाचा
अर्थ बोधित करणारी 'तुन्याम्य प्रयत्न सवर्णम्' व 'नाञ्जली' ही
सूत्रे असल्यामुळे, ती दोन्ही सूत्रे 'अणुदिन्सवर्णस्य' या सूत्राची
अङ्गभूत ठरतात वर निर्दिष्ट केलेल्या सर्व सूत्रांचे जे एक महावाक्य
तयार होते त्यात 'अणुदि सवर्णस्य' हे पोटवाक्य मुख्य आहे व
वाक्याच्या पोटवाक्यात परस्परांमध्ये अङ्गादिगनावसंबंध असून ती
सर्व पोटवाक्ये 'अणुदि सवर्णस्य' या सूत्राची अङ्गभूत ठरतात.

जोपर्यंत या अद्भुत सूत्राचा अर्थ निश्चित होत नाही तोपर्यंत 'अणुदित्सवर्णस्य' या मुख्य पोटवाक्याचा—सूत्राचा—अर्थ निश्चित होऊ शकत नाही तो अर्थ निश्चित होण्याकरिता, प्रथम वर्णोपदेश, नंतर इत्सज्ञा, नंतर प्रत्याहारसिद्धि, नंतर सवर्णसज्ञा, आणि अखेरीस सवर्णांचे ग्रहण असा भाष्यकारानी क्रम आखून दिला आहे या क्रमावरून हे स्पष्ट होते की, प्रथम इत्सज्ञा ज्ञाल्यानंतरच प्रत्याहार सिद्ध होऊ शकतात व त्या प्रत्याहाराच्या अर्थाचा बोध होऊ शकतो असा भाष्यकारानी क्रम मागितला असल्यामुळे, पाणिनीने 'हलन्त्यम्' या सूत्राने 'हल्' या पदाचा पूर्वी ज्ञात असलेल्या 'व्यञ्जन' या अर्थामध्ये उपयोग केला आहे हे मानणे अयोग्य ठरते पहिल्याने शिवसूत्रातील अन्त्य लकाराची इत्सज्ञा सिद्ध केल्यावर आणि नंतर 'आदिरन् येन सहेता' या सूत्राच्या सहाय्याने 'हल्' प्रत्याहार साधल्यावरच, 'हल्' या पदाच्या अर्थाचा निश्चित बोध होऊ शकतो म्हणून द्वन्द्वसमास करणेवेळी 'हल् च ल् च' या द्वन्द्वसमासातील 'हल्' या प्रथम पदाच्या अर्थाने निश्चित ज्ञान नसल्यामुळे आणि अशा रीतीने येथे सहविवक्षा नसल्यामुळे, तसा द्वन्द्वसमास करणे व तसे करून 'हलन्त्यम्' या सूत्राचा अर्थ करणे योग्य नाही आणि त्या सूत्राची द्विरावृत्ति करून जसा त्या सूत्राचा वीमुदीत अर्थ केला आहे तसाच अर्थ करण इष्ट आहे हे शब्दरत्नकाराच्या म्हणण्याचे तात्पर्य आहे वर सांगितलेला अर्थ दृढ करण्याच्या हेतूने शब्दरत्नकार पुढील पंक्ति लिहितात) पाणिनीने पदार्थबोध होण्याकरिता जी शक्तिग्रहोपायक सूत्र रचली आहेत ती सूत्रे त्याला त्या त्या पदाच्या अर्थाने ज्ञान पूर्वी असल्याशिवाय रचणे असंभवनीय असल्यामुळे, त्याला त्या पदाच्या अर्थाने ज्ञान तशी सूत्रे रचण्यापूर्वी असलेच पाहिजे व त्याने त्याला पूर्वी ज्ञात असलेल्या अर्थामध्ये त्या पदाचा अष्टाध्यायीत उपयोग केला आहे असे मानल्यास, ज्या अर्थामध्ये त्या पदाचा पाणिनीने उपयोग केला आहे तो अर्थ बोद्ध्याला—पाणिनीय सूत्राध्ययन

करण्याला—देखील उपदेशादिप्रमाणे ज्ञान होऊ शकत असल्यामुळे, त्या पदाचा, म्हणजे 'हल्' इत्यादि पदाचा, अभिधाशक्तीने अर्थबोध होण्याकरिता पाणिनीने जी ('आदिरन्त्येन सहेना' इत्यादि) शक्ति-ग्रहोपायक—अर्थबोध करून देणारी—सूत्रे रचण्याची खटपट केली आहे ती खटपट करून त्याने अथवा काय मिळविले, किंवा 'नाज्झली' या सूत्रात अठराहि प्रकारच्या अणाचे ग्रहण न व्हावे याकरिता भाष्यकारानी जे व्याख्यान केले आहे त सुसद्गत वसे ठरू शकणार, या संवधाने ('हल् च ल् च' असा द्वन्द्वसमास करून त्यायोगाने 'हलन्त्यम्' या सूत्राचा अर्थ करणाऱ्या द्वन्द्ववादी व्याख्यात्यानी) विचार करावा (साराश पाणिनीने त्याच्या पूर्वी होऊन गेलेल्या प्राचीन वैयाकरणानी ज्या अर्थामध्ये 'हल्' इत्यादि पदाचा उपयोग केला आहे त्याच, त्याला पूर्वी ज्ञात असलेल्या, अर्थामध्ये अप्टाध्यायीत स्थाने उपयोग केला आहे असे मानल्याम, त्याने जी शक्तिग्रहोपायक सूत्रे नूद्दाम रचली आहेत ती सर्व सूत्रे व्यर्थ ठरण्याची आपत्ति येते व भाष्यकारानी इत्सना सिद्ध झाल्यावरच प्रत्याहारमिद्धि करावी इत्यादि जा प्रम सांगितला आहे तो प्रम निष्प्रयोजनक ठरण्याची आपत्ति येत ती आपत्ति टाळण्याकरिता हे मानणे आवश्यक आहे की पाणिनीने 'हल्' इत्यादि पदाचा पूर्वी ज्ञात असलेल्या अर्थामध्य उपयोग केला नसून, त्याने जी शक्तिग्रहोपायक सूत्रे रचली आहेत ती सूत्रे प्रवृत्त केल्याने पुढे निष्पन्न होणाऱ्या अर्थामध्येच त्याचा उपयोग केला आहे असे मानले म्हणजे, 'हल् च ल् च' असा द्वन्द्वसमास करतेवेळी त्या द्वन्द्वसमासातील प्रथम 'हल्' या पदाच्या अर्थाने ज्ञान नसल्यामुळे व अशा रीतीने सहविवक्षा नसल्यामुळे, तसा द्वन्द्वसमास वरणे व त्यायोगाने 'हलन्त्यम्' या सूत्राचा अर्थ करणे साधु ठरत नाही हे उघड आहे) वर सांगितलेल्या सर्व गोष्टी मनात घेऊनच, दीक्षितानी 'तस्माद्यथोक्तमेव न्याय्यम्' म्हणजे 'हलन्त्यम्' या सूत्राचा द्वन्द्ववादीने जसा रीतीने अर्थ केला आहे तसा रीतीने

त्या सूत्राचा अर्थ न करिता त्या सूत्राची द्विरावृत्ति करून कौमुदीत जशा रीतीने त्या सूत्राचा अर्थ केला आहे तशाच रीतीने अर्थ करणे न्याय्य आहे असे मनोरमंत म्हटले आहे

मनोरमा- मध्यगानामिति । आद्यन्ताभ्यामवयवाभ्यामवयवी समुदाय आक्षिप्यते, तस्य च युगपल्लक्ष्ये प्रयोगाभावात्तदवयवेष्ववतरन्ती सञ्ज्ञा मध्यगेषु विश्राम्यति, न त्वाद्यन्तयोः, संज्ञा-स्वरूपान्तभविण तयो पाराव्यनिर्णयादिति भावः । स्वस्य चेति । “स्वं रूपम्” इत्यनुवृत्तेः । स्व रूप चादेरेव गृह्यते नान्त्यस्य, अन्त्येनेत्यप्रधानतृतीयानिर्देशात्, सर्वनाम्नामुत्सर्गतः प्रधानपरामशित्वात् ।

('आदिरन्त्येन ऋहेता' सू २ या सूत्रात 'आदि' व 'अन्त्य' या दोन अवयववाचक शब्दाचा उपयोग केला असल्यामुळे व अवयव अवयवीशिवाय राहणे असंभवनीय असल्यामुळे, 'येन विना यदुनुपपन्न तत्तेनाक्षिप्यते' या न्यायान्वयें) आद्यन्त अवयवानी अवयवी जो समुदाय त्याचा आक्षेप होतो, म्हणजे त्याचे ग्रहण होते तशा सपूर्ण समुदायाचा कोणत्याहि उदाहरणात एकेचवेळी प्रयोग आढळणे अशक्य असल्यामुळे ('प्रत्येक वाक्यपरिममाप्ति' - परि ११६ या न्यायान्वयें) अवयवानी लागू पडणारी ती संज्ञा समुदायातील मध्य वर्णांनाच लागू पडते, म्हणजे आद्यन्त वर्णांना ती संज्ञा न होता त्या दोन वर्णांच्या मध्ये जे वर्ण असतात त्यांनाच ती संज्ञा लागू पडते, कारण त्या आद्यन्त वर्णांचा मजेचे रूप साधण्यामध्ये उपयोग करण्याकरिताच उच्चार केला असल्यामुळे व अशा रीतीने ते परार्थ ठरत असल्यामुळे, म्हणजे दुसऱ्याचा बोध करून देण्यातच उपयोगी पडत असल्यामुळे, ते संज्ञी होऊ शकत नाहीत (व संज्ञा सिद्ध करून देण्याचे आपले काम त्यांनी करून दिल्यावर ते आद्यन्त वर्ण निवृत्त होतात व त्यामुळे मध्यवर्णच संज्ञी होतात 'इको यणचि' या सूत्रात 'इक्, यण्, अच्' या तीन प्रत्याहाराचा निर्देश केला आहे. जर त्या तीन

प्रत्याहारानी सपूर्णं इक्षुसमुदाय, यण्मसुदाय व अचुमसुदाय याचे ग्रहण केले तर, कोणत्याहि उदाहरणान सर्व इकापुढे सर्व अच् येणे असंभवनीय असल्यामुळे, ते मूत्र कोठेहि उपयोगान आणता येणार नाही व व्ययं ठरण्याची आपत्ति येई व आणि म्हणूनच दीक्षितानी म्हटले आहे की, समुदायाम सज्ञा न होना त्या समुदायाचे घटक जे वर्ण आहेत त्यापैकी आद्यन्त दोन वर्ण खेरीज बऱ्यन वाकीच्या प्रत्येक वर्णाम ती सज्ञा होते पण अशा रीतीने समुदायातील आद्य अवयव जर बगळला तर, 'इक्' यातील इकाराम इक् सज्ञा व 'अच्' यातील अकाराम अचुमसज्ञा होणार नाही व त्यामुळे इकारापुढे अकार आल्यास, इकाराचे जागी यकारादेश होणार नाही ही आपत्ति टळावी म्हणून दीक्षित म्हणतात की, 'आदिरन्त्येन महता' या सूत्रान) 'स्व रूप शब्दस्य' या पूर्व सूत्रातून 'स्वम्' हे पद अनुवृत्त होत असल्यामुळे, (त्या पदाचा 'स्वस्य' असा षष्ठीविभक्तीन विपरिणाम केल्याने) 'मध्यगाना स्वस्य च सज्ञा म्यान्' असे प्रकृत सूत्रावरील कौमुदीत म्हटले आहे (व तशा अनुवृत्तीमुळे वर दाखविलेली आपत्ति टळते. परंतु अशा रीतीने अनुवृत्ति केल्यास, जे दान आद्यन्त वर्ण मिळून प्रत्याहार मिळू शकतो, म्हणजे अच्, इक् इत्यादि सज्ञा मिळू शकतात, त्या दोन्ही वर्णांचे 'स्वस्य' या शब्दाने ग्रहण हाटल व त्यामुळे 'अच्' ही सज्ञा जशी आद्य अकाराम होते तशी ती अन्त्य अकाराम देखील होईल व अकार देखील अच् ठरण्याची आपत्ति येईल त्या आपत्तीचे निवारण करण्याकरिता दीक्षित म्हणतात की) 'स्वस्य' या अनुवृत्त पदाने सज्ञेतील आद्य वर्णांचेच ग्रहण होई, अन्य वर्णांचे ग्रहण होऊ शकत नाही, कारण 'आदिरन्त्येन महता' या प्रकृत सूत्रान 'अन्त्येन' असा अग्रधान तृतीयाविभक्तीचा निर्देश केल्या आहे व सर्वनामाने वाक्यातील प्रधान शब्दाचाच परामर्ग होत असतो, म्हणजे ग्रहण करता येते, असा सामान्य नियम आहे (त्यामुळे 'स्वम्=स्वस्य' या सर्वनामाने 'आदिरन्त्येन महता' या सूत्रातील अग्रधानतृतीया-

विभक्तिनिर्दिष्ट अन्त्य वर्णांचे ग्रहण न होता, 'आदि' या प्रधान प्रथमाविभक्तिनिर्दिष्ट आद्य वर्णांचेच ग्रहण होते आणि म्हणून अच् इत्यादि प्रत्याहारानी 'च्' इत्यादि अन्त्य वर्णांचे ग्रहण होत नाही, व अशा गैतीने वर दाखविलेली आपत्ति टळते)

शब्दरत्न- आद्यन्ताभ्यामिति । अवयवत्वेन बोधकाद्यन्तशब्दाभ्या-
मित्यर्थ । तस्येति । समुदायस्य । तयो पारार्थ्येति । सञ्ज्ञास्वरूपबोधकतया
शक्तिग्रहकाले एव तयो पारार्थ्यनिर्णयादित्यर्थ । परामर्शात्वादिति ।
वस्तुतो ज्ञापकादिनाऽस्यापि न सज्ञाकार्यम्, आद्यन्तशब्दाभ्यामाद्यन्त-
घटितसमुदायस्याक्षेपेणान्येषामिव तयो प्राप्तायाः सञ्ज्ञायाः प्रकारान्तरे-
णाशक्यवारणत्वात् । स्वशब्दानुवृत्तेश्च न फलम् । भाष्येऽपि
एतत्फलितार्थकथनमेव स्वस्य च रूपस्येति । सञ्ज्ञा स्वरूपत्व
विशिष्टस्यास्तु, प्रत्येक स्वबोध्यत्व चास्तु को विरोध । यथा " अच्च
धे " इत्यादौ गुणदर्शनेन धिशब्दस्यापि धिसञ्ज्ञाबोध्यत्व
तद्देवाजादिसञ्ज्ञा स्वसञ्ज्ञिघटकेकारादिष्विवाकारचकारयोरपि
प्राप्तोत्येव । किं च स्वशब्देन केवलान्त्यपरामर्शात्सिम्भवेऽपि
विशिष्टपरामर्शो न बाधकम्, तत्र समुदाये फलाभावादवयवयोर्विथान्ति
प्राप्स्यति । तस्माज् ज्ञापकादिर्नवान्त्यस्य तत्कार्यं वारणीयमित्यलम् ।

मनारमैतील ' आद्यन्ताभ्याम् या शब्दातोल् 'आदि' व
'अन्त्य या शब्दानो अवयववाचक आदि व अन्त्य वर्ण यांचे ग्रहण
होते 'तस्य च युगपत्स्ये प्रयागाभावात् या मनोरमेच्या पक्तीतील
'तस्य' या पदाचा 'समुदायस्य असा अर्थ आहे मनारमैत 'तयो
पारार्थ्यनिर्णयान्' असे जे म्हटले आहे त्याच कारण हे की, आद्यन्त
वर्ण सज्ञेच्या स्वरूपाचे बोधक असल्यामुळे, म्हणजे केवळ सज्ञा तयार
करून दण्याच्या कामी ते वर्ण उपयोगी पडत असल्यामुळे, सज्ञेचा
अर्थ करलेवढीच ते आद्यन्त वर्ण परार्थ आहेत असा निश्चित बोध
होता, (कारण 'सज्ञा सज्ञिन बाधयति न तु सज्ञाम्स्वरूपमपि' असा
न्याय असल्यामुळे, अच् इच् इत्यादि शब्दानो सज्ञा तयार करून
देणाऱ्या आद्यन्त वर्णांचे ग्रहण न होना केवळ मध्यग वर्णांचेच ग्रहण

होने आद्य वर्णांचे जें ग्रहण होणे ते प्रकृत सूत्रान 'स्वस्य' या पदाची अनुवृत्ति वेच्यार्निच होणे पण दक्षिणाती प्राचीन वैयाकरणाच्या मताला अनुमत्त जें वर सांगितल्याप्रमाणे प्रकृत सूत्राचे व्याख्यान केले आहे ते व्याख्यान शब्दरत्नकारास मान्य नमन्यामुळे, शब्दरत्नकार असे म्हणतात की, 'आदिरन्त्येन महेता' या सूत्रातील 'आदि' व 'अन्त्य' या अवयववाचक शब्दांनी आद्यन्तवर्गघटित समुदायातील प्रत्येक वर्णांय सज्ञा प्राप्त होणे व त्यामुळे ती जशी मध्यग वर्णांना होणे तशीच आद्यन्त वर्णांना देखील होणे ती सज्ञा आदि वर्णांय होणे इष्ट असून, अन्त्य वर्णांला हाणे इष्ट नाही म्हणून) वाच्यविक्र ज्ञापकादिकाच्या आधारेच आद्यन्तवर्गघटित समुदायातील अन्त्य वर्णांला प्राप्त होणाऱ्या सज्ञेचे देखील निवारण केले पाहिजे, कारण प्रकृत सूत्रातील 'आदि' व 'अन्त्य' या शब्दांनी तसा आद्यन्तवर्गघटित समुदायाचा आशेप होत नमन्यामुळे, जसा ती सज्ञा मध्यग वर्णांना प्राप्त होणे तशीच ती आद्यन्त वर्णांना देखील प्राप्त होणे, आणि ज्याप्रमाणे इतर मध्यग वर्णांना, म्हणजे णकार, ककार इत्यादि इत्यन्तव मध्यग वर्णांना, प्राप्त होणाऱ्या सज्ञेचे ज्ञापकाच्या आधारे निवारण केले जाते त्याचप्रमाणे त्या दोन आद्यन्त वर्णांपैकी अन्त्य वर्णांला प्राप्त होणाऱ्या सज्ञेचे निवारण ज्ञापकांम्वेगेने इतर वाणत्याहि उपायाने करणे शक्य नाही (अच् प्रत्याहारान इत्सन्नक मध्यग वर्ण जो ककार आहे त्याचे देखील प्रकृत सूत्रान्वये ग्रहण होऊ पाहत पण 'उपदेशोऽनृनासिक इत्' या सूत्रान 'अनृनासिक.' या शब्दाचा निर्देश केला असल्यामुळे त्या निर्देशाने हे ज्ञापित होणे की, अच् प्रत्याहाराने इत्सन्नक मध्यग वर्ण जो ककार आहे त्याचे ग्रहण होत नाही तसे ग्रहण झाले असते तर, ककाराला अनु सज्ञा होऊन 'इको यणचि' सू ४३ या सूत्रान्वये 'अनृनासिक' या स्थली 'सि' यातील इकारापुढे ककार आला असल्यामुळे त्या इकाराचे जागी यकारादेश झाला असता, व

‘लोपो व्योर्वलि’ सू ८७३ या सूत्रानें त्या यकाराचा लोप होऊन ‘अनुनास्क’ असे रूप झाले असते व पाणिनीने तशा रूपाचा त्या सूत्रात निर्देश केला असता परंतु तशा रूपाचा निर्देश न करिता ‘अनुनासिक’ अशा रूपाचा पाणिनीने निर्देश केला असल्यामुळे, त्या ज्ञापकाच्या आधारे ‘प्रत्याहारेषु इता न ग्रहणम्’ हे सिद्ध होते शब्दरत्नकार म्हणतात की, हें जसे ज्ञापकाच्या आधारे सिद्ध केले जाते त्याचप्रमाणे प्रत्याहारातील अन्त्य वर्णाला सज्ञा होत नाही हे देखील ज्ञापकाच्या आधारेच सिद्ध केले पाहिजे, कारण ज्ञापकाच्या आधाराशिवाय अन्त्य वर्णास प्राप्त होणाऱ्या सज्ञेचे इतर कोणत्याहि रीतीने निवारण करणे शक्य नाही व ते ज्ञापक ‘एचोऽयवायाव’ सू ६१ हे सूत्र मानता येते ‘एच्’ ही सज्ञा वास्तविक ‘ए, ओ, ऐ, औ’ या वर्णाना होते ती सज्ञा व तसेच ‘अच’ ही सज्ञा जर अन्य चकारास देखील होते असे मानले तर, त्या सूत्रातील ‘एच’ या पदात ‘ए’ च्या पुढें चकार आला असल्यामुळे त्या ‘ए’ च्या जागी त्या सूत्रान्वये अयादेश झाला पाहिजे पण तसा अयादेश न करिता पाणिनीने ‘एच’ असा निर्देश केला असल्यामुळे, त्या ज्ञापकाच्या आधारे हें ज्ञापित होते की, प्रत्याहारातील अन्त्य वर्णास त्या प्रत्याहाराने प्राप्त होणारी सज्ञा होत नाही सारास प्रत्याहारातील अन्त्य वर्णाला प्राप्त होणाऱ्या सज्ञेचे निवारण करण्याकरिता ‘तयोः पारार्थ्यनिर्णयात्’ व ‘सर्वतामन उत्सर्गंत प्रधानपरामर्शित्वात्’ असे जे दीक्षितानी मनोरमंत हेतु दिले आहेत त बरोबर नसून, वर सांगितल्याप्रमाणे अन्त्य वर्णाला प्राप्त होणाऱ्या सज्ञेचे निवारण ज्ञापकाच्याच आधारे केले पाहिजे असा शब्दरत्नकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे) प्रवृत्त सूत्रात दीक्षितानी ‘स्व रूप शब्दस्य’ या पूर्वं सूत्रानून जी ‘स्वम्’ या शब्दाची अनुवृत्ति केली आहे तशी अनुवृत्ति करून कोणतेहि अधिक फळ निष्पन्न होत नाही. (कारण समुदायघटक आद्यन्तवर्णानों जसे मध्यग वर्णानि ग्रहण होते तसेच आद्यन्त वर्णानि

देखील ते समुदायाचे अवयव असल्यामुळे ग्रहण होतेच. म्हणून आद्य वर्णांचे ग्रहण होण्याकरिता 'स्वं रूप शब्दस्य' या पूर्व सूत्रातून 'स्वम्' या शब्दाची अनुवृत्ति करण्याची काहीच गरज नाही असा शब्दरत्नकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे. येथे अशो शका करण्यात येते की, 'स्वस्य च रूपस्य' असे प्रकृत सूत्रावरील भाष्यात म्हटले असल्यामुळे त्यावरून हे स्पष्ट होते की, भाष्यकारानी प्रकृत सूत्रात पूर्व सूत्रातून 'स्वम्स्वस्य' या पदाची अनुवृत्ति केली आहे. म्हणून तशी अनुवृत्ति न करिता शब्दरत्नात जसे व्याख्यान केले आहे तसे व्याख्यान करणे भाष्य विरुद्ध ठरते या शकेवर शब्दरत्नकार असे उत्तर देतात की, प्रकृत सूत्रावरील) भाष्यात देखील 'स्वस्य च रूपस्य' असे जे म्हटले आहे ते केवळ घर सांगितल्याप्रमाणे निष्पन्न होणाऱ्या अथर्विच प्रतिपादन करणारे वचन आहे (त्या भाष्यात १-१-७१ भाष्यकार म्हणतात - 'आदिरन्त्य इति सम्बन्धिशब्दादेतौ । तत्र सम्बन्धादेतद्गन्तव्यं य प्रान्यादिरन्त्य इति च भवति तस्य ग्रहणं भवति स्वस्य च रूपस्येति ।' या भाष्यावरून हे स्पष्ट होते की, भाष्यकारानी प्रकृत सूत्रात 'स्व रूप शब्दस्य' या सूत्रातून 'स्वम्' या शब्दाची अनुवृत्ति केली नाही व 'स्वस्य च रूपस्य' असे जे म्हटले आहे त्याचे कारण हेच की, समुदायातील आद्यन्त वर्णांनी जसे मध्यग वर्णांचे ग्रहण होते तसेच आद्यन्त वर्णांचे देखील ग्रहण होते.) आद्यन्तवर्णयुक्त शब्द, म्हणजे अच्, इक् इत्यादि प्रत्याहार, सज्ञेचे स्वरूप आहे, म्हणजे सज्ञा आहे, व त्या सज्ञेने तशा आद्यन्त घटितवर्णसमुदायातील प्रत्येक वर्ण बोध्य आहे, म्हणजे त्या सज्ञेचा सज्ञो आहे, असे मानले तर कोणता विरोध येतो? (अच्-प्रत्याहारान्तर्गत प्रत्येक वर्ण उद्देश्य ठरून 'अच्' ही वर्णानुपूर्वी विधेय ठरत असल्यामुळे आणि अशा रीतीने उद्देश्य व विधेय भिन्न असल्यामुळे, प्रकृत स्थली अच् हेच उद्देश्य व अच् हेच विधेय आहे असे मुळीच म्हणता येत नाही व अशा प्रकारचा दोष येथे देता येत

नाही असा शब्दरत्नकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे) ज्याप्रमाणे 'अच्च घे' सू २४७ इत्यादि स्थली 'घि' हा मज्ञावाचक शब्द असून त्याला गुण केला असल्यामुळे, 'घि' हा शब्द देखील 'घि' या मज्ञेने बोध्य होतो, म्हणजे त्या मज्ञेचा मज्ञी होतो त्याचप्रमाणे अच्च इत्यादि मज्ञा जशी त्या मज्ञेने बोधित होणाऱ्या अच्प्रत्याहारान्तर्गत-वर्णसमुदायरूप मज्ञीचे इकारापामून औवारापर्यंत जे अवयवरूप मध्यग वर्ण आहेत त्यांना लागू पडते तशीच ती अकार व चकार या आद्यन्त वर्णांना देखील लागू पडतेच (सारांश अच्प्रत्याहाराचे इकारापामून औवारापर्यंत जे मध्यग वर्ण आहेत तेवढेच वर्ण अच्मज्ञेचे मज्ञी ठरत असून आद्यन्त अकार व चकार हे मज्ञा माघून देणारे वर्ण देखील त्या मज्ञेचे मज्ञी ठरतात) दुसरे असे की, जरी 'स्व' या सर्वनामशब्दाने केवळ अन्त्य वर्गांचे ग्रहण हाणे असभवनीय आहे तरी त्या सर्वनामाने अच या आद्यन्तवर्णविशिष्ट समुदायाचे ग्रहण होण्यात कोणताहि प्रत्यवाय येत नाही समुदायाचा तशी मज्ञा केल्याने कोणतेहि षट् निष्पन्न होत नसल्यामुळे, त्या समुदायाच्या अवयवांना, म्हणजे आद्यन्त व मध्यग वर्णांना, ती मज्ञा होते म्हणून त्या समुदायातील अन्त्य वर्णांना प्राप्त होणाऱ्या त्या मज्ञेचे निवारण शापकादिशाच्या आधारेच केले पाहिजे या विषयामरधाने एवढे पुरे ('अवयवेष्ववनरन्ती मज्ञा मध्यगेषु विश्राभ्यनि...उभ्यगंन प्रधान-परामशिक्षात्' असे जे मनोरमेत दोक्षितानी म्हटले आहे त्याचे स्पष्टन करण्याकरिता 'वस्तुनो ज्ञानादिनाज्याधि न मज्ञात्तयंम्... वारणीयमित्ययम्' या पक्ति शब्दरत्नकारानी लिहिल्या आहेत व शब्देन्दुसंगरान नागेशभट्टानी प्रवृत्त गूत्रावरोक्त टीकेत याच मताचा अनुवाद केला आहे त्या घन्यात नागेशभट्ट म्हणतात-'अत्रादन्ताभ्यामभयनेन बोधकाभ्या स्वधत्वि समुदाय आक्षिप्त मज्ञी, तस्य चैक्य सद्ये प्रयोगाभावात्प्रत्येक मनिस्वम् । अन्यस्य तु न तत्तयंम्, तस्ये मज्ञादोषाभ्यामरहात् । एतद्विदितवयमेव भाष्ये, शूरे च-

स्वस्य च रूपस्येति । स्वमित्यनुवृत्तिपरत्वेन व्याख्यातन्तु हेयमेव, अनुवृत्तौ फलाभावात् ।' दक्षिणाच्या म्हणण्याचा आशय हा आहे की, ज्याला सजा केली जाते ते उद्देश्य असून व सजा हे विधेय असून, वाक्यात उद्देश्य व विधेय एकच नसावीत व भिन्न असली पाहिजेत असा नियम असल्यामुळे, ज्याप्रमाणे 'घटो घट, दण्डवान् दण्डवान्' इत्यादि प्रयोग साधु ठरत नाहीत त्याचप्रमाणे 'अच् अच् म्यान्' हा प्रयोग देखील साधु ठरत नाही, कारण या वाक्यात 'अच्' हे उद्देश्य असून 'अच्' हेच विधेय आहे व उद्देश्य आणि विधेय एकच असणे हे शास्त्रनियमाविरुद्ध आहे सारास दक्षिणाच्या मताप्रमाणे सजा ही कधीहि सजी होऊ शकत नाही उदाहरणार्थ 'तरप्तमपो घ' सू २००३, 'दाधा ध्वदाप्' सू २३७३ इत्यादि सूत्रानी होणाऱ्या 'घ, धु' या मजेचे 'घ, धु' हे वेव्हाहि सजी होऊ शकत नाहीत आणि त्याचप्रमाणे 'अच्' या मजेचा देखील 'अच्' हाच मजी होऊ शकत नाही 'अच्' ही सजा प्रकृत सूत्रान्वये अकार व चकार या दोन आद्यन्त वर्णांनी बनली आहे व या मजेचा जरी अच् प्रयाहारान्तर्गत अकारापामून चकारापर्यंत वर्णसमुदायातील प्रत्येक वर्ण, 'प्रत्येक वाक्यपरिममाप्ति' या न्यायान्वये सजी ठरू शकतो तरी, अकार व चकार हे आद्यन्त वर्ण सजा तयार करून देण्यात खर्ची पडल्यामुळे, ते दोन वर्ण माठरपरिवेषणन्यायान्वये 'अच्' या मजेचे सजी होऊ शकत नाहीत व त्या प्रत्याहारातील अर्धगिष्ट मध्यग वर्णच त्या मजेचे सजी होऊ शकतात. 'सर्वे ब्राह्मणा भोज्यन्ता, माठरकोण्डिन्यो परिवेविपाताम्' हा माठरपरिवेषणन्याय होय 'सर्वं ब्राह्मणाना जैव् फालावे' या वाक्यात माठर व कोण्डिन्य हे ब्राह्मण असल्यामुळे जरी त्याचा समावेश होतो तरी, त्याच्याकडे वाढण्याचे काम सापविले असल्यामुळे जसे ते ब्राह्मणाच्या पक्तीत भोजनास वमू शकत नाहीत त्याचप्रमाणे सजा तयार करून देण्यात गुनटेले व खर्ची पडलेले आद्यन्त अकार व चकार हे वर्ण 'अच्' या मजेचे सजी होऊ

शकत नाहीत व मध्यग वर्णांचाच ती सज्ञा होते. 'वृद्धिरादैच्' १-१-१ या सूत्रावरील भाष्यात देखील भाष्यकारानी असे म्हटले आहे की, 'न च सज्ञाया निवृत्तिरुच्यते । स्वभावतः सज्ञा सज्जिन प्रत्याप्य निवर्तन्ते । तेनानुबन्धानामपि निवृत्तिर्भविष्यति' या भाष्याचा अर्थ असा आहे की, सज्ञेची निवृत्ति कोठेहि सांगितली जात नाही सज्ञा ही स्वभावातच सज्ञेचे ज्ञान करून दिल्यावर नाहीशी होते. या नियमानुसार अनुबन्ध देखील सज्ञेचे ज्ञान झाल्यावर आपोआपच नाहीसे होतील या भाष्यानुसार 'अच्' ही सज्ञा सज्ञेचा बोध करून दिल्यावर नाहीशी झाली असता, ज्या आद्यन्त वर्णांनी ती सज्ञा तयार झाली आहे ते नाहीसे होणार आणि मग त्या दोन आद्यन्त वर्णांना ती सज्ञा कशी होणार व त्या सज्ञेचे ते कसे सज्ञी ठरू शकणार ? परंतु प्रत्याहारातील आद्य वर्णाला तर सज्ञा होणे इष्ट आहे, व त्याला ती सज्ञा होण्याकरिता 'स्व रूप शब्दस्य' या पूर्वं सूत्रानून 'स्वम्=स्वस्य' या पदाची अनुवृत्ति करणे आवश्यक आहे त्या अनुवृत्त केलेल्या 'स्वस्य' या सर्वनामसज्ञक पदानें प्रकृत सूत्रातील प्रथमा-विभक्तिनिदिष्ट 'आदि' या पदाचेच ग्रहण होणे व अप्रधान तृतीयाविभक्तिनिदिष्ट 'अन्त्येन' या पदाचे ग्रहण होऊ शकत नाही व त्यामुळे प्रत्याहारातील आद्य वर्णाला सज्ञा होणे व अन्त्य वर्णाला ती सज्ञा होत नाही असा दीक्षिताच्या म्हणण्याचा भावार्थ आहे हे पूर्वी सांगितलेच आहे हे दीक्षिताचे मत शब्दरत्नकारास मान्य नाही. व शब्दरत्नकार असे म्हणतात की, सज्ञा वेव्हाहि सज्ञी होऊ शकत नाही असे जें दीक्षिताचे म्हणणे आहे तें बरोबर नाही, कारण 'शेषो घ्यमखि' सू २४३ या सूत्राने ऋस्व इकारान्त व उकारान्त शब्दाना ज्ञानी धिमज्ञा होते तशीच ती 'धि' या सज्ञाबोधक ऋस्व इकारान्त शब्दांश देखील होणे त्या शब्दाला ती सज्ञा झाली असती तर, 'अच्च घे' सू २४७ या सूत्रात 'घेडिति' सू २४५ या सूत्रानें होणारा गुण पाणिनीने 'धि' यातील अन्त्य इकाराम वेला नमता.

मारास 'अच्च ये' या सूत्रात् 'ये' अना निर्देश असन्ध्यामूळे,
 मज्ञाबोधक शब्द केषूहाहि मज्ञी होऊ नसत नाहीं हे दीक्षिनाचे म्हणणे
 यशोपर मानना येत नाही आणि त्याचप्रमाणे अच् मज्ञा तयार वरून
 देणारे अकार व चकार हे आद्यन्त वर्ग 'अच्' या मज्ञेचे मज्ञी टरून
 नसत नाहीं हे म्हणणे देखील स्वीकारता येत नाही प्रवृत्त म्यगी
 अच् ही वर्णानुपूर्वी मज्ञा-विधेय-असून अच्प्रत्याहारान्तर्गत प्रयेक
 वर्ण मज्ञी-उद्देश्य-आहे आणि अज्ञा रीतीने मज्ञा व मज्ञी-विधेय व
 उद्देश्य-येथे भिन्न आहेत हे पूर्वी सिद्ध केलेच आहे म्हणून
 प्रत्याहारातील आद्य वर्णाने अज्ञा रीतीने मज्ञा होत असन्ध्यामूळे,
 त्याला ती मज्ञा प्राप्त वरून देण्याकरिता प्रवृत्त सूत्राने 'स्वम् स्वम्य'
 या पदाची अनुवृत्ति करण्याची काहीच गरज नाही दुसरे असे की,
 प्रवृत्त सूत्राने 'स्वम् स्वम्य' या पदाची अनुवृत्ति केली तरी, जरी
 'स्वम्य' या सर्वनाममज्ञक शब्दाने प्रत्याहारातील केवळ अन्त्य
 वर्णाचे ग्रहण होऊ नसत नाही तरी त्या शब्दाने प्रत्याहार बोधक
 वर्णसमुदायाचे ग्रहण होण्यात बाधनाहि बाध येत नाही, म्हणजे
 'अच्' या मज्ञेतील, 'स्वम्य' या पदाने, जरी केवळ अन्त्य चकाराचा
 परामर्श हाऊ शकत नाही तरी त्या सर्वनाममज्ञकशब्दाने 'अच्' या
 समुदायाचे ग्रहण होण्यात बाधनाहि प्रत्येकास येत नाही आणि
 'अच्' या मज्ञेने अकारापामून चकारापर्यंत असलेला वर्णसमुदाय
 बोधित होत असन्ध्यामूळे व पूर्वी सांगितल्याप्रमाणे समुदायाला मज्ञा
 वरून कोणतेहि फल निष्पन्न होत नसल्यामूळे, ती मज्ञा त्या
 समुदायातील प्रत्येक वर्णाला 'प्र येक वाक्यपरिसमाप्ति' या
 न्यायान्वये हाने आता हे खरे की, 'अच्' ही मज्ञा जरी आद्य
 वर्णाला व मध्यम वर्णाना हाने तरी ती अन्त्य वर्णाला देखील होऊ
 शकते कारण ती वर्ण देखील आद्य व मध्यम वर्णासारखा समुदायाचा
 अवयव आहेच परंतु प्रत्याहारातील अन्त्य वर्ण 'हत्तन्त्यम्' या
 सूत्रान्वये टटमज्ञक असन्ध्यामूळे व 'तस्य लोप' या सूत्राने त्याचा

अवश्य लोप होणार असल्यामुळे त्या अन्त्य वर्णाला पूर्वी सांगितलेल्या ज्ञापकान्वये ती सज्ञा होत नाही म्हणून दीक्षिताचे म्हणणे स्वीकारात नाही असा शब्दरत्नकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे)

मनोरमा- आद्योच्चारणमिति । यद्यपि 'उपदिश्यतेऽनेन' इति करणव्युत्पत्त्या शास्त्रमुपदेश इति भाष्यवृत्त्यादिषु व्याख्यातम्, तथापि तत्प्रौढिवादमात्रम्, करणे घञो दुर्लभत्वात्, ल्युटा बाधात् । न च घ, असज्ञात्वात् । 'प्रायेण सज्ञायाम्' इति व्याख्यानस्य विलम्बत्वात्, न ह्युपाधेरुपाधिर्भवतीत्यादिना भाष्यकृताऽवहेलनाच्च । अत एव घापवाद "हलश्च" इति घञापीह न । बाहुलक त्वगतिकगति । अत एव 'प्रक्रियन्ते शब्दा याभि' इति करणव्युत्पत्तिरपि परास्ता । तथा च वार्तिकम् "अजब्ध्या स्त्रीखलना स्त्रिया खलनौ विप्रतिषेधेन" इति । अनो भावे एव प्रत्ययो न्याय्य इति भावः ।

('आदिरन्त्येन सहेता' सू २ या सूत्रावरील कौमुदीत 'उपदेश आद्योच्चारणम्' अस जें म्हटले आहे त्यातील 'उपदेश' या स्थली 'आद्य' या अर्थाच्या वाचक 'उप' या उपसर्गपूर्वक उच्चारण-क्रियार्थक 'दिश्' धातूहून 'भावे' सू ३१८४ या सूत्राने 'सिद्धावस्थापन्नक्रिया'-पूर्ण झालेली क्रिया-या अर्थांमध्ये घञ् प्रत्यय झाला असल्यामुळे) 'उपदेश' या शब्दाचा 'आद्योच्चारण'-उपदेशन-असा अर्थ होतो जरी भाष्य, काशिकावृत्ति इत्यादि ग्रन्थात 'उपदिश्यते अनेन' अशा रीतीन 'करणे घञ्' प्रत्यय करून 'उपदेश' या शब्दाचा 'शास्त्र', म्हणजे सूत्रपाठ धातुपाठ वगैरे, असा अर्थ केला आहे तरी ती केवळ प्रौढोक्ति होय, म्हणजे ती सिद्धान्तोक्ति समजू नये, कारण 'उपदेश' या स्थली 'करणे' या अर्थांमध्ये घञ् प्रत्यय होणे दुर्लभ-अशक्य-आह ('भावे' या सूत्राने 'सिद्धावस्थापन्न क्रिया' या अर्थांमध्येच घञ् प्रत्यय होऊ शकतो इतर अर्थांमध्ये घञ् प्रत्यय होण्याकरिता 'अवतरि च वारके सज्ञायाम्' सू ३१८६ व 'हलश्च' सू ३३०० ही दोन सूत्रे आहेत या दोन्ही

सूत्रानी सज्ञेच्या विषयात, म्हणजे जेथे घञ्प्रत्ययान्त शब्द सज्ञावाचक होत असेल तशाच ठिकाणी, घञ् प्रत्यय होऊ शकतो 'उपदेश' हा शब्द सज्ञावाचक नसल्यामुळे, या स्थली त्या वरील दोन सूत्रानी घञ् प्रत्यय होऊ शकत नाही 'अकर्तरि च कारके सज्ञायाम्' सू ३-३-१९ या सूत्रावरील भाष्यात 'सज्ञाप्रहणानर्थक्यं च, सर्वत्र घञो दर्शनात्' हे वार्तिक पठित करून भाष्यकारानी अम म्हटल आहे की, त्या सूत्रात 'सज्ञायाम्' हे पद असण्याची काही आवश्यकता नाही हा पक्ष मानल्यास, 'अकर्तरि च कारके' या सूत्राने, सज्ञा वाच्य नसून देखील, कर्तृभिन्न कोणत्याहि कारकाच्या अर्थामध्ये घञ् प्रत्यय होऊ शकतो हे खरे परंतु पुढे 'करणाधिकरणयारश्च' सू ३-२-९३ ह ल्युट्प्रत्ययविधायक सूत्र असल्यामुळे, 'अकर्तरि च कारके' या सूत्राने 'करण' व 'अधिकरण' या कारकाच्या अर्थामध्ये होणाऱ्या घञ् प्रत्ययाचा त्या) ल्युट् न बाध होतो ('पृसि सज्ञाया घ प्रायेण' सू ३-२-९६ या सूत्राने 'उपदेश' या स्थली) 'घ' प्रत्यय हाऊ शकत नाही, कारण (त्या सूत्रात 'सज्ञायाम्' हे पद असल्यामुळे घप्रत्ययान्त शब्द सज्ञावाचक होत असल्यासच, 'घ' प्रत्यय होऊ शकतो परंतु) 'उपदेश' हा शब्द सज्ञावाचक नसल्यामुळे 'घ' प्रत्यय होऊ शकत नाही ('पृसि सज्ञाया घ प्रायेण' या सूत्रात) 'प्रायेण सज्ञायाम्' असा अन्वय करणे क्लिष्ट-अयोग्य-आहे आणि भाष्यकारानी 'न ह्युपाधेरुपाधिर्भवति' इत्यादि व्याख्यान करून तशा प्रकारचा- 'प्रायेण सज्ञायाम्' असा तर्हेचा-अन्वय करण्याच प्रयास स्यात केले आहे ('उपदेशोऽजनुनासिव इत्' १-३-२ या सूत्रावरील भाष्यात भाष्यकारानी असेच वरप्रमाणे म्हटले आहे भाष्यकार म्हणतात - 'उपदेश इति घञय करणसाधन । न सिध्यति । परत्वाल्ल्युट प्राप्नोति । न ब्रूमोऽकर्तरि च कारके सज्ञायामिति । कित्तिहि ? । हलश्चेति । तथापि सज्ञायामिति वर्तने, न चैषा सज्ञा । प्रायवचनादसज्ञायामपि भविष्यति । प्रायवचनात्सज्ञायामेव

म्याद्वा न वा, न ह्युपावेशपाधिर्भवति विशेषणस्य वा विशेषणम् ।...
 एव च कृत्वा घञ् न प्राप्नोति । एव तर्हि कृत्यल्युटो बहुल-
 मित्येयमत्र घञ् भविष्यति ।' या माध्यातील 'न ह्युपावेशपाधि-
 भवति' या न्यायाचा असा अर्थ आहे की, प्रधान शब्दाच्या अर्थामध्ये
 अन्वय होणे संभवत असता, वाक्यातील अप्रधान शब्दाच्या अर्थाचा
 दुसऱ्या अप्रधान शब्दाच्या अर्थाशी अन्वय होऊ शकत नाही
 'पुंसि सज्ञायाम् घ प्रायेण' या सूत्रात 'सज्ञायाम्' व 'प्रायेण' हे दोन्ही
 अप्रधान शब्द असल्यामुळे, त्याचा परस्परार्थी अन्वय होऊ शकत
 नाही व त्या सौत्रवाक्यात 'घ' हे जें विधेय प्रधान आहे त्याशीच
 'प्रायेण' या पदाचा अन्वय करणे योग्य असून, 'सज्ञायाम्' या अप्रधान
 पदाशी अन्वय करणे योग्य नाही म्हणून बहुधा सज्ञा वाच्य असता 'घ'
 प्रत्यय होतो असा त्या सूत्राचा अर्थ न करिता, सज्ञा वाच्य असल्यास
 बहुधा 'घ' प्रत्यय होतो असाच त्या सूत्राचा अर्थ करणे उचित आहे)
 'उपदेश' हा शब्द सज्ञावाचक नसल्यामुळेच, 'घ' प्रत्ययाचे अपवादक
 'हलश्च' सू. ३३०० हे जें सूत्र आहे त्या सूत्राने देखील 'घञ्'
 प्रत्यय होऊ शकत नाही (कारण त्या सूत्रात 'सज्ञायाम्' हे पद
 अनुवृत्त असल्यामुळे व 'उपदेश' हा शब्द सज्ञावाचक नसल्यामुळे,
 त्या सूत्राने होणारा 'घञ्' प्रत्यय 'उपदेश' या स्थली होऊ
 शकत नाही सारास उपदेश' हा शब्द सज्ञावाचक नसल्यामुळे, जसा
 'पुंसि सज्ञायाम्' या सामान्य सूत्राने होणारा 'घ' प्रत्यय होऊ
 शकत नाही त्याचप्रमाणे 'हलश्च' या अपवादक सूत्राने होणारा
 'घञ्' प्रत्यय देखील होऊ शकत नाही) 'कृत्यल्युटो बहुलम्'
 सू. २८४१ या सूत्राने (त्या सूत्रात 'बहुलम्' हे पद असल्यामुळे
 वाटेल त्या कारकाच्या अर्थामध्ये व तसेच 'भावे' या अर्थामध्ये व
 सज्ञा वाच्य नसताना देखील) होणारा बाहुरूप ल्युट् प्रत्यय अशाच
 ठिकाणी केला जातो की, जेथे गत्यन्तर नाही, म्हणजे, जेथे इतर
 कोणतेही सूत्र लागू पडत नाही (परंतु प्रकृत स्थली 'भावे' सू. ३१८४
 हे सूत्र लागू पडत असल्यामुळे, 'कृत्यल्युटो बहुलम्' या सूत्राने

होणारा प्रत्यय करणे उचित नाही. मार्गाने वर मागितलेल्या सर्व कारणांमुळे, 'उपदेश' या स्थली वर जी मूत्रे निदिष्ट वेदी आहेत त्या मूत्रान्वये प्रत्यय न करिता, 'भावे' या मूत्रानिच सिद्धावस्थापन-क्रिया या अर्थांमध्ये 'घम्' प्रत्यय करणे योग्य आहे 'वृज्ज ष च' सू. ३२७७ या मूत्राने होणारा 'श' प्रत्यय देखील 'भावे' या अर्थांमध्येच होत असल्यामुळे) 'प्रक्रियन्ते शब्दा याभिः' अशा रीतीने 'करणे' या अर्थांमध्ये 'श' प्रत्यय करून 'प्रक्रिया' या शब्दाची जी व्युत्पत्ति केली आहे ती चूक ठरते ('श्रीमद्विद्वत्मानस्य पाणि-न्यादिमुनीन् गुम्न् । प्रक्रियावौमुदी कुर्म पाणिनीयानुसारिणीम् ॥' या प्रक्रियावौमुदीतील आद्य श्लोकाच्या द्वितीयार्थात 'प्रक्रिया-वौमुदीम्' हे जे पद आहे त्यातील 'प्रक्रिया' या शब्दाचे व्याख्यान करिताना प्रमादकारानी 'प्रक्रियन्ते प्रकृतिप्रत्ययविभागेन व्युत्पाद्यन्ते शब्दा आभिस्ताः प्रक्रिया' अशी 'वृज्ज ष च' या मूत्रान्वये 'करणे' या अर्थांमध्ये 'श' प्रत्यय करून व्युत्पत्ति केली आहे. दोषित म्हणतात की, 'करणे' या अर्थांमध्ये 'श' प्रत्यय होऊ नकत नसून 'भावे' या अर्थानिच तो प्रत्यय होऊ नकतो, व त्यामुळे प्रमादकारानी जी 'प्रक्रिया' शब्दाची वर मागितल्याप्रमाणे व्युत्पत्ति केली आहे ती चूक ठरते) याच अर्थाचे पुढील वार्तिक आहे—'अजग्भ्या स्त्रीखलना स्त्रिया खलनौ विप्रतिषेधेन'—('ईषदु सुपु वृज्जावृज्जायेषु खल्' ३-३-१२६ या सूत्रावरील भाष्यात 'अजग्भ्या स्त्रीखलना' व 'स्त्रिया खलनौ विप्रतिषेधेन' ही दोन वार्तिका पठित केली आहेत. प्रथम वार्तिकाचा अर्थ असा आहे की, 'स्त्रिया क्तिन्' या सूत्रातील 'स्त्रियाम्' हा अधिकार ज्यांना लागू आहे असे धातूहन होणारे प्रत्यय व तसेच 'खल्' आणि 'अन' हे प्रत्यय 'अच्' व 'अप्' या प्रत्ययांचे विप्रतिषेधाने बाधक होताना द्वितीय वार्तिकाचा अर्थ असा आहे की, 'स्त्रिया क्तिन्' या सूत्रातील 'स्त्रियाम्' हा अधिकार ज्यांना लागू पडतो अशा धातूहन होणाऱ्या स्त्रीप्रत्ययांचे 'खल्' व

‘अन’ हे प्रत्यय विप्रतिषेधाने बाधक होताना म्हणून ‘कृञ श च’ या सूत्राला वरील ‘स्त्रियाम्’ हा अधिकार लागू पडत असल्यामुळे, त्या सूत्राने करणे’ या अर्थामध्ये ‘श’ प्रत्यय करता येत नाही, कारण त्या अर्थात होणाऱ्या ‘स्त्रियाम्’ या अधिकारात पठित असलेल्या ‘श’ या प्रत्ययाचा ‘करणाधिकरणयाश्च’ मू ३२९३ या सूत्राने हाणारा ‘ल्युट्=अन’ प्रत्यय वरील वार्तिकान्वये बाधक ठरता त्यामुळे ‘प्रक्रिया या स्थली ‘भावे’ या अर्थामध्येच ‘श’ प्रत्यय करणे याग्य आहे असा दक्षिणाच्या म्हणण्याचा आशय आहे) म्हणून वर सांगितलेल्या सर्व कारणामुळे, ‘उपदेश’ या स्थली ‘भावे’ या अर्थामध्येच ‘घञ्’ प्रत्यय करणे न्याय्य आहे (व त्या अर्थामध्ये ‘घञ्’ प्रत्यय केला असता ‘उपदेश’ या पदाचा करणव्युत्पत्तीने होणारा ‘शास्त्र’ असा अर्थ न होता, ‘आद्योच्चारण’-उपदेशन-असा अर्थ हातो)

शब्दरत्न- भाष्येति । तत्र हि ‘उपदेश इति किम्, अत्र अं अप, प्रत्यक्षमाख्यानमुपदेशो, गुणं प्रापणमुद्देश ” इति “नासावुपदेश” इत्युत्त्वोपदेशोद्देशयोर्लोकव्यवहारेण सङ्कीर्णत्वमाशङ्क्य “उपदेशनेऽजनुनामिक ” इति वार्तिककृद्दशितन्यासस्य खण्डनाय “उपदेश इति करणे घञुपदिदयतेऽनेन ” इत्युक्तम् । तच्च शास्त्रम्=शासनकरणम्, प्रत्यासत्त्यंतच्छास्त्रीयघात्वागमप्रातिपदिकप्रत्याहारसूत्रप्रत्ययादेशरूपम् ।

प्रौढिवादमात्रमिति । वार्तिककृदुक्तन्यासोपार्थस्य कथचित्सूत्रतोऽपि लाभसम्भवात् न्यासान्तरप्रवृत्तिस्ते नृयेति प्रौढ्या बोधयितुमेव वाद इति भावः ।

ज्या भाष्याचा मतारमोत उल्लेख केला आहे त्या भाष्यात, म्हणजे ‘उपदेशोऽजनुनामिक इत’ १-३-२ या सूत्रावरील भाष्यान, भाष्यकारानी असा प्रश्न केला आहे की, त्या सूत्रात ‘उपदेशो’ हे पद का घातल आहे व त्या प्रश्नाचे उत्तर द्याना त्यानी असे म्हटले आहे की, ‘अत्र अं अप’ या स्थली ‘अं’ या अनुनामिकाला

इत्मज्ञा होऊ नये याकरिता त्या सूत्रान ते पद घातले आहे ज्याचे प्रत्यक्ष उच्चारण केले जाते त्याला 'उपदेश' म्हणतात व ज्याचे प्रसिद्ध धर्म मागून तसा धर्मांनी-गुणांनी-बोध केला जातो त्याला 'उद्देश' म्हणतात असे असल्यामुळे 'अम् अं अप.' यातील 'अं' याचा उपदेश म्हणता येत नाही. (भाष्यकाराच्या म्हणण्याचा आशय हा आहे की, 'आद्योजुनामिकश्छन्दमि' सू ३५०५ या सूत्राने 'आद्य' चे जागी होणारा अनुनामिक 'अं' हा आदेश इत्मज्ञक होत नाही. 'आद्यो अं छन्दमि' असे सूत्र म्हणून त्या सूत्रात 'अं' असे प्रत्यक्ष अनुनामिकरूपाने उच्चारण केले असते तर 'अं' इत्मज्ञक ठरले असता; पण तसे अनुनामिकरूपाने प्रत्यक्ष उच्चारण न करता, अनुनामिक या गुणाने-धर्माने-विधान केले असल्यामुळे 'अं' याला इत्मज्ञा होऊ शकत नाही) असे मागून, लौकिक व्यवहारात 'उपदेश' या शब्दाचे जागी 'उद्देश' या शब्दाचा प्रयोग व 'उद्देश' या शब्दाचे जागी 'उपदेश' या शब्दाचा प्रयोग अशा उलट प्रकारचा प्रयोग देखील भाषेन म्हटले असल्यामुळे या सर्वांचा व्यवहारामुळे 'उपदेश' या शब्दाने उद्देशाचे ग्रहण होण्याचा समभव आहे ही शक्ती मनात घळून तस हाऊ नये याकरिता वार्तिककाराने 'उपदेशेऽजनुनामिक इत्' या सूत्राऐवजी 'उपदेशनेऽजनुनामिक इत्' असे सूत्र पठित करावे असे जें म्हटले आहे त्याचे खण्डन करण्याच्या हेतूने 'उपदिश्यते अनेन' अशा रीतीने 'करणे' या अर्थामध्ये 'घञ्' प्रत्यय केला असता 'उपदेश' हा शब्द सिद्ध होऊ शकतो (व प्रकृत सूत्रान 'उपदेशे' या पदाऐवजी 'उपदेशने' हे पद घालण्याची काही गरज नाही) असे भाष्यकारांनी पुढे म्हटले आहे. ते उपदेशाचे करण-माधन-शास्त्र होय आणि प्रत्यासत्तिन्यायाने, म्हणजे चर्चेचा जो विषय प्रकृत आहे तदनुसार, पाणिनीय शास्त्राने सांगितलेले धातु, आगम, प्रान्तिपदिक, प्रत्याहार, सूत्र, प्रत्यय व आदेश ही ते शास्त्र होत. ('अम् अं अप' या वैदिक प्रयोगातील

‘आं’ हा अनुनासिक अच् उपदेश नसून उद्देश असल्यामुळे, त्याला इत्मज्ञा होत नाही असे सांगतेवेळी भाष्यकारानी ‘प्रत्यक्षमाख्यानमुपदेश’, गुणं प्रापणमुद्देश’ अशी उपदेश व उद्देश या दोन शब्दाची व्याख्या सांगितली आहे, व या दोन व्याख्यांचे विवरण करिताना भाष्यकार म्हणतात—‘प्रत्यक्ष तावदाख्यानमुपदेश । तद्यथा, अगोज्ञाय कश्चिद्गा सकथनि कर्णे वा गृहीत्वोपदिशति, अथ गौरिति । स प्रत्यक्षमाख्या-तमाह, उपदिष्टो मे गौरिति । गुणं प्रापणमुद्देश । तद्यथा, कश्चित् कञ्चिदाह, देवदत्त मे भवानुद्दिशतु इति । स इहस्थ पाटलिपुत्रस्य देवदत्तमुद्दिशति, अद्भगदो कुण्डलो किरीटी व्यूढोरस्को वृत्तबाहुर्लोहिता-क्षस्तुद्भगनामो विचित्राभरण ईदृशो देवदत्त इति । स गुणं प्राप्यमाण-माह, उद्दिष्टो मे देवदत्त इति ।’ पण पुढे भाष्यकार त्या भाष्यात अशी शक्ता उपस्थित करताना व असे म्हणतात की, ‘सङ्कीर्णावुद्देशो-पदेशी । प्रत्यक्षमाख्यानमुद्देशो गुणश्च प्रापणमुपदेश । प्रत्यक्ष तावदाख्यानमुद्देश । तद्यथा, कश्चित् कञ्चिदाह अनुवाक मे भवानुद्दिशतु इति । स तस्मायाचष्टे, इपेत्वकमधीष्व शन्नदिवीयक-मधीष्वेति । स प्रत्यक्षमाख्यातमाह, उद्दिष्टा मेऽनुवाकस्तमध्येष्ये इति । गुणश्च प्रापणमुपदेश । तद्यथा, कश्चित् कञ्चिदाह, ग्रामान्तर गमिष्यामि पन्थान मे भवानुपदिशतु इति । स तस्मायाचष्टे, अमुष्मिन्नवकाशे हस्तदक्षिणो ग्रहीतव्योऽमुष्मिन् हस्तवाम इति । स गुणं प्राप्यमाणमाह, उपदिष्टो मे पन्था इति ।’ म्हणून मकीर्ण व्यवहारामुळे उत्पन्न होणाऱ्या या सदेहाच्या निवारणार्थ, म्हणजे उपदेशाने उद्देशाचे ग्रहण न व्हावे याकरिता, नंतर भाष्यकारानी त्या भाष्यात ‘सिद्ध नूपदेशनेऽनुनामिववचनान्’ हे वार्तिक पठित केले आहे (या वार्तिकाचा अर्थ वर सांगितलाच आहे) प्रकृत मूलातील ‘उपदेशे’ या पदाऐवजी ‘उपदेशने’ हे पद घालावे (कारण ‘करणे षम्’ वरून ‘उपदेश’ हा शब्द सिद्ध होऊ शकत नसल्यामुळे, त्या शब्दाचा ‘शास्त्र’ असा इष्ट अर्थ होऊ शकत नाही) असे जे वार्तिक-

कारणें म्हटले आहे ते व्यर्थ आहे व सूत्रनिर्दिष्ट 'उपदेशे' या पदानून देखील ('कृत्यल्युटो बहुलम्' या सूत्रानें उपपूर्वक 'दिग्' घातून 'करणे' या अर्थामध्ये 'घन्' प्रत्यय केला असता) वार्तिककाराने भिन्न शब्द वापरून जो इष्ट अर्थ होणे सांगितले आहे तो अर्थ कसा तरी निघू शकतो असे बोधित करण्याकरिता जें भाष्यकारानी म्हटले आहे तो केवळ प्रौढिवाद होय (व सिद्धान्त नव्हे) असा मनोरमंतील 'प्रौढिवादमात्रम्' या पदाचा अर्थ आहे (या विषयाने विवरण मनोरमंत केलेच आहे घातून 'करणे' या अर्थामध्ये घन् प्रत्यय होऊ शकत नसल्यामुळे व मजा वाच्य नसल्यास 'करणे' या अर्थामध्ये 'घ' प्रत्यय देखील होऊ शकत नसल्यामुळे आणि जेथे इतर कोणतेहि सूत्र लागू पडत नाही तशाच टिकाणी अगतिवगनिन्द्यायानें 'कृत्यल्युटो बहुलम्' सू २८४१ हे सूत्र प्रवृत्त करता येत असल्यामुळे व 'उपदेश' या स्थली 'भावे' सू ३१८४ या सूत्राने सिद्धावस्थापनक्रिया या अर्थामध्ये 'घञ्' प्रत्यय केल्याने 'उपदेश' हा शब्द सिद्ध होत असून त्याचा 'आद्योच्चारण' असा इष्ट अर्थ निष्पन्न होत असल्यामुळे, 'सिद्ध उपदेशानेऽनुनासिकवचनात्' या वार्तिकाचे वसे तरी प्रत्याख्यान करिताना, 'एव तर्हि कृत्यल्युटो बहुलमित्येवमत्र भविष्यति' असे जें प्रवृत्त सूत्रावरील भाष्यात भाष्यकारानी म्हटले आहे तो केवळ प्रौढिवाद होय असा दोक्षिनाच्या म्हणण्याचा आशय आहे असे शब्दरत्नकार म्हणतात)

शब्दरत्न- घञ इति । "अकर्त्तरि च" इत्यत्र सजायामित्यस्य प्रायिक त्वात्तत्प्राप्तिरिति भावः । बाधादिति । वा सहपविधिस्तु कृत्यल्युटुमुन्खलयेषु प्रतिषिद्धः । न च तत्र साहचरण भावल्युट एव ग्रहणमिति वाच्यम्, 'ईपत्यान. सोमो भवता' इत्यत्र कर्मणि खल् नेति भाष्यादिप्रामाण्येनात्र साहचर्यानाश्रयणादिति भावः ।

'करणे घञो दुर्लभत्वात्' असे जें मनोरमंत म्हटले आहे ते असा आशयान म्हटले आहे की, 'अकर्त्तरि च कारके सजायाम्' सू

३१८६ या सूत्रात् 'सज्ञायाम्' हे पद प्रायिक असल्यामुळे—म्हणजे 'सज्ञाव्यभिचारार्थश्चकार.' या त्या सूत्रावरील काशिकावृत्त्यनुसार, 'को भवता दायो दत्त, को भवता लाभो लब्ध' या उदाहरणातील 'दाय, लाभ' हे कर्मणि घञ्प्रत्ययान्त शब्द सज्ञावाचक नसून देखील, कोठें कोठें सज्ञा वाच्य नसतानाहि घञ्प्रत्यय होत असल्यामुळे—'उपदेश' या स्थली, तो शब्द सज्ञावाचक नसून देखील, घञ्प्रत्ययाची प्राप्ति आहे (तरी पण त्या घञ्प्रत्ययाचा ल्युट्प्रत्ययाने बाध होतो हे पूर्वी मनोरमंत सांगितलेच आहे व त्यामुळे 'उपदेश' या स्थली 'करणे' या अर्थामध्ये घञ्प्रत्यय होऊ शकत नाही) 'ल्युटा बाधान्' असे जें मनोरमंत म्हटले आहे त्याचे कारण हे की, 'वाञ्मरूपोऽस्त्रियाम्' सू २८३० हे सूत्र क्त, ल्युट्, तुमुन् व खल्यं प्रत्यय याना लागत नाही ('क्तल्युट्त्तुमुन्खल्येषु वाञ्मरूपविधिर्नास्ति'—परि ६९—या परिभाषान्वये 'वाञ्मरूपोऽस्त्रियाम्' हे सूत्र ल्युट्प्रत्ययाला लागू पडत नसल्यामुळे, ल्युट्प्रत्ययाने घञ्प्रत्ययाचा बाध होतो तें सूत्र लागू पडले असते तर, वरील दोन्ही प्रत्यय विकल्पेकस्त करता आले असते.) वरील परिभाषेतील 'ल्युट्' या प्रत्ययाने साहचर्यन्याषान्वये 'भावे' या अर्थामध्ये होणाऱ्याच ल्युट्चे ग्रहण होतें (व 'करणे' इत्यादि इतर अर्थामध्ये होणाऱ्या ल्युट्चे ग्रहण होत नाही) असे कोणो म्हटल्यास, तें म्हणणे बरोबर नाही, कारण 'ईपत्यान. सामो भवता' या उदाहरणात ('आतो युच्' सू ३३०९ या सूत्राने होणारा 'युच्=अन' हा प्रत्यय खलप्रत्ययाचा बाधक असल्यामुळे) या स्थली कर्मणि खलप्रत्यय होत नाही असे ('वाञ्मरूपोऽस्त्रियाम्' ३-१-९४ या सूत्रावरील) माप्यांत व इतर ग्रन्थांत सांगितले असल्यामुळे त्या प्रमाणभूत ग्रन्थावस्तु हे स्पष्ट होतें की, येथें साहचर्यन्यायाचे अवलंबन करता येत नाही ('तुमुन्वुली' सू ३१७५ इत्यादि सूत्रानी होणारा 'तुमुन्=तुम्' हा कृत्प्रत्यय मान्य असल्यामुळे व तज्ञा प्रत्ययान्त शब्दाना 'कृन्मेअन्.' सू ४४९ या

सूत्राने अव्ययसज्ञा होत असल्यामुळे, 'अव्ययकृतो भावे' या वचनान्वये 'तुमुन्' प्रत्यय 'भावे' या अर्थामध्येच नेहमी होत असतो म्हणून शकाकार अशी शका करतो की, वरील निषेधात्मक परिभाषेत 'भावे' या अर्थामध्ये नेहमी होणाऱ्या 'तुमुन्' प्रत्ययाच्या लगेच पूर्वी 'ल्युट्' प्रत्ययाचे उच्चारण केले असल्यामुळे व अशा रीतीने त्या ल्युट् प्रत्ययाला तुमुन् या परपठित प्रत्ययाचे साहचर्य असल्यामुळे जरी 'ल्युट्' प्रत्यय 'ल्युट् च' सू ३२९० व 'करणाधिकरणयोश्च' सू ३२९३ या सूत्रानी 'भावे, करणे, अधिकरणे' या तीनही अर्थामध्ये होणारा प्रत्यय आहे तरी, वर सांगितलेल्या परसाहचर्यामुळे, 'सहचरिता-सहचरितयो सहचरितस्यैव ग्रहणम्'—परि ११२—या न्यायान्वये वरील निषेधात्मक परिभाषेत निदिष्ट असलेल्या 'ल्युट्' प्रत्ययाने 'भावे' या अर्थामध्येच होणाऱ्या 'ल्युट्' प्रत्ययाचे ग्रहण होते, व 'करणे' आणि 'अधिकरणे' या अर्थामध्ये होणाऱ्या 'ल्युट्' प्रत्ययाचे ग्रहण होत नाही आणि म्हणून वरील परिभाषा 'भावे' या अर्थामध्ये होणाऱ्याच 'ल्युट्' प्रत्ययाला लागू पडते व त्यामुळे 'करणे' या अर्थाने होणारा 'ल्युट्' 'करणे' या अर्थामध्ये होणाऱ्या घञप्रत्ययाचा, 'वाञ्मरूपोऽस्त्रियाम्' या सूत्रान्वये बाधक होऊ शकत नाही पण शब्दरत्नकार म्हणतात की, ही शका चरोवर नाही, कारण 'ईपत्पान सोमो भवता' या स्थली 'ईपद्दु सुप्' सू ३३०५ या सूत्राने 'कर्मणि' या अर्थामध्ये होणारा खल्प्रत्यय होऊ शकत नाही व 'आतो युच्' सू ३३०९ या सूत्राने 'कर्मणि' या अर्थामध्ये 'युच्=अन' प्रत्ययच होतो अम भाष्यकारानी 'वाञ्मरूपोऽस्त्रियाम्' ३-१-९४ या सूत्रावरील भाष्यात म्हटले आहे त्या भाष्यात भाष्यकारानी 'खलर्थ, ईपत्पान सोमो भवता, खलपि प्राप्नोति' असे म्हटले आहे भाष्यकाराच्या म्हणण्याचा आशय हा आहे की, जरी 'ईपत्पान' या स्थली कर्मणि खल्प्रत्ययाची प्राप्ति आहे तरी, वरील निषेधक परिभाषा असल्यामुळे कर्मणि खल् प्रत्यय न होता कर्मणि

युच्प्रत्ययच होतो, आणि म्हणूनच 'आतो युच्' या सूत्रावरील कौमुदीत 'खलोऽपवादः' असे दीक्षितानी म्हटले आहे जर वरील निषेधक परिभाषेला साहचर्यन्याय लागू पडतो असे मानले तर, 'भावे' या अर्थामध्येच होणाऱ्या तुमुन्प्रत्ययाच्या साहचर्याने भावा-
 यंकच खल्प्रत्ययाचे ग्रहण होईल व त्यामुळे 'कर्मणि' या अर्थामध्ये होणाऱ्या खल्प्रत्ययाचा 'युच्' हा असरूप प्रत्यय 'वाज्मरूपोऽ-
 म्त्रियाम्' या सूत्रान्वये बाधक ठरणार नाही, व तसे मानल्यास, वरील भाष्य चूक ठरण्याची आपत्ति येते पण भाष्य वेव्हाट्टि चूक मानता येत नाही म्हणून ते भाष्य सुसङ्गत ठरण्याकरिता हे मानणे आवश्यक आहे की, वरील निषेधक परिभाषेला 'महचरितामह-
 चरितयो.' हा साहचर्यन्याय लागू पडत नाही असे मानले म्हणजे, वरील निषेधक परिभाषेत निदिष्ट असलेल्या ल्युटप्रत्ययाने साहचर्य-
 न्यायान्वये 'भावे' ल्युटप्रत्ययाचेच ग्रहण होते व त्यामुळे 'करणे' ल्युट हा 'करणे' घञ् या असरूप प्रत्ययाचा बाधक ठरत नाही असे जे धकाकाराचे म्हणणे आहे ते निमग्न चूक ठरते व 'करणे घञो दुर्लभवान्, ल्युटा बाधान्' असे जे दीक्षितानी मनारमंत म्हटले आहे तेच योग्य आहे असा मन्तरत्नकारांच्या म्हणण्याचा भावार्थ आहे)

शब्दरत्न- विलुप्तत्वादिति । गुणप्रधानमग्निधो प्रधानस्य विशेष-
 षणे साहादृशत्वे इतरान्वयस्तस्यायुक्त इति बलेन इति भावस्तदाह-
 नहोत्यादिना । भाष्यकृतेनि । अस्यार्थस्येति शेषः । एव च " उभय-
 प्राप्तौ कर्मणि " इति नियमात् कर्त्तरि षष्ठीनि बोध्यम् ।
 अथहेलनाच्चेति । चो हेतो यतोऽथहेलनमन विलुप्तत्वमित्यर्थः ।
 घापवाद इति । ल्युटपवादश्चेत्यपि बोध्यम्, तत्रापि सङ्गायाभिरप-
 नृषुत्तेरिति भावः । अगतिरगतिरिति । न च " सनी य च " इति
 षविधानमन्यतोऽयोग्यमित्याहरे स्पष्टम्, तेनात्र घं निदृष्यतीति
 बाध्यम्, तस्याप्यगतिरगतित्वान्, ' भग पदम् ' इत्यादौ यत्र पिरवयस्य

तत्रैव तदप्रवृत्तेश्च । पदस्य घञर्थे षेन सिद्धेनेतदुदाहरणं किन्तु
क्वाचित्क वाक्य तत् ।

(‘प्रायेण सज्ञायामिति व्याख्यानस्य क्लिष्टत्वात्’ या
मनोरमंतील पक्नील) ‘क्लिष्टत्वान्’ असे ज म्हटले आहे त्याचे
कारण हे की, वाक्यात प्रधान व अप्रधान शब्दाचा प्रयोग केला
अनर्थ्यास व त्याच्याजवळ विशेषण उच्चारले असल्यास, प्रधान
शब्दाला विशेषणाशी अन्विन हाण्याची आकाक्षा असल्यामुळे, ते
विशेषण वाक्यातील अप्रधान शब्दाशी अन्वित करणे अयोग्य आहे
व तशा तऱ्हेने अन्वय करण्यात क्लेश आहे आणि म्हणूनच ‘न
ह्युपाधेरुपाधिर्भवति’ (‘विशेषणस्य वा विशेषणम्’ असे प्रकृत
सूत्रावरील भाष्यात जे भाष्यकारानी म्हटले आहे त्या) या वचनाचा
दीक्षितानी मनोरमंत उल्लेख केला आहे (‘न ह्युपाधेरुपाधिर्भवति
विशेषणस्य वा विशेषणम्’ असा न्याय असल्यामुळे, ‘प्रायेण
सज्ञायाम्’ असा पूर्वी सांगितल्याप्रमाणे अन्वय करता येत नाही व
‘प्रायेण घ’ असाच अन्वय करता येतो) ‘भाष्यकृताऽवहेलनाच्च’
असे जे मनोरमंत म्हटले आहे त्या वाक्यात ‘अस्य अर्थस्य’ ही
(कर्मवाचक) पदें अध्याहृत आहेत ही पदें अध्याहृत असल्यामुळेच
व ‘उभयप्राप्तौ कर्मणि’ सू ६२४ हे नियामक सूत्र असल्यामुळे,
‘भाष्यकृता’ या कर्मवाचक पदाचा (‘कर्तृकर्मणो कृति’ सू ६२३
या सूत्रान्वये पष्ठीमध्ये होणारा प्रयास न करिता) तृतीयाविभक्तीत
प्रयोग केला आहे हे जाणावे ‘अवहेलनाच्च’ यातील ‘च’ हे पद
हेत्वर्थक आहे व त्यामुळे ‘अवहेलनाच्च’ याचा ‘यतोऽवहेलनमत
क्लिष्टत्वम्’ असा अर्थ होतो, म्हणजे ज्याअर्थी भाष्यकारानी ‘प्रायेण
सज्ञायाम्’ अशा प्रकारचा अन्वय करणे अयोग्य मानले आहे त्या
अर्थी तशा अन्वय करणे क्लिष्ट व अयोग्य आहे असा दीक्षिताच्या
म्हणण्याचा अर्थ आहे ‘हलश्च’ सू ३३०० या सूत्राने होणारा
घञ्प्रत्यय जसा घप्रत्ययाचा अपवाद आहे असे मनोरमंत म्हटले आहे

तमाच तो ल्युट्प्रत्ययाचा देखील अपवाद आहे हे लक्षात असू चावे. पण 'हलश्च' या सूत्राने 'उपदेश' या स्थळी घञप्रत्यय होऊ शकत नाही; कारण त्या सूत्रात ('पुमि मज्ञाया घ प्रायेण' या पूर्वसूत्रातून) 'मज्ञायाम्' हे पद अनुवृत्त आहे (आणि 'उपदेश' हा शब्द मज्ञावाचक असल्यामुळे 'हलश्च' या सूत्राने या स्थळी करणे 'घञ्' प्रत्यय होऊ शकत नाही) 'खनो घ च' सू. ३३०४ या सूत्रात ('खन्' घानूहून घकारादि घप्रत्यय व्हावा असे जे विधान केले आहे ते वास्तविक निष्प्रयोजनक आहे, कारण 'खन्' घानूच्या अर्ली चकार किंवा जकार नसून नकार असल्यामुळे, 'चजो कु विष्ण्यता' सू. २८६३ या सूत्राने घित्प्रत्यय पुढे आल्या असता त्याच्या लगेच मागे असलेल्या चकाराचे किंवा जकाराचे वृत्त होणे हे जे फट आहे ते 'खन्' घानूचे ठिकाणी मभवनच नाही तरी पण त्या सूत्रात) घप्रत्ययाचे विधान अगावरिना केले आहे की, तो प्रत्यय इतर घानूहून देखील व्हावा असे भाष्यात म्हटले असल्यामुळे, 'उपदेश' या स्थळी (तो शब्द मज्ञावाचक नसून देखील 'करणे' या अर्थामध्ये 'उप' पूर्वक 'दिश्' घानूहून) 'खनो घ च' या सूत्राने घप्रत्यय होऊ शकतो व अशा रीतीने 'उपदेश' हा शब्द मिळू शकतो असे कोणी म्हटल्यास, ते म्हणणे बरोबर नाही, कारण 'खनो घ च' या सूत्राने देखील 'खन्' घानूहून भिन्न घानूना अशाच ठिकाणी घप्रत्यय करता येतो की, जेथे गत्यन्तर नाही, म्हणजे ते प्रवृत्त केंव्यामेरीज इतर कोणत्याही रीतीने इष्ट रूप मिळू शकत नाही. 'भग पदम्' इत्यादि स्थळी जेथे घित् प्रत्यय केंव्याने कुन्वफल होऊ शकते तशाच ठिकाणी 'खनो घ च' या सूत्राची प्रवृत्ति करता येते ('भञ्' घानु जकारान्त असल्यामुळे त्याहून 'घ' हा घित्प्रत्यय बेग असता, त्या घानूतील अन्त्य जकाराचे 'चजो कु' सू. २८६३ या सूत्राने कुल्य होणे व अशाच ठिकाणी 'खनो घ च' या सूत्राने

‘सन्’ धातून्त मित्र धातूना घप्रत्यय करता येतो पण ‘दिग्’ धातु चकारान्त किंवा जकारान्त नमून शकारान्त अमन्यामुळें त्याचें ठिकाणी ‘चत्रो कु’ या सूत्रानें ङीणाच्या कुत्वाची प्राप्तीच नाही. म्हणून ‘सन्तो घ च’ या सूत्रानें ‘दिग्’ धातून्त घप्रत्यय करता येत नाही असे शब्दरत्नवाराच म्हणणें आहे ‘सन्तो घ च’ या सूत्रावरील वीमुदीत ‘भग पदम्’ हें जें उदाहरण दिलें आहे त्यातील ‘भग’ हेंच साम्प्रतिक त्या सूत्राचें उदाहरण होय, कारण ‘भज्’ धातून्त घप्रत्यय केल्यानेच, ‘चत्रो कु’ या सूत्रानें त्या धातूतील अन्त्य अवागचे युक्त्व होऊ नकने पण ‘पदम्’ हें त्या सूत्राचें उदाहरण नव्हें; कारण ‘पद्’ धातून्त घप्रत्यय केल्या अमता, ता धातु चकारान्त किंवा जकारान्त नमून शकारान्त अमन्यामुळें, या सूत्रानें कुत्वाची प्राप्तीच नाही आणि म्हणून ‘पद्’ धातून्त ‘सन्तो घ च’ या सूत्रानें घप्रत्यय करता येत नाही, व ‘उच्चार्ये क्विधानम्’—सू ३२३४ वरील वातिक—या वातिकान्वये) ‘पद्’ धातून्त ‘क’ प्रत्यय केल्या अमता, ‘पद्’ हें रूप सिद्ध होऊ शकत अमन्यामुळें, ‘पदम्’ हें ‘सन्तो घ च’ या सूत्राचें उदाहरण नह असे समजावे ‘भग पदम्’ असा कोठें तरी आढळलेला वाच्यप्रयोग दीक्षितानाहीं ‘सन्तो घ च’ या सूत्राचें उदाहरण देणे वेळीं उपयोगात आणला आहे

शब्दरत्न— किं च “उच्चार्ये हि वर्णानाह—उपदिष्टा इमे वर्णा” इत्यादिभाष्यादुपदेशशब्दस्योच्चारणार्थत्वस्य निर्णयेन, सङ्कीर्णलोकव्यवहारस्य लक्षणयाऽप्युपपत्त्या, भावे यत्र बाधकाभाव । किं चोपदेशशब्दस्य प्रत्ययादिपरत्वे तस्यैव हलन्त्यमित्यत्रान्वयेन यत्किञ्चित्समुदायान्त्यस्य वारणसम्भवे तदर्थमन्त्यप्रहणसामर्थ्यादिवर्णन-कलेशो भाष्यकृतो ध्यर्थं स्यादिति बोध्यम् । “उद्देशश्च प्रातिपदिकाना नोपदेश” इति “आदेच उपदेशो” इति सूत्रे च भाष्ये भावयन्त-स्यैव तस्याद्गोकाराच्चेति दिक् ।

दुसरे असे की, 'उच्चार्यं हि वर्णानाह, उपदिष्टा इमे वर्णा.' म्हणजे वर्णांचे उच्चारण करून आचार्य म्हणतात की, या वर्णांचा उपदेश केला-इत्यादि (पस्पशान्हिकातील) भाष्यप्रयोगावरून 'उपदेश' हा शब्द 'उच्चारण' या अर्थाचा वाचक आहे हे सिद्ध होत असल्यामुळे आणि मकीर्ण लोकव्यवहार, म्हणजे उपदेश व उद्देश या दोन शब्दांचा एकमेकांच्या अर्थामध्ये भाषेत उपयोग करणे हा व्यवहार, लक्षणेने देखील उपपन्न ठरत असल्यामुळे, 'उपदेश' या स्थली 'भावे' या अर्थामध्ये घञप्रत्यय करण्यात कोणतेही बाधक सूत्र उपस्थित होत नाही (पस्पशान्हिकात भाष्यकार म्हणतात-'अथ क उपदेश ? । उच्चारणम् । कुत एतत् ? । दिशिह्च्चारणक्रिय । उच्चार्यं हि वर्णानाहोपदिष्टा इमे वर्णा इति ।' भाष्यातील किती तरी आणखी अशी वाक्ये देता येतील की, ज्यात 'उपदेश' या शब्दाचा 'उच्चारण' या अर्थामध्ये उपयोग केला आहे उदाहरणार्थ, 'हयवर्ट्' या शिवसूत्रावरील भाष्यात भाष्यकार म्हणतात-'सर्वे वर्णा सवृद्दुपदिष्टा । अथ हकारो द्विरुपदिश्यते पूर्वश्चैव परश्च,' म्हणजे शिवसूत्रात वाकीच्या सर्व वर्णांचे एकदाच उच्चारण केले आहे पण या हकाराचे मात्र दोनदा उच्चारण केले आहे, एकदा सर्व व्यञ्जनांच्या पूर्वी व दुसऱ्याने सर्व व्यञ्जनांच्या शेवटी तसेच 'ऋलृक्' या शिवसूत्रावरील भाष्यात भाष्यकार म्हणतात 'लृकारस्यापदेश विमर्थ,' म्हणजे या शिवसूत्रात लृकाराचे उच्चारण का केले आहे ? भाष्यातील इतर उतारे विस्तारभयास्तव येथे देता येत नाहीत सारास भाष्यकारांनी भाष्यात ठिकठिकाणी 'उपदेश' या शब्दाचा 'उच्चारण' या अर्थामध्ये उपयोग केला असल्यामुळे व तसा अर्थ 'उप' पूर्वक उच्चारणार्थक 'दिग्' धातूहून 'भावे' सू ३१८४ या सूत्राने मिढावस्थापन्नप्रिया-माध्य अवस्थेत समून सिद्ध त्रिवा पूर्ण झालेली प्रिया-या अर्थामध्ये घञप्रत्यय केल्यानेच निष्पन्न होऊ शकत असल्यामुळे आणि 'करणे' घञप्रत्ययाचा जसा ल्युट्प्रत्यय बाधक आहे तसा 'भावे'

घञ् प्रत्ययाचा इतर कोणत्याहि प्रत्यय बाधक नसून, सज्ञा वाच्य नसताना देखील तो प्रत्यय होऊ शकत असल्यामुळे, 'उपदेश' या स्थली 'मावे' घञ्प्रत्यय करणे व त्या शब्दाचा 'आद्योच्चारण' असा अर्थ करणे हेच योग्य आहे असे शब्दरत्नकाराच्या म्हणण्याचे तात्पर्य आहे) दुसरे असे की, 'उपदेश' या शब्दाचा ('उपदेशोऽजनु-नासिक इत्' १-३-२ या सूत्रावरील भाष्यात प्रौढोक्तिरूपाने सांगितल्याप्रमाणे 'कृत्यन्ध्रुटो बहुलम्' सू २८४१ या सूत्राने 'करणे घञ्' प्रत्यय करून) प्रत्यय इत्यादि, म्हणजे प्रत्यय, धातु, आदेश, आगम, निपात इत्यादि, असा अर्थ केला तर, त्या प्रत्ययादिकाचा 'हलन्त्यम्' या सूत्रात ('प्रत्ययादीनामन्त्य हल् इत्सज्ञा स्यात्' अशा रीतीने) अन्वय होऊन त्याच्याच अन्त्य हलाला इत्सज्ञा होईल व त्यामुळे इतर प्रकारच्या वर्णसमुदायाच्या अन्त्य हलाला इत्सज्ञा आपोआपच प्राप्त होऊ शकणार नाही अस असून देखील, कोणत्याहि इतर वर्णसमुदायाच्या अन्त्य हलाला इत्सज्ञा होऊ नये याकरिता 'हलन्त्यम्' या सूत्रात 'अन्त्य' हे पद घातले आहे व त्या पदाच्या सामर्थ्यामुळे कोणत्याहि इतर वर्णसमुदायाच्या अन्त्य हलाला इत्सज्ञा होत नाही इत्यादि जे ('हलन्त्यम्' १-३-३ या सूत्रावरील भाष्यात) भाष्यकारानी म्हटले आहे ते व्यर्थ ठरण्याची व्यापत्ति येते (त्या सूत्रावरील भाष्यात 'हलन्त्ये सर्वप्रसङ्ग । सर्वस्य हल इत्सज्ञा प्राप्नोति । किं कारणम् ? । सर्वान्त्ये वात् । सर्वो हि हल त तमवधि प्रत्यन्त्यो भवति' अशी शका उपस्थित करून त्या शकेचे निरसन करण्याकरिता 'सिद्ध तु व्यवसिताऽन्यत्वात्' हे समाधानपर वार्तिक भाष्यकार पठित करतात व त्या वार्तिकाचे व्याख्यान करिताना असे म्हणतात की, 'सिद्धमेतत् । कथम् ? । व्यवसिताऽन्ये वात् । व्यवसिताऽन्यो हलित्सज्ञा भवतीति वक्तव्यम् । के पुनर्व्यवसिता ? । धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातागमादेशा । सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं हलन्त्ये सर्वप्रसङ्ग सर्वान्त्यत्वादिति ।

नैष दोष । आहाऽयम्, हलन्त्यमित्सज्ञ भवतीति । सवश्च हल् त त-
 मवर्धि प्रत्यन्त्यो भवति, तत्र प्रकर्षगतिविज्ञास्यते, साधीयो योऽन्त्य
 इति । कश्च साधीय ? । व्यवसिताना योऽन्त्य । अथवा सापेक्षोऽय
 निर्देश क्रियते । न चान्यत् किञ्चिदपेक्ष्यमस्ति, तेन व्यवसितानेवापे-
 क्षिष्यामहे ।' हेच ते वरील भाष्य होय की ज्याचा शब्दरत्नातील
 वरील पक्वीत निर्देश केला आहे या भाष्यात अशी शका उपस्थित
 केली आहे की, अन्त्य हलाला इत्सज्ञा होते असे 'हलन्त्यम्' या
 सूत्रात सांगितले असल्यामुळे, त्या सूत्राने प्रत्येक हलाला इत्सज्ञा
 होण्याची आपत्ति येते, कारण प्रत्येक हल कोणत्या तरी समुदायाचा
 अन्त्य असतोच पण भाष्यकार म्हणतात की, व्यवसिताच्याच, म्हणजे
 घातु, प्रातिपदिक, प्रत्यय, निपात आगम, व आदेश यांच्याच, अन्त्य
 हलाला इ मज्ञा होते असे म्हटल्याने वरील आपत्ति टळते पण
 शकाकार असे म्हणतो की, तसे म्हटल्यास वरील सूत्राच्या ऐवजी
 'व्यवसितान्त्य हल्' असे भिन्न तन्हेचे सूत्र पठित करावे लागेल
 पण भाष्यकार म्हणतात की, तसे भिन्न सूत्र पठित करण्याची काही
 गरज नाही व जसे मूळ सूत्र पठित केले आहे तसे ते मानल्याने
 देखील इष्टसिद्धि होऊ शकते, कारण अन्त्य हल् इत्सज्ञक होतो असे
 आचार्य पाणिनी सांगत आहेत व प्रत्येक हल् कोणत्या तरी समुदायाचा
 अन्त्य असल्यामुळे, त्या सूत्रातील 'अन्त्य' या पदाचे ग्रहण व्यर्थ ठरू
 पाहते. म्हणून त्या पदाच्या ग्रहणसामर्थ्याने हे बोधित होते की,
 चागला जो अन्त्य त्याचेच त्या सूत्रातील 'अन्त्य' या पदाने ग्रहण
 होते व व्यवसिताच्या शेवटी असणारा जो अन्त्य हल् तो चागला
 अन्त्य होय आणि अशा रीतीने त्या सूत्रातील 'अन्त्य'ग्रहणाच्या
 सामर्थ्याने त्या सूत्रातूनच 'व्यवसितान्त्य हल् इत्' असा अर्थ निष्पन्न
 होतो अथवा त्या सूत्रात अवयववाचक 'अन्त्य' असा सापेक्ष शब्द
 उच्चारला असून कोणत्या समुदायाचा अन्त्य असा अपेक्षित समुदा-
 याचा त्या सूत्राने निर्देश केला असल्यामुळे, ती अपेक्षा-आकांक्षा-पूर्ण

करण्याकरिता आम्ही व्यवसितसज्ञक समुदायाचेच ग्रहण करू असा वरील भाष्याचा भावार्थ आहे. परंतु 'उपदेशोऽजनुनासिक इत्' या पूर्व सूत्रावरील भाष्यात भाष्यकारानी 'उपदेश' या शब्दाची 'करणे घञ्' प्रययाने व्युत्पत्ति करून व त्या शब्दाचा 'उपदिश्यते अनेन' इति उपदेश = शास्त्रम्' असा अर्थ करून त्या सूत्रावर वार्तिककाराने 'उपदेशानजनुनासिक इत्' असे जें वार्तिक पठित केले आहे त्या वार्तिकाचे प्रत्याख्यान केले आहे हे पूर्वी मनोरमंत मांगितलेच आहे व या पूर्व सूत्रातील 'उपदेशे' या शब्दाची 'हलन्त्यम्' या उत्तर सूत्रात अनुवृत्ति होत असल्यामुळे, त्या सूत्रात देखील त्या अनुवृत्त पदाचा 'शास्त्रम्' असा अर्थ होऊ शकतोच आणि 'शाम्भ्रम्' या शब्दाने पाणिनीयशास्त्रोपदिष्ट धातु, प्रत्यय, आगम, आदेश इत्यादिकांचे ग्रहण होऊ शकतेंच आणि त्यामुळे तत्रा साम्भ्रोपदिष्ट धातु, प्रत्यय, आगम, आदेश इत्यादिकांच्या अन्त्य हलाला त्या सूत्राने इत्पज्ञेची प्राप्ति होते व धात्वादिभिन्न इतर समुदायाच्या अन्त्य हलाला इत्पज्ञेची प्राप्ति मुळीच होत नाही. म्हणून त्या सूत्रावरील भाष्यात 'हलन्त्ये सर्वप्रसङ्ग' ही जी शका उपस्थित केली आहे ती वास्तविक उद्भवनाच नाही व अनुपपन्न ठरते, आणि तसेच त्या शकेचे निवारण करण्याकरिता 'मिद्ध तु व्यवसितान्त्यवात्' हे वार्तिक पठित करून जें उत्तर दिले आहे ते देखील सारखेंच अनुपपन्न ठरते. वास्तविक त्या शकेवर भाष्यकारानी असे उत्तर द्यावयास पाहिजे होतें की, पूर्व सूत्रातून 'हलन्त्यम्' या सूत्रात 'उपदेशे' या ज्या शब्दाची अनुवृत्ति होते तो 'उपदेश' शब्द पूर्व सूत्रावरील भाष्यात मांगितल्याप्रमाणे 'करणे घञान्त' असून त्याचा 'शाम्भ्रम्' असा अर्थ होत असल्यामुळे व 'शास्त्र' या शब्दाने पाणिनीयशास्त्रोपदिष्ट धातु, प्रत्यय, आगम, आदेश इत्यादिकांचेच ग्रहण होऊ शकत असल्यामुळे, धात्वादिभिन्न इतर समुदायातील अन्त्य हलाला इत्पज्ञा होण्याची आपत्ति मुळीच येत नाही आणि त्यामुळे 'हलन्त्ये

सर्वप्रसङ्ग ' ही शका अयोग्य ठरते परंतु तसे उत्तर न देता वरील सूत्रातील 'अन्त्य' या पदाच्या सामर्थ्याने व्यवसिताचेच ग्रहण होतें इत्यादि भिन्न तऱ्हेचे त्या सूत्रावरील भाष्यात उत्तर दिले आहे म्हणून त्या सूत्रावरील भाष्यात जी शका उपस्थित केली आहे व तिचे जें उत्तर दिले आहे ती दोन्ही अनुपपन्न न ठरावीं यावरिता हें मानणे आवश्यक आहे की, जरी 'उपदेशनेऽनुनासिक इत्' या पूर्वं सूत्रावर पठित केलेल्या वार्तिकाचे कसे तरी प्रत्याख्यान करण्याकरिता भाष्यकारानी 'उपदेश' या शब्दाची 'करणे घञ्' प्रत्यय करून व्युत्पत्ति केली होती तरी ती त्यांना वास्तविक मान्य व पसत नव्हती याचे उघड कारण हेच आहे की, जेथे इतर कोणतेहि सूत्र प्रवृत्त होत नाही तशाच ठिकाणी अगतिवगतिन्यायानें 'कृत्यन्वृटो बहुलम्' सू. २८४१ या सूत्रातील 'बहुल' ग्रहण-सामर्थ्याने 'करणे' या अर्थामिध्यें घातून 'घञ्' प्रत्यय करता येतो परंतु 'भावे' सू. ३१८४ या सूत्राने 'भावे' या अर्थामिध्यें 'घञ्' प्रत्यय करून 'उपदेश' या शब्दाची शास्त्रशुद्ध व्युत्पत्ति करता येत असल्यामुळे, 'कृत्यन्वृटो बहुलम्' या सूत्रानें 'करणे घञ्' प्रत्यय करणे अनुचित ठरते आणि हे जाणूनच भाष्यकारानी 'हलन्त्यम्' या सूत्रावरील भाष्यात त्या सूत्रातील 'अन्त्य' पदाच्या ग्रहणसामर्थ्याने व्यवसिताचेच ग्रहण होतें इत्यादि म्हटले आहे, म्हणजे अशा भिन्न तऱ्हेने प्रणिपादन केले आहे सारास 'हलन्त्यम्' या सूत्रावरील भाष्य सुसद्गत ठरण्याकरिता हें मानणे आवश्यक आहे की, 'भावे घञ्' प्रत्यय करून 'उपदेश' या शब्दाची व्युत्पत्ति करणे व त्या शब्दाचा 'आद्योच्चारण' असा अर्थ करणे हेंच भाष्यकाराना इष्ट होते आणि अशा रीतीने त्या सूत्रावरील भाष्य, 'उपदेश' या शब्दाचा 'आद्योच्चारण' असा 'भावे घञ्' प्रत्यय करून अर्थ होतो याला, प्रमाण ठरते असा शब्दरत्नकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे. आता 'उपदेश' हा शब्द भावे घञन्तच आहे हें सिद्ध करण्या-

करिता शब्दरत्नकार 'आदेच उपदेशेऽगिति' या सूत्रावरोल भाष्याचे प्रमाण देतात.) आणि 'उद्देशश्च प्रातिपदिकाना नोपदेश' असे जें 'आदेच उपदेशे' ६-१-४५ या सूत्रावरोल भाष्यात म्हटले आहे त्यावरून देखील हेंच सिद्ध होतें की, भाष्यकारानी 'उपदेश' हा शब्द '(करणे घञन्त नमून) भावे घञन्तश्च आहे असे मानले आहे (त्या भाष्यात 'प्रातिपदिकप्रतिषेध' हें वार्तिक पठित करून 'प्रातिपदिकानां प्रतिषेधो वक्तव्य । गोभ्या गोभि, नोभ्या नोभि' असे भाष्यकारानी त्या वार्तिकाचे व्याख्यान केले आहे पुढें भाष्यकार असा प्रश्न करतात की, तें वार्तिक पठित करण्याची गरज आहे काय व त्या प्रश्नाचे उत्तर देताना भाष्यकार म्हणतात - 'न वक्तव्य । घात्वधिकारात्प्रातिपदिकस्याऽप्राप्ति । घात्वधिकारात्प्रातिपदिकस्यात्व न भविष्यति । घातोरिति वदन्ते । वव प्रकृतम् ? । लिटि घातोरनम्यासस्यैति । अद्यापि निवृत्तम् एवमप्यदोष । उपदेश इत्युच्यते, उद्देशश्च प्रातिपदिकाना नोपदेश ।' 'आदेच उपदेशे' सू २३७० हें पष्ठाध्यायातील सूत्र 'घातो' या अधिकारात पठित नाही, कारण तो अधिकार तृतीयाध्यायाच्या अखेरपर्यंतच चालू आहे तसेच 'आदेच उपदेशे' या सूत्रात 'लिटि घातोरनम्यासस्य' या वरेंच पूर्वी असणाऱ्या सूत्रातून 'घातो' हे पद अनुवृत्त करता येत नाही, कारण 'प्यड सम्प्रसारणम्' इत्यादि पूर्वसूत्रात ते पद निवृत्त झाले आहे आणि मण्डूकप्लुतीने अनुवृत्ति करणे हा दोष मानला आहे म्हणून 'आदेच' या सूत्रातील 'एच' या पदानें एजन्त प्रातिपदिकाचे देखील ग्रहण होऊ शकते व त्यामुळे 'गो, नो' इत्यादि एजन्त प्रातिपदिकातून 'भ्याम्, भिस्' इत्यादि शित् नसणारे प्रत्यय केल्यास, एचाचे आत्व होऊन 'गोभ्या गोभि, नोभ्या नोभि' इत्यादि अतिष्ट रूपें होण्याची आपत्ति येते ती आपत्ति टाळण्याकरिता वार्तिककाराने 'प्रातिपदिकप्रतिषेध' हे वार्तिक पठित केले आहे पण भाष्यकार म्हणतात की, ते वार्तिक असण्याची काही गरज

नाही व त्या वातिकाचे प्रत्याख्यान करतेवेळी भाष्यकार 'उद्देशश्च प्रातिपदिकाना नोपदेश' हे कारण देतात या भाष्यपक्तीचा भावार्थ हा आहे की, 'गोपयसोर्यत्' सू १५३८ 'नीवयोधर्म' सू १६४३ इत्यादि सूत्रात 'गो, नी' इत्यादि एजन्त प्रातिपदिकाचा जरी निर्देश केला आहे तरी तो उद्देशरूपाने केला असून उपदेश नव्हे, म्हणजे त्या सूत्रानी घन्प्रत्यय, होण्याचा जो उपदेश केला आहे त्या उपदेशाचे ते शब्द उद्देश्य होत, आणि 'आदेच उपदेशे' या सूत्रात 'उपदेशे' या पदाचे ग्रहण केले असल्यामुळे, ते सूत्र ज्याचा उद्देश्यरूपाने सूत्रात निर्देश केला आहे अशा एजन्त प्रातिपदिकाना लागू शकत नाही या बरोल भाष्यपक्तीचा कथटाने 'अर्थवदिति प्रातिपदिकसज्ञाविधानाल्लब्धसाधिमान प्रत्ययविधानाय परार्था गवादय उपात्ता । येषा तु स्वरूपज्ञानायाऽपूर्वमुच्चारण तेषामेवोपदेशव्यवहार' असा अर्थ केला आहे व त्यावर उद्योतकाराने 'अनिर्जातस्वरूपस्य कार्यार्थस्वरूपज्ञापनार्थमपूर्वोच्चारण ह्युपदेश । गृणं प्रापण चोद्देश ... येषा तु परार्थमुपादानेऽपि तेनैव लक्षणेन स्वरूपसिद्धिरपि तेषामुपदेशत्वमस्त्येवेति भाव' अस म्हटले आहे साराश या बरोल भाष्यपक्तीवरून देखील हच निव्व होत की, भाष्यकारानी 'उपदेश' या शब्दाचा 'आद्योच्चारण' या अर्थामध्येच उपयोग केला आहे व तसा अर्थ 'भावे घञ् प्रत्यय केल्याशिवाय होऊ शकत नसल्यामुळे, 'उपदेश' हा शब्द भावघञन्तच मानणे योग्य असून तो 'करणे' घञन्त मानणे योग्य नाही असा शब्दरत्नकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे)

मनोरमा— यत्तु-धातुसूत्रेत्यादि पठन्ति । यच्च व्याचक्षणे-करण-
 ध्युत्पत्त्या पूर्वार्थोऽज्ञानामुपदेशत्वम्, कर्मण्युत्पत्त्या स्वागमादीनाम् ।
 उणादिलिङ्गानुशासनयोरपि सूत्रत्वात्सिद्धे पृथगुपादानं
 गोवन्नीवर्दन्त्यायेन । एव गगन्नादेव सिद्धे धानोरपीत्यादि ।

अत्रेव घञन्तव्यम्-किमेवामुपदेशसज्ञा, उत योगमात्रम् । नाघ,
 सज्ञाया शास्त्रकारेणनुत्तरे, "असंज्ञात्वाद् घप्रत्ययो न" इति भाष्यो-

कृतेश्च । अस्मदादिकृतसज्ञायाः शास्त्रव्यवस्थापकत्वेऽतिप्रसङ्गाच्च,
 'आमोऽमित्वमदन्तत्यात्' इत्यादिस्वपरप्रत्यविरोधाच्च, न ह्युत्सृष्टा-
 नुबन्धस्यामो न प्रत्ययत्व येन मित्व न भवेत् । किं चैव प्रत्ययविधौ
 पञ्चम्याः षष्ठीप्रकल्पकत्वे सन सप्तेवादेशोऽस्त्वित्याशङ्कघोपदेशा-
 भावादित्सज्ञा न स्यादिति भाष्यकंयटोक्त व्याकुप्येत । किञ्च "न
 धातुलोप" इति सूत्रे "धातुग्रहण किम् ? लृञ् लविता, पूञ् पविता"
 इति भाष्यम्, 'उपदेश एवानुबन्धलोपे कृते ततो धातुसञ्ज्ञा' इत्येवपर-
 कंयटप्रत्ययश्च विरुद्ध्येत । अपि च "ध्वतोरेद्धौ" इति सूत्रे 'लोपश्च'
 इति द्विशकारको निर्देशः, द्वितीय शकार इदिति अलोऽन्त्यसूत्रस्यभाष्य-
 कंयटादिकमपि विरुद्ध्येत । न द्वितीय, योगस्यैव पुरस्कारे परिगणनस्य
 व्ययत्वात्, धात्वादिषु करणव्युत्पत्तिरागमादिषु नेति वंपम्यस्य दुर्लभ-
 पादत्वाच्च । उपदेशताप्रयोजकधातुत्वादिरूपोपाध्यवच्छिन्नसमुदायान्त्य
 हलिदिषयं इति स्वप्रत्यविरोधाच्च । पक्षद्वयेऽपि लिङ्गानुशासनस्य
 प्रकृतानुपयोगात्, लोपश्चेति शकारस्यासग्रहाच्च । "आदेश उपदेशे"
 "उपदेशोऽन्वत" इत्यादावाद्योच्चारणस्यैवोपदेशपदार्थतायाः सर्वसमत्-
 त्वाच्चेति दिक् ॥

(रामचन्द्रकृत प्रक्रियाकीमुदीत 'उपदेशोऽनुनासिक इत्' या
 सूत्रावरोल वृत्तीत 'धातुसूत्रगणाणादिवाचयलिङ्गानुशासनम् । आगम
 प्रत्ययादेशा उपदेशाः प्रकीर्तिता ॥' ही कारिका पठित्त वेली आह
 भट्टोजी दीक्षिताचे गुरु शेषोपनामक कृष्णाचार्य यानी प्रक्रियाकीमुदीवर
 'प्रकाश' नावाची टीका लिहिली आहे व दीक्षित त्या टीकेचा
 उल्लेख पुढील पक्तीत करतात ती टीका दुर्दाने येथे उपलब्ध नाही
 परंतु रामचंद्राचे पौत्र विठ्ठल यानी प्रक्रियाकीमुदीवर 'प्रसाद'
 नावाची जी टीका लिहिली आहे ती येथे उपलब्ध आहे, व वरील
 कारिकेचे व्याख्यान करिताना प्रसादकारानी, 'धातुधातुपाठ । तत्र
 एष वृद्धावित्यादावकारादेरित्सज्ञादि, उपदेशत्वात् । सूत्र सूत्रपाठ ।
 तत्र लण् इत्यादी च तदेव । गणो गणपाठ । तत्र भवतु इत्यादावपि

तदेव । उणादि उणादिपाठ । तत्रापि कजिमृजिभ्या चित् इत्यादी
 सौत्रस्य कज्यादेरिदित्वादि । वाक्य वार्तिकम् । तत्रापि आचारे गल्म-
 क्लीवहोडेभ्यः क्लब् वाच्य इत्यत्र तदर्थानुपक्ताकारस्यैत्मज्ञा । लिङ्गा-
 नुशासन लिङ्गानुशासनप्रतिपादको ग्रन्थ । तत्रापि इदन्तो मृच्च इत्यादी
 तकारादेरित्सज्ञादि । उपदेशकार्यं यथासम्भव ज्ञेयम् । एतेषा द्वन्द्वः ।
 समाहारे एकवचनम् । उपदिश्यन्ते यस्ते इति साधनव्युत्पत्त्या एते
 उपदेशा । आगम अपुजतुनो पुक् इत्यादि । तत्र उकारादेरित्त्वम् ।
 प्रत्यय मनादि । आदेश चक्षिद् म्याञ् इत्यादि । उपदिश्यन्ते इति
 कर्मव्युत्पत्त्या एते उपदेशा । 'असे म्हटले आहे 'उणादिलिङ्गा
 नुशासनयोरपि सूत्रत्वात्सिद्धे पृथगुपादान गोबलीवदन्यायेन । एव
 गणत्वादेव सिद्धे धातोरपि' असे जे मनोरमंत म्हटले आहे ते वरील
 प्रसादटीकेत आढळत नाही ते प्रकाशकाराच्या टीकेत म्हटले आहे
 असे दिसते) 'धातुसूत्रगणोणादि' इत्यादि कारिका पठित करून तिचे
 व्याख्यान करिताना प्रकाशकारानी असे म्हटले आहे की, त्या
 कारिकेच्या पूर्वाघात निर्दिष्ट असलेल्या धातु, सूत्र इत्यादिकांना,
 'उपदेश' या शब्दाची 'करणे' घञ प्रत्यय करून ('उपदिश्यते
 अनेन इत्युपदेश' अशी) व्युत्पत्ति केल्याने 'उपदेश' असे म्हटले जाते,
 व त्या कारिकेच्या उत्तराघात निर्दिष्ट असलेल्या आगम, प्रत्यय
 इत्यादिकांना 'उपदेश' या शब्दाची कर्मणि घञप्रत्यय करून
 ('उपदिश्यते इति उपदेश' अशी) व्युत्पत्ति केल्याने 'उपदेश' असे
 म्हटले जाते उणादि सूत्रपाठ व लिङ्गानुशासनपाठ याचा कारिकेत
 निर्दिष्ट असलेल्या 'सूत्र' या शब्दान अन्तर्भाव होत असून देखील
 त्याचा त्या कारिकेत जो पुन्हा निर्देश केला आहे तो गोबलीवदन्यायाने
 केला आहे त्याचप्रमाणे (ज्यात म्वादि, अदादि दहा गण निर्दिष्ट
 केले आहेत अशा) धातुपाठाचा 'गण' या शब्दान अन्तर्भाव होत
 असून देखील पुन्हा त्याचा वरील कारिकेत जो पृथक् निर्देश केला
 आहे तो देखील वरील न्यायान्वयेच केला आहे (या पक्तीत ज्या

गोबलीवर्दन्यायाया उन्स बेला आहे तो सामान्यविरोधन्याय होय व त्याला ग्राम्हणवशिष्ट्याय असे देगील म्हणता येते. 'गो' हा सामान्य शब्द सर्व प्रकारच्या बैलांला वाचक असून 'बलीवर्द' हा विशेष शब्द, 'एषदादीनि सर्वेनित्यम्' १-२-७२ या सूत्रावरील माध्यांत सांगितल्याप्रमाणे 'उपनिषत्परुस्या याहाय ष वित्रयाय ष ये ते बलीवर्दा' या विशेष प्रकारच्या बैलांचा, यान्त आहे 'गो' या शब्दांत बलीवर्दाचा व तसेच 'ग्राम्हण' या सामान्य शब्दांत ग्राम्हण असणाऱ्या वशिष्टाचा अन्वयच होत असून देगील पुढा बलीवर्द व वशिष्ट या विशेष व्यक्तवाचक शब्दाचा प्रासंग्याने निर्देश करणे हाच सामान्यविरोधन्याय ज्या गोबलीवर्दन्याय किंवा ग्राम्हणवशिष्ट-न्याय होय) प्रकाराकारांनी वर सांगितल्याप्रमाणे जे व्याख्यान केले आहे त्याप्रमाणे त्यांनी हे सांगणे की, वरील कारिणेन निदिष्ट असलेल्या धातु, सूत्र इत्यादिकांना 'उपदेश' ही शब्द मज्ञा आहे काय, म्हणजे लौकिकव्यवहारान ते शब्द 'उपदेश' या मज्ञेने बोधित होताना काय किंवा 'उपदेश' या शब्दाचा जो योग्यअर्थ आहे त्या अर्थान्वये त्यांना 'उपदेश' असे म्हटले जाते ? पहिला पक्ष स्वीकारता येत नाही, कारण त्यांना उपदेश ही मज्ञा आहे व 'उपदेश' हा शब्द सज्ञावाचक आहे असे शास्त्रकारांनी कोठेहि म्हटले नाही, व माध्य-कारांनी 'अमज्ञात्वान् षप्रत्ययो न,' म्हणजे 'उपदेश' हा शब्द सज्ञावाचक नसल्यामुळे 'पुमि सज्ञाया ष प्रायेण' सू ३२९६ या सूत्राने षप्रत्यय करता येत नाही, असे म्हटले आहे (सारांश 'उपदेश' ही मज्ञा नसल्यामुळे वरील कारिणेन निदिष्ट असलेले धातु, सूत्र इत्यादि उपदेशसंज्ञक आहेत असे म्हणता येत नाही) आणि तयार केलेल्या लौकिकमज्ञांनी पाणिनीय शास्त्राची व्यवस्था होवल्यास (व तशा लौकिकसज्ञाचे ठिकाणी पाणिनीय सूत्राची प्रकृति केल्यास) अतिप्रसङ्ग, म्हणजे अतिव्याप्तिच दोष येतो (उदाहरणार्थ एखाद्या मूलाचे रूपनाय असे नाव ठेऊन तो शब्द सज्ञावाचक आहे असे

मानल्यास, 'पूर्वपदात्मज्ञायामग' सू ८५७ या सूत्राने नकाराचे णत्व होण्याची आपत्ति येते पण लौकिकसज्ञावाचक शब्दाना पाणिनीय सूत्रे लागत नसून शास्त्रीय सज्ञावाचक शब्दानाच ती सूत्रे लागू पडतात असे मानले तरच ती आपत्ति टळने साराश पाणिनीय शास्त्रात घातु इत्यादि उपदेशसज्ञक आहेत व 'उपदेश' हा शब्द सज्ञावाचक आहे असे कोठेहि सांगितले नसल्यामुळे व भाष्यकारांनी तो शब्द सज्ञावाचक नाही असे स्पष्ट म्हटले असल्यामुळे त्याला सज्ञावाचक शब्द मानणे अयोग्य आहे असा दीक्षिताच्या म्हणण्याचा आशय आहे) तसेच 'प्रत्यय' हा उपदेशसज्ञक आहे असे मानल्यास, प्रकाशकारांनी 'आमोऽमित्वमदन्तत्वात्' असे जें आपल्या ग्रन्थात पुढे स्वतःच म्हटले आहे त्याशी विरोध येतो 'आम' यातील अकार हा अनुबन्ध नाहीसा झाल्यावर अवशिष्ट राहिलेला 'आम्' प्रत्ययसज्ञक होत नाही व त्यामुळे त्याचा अन्त्य मकार इत्सज्ञक होत नाही असे म्हणता येत नाही ('आमोऽमित्वमदन्तत्वादगुणत्व विदेस्तथा । आस्का-सोराविधानाच्च पररूप कतन्तवत्' ही कारिका 'कास्प्रत्ययादाममन्त्रे लिटि' ३-१-३५ या सूत्रावरील काशिकेत पठित केली आहे व 'आम्' प्रत्यय मित् नाही हे सांगतेवेळी प्रकाशकारांनी त्या कारिकेतील 'आमोऽमित्वमदन्तत्वात्' हें वचन प्रमाण दिले आहे 'आम' हा अकारान्त असल्यामुळे तो मित् नाही असा त्या वचनाचा अर्थ आहे जर 'आम्' हा प्रत्यय मित् मानला, म्हणजे त्या प्रत्ययातील अन्त्य मकार इत्सज्ञक आहे असे मानले तर, 'तस्य लोप' सू ६२ या सूत्राने मकाराचा लोप होऊन 'आ' एवढाच त्या प्रत्ययातील भाग अवशिष्ट राहिल आणि 'कास्प्रत्ययादाम्' सू २३०६ व 'दयायासश्च' सू २३२८ या सूत्रानी लिट्लकारात 'काम्' व 'आम्' या घातूहून 'आम्' प्रत्यय होण्याचे विधान केवळ असल्यामुळे, तो प्रत्यय मित् मानल्यास, 'मिदधोऽन्त्यान्पर' सू ३७ या सूत्रान्वये तो प्रत्यय 'काम्, आम्' यातील 'आ' पुढे होईल व 'का+आ+स्=कास्,

आ+आ+म्=आम्' अर्थात् रूपे होतील व 'आम्' प्रत्ययाचे विधान
 व्यर्थ ठरेल, म्हणजे ते विधान केले अमून देखील न केल्यामारस्येच
 होईल ही आपत्ति टाळण्याकरिताच 'आम' असा अदन्त उपदेश
 मानला आहे व त्यामुळे 'आम्' प्रत्यय मित् ठरत नाही आणि
 म्हणूनच 'इजादेश्च गुस्मत्' सू २२३७ या सूत्रावरील कीमुदीत
 'आमो मकारस्य नोद्यम् । आस्वासाराविधानाज्जापवान्' असे
 दीक्षितानी म्हटले आहे 'आम्' असा उपदेश न मानता 'आम' असा
 उपदेश मानल्याने, 'आम' यातील अन्त्य अकार 'उपदेशोज्जन्-
 नामिक इत्' सू ३ या सूत्राने इत्सज्ञक ठरून व 'तस्य लोप' सू ६२
 या सूत्राने त्याचा लोप होऊन 'आम्' असा प्रत्यय अवशिष्ट राहतो
 व तो उपदेश नमल्यामुळे, त्यातील अन्त्य मकार इत्सज्ञक होत नाही
 व त्या मकाराचा लोप होत नाही आणि असा रीतीने वर
 दाखविलेली आपत्ति टळते आता दीक्षित असे म्हणतात की, जरी
 'आम' असा उपदेश आहे तरी त्यातील अन्त्य अकार हा अनुबन्ध
 वर सांगितल्याप्रमाणे नाहीमा झाल्यावर जो 'आम्' अवशिष्ट राहतो
 तो स्थानिकमात्राने प्रत्ययसज्ञक आहेच, अकार नाहीमा झाल्यामुळे
 'आम्' प्रत्ययसज्ञक ठरत नाही असे मुठ्ठीच म्हणता येत नाही
 त्यामुळे 'प्रत्यय' हा शब्द उपदेशसज्ञक आहे असे मानल्यास, त्या
 'आम्' प्रत्ययातील अन्त्य मकार 'हन्त्यम्' या सूत्राने इत्सज्ञक
 ठरेल व 'आम्' प्रत्यय मित् ठरेल त्यामुळे 'आमोऽमित्त्वमदन्तवान्'
 असे जे प्रकारकारानी स्वतः पुढील ग्रन्थांत म्हटले आहे व प्रत्यय हा
 उपदेश आहे असे जे स्थानी 'धानुसूत्रगणोणादि' या शब्दांचे
 व्याख्यान करिताना पूर्वी म्हटले आहे त्या दोन विधानामध्ये परस्पर
 विरोध येतो हे उघड आहे म्हणून प्रत्यय उपदेशसज्ञक आहे असे
 मानणे उचित नाही असा दीक्षिताच्या म्हणण्याचा आशय आहे
 येथपर्यंत प्रत्यय उपदेशसज्ञक मानता येत नाही हे सिद्ध वरून
 आता दीक्षित पुढील पक्कीत 'आदेश' देखील उपदेशसज्ञक मानता

येत नाही हे सिद्ध करतात) दुसरे असे कीं, प्रकाशकाराचे म्हणणे बरोबर मानले तर, ज्या सूत्रात प्रत्यय होण्याचे विधान केले आहे तशा सूत्रात पञ्चमीविभक्त्यन्त शब्दानंतर उच्चारलेल्या शब्दाला पठघन्त करावे असा ('तस्मादित्युत्तरस्य' सू ४० या परिभाषेचा) अर्थ केल्याने 'सन् सन्नेव आदेशो भविष्यति' असा ('गुप्तिज्विद्भ्यः सन्' सू २३९३ या सूत्राचा) अर्थ होईल अशी शका उपस्थित करून, तसा त्या सूत्राचा अर्थ केला तरी, आदेश हा उपदेश नसल्यामुळे, 'सन्' या आदेशातील अन्य नकाराला इससा होणार नाही असे जें भाष्यकारानी व त्या भाष्यावर टीका करिताना कंय-टानें म्हटले आहे त्याशी (आदेश उपदेश मानल्यास, प्रकाशकारानी जें म्हटले आहे ते) विरुद्ध ठरते ('तस्मादित्युत्तरस्य' १-१-६७ या सूत्रावरील भाष्यात 'यथार्थं वा पष्ठीनिर्देश' हें वार्तिक पठित करून त्या वार्तिकाचे व्याख्यान करिताना भाष्यकारानी असे म्हटले आहे की, 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य' व 'तस्मादित्युत्तरस्य' या सूत्रात 'पष्ठी' या पदाचा निर्देश करण्याची काही गरज नाही, कारण त्या दोन्ही सूत्रात 'पष्ठी स्थानेयोगा' या पूर्वं सूत्रानून 'पष्ठी' हें पद अनुवृत्त केल्याने, 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य पष्ठी, तस्मादिति निर्दिष्टे उत्तरस्य पष्ठी' असा त्या दोन सूत्राचा अर्थ करता येईल पण पुढें भाष्यकार म्हणतात की, तसा त्या सूत्राचा अर्थ केल्यास, ज्या सूत्रात पञ्चमीविभक्त्यन्त शब्दाचा निर्देश करून प्रत्यय होण्याचें विधान केले आहे तेथें पञ्चमीविभक्त्यन्त शब्दापुढें जो शब्द उच्चारला आहे त्याची पष्ठी करावी लागेल उदाहरणार्थ 'गुप्तिज्विद्भ्यः सन्' या सन्प्रत्ययविधायक सूत्रात 'गुप्तिज्विद्भ्यः' असा पञ्चमीनिर्देश असल्यामुळे त्या शब्दापुढील 'सन्' या प्रथमान्त शब्दाची 'सन्' अशी पष्ठी करावी लागेल व 'पष्ठी स्थानेयोगा' सू ३८ या सूत्रावर्यें ती ग्यान्यादेनामदधत्वोधिना पष्ठी मानावी लागेल पण 'सन्' ही तशी पष्ठी मानल्यास, त्या सूत्रात आदेशाचा

निर्देश केला नसल्यामुळे, 'सन्' चे जागी आदेश कसा होणार व कोणता आदेश होणार ? या प्रश्नाचे उत्तर देताना भाष्यकार असे म्हणतात की, वरील सूत्रात कोणताहि आदेश जरी निर्दिष्ट नाही तरी, 'स्थानेऽन्तरतम' सू ३९ या सूत्रान्वये 'सन्' चे जागी 'सन्' असाच अन्तरतम आदेश होईल व 'गुप्तिज्विद्भ्य सन् सन्' असा त्या सूत्राचा अर्थ होईल पण भाष्यकार पुढे असे म्हणतात की, असे करणे शक्य नाही, कारण त्या 'सन्' आदेशातील अन्त्य नकाराला इत्सना होणार नाही याचे कारण हे की, उपदेशातील—आद्योन्वारणातील—अन्त्य हलालाच 'हलन्त्यम्' या सूत्राने इत्सना होणे सांगितले आहे या भाष्यावरून हे स्पष्ट होते की, आदेश हा उपदेश नव्हे आदेश जर उपदेश असता तर, भाष्यकारानी 'नैव शक्यम् । इत्सना न प्रकल्पेत । उपदेश इतीत्सनोच्यते ।' असे त्या भाष्यात म्हटले नसते त्या भाष्यात भाष्यकार म्हणतात—'प्रकल्पकमिति चेत् प्रत्ययविधी खल्वपि पञ्चम्य प्रकल्पिका स्यु । तत्र को दोष ? । गुप्तिज्विद्भ्य सन् । गुप्तिज्विद्भ्य इत्येषा पञ्चमी सन्निति प्रथमाया षष्ठी प्रकल्पयेत्, तस्मादित्युत्तरस्येति । अस्तु । न कश्चिदन्य आदेश प्रतिनिर्दिश्यते, तत्रान्तर्यत मन मन्नेव भविष्यति । नैव शक्यम् । इत्सना न प्रकल्पेत । उपदेश इतीत्सनोच्यते ।' या भाष्यातील 'इत्सना न प्रकल्पेत' या पदाचा 'आदेशस्योपदेशाभावात् तस्यैत्सना न सिध्यति' असा कंयटाने आपल्या वृत्तीत अर्थ केला आहे साराश भाष्यकारानी व कंयटाने आदेश हा उपदेश नव्हे असे स्पष्ट म्हटले असल्यामुळे, आदेश उपदेश आहे हे प्रकाशकाराच म्हणणे भाष्यकंयटविह्व व चूक ठरते असा दीक्षिताच्या म्हणण्याचा आशय आहे आता घातु देखील उपदेश मानता येत नाही हे दीक्षित पुढील पक्तीत सांगतात) आणखी असे की, 'न घातुलोप आर्षघातुके' १-१-४ या सूत्रावगील भाष्यात 'घातुप्रहण किम् ? लृञ् लपिता, पूञ् पविता' अस म्हटले आहे, म्हणजे त्या सूत्रात 'घातु' या पदाचे ग्रहण अशाकरिता केले

आहे की, 'लृञ् लविता लवितुम्, पूञ् पविता पवितुम्' या स्वर्णी 'सावंधानुकार्धघातुकयो' सू २१६८ या सूत्राने होणाच्या गुणाचा निषेध न व्हावा, व त्या भाष्याच्या वृत्तीत कैयटानें असे म्हटले आहे की, उच्चारणकालीच अनुबन्धाचा लोप केल्यानंतर अवशिष्ट राहिलेल्या भागाला घातुसज्ञा होणे घातु उपदेश मानल्यास, वरील भाष्याशी व कैयटोक्तीशी विरोध येतो (घातुपाठान 'लृञ् छेदने, पूञ् पवने' असा निर्देश आहे 'लृञ्, पूञ्' हे घातु नसून उपदेश आहेत या उपदेशातील 'ञ्' या अल्प हलाला 'हलन्त्यम्' या सूत्राने इत्मज्ञा होऊन 'तस्य लोप' सू ६० या सूत्राने त्या इत्सज्ञक अकाराचा लोप केल्यावर, अवशिष्ट राहिलेल्या 'लृ, पू' यांना घातुसज्ञा होते, कारण 'मृचादयो घातव' सू १८ या सूत्रानें घातुपाठान निर्दिष्ट असलेल्या क्रियावाचक भ्वादि शब्दाना घातुसज्ञा होणे सांगितले असल्यामुळे व 'लृञ्, पूञ्' हे क्रियावाचक नसून 'लृ, पू' हे क्रियावाचक असल्यामुळे, त्यांनाच घातुसज्ञा होते 'लृञ्, पूञ्' हे क्रियावाचक नाहीत असे जें नुक्तेच वर म्हटले आहे त्याचे कारण हें की, 'लृनानि, पुनानि' इत्यादि न्पान अकार बाळगून नाहीत यावस्तु हें स्पष्ट होते की, घातु हे उपदेश नव्हत व घातुपाठान निर्दिष्ट असलेल्या उपदेशातून इत्सज्ञक अनुबन्धाचा 'तस्य लोप' या सूत्राने लोप केल्यावर अवशिष्ट राहिलेल्या क्रियावाचक भागाला घातुसज्ञा होणे त्या सूत्रावरील भाष्याच्या वृत्तीत कैयटानें 'अनुबन्धो न धात्वैवदेशो, यस्मादुपदेश एवेमज्ञा । प्रयोगेतु लृगब्द एव घातुसज्ञा । केवलमसौ जित्कार्यं लभते । लृगन्दस्यैव हि क्रियावाचिन्वमिति तस्यैव घातुसज्ञा युक्ता ।' असे म्हटले आहे सारास वरील भाष्यावस्तु व कैयटवृत्तीवस्तु घातु उपदेश नव्हत हें स्पष्ट होत असल्यामुळे, प्रकाशकारानी घातु उपदेश होत असे जें म्हटले आहे तें भाष्यकैयटविस्तु व चूक ठरनें असा दीशनाच्या म्हणण्याचा आशय आहे आता मनोरमैत ज्या भाष्याचा उल्लेख केला आहे तें भाष्य

वास्तविक असे आहे—‘धातुग्रहण किमर्थम् ? । इह मा भूत् । लृष् लविता लवितुम् । पूञ् पविता पवितुम् ।’ व त्या भाष्याचा भावार्थ हा आहे की, ‘न घातुलोपे’ या सूत्रात ‘धातु’ या पदाचे ग्रहण न वरिता ‘न लोपे आर्धधातुके’ असे सूत्र पठित केले असते तर त्या सूत्राचा असा अर्थ झाला असता की, लोप झाला असता, आर्धधातुक प्रत्ययाच्या निमित्तामुळे होणारा गुण विधा वृद्धि करू नये व त्यामुळे ‘लृष्, पूञ्’ या स्थली अकारानुबन्धाचा लोप झाला असल्यामुळे ‘लृ, पू’ या धातूहून ‘तृच्,’ किंवा ‘तुमुन्’ हा आर्धधातुक प्रत्यय केला असता, त्या धातूतील अन्य अकाराचा गुण न होण्याची आपत्ति आली असती व ‘लविता लवितुम्, पविता पवितुम्’ अशी इष्ट रूपे सिद्ध होऊ शकली नसती पण त्या सूत्रात ‘धातु’ या पदाचे ग्रहण केले असल्यामुळे व ‘लृष्, पूञ्’ हा अकारानुबन्धघटित समुदाय धातु नमून उपदेश असल्यामुळे आणि त्या समुदायातील ज्या अकाराचा लोप होतो तो धातूचा अवयव नसल्यामुळे, ‘न घातुलोपे’ या सूत्राने होणारा गुणनिषेध प्रवृत्त होत नाही व गुण आणि आदेश होऊन इष्ट रूपाची सिद्धि होते येथपर्यंत ‘धातुसूत्रगणोणादि’ या कारिकेत निर्दिष्ट असलेले धातु इत्यादि उपदेशसज्ञक आहेत असे जे विधान केले आहे ते विधान प्रत्यय, आदेश व धातु यांच्या विषयात चूक ठरते हे सिद्ध करून आता ती कारिका दोषयुक्त आहे, म्हणजे जे उपदेश आहेत त्याचा उपदेशसज्ञकशब्दाचे परिगणन करणाऱ्या त्या कारिकेत निर्देश केला नसून, जे धातु, प्रत्यय व आदेश उपदेशसज्ञक नाहीत त्याचा त्या कारिकेत निर्देश केला आहे व अशा रीतीने ती कारिका न्यूनातिरिक्तदोषयुक्त आहे, हे सिद्ध करण्याकरिता दीक्षित पुढील पक्ति लिहितात) आणखी असे की, (‘धातुसूत्रगणोणादि’ या कारिकेत निर्दिष्ट असलेले धातु इत्यादि एवढेच उपदेशसज्ञक होत असे मानल्यास,) ‘ध्वसोरेद्धौ अभ्यासलोपश्च’ सू २४७१ या सूत्रात द्विशकारक निर्देश आहे असे मानावे’

व द्वितीय शकार इत् समजावा असे जें 'अलोऽन्त्यात्पूर्वं उपधा' १-१-६५ या सूत्रावरील भाष्यात भाष्यकारानी म्हटले आहे व त्या भाष्याच्या वृत्तीत कंयटानें जें म्हटले आहे त्याशी विरोध येतो ('अलोऽन्त्यात्पूर्वं उपधा' १-१-६५ या उपधासज्ञाविधायक सूत्रावरील भाष्यात 'नानर्थकेऽलोऽन्त्यविधिरनभ्यासविकारे'—परि १०५—ही परिभाषा भाष्यकारानी पठित केली आहे त्या परिभाषेचा अर्थ हा आहे की, जेथें सूत्रात अनर्थक वर्णसमूहाचे जागी आदेश होणे सांगितले आहे तेथें 'अलोऽन्त्यस्य' सू ४२ हें सूत्र लागू पडत नाही, पण जेथें अभ्यासविकाररूप कार्य होणे सांगितले आहे तेथें अनर्थकाचे जागी आदेश होणे सांगितले असले तरी 'अलोऽन्त्यस्य' हें सूत्र लागू पडते या परिभाषेचे प्रयोजन सांगताना भाष्यकार म्हणतात—'ध्वसोरेढावभ्यासलोपश्च इत्यन्यस्य प्राप्नोति । अनर्थकेऽलोऽन्त्यविधिर्नैति न दोषो भवति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । पुनर्लोपवचनसामर्थ्यात्सर्वस्य भविष्यति । अथवा शिल्लोपं करिष्यते, स शित्सर्वस्येति सर्वदेशो भविष्यति । स तर्हि शकार कर्तव्य । न कर्तव्य । क्थिते न्यास एव । द्विशकारका निर्देश । ध्वसोरेढावभ्यासलोपश्चैति ।' या भाष्याचा भावार्थ हा आहे की, 'ध्वसोरेढावभ्यासलोपश्च' या सूत्राने घुमज्ञक 'दा' व 'धा' या घातूपुढें व तसेच 'अस्' घातूपुढें 'हि' प्रत्यय आला असता घातूतील अकाराचे किंवा आकाराचे जागी एकार करावा व अभ्यासाचा लोप करावा अस सांगितले असल्यामुळे, 'दादा + हि = ददा + हि = ददे + हि' अशा स्थितीत 'द' या अभ्यासाचे ठिकाणी 'अलोऽन्त्यस्य' हे सूत्र प्रवृत्त केल्यास, 'द' या अभ्यासातील केवळ अन्त्य अकाराचा लोप होण्याची व 'देहि' अस अनिष्ट रूप होण्याची आपत्ति येते परंतु 'नानर्थकेऽलोऽन्त्यविधि' ही परिभाषा असल्यामुळे व 'द' हा अभ्यास अनर्थक-अर्थरहित—असल्यामुळे, 'अलोऽन्त्यस्य' हे सूत्र वरील उदाहरणांत प्रवृत्त होत नाही व वर दाखविलेली आपत्ति टळते आणि अशा रीतीने ती

परिभाषा सप्रयोत्रनव व चरितार्थं ठरते षण् पुठें भाष्यकार असे म्हणतात की, ही परिभाषा न मानतां देगील वरील उदाहरणात 'द' या सपूर्ण अभ्यासाचा लोप करता येतो; कारण 'ध्वसोरेत्' या सूत्रात 'लोपो यि' या पूर्व सूत्रातून 'लोप' या शब्दाची अनुवृत्ति करता येत असून देगील पुन्हा 'अभ्यामलोप' या शब्दाची 'लोप' हा शब्द उच्चारला असल्यामुळे, त्या उच्चारणगामय्यमुळे सपूर्ण अभ्यासाचा लोप करता येतो. अथवा 'लोप' हा शब्द शिन् वेल्यास, म्हणजे त्याज् इत्सञ्जक शकार जोडल्यास, 'अनेकार्शित्सञ्जक्य' सू ४५ या सूत्रान्वये सपूर्ण अभ्यासाचे ठिकाणी लोपरूप आदेश होऊ शकतो. म्हणजे सपूर्ण अभ्यासाचा लोप होऊ शकतो एवढेच की 'ध्वसोरेदावभ्यामलोपशश्च' अशा प्रकारचेच सूत्र पाणिनीने उच्चारण आहे असे समजावे व तसे मानल्यास, वरील परिभाषा न मानता देगील, सपूर्ण अभ्यासाचा लोप होऊन 'देहि, घेहि' इत्यादि इष्ट रूपे मिळू शकतात. भाष्यकारांनी हा जो इत्सञ्जक शकार जोडला आहे तो वरील कारिकेन निर्दिष्ट असलेल्या 'धातु' इत्यादि-वाच्या अर्त्ती जोडला असून 'लोप' या प्रथमान्त पदाच्या अर्त्ती जोडला आहे वरील कारिका वरील मानल्यास, त्या कारिकेत 'पद' या शब्दाचा निर्देश केला नसल्यामुळे तो शकार इत्सञ्जक होऊ शकणार नाही. षण् भाष्यकारांनी तो शकार इत्सञ्जक मानला असल्यामुळे हे स्पष्ट होते की, वरील कारिकेन केलेले परिगणन चुक असून न्यून-अपुरे-देगील आहे. वरील भाष्यातील 'द्विग्वारको निर्देश' या पदाचे व्याख्यान करिताना कथिताने 'लोपशब्दान् कृदन्तात्सजिनाऽर्थेनाऽर्थवत्त्वाद्धिमक्तौ वृत्ताया शकार-प्रतिनिर्दिश्यते । तस्य चेतसजाया मत्या सबदिशो लोपो भवति । उन्तलोपदेशे एव प्रवर्तते । तत्कार्यं तु प्रयोग इत्येष सिद्धान्तः ।' असे म्हटले आहे. दीक्षित म्हणतात की, वरील कारिकेन ज्या धातु इत्यादिकाचा निर्देश केला आहे त्याच्यापैकी कोणाच्याहि वक्षेंत 'लोप' हा शब्द येत असून

'अदर्शन लोप' सू ५३ या सूत्रान्वये सज्ञावाचक असणान्या 'लोप' या प्रातिपदिकाच्या प्रथमैकवचनाच्या 'लोप' या रूपाला माष्यकारानी इत्सज्ञक शकार जोडला असल्यामुळे, कारिकतील परिगणन वरील माष्याच्या व कैयटोक्तीच्या विरुद्ध ठरते येथपर्यंत प्रथम पक्षाचे, म्हणजे 'पडकज' हा शब्द भाषेत कमल या अर्थान्वये जसा रूढ आहे त्याचप्रमाणे कारिकेत निर्दिष्ट असलेल्या धातु इत्यादि अर्थामध्य 'उपदेश' हा शब्द लौकिक व्यवहारात रूढ आहे या पक्षाचे, खण्डन करून, आता दीक्षित पुढील पक्कीत द्वितीय पक्षाचे—'उपदेश' हा शब्द पडकज इत्यादि शब्दासारखा योगरूढ अर्थाचा वाचक नसून, प्रकृतीला प्रत्यय लावल्याने जो अर्थ निष्पन्न होतो तशा यौगिक अर्थाचा, 'पाठक' इत्यादि शब्दासारखा, वाचक आहे या पक्षाचे—खण्डन करितात) 'उपदेश' हा शब्द रूढ अर्थाचा वाचक नसून केवळ यौगिक अर्थाचा वाचक आहे हा द्वितीय पक्ष मानल्यास, कारिकेत केलेले परिगणन व्यर्थ ठरते ('उपदेश' ही रूढ सज्ञा लौकिक व्यवहारात अमुकानाच लागू पडते व ती इतराना मुळीच लागू पडत नाही असे मानल तरच, कोणाला ती सज्ञा लागू पडते याचे ज्ञान होण्याकरिता परिगणन आवश्यक ठरते पण जर 'उपदेश' हा शब्द केवळ यौगिक अर्थाचा वाचक मानला तर, जे त्या अर्थाच्या वक्षेत येतात त्यांना 'उपदेश' म्हणता येईल मग परिगणन करण्याची गरज काय असा दीक्षिताच्या म्हणण्याचा आशय आहे 'उपदेश' या शब्दाचा केवळ यौगिक अर्थ स्वीकारल्यास, कारिकेच्या पूर्वाधाने निर्दिष्ट असलेल्या) 'धातु' इत्यादिकाना 'उपदेश' हा शब्द लागू पडण्याकरिता ('उपदिश्यते अनेन इति उपदेश' अशी) 'करण घञ्' प्रत्यय करून 'उपदेश' या शब्दाची व्युत्पत्ति करणे (व कारिकेच्या उत्तरार्धात निर्दिष्ट असलेल्या) 'आगम' इत्यादिकाना तो शब्द लागू पडण्याकरिता तशी 'करणे घञ्' प्रत्यय करून 'उपदेश' या शब्दाची व्युत्पत्ति न करणे (व 'कर्मणि घञ्'

प्रत्यय कम्न 'उपदिश्यते इति उपदेश' अन्ती ह्या शब्दाची भिन्न तऱ्हेने व्युत्पत्ति करणे) या वीषम्याची उपपत्ति नावणे अशक्य आहे (कारण 'उपदेश' हा शब्द केवळ यौगिक अर्थाचा वाचक आहे असे मानल्यास, 'सकृदुच्चरित शब्द सकृदेवार्थं गमयति' या न्यायान्वये त्या शब्दाची एकच तऱ्हेने व्युत्पत्ति कम्न एकच अर्थ करणे योग्य आहे व भिन्न भिन्न तऱ्हेने व्युत्पत्ति करून भिन्न भिन्न अर्थ करणे हे बरील न्यायाच्या विरुद्ध आहे असा दीर्घानाच्या म्हणण्याचा आशय आहे) आपलो अस की, द्वितीय यौगिक पक्ष मानल्यास, प्रकाशकाराणी ('हलन्त्यम्' या सूत्राचे व्याख्यान करिताना) 'उपदेशनाप्रयोजक-घातुन्वादिदधोपाध्यवच्छिन्नसमुदायान्य हृदिदित्यर्थ' अस जें स्वतः म्हटले आहे त्याची विरोध येतो (या पक्षाचा अर्थ असा आहे की, उपदेशनेचे प्रयोजक—'उपदेश' हा शब्द लागू पडण्यास आवश्यक असणारे—घातुन्व इत्यादि जे धर्म त्या धर्मांनी अवच्छिन्न—युक्त-असलेल्या समुदायातील अन्य हल् इत्सन्नक होतो असा 'हलन्त्यम्' या सूत्राचा अर्थ समजावा 'उपदेश' हा शब्द पडकज इत्यादि शब्दासारखा लौकिक व्यवहारात रूढ असलेल्या अर्थाचा वाचक आहे हा प्रथम पक्ष स्वीकारल्यासच, प्रकाशकाराणी केलेले बरील व्याख्यान उपपन्न ठरते पण 'उपदेश' हा शब्द 'पाठक' इत्यादि शब्दासारखा केवळ यौगिक अर्थाचा वाचक आहे असा द्वितीय पक्ष मानल्यास, ते व्याख्यान मुळीच उपपन्न ठरत नाही, कारण या द्वितीय पक्षात ज्यांना 'उपदेश' हा यौगिक शब्द लागू पडतो त्यांना 'उपदेश' मानना येई अच ते घातुन्वादिधर्मविशिष्ट समुदायच असले पाहिजेत असे मानण्याची गरज काय ? तसे मानणे हे प्रथम पक्षाचाच पुरस्कार करणे असून द्वितीय पक्षाच्या विरुद्ध आहे म्हणून प्रकाशकाराणी 'हलन्त्यम्' या सूत्राचे व्याख्यान करिताना वर सांगितल्याप्रमाणे जें म्हटले आहे ह्या व्याख्यानान्वये द्वितीय पक्ष मुळीच स्वीकारता येत नाही व प्रथम पक्षच स्वीकारता येतो असा

दीक्षिताच्या म्हणण्याचा आशय आहे तो प्रथम पक्ष कसा दोषयुक्त आहे हे दीक्षितानी वर सांगितलेच आहे या पक्तीचे अधिक विवरण शब्दरत्नात करण्यात येईल) आणखी असे की, वरील दोन पक्षांपैकी कोणताहि पक्ष स्वीकारला तरी (कारिकेत पठित असलेला) 'लिङ्गानुशासन' हा शब्द प्रकृत विषयामध्ये निरूपयोगी ठरतो. (कारण लिङ्गानुशासन पाठात इत्सज्ञा करण्याचा प्रसंगच उपस्थित होत नाही त्या पाठात प्रत्ययादिकाचा अनुवाद करूनच तसे प्रत्ययान्त शब्द कोणत्या लिङ्गाचे समजावे वगैरे सांगितले आहे) आणखी असे की, वरील दोन पक्षातून कोणताहि पक्ष मानला तरी, 'लोपश्च' या स्थली जो शकार प्रश्लिष्ट केला आहे त्याचा संग्रह होऊ शकत नाही म्हणजे त्या शकाराला इत्सज्ञा होऊ शकत नाही (पहिल्या योगरूढ पक्ष स्वीकारला तर, कारिकेत सुवन्ताचे परिगणन केले नसल्यामुळे, 'लोप' या सुवन्ताला जोडलेल्या शकाराला इत्सज्ञा होऊ शकत नाही द्वितीय पक्षात देखील शकार का इत्सज्ञक होऊ शकत नाही याचे कारण 'न ह्यनेन किञ्चिदुपदिश्यते' असे शब्दरत्नात दिले आहे व त्याच विवेचन शब्दरत्नात करण्यात येईल परंतु 'उपदेश' हा शब्द भावधञन्त मानून त्याचा 'आद्योच्चारण' असा अर्थ केल्याने 'लोपश्च' या आद्योच्चारणातील अन्त्य शकाराला 'हलन्त्यम्' या सूत्रान्वये इत्सज्ञा होण्यात काहीच अडचण येत नाही) तसेच 'आदेश उपदेशो' सू २३७०, 'उपदेशोऽवत' सू २२९५ ('एकाच उपदेशोऽनुदात्तात्' सू २२४६) इत्यादि सूत्रात निर्दिष्ट असलेल्या 'उपदेश' या शब्दाचा अर्थ 'आद्योच्चारण' च आहे असे सर्वांना ममत असल्यामुळे, ('उपदेशोऽननुनासिक इत' सू ३ या सूत्रात निर्दिष्ट असलेल्या) 'उपदेश' या शब्दाचा ('भावे' या सूत्राने सिद्धावस्थापन-त्रिया या अर्थामध्ये घञ् प्रथम वरून) आद्योच्चारण असाच अर्थ करणे योग्य आहे (व भिन्न भिन्न सूत्राने निर्दिष्ट असलेल्या त्या शब्दाचा 'आद्योच्चारण' असा एकच तऱ्हेने सर्वत्र अर्थ करणे सममत असता, तसाच अर्थ सर्वत्र करणे योग्य असून भिन्न भिन्न रीतीने अर्थ करणे योग्य नाही)

शब्दरत्न-घातुसूत्रेत्यादीति । “घातु सूत्रगणोणादिवाक्य-
लिङ्गानुशासनम् । आगमप्रत्ययादेशा उपदेशा प्रकीर्तिता”
इतीत्यर्थः । उपदेशत्वामिति । उपदेशशब्दव्यवहार
इत्यर्थः । घातोरपीति । प्रत्ययेभ्य उणादेरपीयपिशब्दार्थः ।
वाक्यशब्देन वार्तिकम् । शीङ्, लण्, चोरट्, उण्, आचारेऽवगल्भ,
घुट्, अण्, अनाईत्युदाहरणानि । उपदेशसञ्ज्ञेति । उपदेशसङ्घ-
योगल्लभेऽपि भावः । ननु सञ्ज्ञाशब्देन व्यवहार एवाभिमतोज्ज
आह-आम इत्यादि । न चाकारोच्चारण व्ययम्, तेनास्मत्पञ्चतापन-
स्यैवोचित्यादिति भावः । आदिना यकारादी चञ्चञ्चणपावित्यादिसग्रहः ।
उपदेशाभावादिनि । आदेशस्योपदेशाभावादित्यर्थः । ततो घातुसञ्ज्ञेति ।
लूशब्द एव घातुसञ्ज्ञकः, केवलमसौ त्रिकार्यं लभन इति भावः ।
नन्वत्र सूत्रसाहचर्याद्धात्वागमप्रत्ययादिशब्देन तद्गोपकपाणिन्मादि-
पठितानुपूर्वाकारणं ग्रहणम्, तेषां घात्वादिव्यवहारस्तु भाविसञ्ज्ञा-
विषयघटितत्वेन ‘घातुपाठ’ इत्यादिव्यवहारवदिति चेन्न, आद्योच्चारण-
विषयाणामित्येव सिद्धे एतस्यानुपयोगान् । इत एव वाऽरुचेराह-अपि चेति ।

अलोऽन्त्यसूत्रेति । उपघातञ्ज्ञासूत्रेत्यर्थः । विरुद्ध्येतेति । तत्र
हि ‘लोपश्’ इति भिन्न पदम् ‘श्’ इति च । पूर्वस्य श्चुत्वेन श् ।
असन्देहाय अल्परसयोगादित्वेऽपि “स्वी” इत्यस्य न प्रवृत्तिः,
“शला जश्” इत्यादौ जश्त्वस्येव । शकारस्य घात्वाद्यन्तत्वान्नायः
स्पष्ट एवेति भावः ।

मनोरमैतील ‘घातुसूत्रेयादि पठन्ति’ या पक्तीनाल ‘जति’
या शब्दाचा ‘घातुसूत्रगणोणादिवाक्यलिङ्गानुशासनम् । आगमप्रत्यया-
देशा उपदेशा प्रकीर्तिता ॥’ ही कारिका अमा अर्थ आह
‘पूर्वाधोपात्तानामुपदेशत्वम्’ या मनोरमच्या पक्तीतील ‘उपदेशत्वम्’
या पदाचा ‘उपदेशशब्दव्यवहार’-‘उपदेश’ हा शब्द लौकिक
व्यवहारात कारिकेच्या पूर्वार्थात निर्दिष्ट अमनेल्या घातु इत्यादिकाता
स्वीने लागू पडतो-अमा अर्थ आह मनोरमैतील ‘घातोरपि’ यातील

‘अपि’ शब्दाचा असा अर्थ आहे की, कारिकेत निर्दिष्ट असलेल्या ‘प्रत्यय’ या शब्दाचे उणादि प्रत्ययाचे देखील ग्रहण होऊ शकते (परंतु त्याचे कारिकेत जें पृथक् ग्रहण केले आहे ते गोवलीवर्दन्यायाने केले आहे) कारिकेतील ‘वाक्य’ या शब्दाचा (‘सुप्तिष्ठन्तचयो वाक्यम्’ असा जो प्रसिद्ध अर्थ आहे तो अर्थ नसून) ‘वार्तिक’ असा अर्थ आहे ‘शीङ्, लण्, चोरट्, उण्, आचारेऽवगल्भ, धुट्, अण्, अनङ्’ ही (कारिकेत निर्दिष्ट असलेल्या धातु इत्यादिकाची अनुक्रमे) उदाहरणे होत (‘शीङ् स्वप्ने’ हे धातूचे उदाहरण आहे धातुपाठातील अदादिगणांत ‘शीङ्’ असा उपदेश असल्यामुळे, त्यातील अन्त्य डकाराला ‘हलन्त्यम्’ या सूत्राने इत्सज्ञा होते व ‘अनुदात्तश्चि आत्मनेपदम्’ सू २१५७ या सूत्रान्वये ‘शी’ धातूला आत्मनेपदी प्रत्यय होतात ‘लण्’ हे सूत्राचे उदाहरण असून ते सहावे शिवसूत्र आहे व त्यामुळे ‘हलन्त्यम्’ या सूत्रान्वये ‘लण्’ यातील अन्त्य णकाराला इत्सज्ञा होते व तो णकार इत्सज्ञक असल्यामुळे, ‘आदिरन्त्येन सहेता’ या सूत्रान्वय ‘अण् इण्’ हे प्रत्याहार सिद्ध होतात ‘चोरट्’ हे गणाचे उदाहरण आहे, हा शब्द पचादिगणांत उपदेशरूपाने पठित असल्यामुळे त्या शब्दातील अन्त्य डकाराला ‘हलन्त्यम्’ या सूत्राने इत्सज्ञा होते व त्यामुळे ‘टिडढाणञ्’ सू ४७० या सूत्रान्वय ‘चोर’ या प्रातिपदिकाला ‘शीप्’ प्रत्यय होऊन ‘चोरी’ असे स्त्रीलिङ्गाचे रूप होते ‘उण्’ हे उणादीचे उदाहरण आहे व ‘कृवापाजिमिस्वदिसाध्यशूभ्य उण्’ या प्रथम उणादि सूत्रात ‘उण्’ असा उपदेश असल्यामुळे त्या ‘उण्’ मधील अन्त्य णकार ‘हलन्त्यम्’ या सूत्राने इत्सज्ञक होतो व त्यामुळे ‘अत उपधाया सू २२८२ या सूत्रान्वय उपधेतील अकाराची वृद्धि होऊन व ‘अचो जिणति’ सू २५४ या सूत्राने अच् इक्ची वृद्धि होऊन ‘वाह जायु मायु वाश्’ इत्यादि रूपे सिद्ध होतात ‘आचारेऽवगल्भ’ हे वार्तिकाचे उदाहरण आहे व ‘आचारेऽवगल्भवलीवहोडेभ्य क्किवा’ असे ते

संपूर्ण वार्तिक समूह सं २६६५ या सूत्रावरील कौमुदीत पठित आहे या वार्तिकान 'अवगल्भ, क्लीब, होइ' असा उपदेशरूपाने निर्देश केला असल्यामुळे, त्या तीन्ही शब्दांनील अन्य अनुदात्त अनुनासिक अकार 'उपदेशोऽनुनासिक इत्' सू ३ या सूत्राने इन्मजक होतो व 'अनुदात्तहित आत्मनेपदम्' सू २१५७ या सूत्रान्वये त्या तीन शब्दाहून आत्मनेपदाचे प्रत्यय होऊन 'अवगल्भते, क्लीबते, होइते' इत्यादि रूपे मिळू शकतात 'घुट्' हे आगमाचे उदाहरण आहे आणि 'ठ मि घुट्' सू १३१ इत्यादि सूत्रान 'घुट्' असा आगमाचा उपदेश केला असल्यामुळे, त्यातील अन्य टकार 'ह्रन्त्यम्' या सूत्राने इत्सजा होतो व 'आद्यन्तो ट्वितो' सू ३६ या सूत्रान्वये तो आगम सूत्रनिर्दिष्ट मकार इत्यादिकाचा आद्यव्यय होतो 'अण्' हे प्रथयाचे उदाहरण आहे व 'प्रादीन्यतोऽण्, अद्वयत्यादिभ्यश्च' सू १०७३, १०७४ इत्यादि सूत्रान तो प्रथय उपदेशरूपाने पठित असल्यामुळे, त्यातील अन्य शकाराला 'ह्रन्त्यम्' या सूत्राने इत्सजा होते आणि असा रीतीने तो प्रथय णिन् ठरून असल्यामुळे ज्याहून तो प्रत्यय होतो त्यातील अन्य इक्ची व उपरोक्तील अकाराची 'अचो ङ्घिति' व 'अन उपधाया' या सूत्रान्वये वृद्धि होते 'अनइ' हे आदेशाचे उदाहरण आहे व तसा आदेश 'अनइ सो' सू २४८ इत्यादि सूत्राव उपदेशरूपाने पठित असल्यामुळे, त्यातील अन्य टकार 'ह्रन्त्यम्' या सूत्राने इन्मजक होता आणि तो आदेश अनेकाल् समूह देखील ज्याला तो शीणे सांगितले आहे त्याच्या अन्य वर्गाचे जागी 'डिब्ब' सू ४३ या सूत्रान्वये ता हातो वर जीं उदाहरणे दिली आहेत त्यात लिट्गानुशासनाचे उदाहरण दिले नाही त्याचे कारण हेच की, लिट्गानुशासनपाठाल इत्सजा होत नाही व कारिणत लिट्गानुशासन' हा शब्द व्यर्थ घातला आहे हे पूर्वी मनीषनेत सांगितलेच आहे उपदेशविषयोभूत शब्दाना जे इन्मजक अनुवन्ध सावते जात असतात ते निरर्थक समूह सप्रयोजक असतात हे

ध्यानात यावे याकरिता वरील उदाहरणातील प्रत्येक अनुबन्धाचे प्रयोजन वर मागितले आहे) मनोरमंतील 'किमेषामुपदेशसज्ञा' याचा अर्थ हा आहे की, कारिकेत निर्दिष्ट असलेल्या 'घातुसूत्र' इत्यादिकाचे ठिकाणी 'उपदेश' हा शब्द योगरूढ आहे काय, म्हणजे 'उपदेश' या शब्दाचा लौकिक व्यवहारात 'घातुसूत्र इत्यादि' रूढ अर्थ आहे काय व 'उपदेश' या रूढ शब्दाने ते बोधित होतात काय? (साराश जरी चिखलात उत्पन्न होणाऱ्या सर्व वस्तूना पद्धत असे म्हणता येते तरी तो शब्द 'कमल' या अर्थामध्येच जगा भाषेत रूढ आहे तसाच 'उपदेश' हा शब्द 'घातुसूत्रगणोणादि' या कारिकेत निर्दिष्ट असलेल्या घातुसूत्र इत्यादिकाचा लौकिक व्यवहारात रूढीने बोधक आहे काय असे मनोरमंतील 'किमेषामुपदेशसज्ञा' या पहिल्या प्रश्नात विचारले आहे आता येथे असे म्हणता येऊ शकते की, प्रक्रियाकौमुदीकारानी 'घातुसूत्रगणोणादि' ही जी कारिका पठित केली आहे ती अशाच आशयाने पठित केली आहे की, लौकिक व्यवहारात 'उपदेश' हा शब्द रूढीने त्या कारिकेत निर्दिष्ट असलेल्या घातुसूत्र इत्यादिकाचा बोधक आहे व म्हणून 'किमेषामुपदेशसज्ञा उत योगमात्रम्' असा जो मनोरमंत विकल्पप्रदर्शक प्रश्न केला आहे तो अनुचित ठरतो परंतु प्रकाशकारानी त्या कारिकेचे व्याख्यान करिताना 'उपदेश' या शब्दाची एकदा 'करणे घञ्' प्रत्यय करून व पुन्हा 'कर्णणि घञ्' प्रत्यय करून व्युत्पत्ति केली असल्यामुळे असे दिसून येते की, त्यांनी बहुधा योगाचाच पुरस्कार केला आहे, म्हणजे 'उपदेश' हा शब्द त्यांनी रूढ न मानता केवळ यौगिक मानला आहे म्हणून दीक्षित प्रकाशकाराना असा प्रश्न करितात की तुम्ही जे योगार्थाचे वर्णन केले आहे ते प्रक्रियाकौमुदीकाराच्या मताला अनुसरून 'उपदेश' हा शब्द रूढ आहे या आशयाने केले आहे किंवा तो केवळ यौगिक शब्द आहे या आशयाने केले आहे आणि अशा रीतीने तो विकल्पप्रदर्शक प्रश्न

उपपन्न ठरतो भावप्रकाशकारांनी न्या विकल्पप्रदर्शक प्रस्ताचे वर सांगितल्या रीतीनेच समाधान केले आहे भावप्रकाशकार म्हणतात- 'ननु प्राची स्त्रेरेवोक्या व्याख्यानुर्योग्यैवोक्या तथा विकल्पान- वकाशोऽत आह । उपदेशपदमिति । उभयोक्त्या पदकजादिवत्तस्यैव व्याख्यानैत पाचकादिवद्वा तव मतमिदमिति मूलकृता प्रतिपाद्यते ।') जर प्रकाशकाराचे असे म्हणणे असेल की, 'उपदेश' या शब्दाचा 'व्यवहार' असाच अर्थ अमिप्रेत आहे (व 'उपदेश' हा शब्द लौकिकव्यवहारात कारिकेन निर्दिष्ट अन्वयेच्या धानु इत्यादीना स्त्रीने लागू पडणारा शब्द आहे) तर, त्या मताचे स्वगडन करण्या- करिता दक्षितीनी 'आमोऽमि वमदन्तन्वात्' या प्रकाशकाराच्या उक्तीचा उल्लेख केला आहे (दक्षितीच्या म्हणण्याचा अर्थय न्ना आहे की, जर प्रकाशकार प्रकियाकौमुदीकाराच्या मताचाच पुरस्कार करित असतील तर, त्यांनी 'आमोऽमि वमदन्तन्वात्' असे जे पुढे म्हटले आहे ते त्या मताच्या विरुद्ध जाते, कारण 'आम' असा अदन्त शब्द पठित आहे असे मानले तसे, त्या शब्दातील इमजक अकारानुबन्धाचा 'तस्य लाक्' सू ६० या सूत्राने लोप वेन्दावर जो 'आम्' अवशिष्ट राहतो तो प्रत्ययसूत्रक आहेच व प्रत्यय म्हीने उपदेशसूत्रक आहे असे मानल्यास, 'आम्' यातील मकार 'हन्त्यम्' या सूत्राने इत्सूत्रक होऊन तो प्रत्यय मिन् ठरतो व तो प्रत्यय अमित् आहे असे जे त्याचे म्हणणे आहे ते सिद्ध होऊ शकत नाही) 'आम' यातील अकारानुबन्धाचे उच्चारण अर्थ नाही त्या अकारानुबन्धा- च्चारणाने आमचा पद नापित होतो हेच मानणे उचित आहे ('उपदेश' हा शब्द भावघयन्न असून 'आद्योच्चारण' या अर्थाचा वाचक आहे हा जो आमचा सिद्धान्तपक्ष आहे तोच 'आम' हा अदन्त मानल्याने सिद्ध होतो, कारण 'आम' हे आद्योच्चारण असल्यामुळे, त्याच्या अन्य अकारालाच 'उपदेशोऽनुनासिक इत्' सू ३ या सूत्राने इत्सूत्रा होते व अवशिष्ट राहिलेल्या 'आम्' यातील

अन्त्य मकाराला 'हलन्त्यम्' या सूत्राने होणारी इत्सज्ञा होऊ शकत नाही, कारण अवशिष्ट राहिलेला 'आम्' जरी प्रत्यय आहे तरी, तो आद्योच्चारण नसून 'आम' हे आद्योच्चारण असल्यामुळे, त्या 'आम्' ला सिद्धान्तपक्षात उपदेश मानता येत नाही परंतु 'उपदेश' हा शब्द लौकिक व्यवहारात प्रत्यय इत्यादिकाचा वाचक रूढ शब्द आहे असे मानल्यास, 'आम' यातील अन्त्य अकारानुबन्धाचा लोप झाल्यावर अवशिष्ट राहिलेला 'आम' प्रत्ययसज्ञक असल्यामुळे, त्यातील अन्त्य मकार 'हलन्त्यम्' या सूत्राने इत्सज्ञक होणार व त्यामुळे तो प्रत्यय अमित ठरू शकणार नाही आणि 'आम' चे ठिकाणी, 'आम्' प्रत्ययातील मकाराचा लोप न व्हावा याकरिता, मुद्दाम मानलेले अकारान्तोच्चारण व्यर्थ ठरणार सारांश 'आम' याचे अदन्तत्व योगरूढपक्षाचे ज्ञापक नसून सिद्धान्तपक्षाचेच ज्ञापक आहे असा शब्दरत्नकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे) 'इत्यादि-स्वपरग्रन्थविरोधाच्च' असे जे मनोरमंत म्हटले आहे त्यातील 'आदि' या शब्दाने यकारादि 'चुञ्चुप्, चणप्' इत्यादि प्रत्ययाचा संग्रह होतो ('तेन वित्तश्चुञ्चुप्चणपौ' सू १८२७ या सूत्रात 'तेन वित्त' या अर्थामध्ये 'चुञ्चुप्' व 'चणप्' प्रत्यय होण्याचे विधान केले आहे या दान्ही प्रत्ययात चकार आदि असल्यामुळे, 'चुट्ट' सू १८९ या सूत्राने त्या चकाराला इत्सज्ञा होण्याची आपत्ति येते व 'तस्य लोप' या सूत्राने त्या चकाराचा लोप केल्यास, 'विद्याचुञ्चु, विद्याचण' इत्यादि इष्ट रूपे सिद्ध होऊ शकणार नाहीत ती आपत्ति टाळण्याकरिता 'चुट्ट' १-३-७ या सूत्रावरील भाष्यात भाष्यकार म्हणतात—'एव तर्हि यकारादी चुञ्चुप्चणपौ । किं यकारो न श्रूयते? । लुप्तनिदिष्टो यकार ।' या भाष्याचा अर्थ असा आहे कीं, 'चुञ्चुप्' व 'चणप्' हे प्रत्यय यकाराने सुरु होणारे प्रत्यय आहेत असे मानावे व त्यात प्रश्लिष्ट असलेल्या यकाराचा 'लोपो व्योर्वलि' सू ८७३ या सूत्राने लोप झाला आहे असे समजावे आणि

त्याचमुळे त्या दोन प्रत्ययांत यकाराचे ध्रुवण होत नाही. दीक्षितानी देवील 'तेन वित्त' मू १८२७ या सूत्रावरील कौमुदीत 'यकार. प्रत्यययोरादौ लुजनिदिष्टः । तेन चस्य नत्सज्ञा' असेच म्हटले आहे मारास 'आम' यातील यकाराला इत्सज्ञा न व्हावी म्हणून त्याचे जसे अदम्य उच्चारण वेगळे आहे त्याचप्रमाणे 'चुञ्चुप्, चणप्' या प्रत्ययातील यात्र उकाराला इत्सज्ञा न व्हावी म्हणून ते प्रत्यय यकारादि मानले आहेत योग्यम्बुदरस्य स्वोक्ताख्याम, त्या दोन प्रत्ययातील यात्र यकाराचा लोप केल्यावर देखील अवशिष्ट राहिलेले 'चुञ्चुप्, चणप्' हे प्रत्यय असल्यामुळे, त्याच्या यात्र यकाराचा 'चूटू' या सूत्राने पुन्हा लोप होणार व ते प्रत्यय यकारादि पठित कश्चन कोणताहि फायदा होणार नाही म्हणून प्रत्यय उपदेशसूत्रक मानणे अयोग्य आहे 'उपदेश' या पदाचा 'आद्योच्चारण' असा अर्थ केल्याने, यकारादि 'चुञ्चुप्, चणप्' हे आद्योच्चारण असून अवशिष्ट 'चुञ्चुप्, चणप्' जरी प्रत्यय आहत तरी ते आद्योच्चारण नसल्यामुळे, त्या प्रत्ययातील यात्र यकार इत्सज्ञा होण्याची व त्याचा लोप हाण्याची आपत्ति टळते म्हणून भावघटक पक्ष मानणेच योग्य आहे असा शब्दरत्नकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे) 'उपदेशाभावादिन्सज्ञा न स्यात्' असे जे मनोरमैत म्हटले आहे त्यातील 'उपदेशाभावात्' या पदाचा 'अदिशस्यापदेशाभावात्' असा अर्थ आहे (सारास माध्यकारानीं आदेश हा उपदेश नह असे म्हटले असल्यामुळे, आदेश उपदेशसूत्रक आहे हे प्रकाशकाराचे म्हणणे चुक ठरत) 'ततो धातुमज्ञा' असा जो मनोरमैत कथितवृत्तीचा उल्लेख केला आहे त्याचा भावार्थ हा आहे की, ('लून्' हा उपदेश असून त्यातील) 'लू' एवढाच शब्द धातुमज्ञक आहे व त्याला ('हृन्त्यम्' या सूत्राने इत्सज्ञा होणारा) जो यकार लावला आहे त्याचे फल हेच आहे की, ('स्वस्तिवित् कर्मभिप्राये त्रिधाफले' मू २१५८ या सूत्रान्वये) त्या 'लू' धातूला

अन्वयं होते, म्हणजे तो धातु उभयपदी होतो कित्येकाचे-खण्डन-काराचे-असे म्हणणे आहे की, 'धातुसूत्रगणोणादि' या कारिकेतील 'सूत्र' या शब्दाच्या साहचर्याने धातु, आगम, प्रत्यय इत्यादि शब्दांनी, पाणिनी, वार्तिककार इत्यादिकांनी स्वरचित सूत्रात किंवा पाठात व वार्तिकत जसा त्या धात्वादिकाचा (सानुबन्धक) पाठ केला आहे तशा आनुपूर्वीविशिष्ट शब्दाचे ग्रहण होते (आता हे खरे की, प्रयोगकाली धात्वादिकाना लावलेला अनुबन्ध दृष्टिगोचर होत नसल्यामुळे, तशा सूत्रनिदिष्ट किंवा पाठनिदिष्ट सानुबन्धक धात्वादिकाना धात्वादि म्हणता येत नाही त्याचा अनुबन्ध नाहीसा केल्यावर अवशिष्ट भागालाच धातु इत्यादि सज्ञा होते तरी पण धातुपाठात जे अनुबन्धसहित शब्द पठित आहेत ते वास्तविक धातुसज्ञक नमून देखील तशा सानुबन्धक) पाठाचे ठिकाणी जसा धातुपाठ इत्यादि व्यवहार केला जातो त्याचप्रमाणे (सूत्रात धातु, आगम, आदेश इत्यादि उपदेशविषयीभूत शब्दाना जो अनुबन्ध लावला आहे त्याचा लोप केल्यावर) पुढे त्यांना ज्या धातु, प्रत्यय, आगम इत्यादि सज्ञा प्राप्त होणार आहेत त्या भावि सज्ञाचे ते धात्वादि विषय होणारे असल्यामुळे, तशा सानुबन्धक शब्दाचे ठिकाणी धातु, प्रत्यय, आगम इत्यादि व्यवहार उपपन्न ठरतो ('सूत्रसाहचर्यान्' अस जें खण्डन-कारानें म्हटले आहे त्यातील 'साहचर्य' या शब्दाचा 'सादृश्य'-सदृशधर्मत्व-असा अर्थ आहे सूत्रें व धातुपाठ पाणिनीने रचली असल्यामुळे जसा त्याचे ठिकाणी पाणिनीयत्व-पाणिनिकृतत्व-धर्म आहे त्याचप्रमाणे त्या पाणिनीय सूत्रान किंवा धातुपाठात निदिष्ट असलेल्या सानुबन्धक प्रत्यय, आगम, आदेश, धातु याचे ठिकाणी देखील, ते पाणिनीने तशा रीतीने उच्चारलेले असल्यामुळे, पाणिनीयच धर्म आहेच व या धर्मसादृश्यामुळे जसे कारिकेतील 'सूत्र' या शब्दाने पाणिनीय सूत्राचे ग्रहण होतें त्याचप्रमाणे त्या कारिकेत निदिष्ट असलेल्या प्रत्यय, आगम, आदेश, धातु या शब्दांनी, पाणिनीने

स्वरचित सूत्रात किंवा धातुपाठात जें त्याचे सानुबन्ध उच्चारण केले आहे तशा वगनिपुर्वीविशिष्ट उच्चारणाचेच ग्रहण केले पाहिजे वसा खण्डनकाराच्या म्हणण्याचा भावार्थ आहे हे खरें की, तसे सूत्रनिर्दिष्ट किंवा धातुपाठनिर्दिष्ट सानुबन्धक शब्द प्रत्यय, आगम, आदेश, धातु या सज्ञा होण्यास पात्र नाहीत अनुबन्धाचा लोप केल्यावर अवशिष्ट राहिलेल्या भागालाच त्या सज्ञा होण्याची पात्रता येते तरी पण अनुबन्ध नाहीसा केल्यावर त्यांना पुढें तशा सज्ञा अवश्य प्राप्त होणार असल्यामुळें व ते त्या सज्ञाचे अवश्य विषय होणार असल्यामुळें, तशा भावि सज्ञेचा आश्रय केल्याने, सानुबन्धक शब्दाचे ठिकाणी धातु प्रत्यय, आगम, आदेश इत्यादि व्यवहार लक्षणेने करता येतो व कारिकेन निर्दिष्ट असलेल्या त्या शब्दाचा तसा लक्षणेने अर्थ केला असता, दीक्षितानी मनोरमंत जे प्रकृत कारिकेवर दोष दिले आहेत ते मुळीच उद्भवत नाहीत उदाहरणार्थ पाणिनीय धातुपाठात 'लूञ्, पूञ्, शीङ्' असा निर्देश असल्यामुळें, कारिकेन निर्दिष्ट असलेल्या 'धातु' या शब्दाने तशा निर्देशाचे ग्रहण केल्यास आणि तसेच 'अनङ् सौ' इत्यादि सूत्रात 'अनङ्' असा निर्देश असल्यामुळे कारिकेन निर्दिष्ट असलेल्या 'आदेश' या शब्दाने तशा निर्देशाचे ग्रहण केल्यास, दीक्षितानी जे मनोरमंत दोष दाखविले आहेत ते निरर्थक ठरतात असे खण्डनकाराचे म्हणणे आहे यावर शब्दरत्नकार असे उत्तर देतात की, 'हलन्त्यम्' या सूत्रात अनुवृत्त असलेल्या 'उपदेशे' या पदाचा) 'आद्योच्चारणविषयाणाम्' असा अर्थ केल्यानेच सर्व इष्ट फलाची सिद्धि होत असल्यामुळें, तसे व्याख्यान वरणे निरूपयोगी-व्यर्थ-ठरते, म्हणजे तसा लक्षणेने अर्थ करण्याची काहीच गरज नाही ('उपदेश' हा शब्द भावघनस्त मानल्याने 'उपदेशे' या पदाचा अभिधावृत्तीनेच 'आद्योच्चारण-विषयीभूतानाम्' असा अर्थ होत असल्यामुळें व तसा अर्थ केल्याने सर्व इष्ट प्रयोजने सिद्ध होत असल्यामुळे, कारिकेतील पूर्वार्थात निर्दिष्ट

असलेल्यांचे ग्रहण होण्याकरिता 'उपदेश' या शब्दाची 'करणे घञ्' प्रत्यय करून व्युत्पत्ति करणे व उत्तरार्धात निर्दिष्ट असलेल्यांचे ग्रहण होण्याकरिता 'उपदेश' या शब्दाची 'कर्मणि घञ्' प्रत्यय करून भिन्न रीतीने व्युत्पत्ति करणे व साहचर्यन्यायाचा, म्हणजे 'सहचरितासहचरितयो सहचरितस्यैव ग्रहणम्'—परि ११२—या परिभाषेचा, व भावि सज्ञेचा आश्रय करणे आणि तसेच कारिकेत निर्दिष्ट असलेल्या धातु प्रत्यय, आगम, आदेश याचा वर मागितल्याप्रमाणे लक्षणेने अर्थ करणे हा मर्व दोष प्रयास व्यर्थ ठरतो सारांश जे अभिधावृत्तीने सहज सिद्ध होते ते सिद्ध करण्याकरिता लक्षणावृत्तीचा आश्रय करणे आणि वर मागितल्याप्रमाणे अनेक कल्पना करणे अनुचित असून तसे करण्यात अत्यन्त गौरव आहे असा शब्दरत्नकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे तथापि लक्षणावृत्तीने अर्थ केल्यास सोळासा दोष येत नाही अस कोणी म्हटल्यास,) ती अरवि मनात घेऊन 'अपि च घ्वमोरद्धौ' इत्यादि पक्ति पुढे मनोरमेत लिहिले आहे त्या पक्तीत असणाऱ्या 'अलोऽन्त्यमूत्र' या शब्दाचा 'अलोऽन्त्यात्पूर्वं उपधा' सू २४९ हे उपधासज्ञाविधायक सूत्र असा अर्थ आहे त्या सूत्रावरील भाष्यात 'लोपश्च' असा जो द्विशकारक निर्देश मानला आहे त्यात 'लोपश्' व 'श्' ही भिन्न पदे आहेत व ('लोप+मु+ञ्-लोपस+श्' यातील) पूर्व सकाराचा ('स्तोश्चुनाश्चु' सू १११ या सूत्राने) शकार झाला आहे 'झल् जश् झशि' सू ५२ इत्यादि सूत्रात, सन्देह न व्हावा म्हणून, 'जश्' यातील शकार या झल्च जस ('झल् जशोऽन्ते' सू ८४ या सूत्राने पावलेले) जश्च केल नाही (व 'झल् जश् झशि' अस सूत्र पठित केल नाही) त्याचप्रमाणे 'लोपश्च' या स्थली 'सश्' या मयोगापुढे चकार हा झल् असून दम्बील, मयोगाच्या आदि असलेल्या सकाराचा 'स्तो मयोगाद्यो' सू ३८० या सूत्राने पावलेला लोप केला नाही (वास्तविक 'स्का मयोगाद्यो' हे त्रैपादिक पूर्व सूत्र

असून 'स्तोश्चुनाश्चु' हे त्रैपादिक परसूत्र आहे म्हणून 'पूर्वत्रासिद्धम्' सू १२ या सूत्रान्वय 'स्को सयोगाद्यो' हे सूत्र प्रथम प्रवृत्त व्हावयास हवे होते पण ते सूत्र प्रथम प्रवृत्त केले असते तर, सकाराचा लोप झाला असता व सूत्रांत द्विशकारक निर्देश स्पष्ट दिसू शकला नसता आणि सन्देह उत्पन्न होण्याची भीति होती द्विशकारक निर्देश दिसून पडावा व सन्देह उत्पन्न न व्हावा याकरिता 'स्को सयोगाद्यो' हे त्रैपादिक पूर्वसूत्र प्रथम प्रवृत्त न करिता 'स्तोश्चुनाश्चु' हे त्रैपादिक परसूत्र असून देखील त्याची प्रथम प्रवृत्ति केली आहे 'श्' ह भिन्न पद आहे असे जे वर शब्दरत्नात म्हटले आहे त्याचे कारण हे की, 'अनेकालिशत्सर्वस्य' सू ४५ या सूत्रान्वये सर्वदिशाचा बोधक 'श्' हा वर्ण अर्थवान् असल्यामुळे 'अर्थवदधातुरप्रत्यय प्रातिपदिकम्' सू १७८ या सूत्राने त्याचा प्रातिपदिक मज्ञा होते व 'ह्यप प्रातिपदिकात्' सू १८० या सूत्राने त्याहून सुवृत्पत्ति केली असता, 'श्+मु' अशा स्थितीत 'हल्ङ्याव्य' सू २५२ या सूत्राने 'सु' प्रत्ययाचा लोप केल्यावर 'प्रत्ययलापे प्रत्ययलक्षणम्' सू २६२ या सूत्रान्वये 'श्' पदसंज्ञक ठरतो पण अशा रीतीने 'श्' हे भिन्न पद मानल्यास, 'श्' याला 'लोप' या लगेच पूर्वी असलेल्या स्वतंत्र भिन्न पदाचा अवयव आहे असे मानता येऊ शकणार नाही व त्यामुळे तो 'श्' 'लोप' या पदाचा अनुबन्ध आहे असे मानता येणार नाही आणि त्यामुळे लोप सर्वदिश ठरणार नाही म्हणून या द्विशकारकनिर्देशपक्षात 'अनेकान्ता अनुबन्धा'—परि ४—हीच परिभाषा स्वीकारली पाहिजे व ती परिभाषा देखे लावल्यास, जरी 'श्' हा 'लोप' याचा अवयव नाही तरी ती त्याच्या समोप उच्चारला असल्यामुळे, त्याला 'लोप' या पदाचा अनुबन्ध आहे असे मानता येते आणि त्यामुळे लोप सर्वदिश होण्यात काही अडचण येत नाही पण 'अनेकान्ता अनुबन्धा' हा सिद्धान्तपक्ष नसून, 'एकान्ता अनुबन्धा'—परि. ५—हा वास्तविक सिद्धान्तपक्ष

आहे व 'श्' हा 'लोप' या पदाचा अवयव नसल्यामुळे त्याला या सिद्धान्तपक्षात 'लोप' याचा अनुबन्ध मानता येऊ शकत नाही व द्विशकारक निर्देश मानून देखील, लोप सर्वदिश न होण्याची आपत्ति येते अशी कोणी शका केल्यास, त्या शकेवर हें उत्तर आहे की, 'एकान्ता अनुबन्धा' हा पक्ष स्वीकारल्यास, असेच मानले पाहिजे की, 'लोपो वि' या पूर्व सूत्रातून 'ध्वशोरेत्' या सूत्रात 'लोप' या पदाची अनुवृत्ति करता येत असून देखील पुन्हा त्या सूत्रात 'लोप' हे पद मुद्दाम उच्चारले असल्यामुळे, त्या उच्चारण-सामर्थ्याने लोप सर्वदिश होतो सारास 'अनेकान्ता अनुबन्धा' हा पक्ष मानल्यासच द्विशकारक निर्देश उपपन्न ठरतो; परंतु 'एकान्ता अनुबन्धा' हा पक्ष स्वीकारल्यास, लोप सर्वदिश होण्याकरिता, वर सांगितल्याप्रमाणेच, उपपत्ति लावली पाहिजे, आणि म्हणूनच 'अलोऽन्त्यात्पूर्व उपधा' या सूत्रावरील भाष्यात भाष्यकारांनी दोन्ही प्रकारची उपपत्ति सांगितली आहे व ते भाष्य मनोरमेचे विवरण करिताना पूर्वी दिलेच आहे) 'लोपश्च' या स्थली द्वितीय शकार हा जो अनुबन्ध मानला आहे तो कारिकेत निर्दिष्ट असलेल्या घातु इत्यादिकांपैकी वशाच्याहि अन्ती नाही हे स्पष्ट आहे (तो वास्तविक 'लोप' या पदाच्या अन्ती—एवंच पुढे—आहे व कारिकेत परिगणन केलेल्या 'घातु' इत्यादिकांत 'पद' याचा समावेश केला नसल्यामुळे, ते परिगणन अन्यून व परिपूर्ण मानल्यास शकाराला इत्सज्ञा होऊ शकत नाही व लोप सर्वदिश ठरू शकत नाही पण 'लोपश्च' हें आद्योच्चारण मानल्यास, त्यातील अन्त्य शकार 'हलन्त्यम्' या सूत्राने इत्सज्ञा ठरतो व 'अनेकान्तात्मवस्य' या सूत्रान्वये लोप सर्वदिश होण्यात, म्हणजे संपूर्ण अभ्यासाचे जागी होण्यात, कांहीं अडचण येत नाही

शब्दरत्न— चि ध "नमो धरिविशिचप्रदुः" इत्यस्यासंप्रहोऽत्र पक्षे इत्यपि योष्यम्, एष्वेतस्य रुडिरित्पुक्ते. परिगणनताया एव

लाभात् । योगस्यैवेति । न तु रुद्धेरित्यर्थः । परिगणनस्येति । घात्वा-
दिगणनस्येत्यर्थः । यथस्येति । भाष्यरीत्या करणव्युत्पत्त्येव सर्वसंग्रहा-
दिति भावः । उपदेशताप्रयोजकंति । योगमात्रस्वीकारे उपदेशता=
उपदेशकरणता, न हि तत्प्रयोजकं घातुत्वादि भवतीति तद्विरोधः ।
सञ्ज्ञात्वे तु उपदेशता=उपदेशशब्दत्वम्, उपदेशशब्दस्य शब्दपरत्वात् ।
तदवच्छिन्नस्य प्रयोजकं तु रुद्धघर्यतायच्छेदकतया घातुत्वादि वक्तुं
शक्यमिति भावः । शकारस्येति । न ह्यनेन किञ्चिदुपदिश्यत इति
भावः । ननुपदिश्यते=ज्ञाप्यतेऽनेनेति तदर्थः, घात्वादिभिर्हि प्रयोगे
ज्ञाप्यते, तद्वदनेनापि शकारेण रुद्धदिशत्वं ज्ञाप्यते, इत्यदचेराह-आदेच
इति । सर्वेति । भाष्याकारादीत्यर्थः । यत्र तु करणव्युत्पत्त्येवायं-
सद्गतिः, तत्रागत्याऽस्तु "कृत्यल्युटः" इति बाहुल्यकाल्ल्युटभावः ।
यथा "यन्निमित्तवैकल्यप्रपूर्वतोपदेशाप्रवृत्तौ" इत्यादाविति विक् ।

दूसरे अमे की, या पक्षत, म्हणजे 'उपदेश' हा शब्द योगरुद्ध
आहे हा प्रथम पक्ष मानल्यास, 'नमोवरिवरिचित्रल क्यच' मू २६७५
या सूत्रान निर्दिष्ट असलेल्या 'चित्रल' या शब्दाचा सग्रह होऊ
शकत नाही (व त्यामुळे त्या शब्दातील अन्य लकाराच्या इत्सना
होऊ शकणार नाही व त्याचा लोप होऊ शकणार नाही) हे देवाच
जाणावे, कारण कारिकेत निर्दिष्ट असलेल्या घानु इत्यादिकाना
'उपदेश' ही सज्ञा व्यवहारान रुढीने लागू पडते असे म्हणणे हे
परिगणन करणेच होय (जेथे परिगणन करणे असते तेथे 'परिगणन
कर्तव्यम्' असे म्हणण्याचा परिपाठ असून, प्रकृत स्थली तसे म्हटले
नसल्यामुळे, कारिकेत परिगणन केले आहे असे म्हणता येत नाही
व त्या कारिकेत उपदेशार्थी नाही उदाहरणे दिली आहेत असेच
मानले पाहिजे असे प्रकाशकाराचे म्हणणे असल्यास, त्यावर
शब्दरत्नकार असे उत्तर देतात की, कारिकेच्या पूर्वाधाने निर्दिष्ट
असलेल्या घानु इत्यादिकाना 'उपदेश' ही योगरुद्ध सज्ञा लागू
पडण्याकमिता 'उपदेश' या शब्दाची 'करणे घञू' प्रत्यय करून

व्युत्पत्ति करावी व उत्तरार्थांत निर्दिष्ट असलेल्या आगंम इत्यादिकांना
 ती मज्ञा भागू पडण्याकरिता त्या शब्दाची 'कर्मणि घञ्' प्रत्यय
 वरून व्युत्पत्ति करावी असे म्हणणे हे केवळ उदाहरणप्रदर्शकपर
 नमून, परिगणन करणेच होय म्हणून कारितेन प्रातिपदिकाचा
 निर्देश केला नसल्यामुळे, 'चित्र' या प्रातिपदिकाच्या अन्वीं लमलेला
 ढकार इत्सज्ञक होऊ शकणार नाही व त्याचा लोप होऊ शकणार
 नाही परंतु 'उपदेश' या शब्दाचा 'आद्योच्चारण' असा अर्थ
 केल्यास, 'चित्रइ' हे आद्योच्चारण असल्यामुळे त्यातील अन्त्य
 ढकार 'हृन्त्यम्' या सूत्रान्वये इत्सज्ञक ठरतो व तो शब्द ङि
 पठित अगल्यामुळे त्याहून क्यच्प्रत्यय केल्यावर 'अनुदात्तङि
 आत्मनेपदम्' सू २१५७ या सूत्रान्वये आत्मनेपदी प्रत्यय होऊन
 'चित्रोयते' इत्यादि रूपे मिळू शकतात) मनोरमंतील 'योगस्यैव
 पुरस्कारे परिगणनस्य व्यर्थत्वात्' या पक्तीतील 'योगस्यैव' (या
 स्थळी 'एव' हे अवधारणार्थक पद घातले असल्यामुळे) याचा
 'न तु ष्टे,' म्हणजे ष्टीचा आश्रय न करता केवळ यौगिक
 अर्थाचा आश्रय केल्यास, असा अर्थ आहे व 'परिगणनस्य' या
 शब्दाचा 'पान्चादिगणनस्य,' म्हणजे कारितेन घात, मूत्र इत्यादि
 जें परिगणन केले आहे त्याचे, असा अर्थ आहे मनोरमंत 'वैषम्यस्य
 दुष्पपादवाच्च'—म्हणजे 'उपदेश' या शब्दाची दोन भिन्न रीतीने
 व्युत्पत्ति करणे याचे समर्थन कोणत्याहि रीतीने करता येत नाही—
 अस जें म्हटले आहे त्याचे कारण हे की, भाष्यकारांनी 'उपदेश'
 या शब्दाची केवळ 'करणे घञ्' प्रत्यय वरून व्युत्पत्ति केली आहे
 व नसा व्युत्पत्तीनेच म्हणजे 'उपदिश्यते प्रयोग अनेन' असा
 व्युत्पत्तीनेच, सर्व प्रकारचा उपदेशाचा, म्हणजे कारितेन पठित
 असलेल्या घातु इत्यादिकांचा व इतराचाहि मग्रह करता येत
 असल्यामुळे परिगणन अर्थ टाके असा दोशिताच्या म्हणण्याचा
 भावार्थ आहे ('उपदेशेऽननानि इत्' या सूत्रावरील भाष्यात

‘उपदेश’ हा शब्द ‘करणे घञ्’ प्रत्यय कम्न सिद्ध होऊ शकत नाही असे अनेक रीतीने प्रतिपादन करून अश्वरीस भाष्यकारांनी ‘एव तर्हि कृत्यन्युटो बहुलमित्येवात्र घञ् भविष्यति’ असे म्हटणे आहे या भाष्याचे विवरण मनोरमंत केलेच आहे माराय भाष्यकारांनी ‘उपदेश’ या शब्दाची दोन तऱ्हेने व्युत्पत्ति न करिता, ‘करणे घञ्’ प्रत्यय कम्न एतच्च तऱ्हेने व्युत्पत्ति केली असल्यामुळे व तशी व्युत्पत्ति केल्याने ‘उपदेश’ हा शब्द सुव प्रकारच्या उपदेशाचा संग्राहक होत असल्यामुळे आणि ‘गृहदुच्चरित शब्द गृहदेवार्थ गमयति’ हा न्याय असल्यामुळे, प्रकाशकारादिकांनी त्या शब्दाची जी दोन तऱ्हेने व्युत्पत्ति केली आहे ती भाष्यविरुद्ध, व्यर्थ व अयोग्य ठरते असा शब्दरत्नकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे. येथे असा प्रश्न उपस्थित होतो की, भाष्यकारांनी ‘उपदेश’ या शब्दाची ‘करणे घञ्’ प्रत्यय कम्न व्युत्पत्ति केली असल्यामुळे, दीक्षितांनी त्या शब्दाची ‘भावे घञ्’ प्रत्यय कम्न जी व्युत्पत्ति केली आहे ती भाष्यविरुद्ध असल्यामुळे बरोबर मानता येत नाही या प्रश्नाचे उत्तर हे आहे की, ‘उपदेशनेऽनृनामिक् इन्’ या वानिकाचे कसे तरी प्रत्याख्यान करण्याकरिता अरी भाष्यकारांनी ‘उपदेश’ या शब्दाची ‘करणे घञ्’ प्रत्यय कम्न व्युत्पत्ति केली आहे तरी ते-भाष्य सिद्धान्तभाष्य नसून केवळ एकदेशीची उक्ति आहे आणि भाष्य सिद्धान्त हाच आहे की, ‘उपदेश’ हा शब्द भावधरून असून त्याचा ‘आद्योच्चारण’ असाच अर्थ आहे आणि म्हणून दीक्षिताचे म्हणणे सिद्धान्तपश्चात्त अन्मरून असल्यामुळे चूक ठरत नाही आता ‘उपदेशताप्रयोजक.....हलिदिप्रयं इति स्वग्रन्थविरोधान्च’ असे जे मनोरमंत द्वितीय पक्षावर दूषण दिले आहे त्याचे शब्दरत्नकार पुढील पक्वीत कारण सांगतात) ‘उपदेश’ या शब्दाचा केवळ यौगिक अर्थ स्वीकारण्यास, (‘करणे घञ्’ प्रत्यय कम्न सिद्ध केलेल्या ‘उपदेश’ या शब्दाचा ‘उपदेशकरण’ असा यौगिक अर्थ होत असल्या-

मुळे, 'तस्य भावस्त्वतली' सू १७८१ या सूत्राने 'उपदेश= उपदेशकरण' या शब्दाहून 'तल्' प्रत्यय केला असता) 'उपदेशता' या पदाचा 'उपदेशकरणता' असा अर्थ होतो पण उपदेशकरणतेचे प्रयोजक धातुत्वादि होत नाहीत, आणि म्हणून प्रकाशकाराच्या पूर्वपर ग्रन्थात विरोध येतो (धातु हा उपदेशकरण मानला असता, धातूचे ठिकाणी असणारा धातुत्व हा धर्म उपदेशकरणता ठरतो, म्हणजे 'धातुत्व=उपदेशकरणता' असा अर्थ निष्पन्न होतो आणि धातुत्व व उपदेशकरणता हे एकच आहेत असे मानल्यास, धातुत्व उपदेशकरणतेच, म्हणजेच धातुत्वाचे, प्रयोजक होऊ शकत नाही, कारण प्रयोज्य व प्रयोजक हे नेहमी भिन्न राहात असून, प्रयोज्यच स्वतः केव्हाहि प्रयोजक होऊ शकत नाही सारांश 'उपदेशता=उपदेशकरणता' ही धातुत्व या धर्माहून भिन्न नाही, कारण धातुत्व हेच उपदेशकरणत्व आहे म्हणून हे दोन्ही पदार्थ एकच असल्यामुळे व एक दुसऱ्याचा प्रयोजक होणे शक्य असून स्वतःचाच प्रयोजक होणे शक्य नसल्यामुळे, धातुत्व व उपदेशकरणत्व या दोहामध्ये प्रयोज्यप्रयोजकभाव मूळीच सभवत नाही म्हणून धातुत्वादि उपदेशतेच प्रयोजक आहेत हे प्रकाशकाराचे म्हणणे योगिकपक्षात चूक ठरते आणि प्रकाशकारानी धातुत्वादिकाना एके ठिकाणी उपदेशता म्हटले असून, दुसरे ठिकाणी उपदेशताप्रमाणेच म्हटले असल्यामुळे, त्याच्या या दोन उक्ति परस्पर-विरुद्ध ठरतात असा शब्दरत्नकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे 'योगमात्रस्वीकारे उपदेशता=उपदेशकरणता, न हि तत्प्रयोजक धातुत्वादि भवतीति तद्विरोध' या शब्दरत्नातील पक्तीचे व्याख्यान करिताना भैरवीकारानी 'प्रयोज्यप्रयोजकभावस्यान्वयव्यतिरेकल्पनया यथा चैत्रे चैत्रत्वधर्मसत्व एव पाचकत्वमन्यथा नेति वस्यापि न सम्मतम्, किन्तु विविकल्पनानुकूलव्यापारसत्वमेव पाचकत्वप्रयोजकम्, तथा धातुत्वादि न करणताप्रयोजकम्' असे म्हटले आहे व समाप्ति-मिश्रानी आपल्या टिप्पणीत शब्दरत्नातील वरील पक्तीचा, 'उपदेश-

शब्दस्य यौगिकत्वस्वीकारे धात्वाद्यन्यतमत्वापेक्षयोपदेशकरणताया धात्वाद्यतिरिक्तप्रातिपदिकपदादिष्वपि सत्त्वेनाधिकवृत्तितया प्रयोज्य-प्रयोजकभावस्य च समनियतयोरेव नियतत्वेन उपदेशताप्रयोजक-धातुन्वादि इत्यग्रिमग्रन्थो विरुद्धयेनेति भावः 'अमा अर्थं दिला आहे या म्हणण्याचा अमा आशय आहे की, 'तत्त्वत्वे तत्त्वत्वं तदमत्वे तद-मत्वम्' हा अन्वयव्यतिरेकभाव जेथे असतो तेथेच प्रयोज्यप्रयोजकभाव मानला जात असल्यामुळे व उपदेशता ही कारिकेच्या पूर्वार्धात निर्दिष्ट असलेल्या 'धातुसूत्रगणोणादिवाक्यलिङ्गानुशासनम्' एवढ्यानाच लागू पडणारी नसून त्या पूर्वार्धात निर्दिष्ट नसलेल्या प्रातिपदिक, पद इत्यादिकांना देखील लागू पडणारी असल्यामुळे, म्हणजे उपदेशकरणता ही अधिक व्यापक असल्यामुळे, या दोहोमध्ये प्रयोज्यप्रयोजकभाव मानता येत नाही, आणि म्हणून धातु व इत्यादि उपदेशतेचे प्रयोजक मानता येत नाहीत) 'उपदेश' हा शब्द सज्ञावाचक- योगबद्ध अर्थाचा वाचक-मानल्यास, 'उपदेशता' या शब्दाचा 'उपदेशशब्दत्वम्' असा अर्थ होतो, कारण येथे 'उपदेश' हा शब्द ('उपदेश' या शब्दाच्या अर्थाचा वाचक नसून) त्या शब्दाचाच वाचक आहे म्हणून त्या पश्चात उपदेशता या धमनि अवच्छिन्न-युक्त-असणाऱ्या 'उपदेश' या शब्दाने व्यवहारात म्हणजे बोधित होणाऱ्या कारिकानिर्दिष्ट धातु इत्यादिकांचे अवच्छेदक धातु व इत्यादि जे धर्म आहेत ते त्या उपदेशतेचे प्रयोजक होतात असे म्हणता येणे शक्य आहे (मागच योगबद्धपश्चात कारिकेन निर्दिष्ट असलेल्या धातु इत्यादिकांना 'उपदेश' ही रूढ मज्ञा आहे असे मानले असता, ते व्यवहारात 'उपदेश' या शब्दाने बोधित होत असल्यामुळे, त्याचे ठिकाणी असणारे धातुत्वादि धर्म त्यांना लागू पडणाऱ्या उपदेशतेचे, म्हणजे 'उपदेश' या शब्दाचे किंवा व्यवहाराचे, प्रयोजक ठरताना असे म्हणता येऊ शकते-म्हणजे ज्याचे ठिकाणी धातुन्वादि धर्म आहेत त्यांनाच 'उपदेश' हा शब्द लागू पडतो व ज्याचे ठिकाणी ते धर्म

नाहीत त्यांना 'उपदेश' हा शब्द लागू पडत नाही आणि भशा रीतीने धातुत्वादि घर्म, 'उपदेश' हा शब्द लागू पडण्याचे, प्रयोजक-कारणीभूत-ठरतात असे म्हणता येऊ शकते-असा शब्दरत्नकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे परंतु असे व्याख्यान करतेवेळी 'प्रयोजक' या शब्दाचा 'रूढीने होणाऱ्या अर्थाचे अवच्छेदक' असा लक्षणेने अर्थ करावा लागतो व तसा लक्षणेने अर्थ करणे हा एक गौरवरूप दोषच आहे दुसरे असे की, कारिकेत निर्दिष्ट असलेल्या धातु इत्यादिकानाच 'उपदेश' ही संज्ञा लागू पडत असे मानल्यास, जे आद्योच्चारणाचे विषय असून देखील कारिकेत निर्दिष्ट नाहीत ते उपदेश न मानले जाण्याची आपत्ति येते, आणि म्हणून कारिकेत प्रातिपदिक व पद याचा निर्देश नसल्यामुळे 'चिप्रद्व' यातील अन्त्य ङकाराला व 'लोपद्ग' यातील अन्त्य ङकाराला इत्मजा न होणे हा दोष या पक्षात कायम राहतोच. पण आद्योच्चारणपक्ष मानल्यास, वर दाखविलेले सर्व दोष महज टाळता येऊ शकत असल्यामुळे, तशी सदोष कारिका न मानता व 'उपदेश' हा शब्द 'करणे घञन्त' न मानता, तो शब्द भावघञन्त मानून त्याचा 'आद्योच्चारण' अर्थाचे अर्थ करणे उचित आहे आता 'पद' या शब्दाचा कारिकेत निर्देश केला नसल्यामुळे, संज्ञापक्षात जसा 'उपदेश' हा शब्द 'लोपद्ग' या निर्देशाला लागू पडत नाही तसाच तो शब्द योगिक पक्षाने देखील त्या निर्देशास लागू पडत नाही याचे कारण शब्दरत्नकार पुढील पक्वीत भागतात व त्याच्या म्हणण्याचा आशय हा आहे की, जसा 'अनद्ग मी' मू २४८ इत्यादि सूत्राने 'अनद्ग' इत्यादि आदेश होण्याचा स्पष्ट उपदेश केला आहे तसा 'लोपद्ग' या स्थली) ङकाराने वशाचाहि उपदेश केला नाही. (पण यावर अशी शका करण्यात येते की,) 'उपदिश्यते शप्यते प्रयोगे अनेन' असा 'उपदेश' या शब्दाचा योगिक अर्थ केल्यास, ज्याप्रमाणे धातुत्वादिनाही प्रयोग सापित होतो, म्हणजे कोणते

विकरण व वीणने प्रत्यय लावून त्याचा वाक्यात प्रयोग करावा हे
 ज्ञापित होते, त्याचप्रमाणे शकाराने (‘अनेकाल्दिनात्सर्वस्य’ सू ४५
 या सूत्रान्वये) लोप मवदिश व्हावा, म्हणजे सपूर्ण अभ्यासाचे जागी
 लोपस्य आदेश व्हावा व सपूर्ण अभ्यासाचा लोप व्हावा, हे ज्ञापित
 होते (ही शका यथार्थ मानून व) ही अरुचि लक्षान घेऊन
 दीक्षितानी ‘आदेश उपदेशो...सर्वसम्मत्तत्वाच्चेति दिक्’ ही पक्ति पुढे
 मनोरमंत लिहिणे यात्रे (या पक्तीचे विकरण मनोरमंत केलेच आहे
 या पक्तीतील ‘सर्वसम्मत्तत्वात्’ या पदातील) ‘सर्व’ या शब्दाचा
 ‘भाष्यकारादि’ असा अर्थ आहे (कारण जो अर्थ इतर
 वैयाकरणाना मान्य असून देखील भाष्यकाराना मान्य नाही
 तो अर्थ स्वीकारात नाही पण भाष्यकारानी स्वतः
 ‘उपदेश’ या शब्दाचा ‘आद्योच्चारण’ असा अर्थ केला
 असल्यामुळे, त्याच त्या शब्दाचा अर्थ मानणे व त्या अपोन्वये जें
 आद्योच्चारणाचे विषय आहेत त्यांना उपदेश मानणे हेच योग्य आहे)
 जेथे ‘उपदेश’ या शब्दाची ‘करणे घञ्’ प्रत्यय करून व्युत्पत्ति
 केल्याशिवाय अर्थ बरोबर होऊ-जुळू-शकत नाही तेथे गन्यन्तर
 नसल्यामुळे ‘कृन्वन्वुटो बहुलम्’ सू २८४१ या सूत्रान्वये बाहुल्यत्वामुळे
 ल्युट् साला नाही (व ‘करणे घञ्’ प्रत्यय शाश्वत आहे) असे मानून
 अर्थ करावा उदाहरणार्थ ‘यन्निमित्तवैकन्यप्रयुक्तोपदेशाप्रवृत्ती’
 इत्यादि स्थली ‘उपदेश’ या शब्दाची ‘करणे घञ्’ प्रत्यय करून
 व्युत्पत्ति केल्याशिवाय म्हणजे ‘उपदिश्यते अनेनेति उपदेश शास्त्र
 सूत्रम्’ असा ‘उपदेश’ या शब्दाचा अर्थ केल्याशिवाय, त्या पक्तीचा
 अर्थ बरोबर होऊ शकत नाही (म्हणून तशा ठिकाणी ‘करणे घञ्’
 प्रत्यय करूनच ‘उपदेश’ या शब्दाचा अर्थ करावा ‘यन्निमित्तवैकन्य
 प्रयुक्तोपदेशाप्रवृत्ती...’ ही पक्ति ‘न पदान्त’ सू ५१ या सूत्रावरील
 शब्दरत्नात दिक् आहे व तेथे तिचे व्याख्यान करण्यात येईल)

मनोरमा- “उपदेशोऽननुनामिक इत्” ॥ यद्यप्यत्रोपजीव्यत्वाद्-
 नुनामिकसञ्ज्ञा प्रथमं वक्ष्यमुचिता, तथाऽपि ‘नामिकाननुगतः’ इति

योगाश्रयणेनैव गतार्थत्वाद् 'अनुनासिकसञ्ज्ञासूत्रं मन्दप्रयोजनम्' इति ध्वनयितुं नेहोपन्यस्तम् । उपदेशे किम् ? 'अम् अं अपः' । यद्यपीह "उञः" "ऊँ" इत्यत्रेव विधानसामर्थ्याग्नेत्वमिति सुवचम्, तथाप्युत्तरार्थमवश्यं कर्तव्यमुपदेशग्रहणं स्पष्टप्रतिपत्तये इहैव कृतम् । अच् किम् ? मनिनो मकारस्य मा भूत् ॥

'उपदेशोऽनुनासिक इत्,' सू ३ या सूत्रात् 'अनुनासिक' हा सज्ञावाचक शब्द उच्चारला असल्यामुळे, या सूत्रापूर्वी अनुनासिकसज्ञेचे विधायक सूत्र, म्हणजे 'मुखनासिकावचनोऽनुनासिक' सू. ९ हे सूत्र, जरी पठित केले पाहिजे होते तरी, 'नासिकामनुगत' अनुनासिक 'असा योगिक अर्थ केल्याने ते अनुनासिकसज्ञासूत्र गतार्थ होत असल्यामुळे, म्हणजे योगिक अर्थ केल्यानेच 'अनुनासिक' या शब्दाच्या अर्थाचा बोध होत असल्यामुळे व ऊगा रीतीने ते सूत्र व्यर्थ ठरत असल्यामुळे, त्या सूत्राचे फारच अल्प प्रयोजन आहे हे सुचविण्याच्या हेतूने, त्या सूत्राचा प्रकृत सूत्रापूर्वी उपन्यास केला नाही. ('मन्दप्रयोजनम्' असे जें दोषितानी मनोरमंत म्हाले आहे त्याचे व्याख्यान शब्दरत्नात करण्यात येईल) प्रकृत सूत्रात 'उपदेशे' हें पद घालण्याचे प्रयोजन हे आहे की, 'अम् अं अप' या ध्रुवीत असलेल्या 'अं' या अनुनासिक स्वराला इत्सज्ञा होऊ नये (याचे विवरण पूर्वी शब्दरत्नात केलेच आहे साराश वरील ध्रुवी पाणिनीय 'उपदेश= आद्योच्चारण' असल्यामुळे त्या ध्रुवीतील 'अं' या अनुनासिक अच्चात् इत्सज्ञा होत नाही) ज्याप्रमाणे 'उञ, ऊँ' सू १०६, १०७ या स्थला 'उ' या निघानाचे जागी 'ऊँ' असा आदेश होण्याचे विधान केले असल्यामुळे, त्या विधानाच्या सामर्थ्याने 'ऊँ' या अनुनासिक स्वराला इत्सज्ञा होत नाही त्याचप्रमाणे ('आद्योऽनुनासिकश्छन्दसि' सू ३५२५ या सूत्रात 'आद्' चे जागी अनुनासिक आदेश व्हावा असे स्पष्ट विधान केले असल्यामुळे त्या) विधानाच्या सामर्थ्याने 'अम् अं अप' यांतील 'अं' हा अनुनासिक इत्सज्ञा होत नाही असे जरी म्हणता

येऊ शकते तरी, उत्तरसूत्रात, म्हणजे 'हृदन्त्यम्' या सूत्रान, 'उपदेशे' या पदाची अनुवृत्ति होण्याकरिता व प्रकृत सूत्राचा अर्थ स्पष्ट होण्याकरिता प्रकृत सूत्रातच 'उपदेशे' या पदाच ग्रहण केले आहे ('अम् अं अप' या स्थानी 'आद्' चे जागी 'आहोऽनुनासिक-श्छन्दमि' या सूत्रान्वये 'अं' असा आदेश झाल्या आहे दीक्षित म्हणतात की, ज्याप्रमाणे 'उ' या निपानाचे जागी होणारा 'ऊ' हा अनुनासिक आदेश विधानसामर्थ्यामुळे इत्सन्नक हान नाही त्याच-प्रमाणे 'आद्' चे जागी होणारा 'अं' हा अनुनासिक आदेश विधानसामर्थ्यामुळे इत्सन्नक होत नाही अस म्हणता येते, कारण जर तो आदेश इत्सन्नक मानला तर, 'तस्य व्याप' सू १० या सूत्राने त्याचा न्येप होईल व आदेशाचे विधान अर्थ ठरण्याची आपत्ति येईल आणि म्हणून प्रकृत सूत्रात 'उपदेशे' हे पद नमले तरी, जसा 'ऊ' हा इत्सन्नक हान नाही तसाच 'अं' हा देगोल इत्सन्नक हाऊ शकत नाही तरी पण प्रकृत सूत्रान 'उपदेशे' या पदाचे ग्रहण एवढ्याच-करिता केले आहे की, सूत्रार्थ स्पष्ट व्हावा व 'हृदन्त्यम्' या उत्तर-सूत्रान ते पद अनुवृत्त व्हाव) प्रकृत सूत्रान 'अच्' या पदाचे ग्रहण अशाकरिता केले आहे की, 'मनिन्' प्रत्ययातील मकाराला इत्सना होऊ नये (प्रकृत सूत्रानून 'अच' हे पद गाळले असते व 'उपदेशेऽ-नुनासिक इत्' एवढेच जर सूत्र केले असते तर, 'सर्वधानुभ्यो मनिन' उ सू ५८४ या सूत्राने शोणाच्या 'मनिन्=मन्' या प्रत्ययातील मकार अनुनासिक असल्यामुळे, तो इत्सन्नक झाला असता पण प्रकृत सूत्रान 'अच' या पदाचे ग्रहण केले असल्यामुळे व मकार अच् नसल्यामुळे, तो इत्सन्नक होत नाही) *

शब्दरत्न- नासिकामनुगत इति । नासिकामभिहत्य वायुनाऽ-
मिष्यञ्जित इत्यर्थः । प्रातिशाख्यशिक्षादौ, लोके च तद्व्यवहारस्य
तथैवोपपादनमावश्यकमिति तात्पर्यम् ॥ अत एव मुत्तग्रहणप्रत्याख्यान-
भाष्यध्वनितो यमानुस्वारयोरनुनासिकव्यवहारः सूत्रमते सदृगच्छते ।

“परोऽनुनासिके” इत्यादौ स्वरूपप्रहणाभावास्तु ‘पशु’ ‘अपत्यम्’ इत्यादिषुदिति ध्येयम् । मन्दप्रयोजनमिति । मन्देषु प्रयोजनमस्येति बहुव्रीहि । एवविधयोगलोक प्रातिशाख्याद्यनभिज्ञ प्रति सप्रयोजनमित्यर्थः । अम् अं अप इति । अत्रेत्सञ्जाया लोपः स्यादिति भावः । विधानेति । इदिति षक्तव्येऽनुनासिकविधानसामर्थ्यादित्यर्थः । नेत्वमिति । तत्फललोपस्य सामर्थ्यादिभावे इत्वमपि फलाभावात्नेत्यर्थः ।

‘नासिकामनुगत अनुनासिक’ अमा जो मनोरमंत ‘अनुनामिक’ या शब्दाचा विग्रह केला आहे त्याचा ‘नासिकामभिहत्य वायुनाऽभिव्यञ्जित,’ म्हणजे नासिकास्थानाचे ठिकाणी आघात करून प्राणवायूने अभिव्यक्त केलेला वर्ण, अमा अर्थ आहे (‘अनुगत’ यातील ‘अनु’ या उपसर्गाचा ‘अभिहन्य’ व ‘गत’ या पदाचा ‘वायुना अभिव्यञ्जित’ असा लक्षणेने अर्थ करून ‘अनुनामिक’ या पदाचा वर मागितल्याप्रमाणे शब्दरत्नकारांनी अर्थ केला आहे) प्रातिशाख्यान व शिक्षा इत्यादि ग्रन्थात जेथे ‘अनुनामिक’ या पदाचा निर्देश आढळतो तेथे व लौकिक व्यवहारांत जेव्हा ‘अनुनामिक’ या शब्दाचा उपयोग केला जातो तेव्हा त्या शब्दाचे वर दिलेल्या यौगिक अर्थान्वयेच उपपादन करणे, म्हणजे अर्थ करणे, आवश्यक आहे असा दीक्षिताच्या म्हणण्याचा तात्पर्यार्थ आहे (‘नामिकया नामिकस्थाना मुग्गनामिकया वा’ अशी जरी तैत्तिरीय प्रातिशाख्यात ‘अनुनासिक’ या शब्दाची व्याख्या दिली आहे तरी ऋक्प्रातिशाख्यान किंवा शिक्षेन त्या शब्दाची व्याख्या दिली नाही म्हणून त्या ग्रन्थात आढळणाऱ्या ‘अनुनामिक’ या शब्दाचा व तसेच लौकिकव्यवहारांत उपयोगांत आणला जाणाऱ्या ‘अनुनासिक’ या शब्दाचा वर दिलेल्या यौगिक अर्थान्वयेच अर्थ करणे जरूर आहे) आणि ‘अनुनामिक’ या शब्दाचा तसा यौगिक अर्थ असल्यामुळेच, ज्या भाष्यात त्या सूत्रांतोस ‘मुग्ग’ या शब्दाचे ग्रन्थाख्यान केले आहे त्या भाष्यावरून

यम व अनुस्वार याचे ठिकाणी ध्वनिन होणाऱ्या 'अनुनासिक' या शब्दाचा व्यवहार सूत्रकाराच्या मते योग्य ठरतो ('मुखनामिकावचनोऽनुनासिक' १-१-८ या सूत्राद्वारे माप्यात माप्यकार म्हणतात की, त्या सूत्रातून 'मुख' हा शब्द गाळता येणे शक्य आहे पण ती शब्द गाळण्यात व 'नामिकावचनोऽनुनासिक' एवढेच सूत्र मानायला, ज्याचे वेळ नासिका हे उच्चारणस्थान आहे अशा यम व अनुस्वार यांनाच अनुनासिकमज्ञा होईल व ती मज्ञा मुख व नासिका या दोन्ही स्थानांनी उच्चारल्या जाणाऱ्या मानुनासिक स्वराना व 'अ, म्, इ, ण्, न्' या वर्गातील पञ्चम वर्गांना होणार नाही अशी शका उपस्थित करून त्या शकेवर माप्यकार असे उत्तर देतात की, प्रामादवासिन्यायाने त्यांना देखील अनुनासिकमज्ञा होऊ शकते त्या न्यायाचा अर्थ सांगताना माप्यकार असे म्हणतात की, जेथे एका वाड्यात काही लोक माडीवर राहतात व काही लोक खालच्या मजल्यावर राहतात आणि काही लोक माडीवर व खालच्या मजल्यावर मिळून दोन्ही ठिकाणी राहतात तेथे जे लोक माडीवर राहतात त्यांना माडीवर राहणारे या शब्दांनी ओळखिले जाते व जे खालच्या मजल्यावर राहतात त्यांना खालच्या मजल्यावर राहणारे या शब्दांनी ओळखिले जाते आणि जे माडीवर व खालच्या मजल्यावर मिळून दोन्ही ठिकाणी राहतात त्यांना माडीवर राहणारे किंवा खालच्या मजल्यावर राहणारे अशा दोन्हीही प्रकारच्या शब्दांनी ओळखिले जाते या न्यायान्वये जे वर्ण मुखाने व नासिकेन अशा उभय स्थानांनी उच्चारले जातात त्यांना मुखाने उच्चारले जाणारे किंवा नासिकेन उच्चारले जाणारे अशा दोन्हीही प्रकारच्या शब्दांनी ओळखता येते म्हणून मुख व नासिका या दोन्ही स्थानांनी उच्चारले जाणारे मानुनासिक स्वर किंवा वर्गातील पञ्चम वर्ग यांना 'नासिकावचन' हा शब्द प्रामादवासिन्यायाने लावता येऊ शकत असल्यामुळे, वरील सूत्रातून 'मुख' हा शब्द गाळला तरी, त्यांना अनुनासिकमज्ञा

होण्यात काही अडचण येऊ शकत नाही पण अशा रीतीने 'मुख' व 'नासिका' या उभय स्थानांनी उच्चारलेल्या वर्णांना जरी अनुनासिकसज्ञा होईल तरी केवळ नासिकास्थानाने उच्चारल्या जाणाऱ्या यम आणि अनुस्वार यांना देखील, प्रकृत सूत्रातून 'मुख' हा शब्द गाल्ल्यास, अनुनासिकसज्ञा प्राप्त होण्याची आपत्ति येईल, असा प्रश्न करून त्या प्रश्नाचे भाष्यकार असे उत्तर देतात की, यम व अनुस्वार यांना अनुनासिकसज्ञा झाली तरी काही दोष येत नाही आणि त्यांना ती सज्ञा न झाल्याने कोणताही फायदा होत नाही त्या भाष्यात भाष्यकारांनी असे म्हटले आहे—'मुखग्रहण शक्यमकर्तुम् । केनेदानीमुभयवचनाना भविष्यति ? । प्रामादवासिन्यायेन । तद्यथा । केचित् प्रामादवासिनः, केचिद्भूमिवासिनः, केचिदुभयवासिनः । ये प्रामादवासिनो गृह्यन्ते ते प्रामादवामिग्रहणेन । ये भूमिवासिनो गृह्यन्ते ते भूमिवासिग्रहणेन । ये उभयवासिना गृह्यन्ते ते प्रामादवामिग्रहणेन भूमिवासिग्रहणेन च । एवमिहापि केचिन्मुखवचना केचिन्नासिकावचना केचिदुभयवचना । तत्र ये मुखवचना गृह्यन्ते ते मुखग्रहणेन । ये नासिकावचना गृह्यन्ते ते नासिकाग्रहणेन । ये उभयवचना गृह्यान्त एव ते मुखग्रहणेन नासिकाग्रहणेन च । भवेदुभयवचनाना मिद्धम्, यमानुस्वाराणामपि प्राप्नोति । नैव दोषो न प्रयोजनम् ।' या भाष्यात यम व अनुस्वार यांना अनुनासिकसज्ञा झाली तरी काही दोष येत नाही असे भाष्यकारांनी म्हटले असल्यामुळे त्यावरून हे ध्वनित होते की, यम व अनुस्वार यांना अनुनासिक हा व्यवहार लागू पडतो तसा व्यवहार त्यांना लागू पडला नसता तर भाष्यकारांनी 'यमानुस्वाराणामपि प्राप्नोति । नैवदोषो न प्रयोजनम्' असे म्हटले नसते पण पाणिनीने जे अनुनासिकसज्ञेचे बरील सूत्र केले आहे त्यावरून तर हे स्पष्ट होते की, ज्याने नासिका व मुख हे दोन्ही मिळून उच्चारणस्थान आहे त्यांनाच अनुनासिकसज्ञा होऊ शकते मग 'अनुस्वारयमाना च नासिकास्थानमुच्यते' या पाणिनीय निदर्शनीय वचनान्वये ज्याचे केवळ

नासिका ह उच्चारणस्थान आहे अशा अनुस्वार व यम याना व्यवहारात लागू पडणारी अनुनासिकसज्ञा कशी होणार ? या प्रश्नाचे उत्तर हेच आहे की, जरी वरील सूत्रान्वये त्यांना अनुनासिकसज्ञा होऊ शकत नाही तरी, 'अनुनासिक' या शब्दाचा पूर्वी सांगितल्याप्रमाणे जो यौगिक अर्थ केला आहे तो मानल्याने त्यांना ती सज्ञा होऊ शकतेच व त्यांना त्या अर्थान्वये स्वतंत्र रीतीने प्राप्त होणारी ती सज्ञा वरील सूत्राने बाधित होत नाही. माराज अनुस्वार व यम याना व्यवहारात लागू पडणारी अनुनासिकसज्ञा होण्याकरिता पाणिनीने कोणतेही स्वतंत्र सूत्र रचले नसल्यामुळे हे ध्वनित हात की, पाणिनीला 'अनुनासिक' या शब्दाचा वर दिलेला यौगिक अर्थ मान्य होता व त्या अर्थान्वये त्यांना ती सज्ञा प्राप्त होऊ शकत असल्यामुळे, त्यांना ती सज्ञा प्राप्त होण्याकरिता स्वतंत्र सूत्र रचण्याची पाणिनीला गरज भासली नाही, आणि म्हणून वर जसा 'अनुनासिक' या शब्दाचा यौगिक अर्थ केला आहे तसा अर्थ करणे आवश्यक आहे तसा शब्दरत्नकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे आता 'अनुनासिक' या शब्दाचा वर सांगितल्याप्रमाणे यौगिक अर्थ असल्यामुळे व त्या अर्थान्वये इष्ट वर्णांना अनुनासिकसज्ञा होऊ शकत असल्यामुळे अनुनासिक सज्ञेच वरील सूत्र असण्याची काही गरज नाही अस जे दीक्षितानीं म्हटले आहे त्यावर शकाकार अग्नी शक्ता करता की, अनुनासिकसज्ञेचे सूत्र गाळल्यास, 'अनुनासिक' हा शब्द सज्ञावाचक ठरणार नाही व 'एव एष शब्दम्याशब्दसज्ञा' सू २५ अग सूत्र असल्यामुळे, म्हणजे सज्ञावाचक शब्द खेरीज वरून सूत्रात निर्दिष्ट असल्या शब्दाचे जसे वर्णानुपूर्वीविशिष्ट स्वरूप आहे त्याचच त्या शब्दाने ग्रहण करावे व इतर पर्यायवाचक शब्दाचे ग्रहण करू नये अशा अर्थाने सूत्र असल्यामुळे, 'यरोऽनुनामिकेऽनुनासिको वा' सू ११६ या सूत्राचा, पदान्ती असणाऱ्या 'यर्' पुढे 'अनुनासिक' हा शब्द आला असता, त्या यर्चे जागी विकल्पेकरून 'अनुनासिक' या

शब्दाचा आदेश होतो अशा प्रकारचा अनिष्ट अर्थ होण्याची आपत्ति येईल या शक्येवर शब्दरत्नकार असे उत्तर देतात की, 'हरते-दृतिनाथयो पशौ' सू २९३९ व 'तस्यापत्यम्' सू १०८८ इत्यादि सूत्राने निर्दिष्ट असलेल्या) 'पशु, अपत्य' इत्यादि शब्दाचा ज्याप्रमाणे 'पशु, अपत्य हे शब्द' असा अर्थ न करिता, 'पशु, अपत्य' याच्या अर्थाचे ग्रहण केले जाते त्याचप्रमाणे 'यरोऽनुनासिके' इत्यादि सूत्राने 'अनुनासिके, अनुनासिक' या पदाने 'अनुनासिक' या शब्दाचे ग्रहण न करिता त्याच्या अर्थाचे ग्रहण करता येते ('स्व रूपं शब्दस्य' १-१-६८ या सूत्रावरील भाष्यात भाष्यकारानी 'शब्दपूर्ववर्थास्य सम्प्रत्यय, इह च व्याकरणे शब्दे कार्यस्य सम्भवोऽर्थोऽसम्भवस्तस्मादर्थ-निवृत्ति' इत्यादि तऱ्हेचे प्रतिपादन करून त्या सूत्राचे प्रत्याख्यान केले आहे आता हे खरे की, 'हरतेदृतिनाथयो पशौ' या सूत्रात 'पशु' या शब्दाचे व 'तस्यापत्यम्' या सूत्रात 'अपत्य' या शब्दाचे ग्रहण केले आहे आणि हे दोन्ही शब्द मज्ञावाचक नाहीत, कारण अष्टा-ध्यायीत याची व्याख्या दिली नाही तरी पण 'स्व रूपं शब्दस्य' हे सूत्र अगून देखील, ज्याप्रमाणे 'पशु' व 'अपत्य' या शब्दाचा शब्दपर अर्थ न करिता अर्थपर अर्थ केला जातो, त्याचप्रमाणे 'यरोऽनुनासिके' या सूत्रातील 'अनुनासिके, अनुनासिके' या शब्दाचा शब्दपर अर्थ न करिता अर्थपर अर्थ करण्यात काही अडचण येत नाही; कारण पाणिनीने ठिकठिकाणी सूत्रात केलेल्या निर्देशान्वये, 'स्व रूपं शब्दस्य' या सूत्राची अनित्यता सिद्ध होते) मनोरमंतील 'मन्दप्रयोजनम्' या पदाचा 'मन्देषु प्रयोजनमस्य' असा व्यधिकरण बहुव्रीहि आहे (व अरी अष्टाध्यायीत तसा व्यधिकरण बहुव्रीहि करण्याकरिता कोणतेहि सूत्र साक्षात् पठित केले नाही तरी, 'मन्तमी विशेषणे बहुव्रीहि' सू ८९८ या शापकाच्या आधारे तसा बहुव्रीहि करिता येतो) व 'मन्दप्रयोजनम्' या पदाचा अर्थ असा आहे की, ज्याना 'अनुनासिक' या शब्दाचा योगिकार्थ नाहीत नाही व लीङ्ग-

व्यवहारान् आणि प्राणिशास्त्रादि व्याकरणग्रन्थात् 'अनुनासिक' या शब्दाच्या यौगिक अर्थाला घडूनच त्या शब्दाचा प्रयोग केला जातो हे माहीत नाही तथा लोकाकरिताच अनुनासिकमज्ञासूत्र केले आहे व अशा रीतीने ते सूत्र सप्रयोजनक ठरते 'अद्भ्य आं अप' या स्थली 'आं' या अनुनासिकाला इत्मज्ञा झाल्यास, ('तस्य लोप' सू ६२ या सूत्रान्वये) त्याचा लोप होण्याची आपत्ति येईल असा दोषिताच्या म्हणण्याचा भावार्थ आहे 'विधानसामर्थ्यात्' या मनोरमैनील पदाचा "आद् इन् छन्दसि अभ सूत्र न करिता 'आडोऽनुनासिकरुद्धमि' असे सूत्र वरून अनुनासिक आदेश होण्याचे जे विधान केले आहे त्याच्या सामर्थ्यामुळे" असा अर्थ आहे इत्वाचे फल जो लोप तो विधान-सामर्थ्यामुळे होत नसल्यामुळे व अशा रीतीने इत्मज्ञा निष्फट ठरत असल्यामुळे, ती देखील होत नाही असा 'नेत्वम्' या मनोरमैनील पदाचा अर्थ आहे

शब्दरत्न- ननु 'अद्भ्य आं अदित' इत्यत्र "अनेकान्ता अनुबन्धा" इति पक्षे "आदितश्च" इतीदृप्रतिषेधः फलम् । न च लोपाभावे इदिति महासञ्ज्ञाकरणत्सज्ञासि नेति धाव्यम्, महासञ्ज्ञ-येष लोपसिद्ध्या "तस्य लोपः" इत्यस्य द्येयव्यपित्ते, "इक" इत्यादौ ककारादिश्रवणानापत्तेश्च; इति चेन्न, "अनुबन्धानामेकान्तत्यमेव" इति मुख्यपक्षे दोषाभाव इत्याशयात् । तदा हि सुर्येऽवयविन्यन्य-पदार्थे बहुव्रीहिः । न चापमाकारोऽधानोरवयवः, इत्यदोषान् ।

(इत्मज्ञेके फल 'तस्य लोप' सू ६२ या सूत्रान्वये लोप असल्यामुळे, जेथे लोप होत नाही तेथे इत्मज्ञा करणे निष्फट ठरत असल्यामुळे ती देखील होत नाही असे जे नूवनेच वर म्हटले आहे त्यावर नवाकार अशी शका करितो की, जेथे इत्मज्ञा केव्हात लोपप्रतिरिक्त इतर फल सभवते तेथे इत्मज्ञा व्यर्थ ठरत नाही व त्यामुळे तशा ठिकाणी इत्मज्ञा हाण्यास वार्ही हरकत नाही व आपल्या शकेच्या पुष्ट्यर्थे तो 'अद्भ्य आं अदित' हे उदाहरण देतो

आणि म्हणतो की,) 'अनेकान्ता अनुबन्धाः' हा पक्ष स्वीकारल्यास, 'अब्भ्र आँ अटित.' या उदाहरणात ('अट्ट' चे जागी झालेल्या) 'आँ' या अनुनासिक आदेशाला इत्सज्ञा केली असता, 'आदितश्च' सू ३०३६ या सूत्रान्वये 'अट्ट' धातूला इडागम न होणे हे फल सभवते. (शकाकाराच्या म्हणण्याचा आशय हा आहे की, जरी 'आँ' हा 'अट्ट' धातूचा अवयव नसून भिन्न पद आहे तरी, 'अनेकान्ता अनुबन्धा' परि ४-म्हणजे ज्याला अनुबन्ध लावले जातात त्याचे ते अनुबन्ध अवयव होत नाहीत, ही परिभाषा असल्यामुळे, 'आँ' या ममीप असलेल्या भिन्न पदाला देखील अनुबन्ध मानता येते व अशा रीतीने ते पद अनुबन्ध मानल्याने 'उपदेशोऽनुनासिक इत्' सू. ३ या सूत्राने त्याला इत्सज्ञा केली असता, जरी विधानसामर्थ्यामुळे त्याचा लोप होत नाही तरी, 'आदितश्च' हे सूत्र असल्यामुळे 'अट्ट' धातूला इडागम न होणे हे लोपव्यतिरिक्त फल सभवते) या शकेवर अशी प्रतिशक्ता करण्यात येते की, ज्याअर्थी 'आँ' या अनुनासिकाचा लोप होत नाही त्याअर्थी, इत्सज्ञा अन्वर्थक असल्यामुळे, ती इत्सज्ञा देखील 'आँ' याला होऊ शकत नाही (यरील शकेवर प्रतिशक्ता करणाऱ्याच्या म्हणण्याचा आशय हा आहे की, एति गच्छतीति-प्रयोगे न तिष्ठतीति-इत्' असा 'इत्' या पदाचा अर्थ असल्यामुळे व इत्सज्ञा अशा रीतीने अर्थाला घडून केलेली असल्यामुळे, ती सज्ञा अन्वर्थक ठरते आणि म्हणून जेथे ज्याचा लोप होत नाही तेथे त्याला अन्वर्थक असलेली ती इत्सज्ञा देखील करता येत नाही या प्रतिशकेवर शकाकार असे उत्तर देतो की,) हे म्हणणे बरोबर नाही, कारण इत्सज्ञा अन्वर्थक मानल्यानेच जर लोपमिद्धि होऊ शकते तर, 'तस्य लोप' सू ६२ हे सूत्र घ्यर्थ ठरण्याची आपत्ति येऊ पाहते व तसेच 'इक्' इत्यादि स्थली ककारादि इत् वर्णांचे श्रवण न होण्याची देखील आपत्ति येऊ पाहते (शकाकाराच्या म्हणण्याचा आशय हा आहे की, जर 'इत्' या अन्वर्थक मज्ञेच्या सामर्थ्यानेच इत्सज्ञा

ठरण्याच्या वर्णाचा लोप होऊ शकतो असे मानले तर, 'तस्य लोप' हे सूत्र व्यर्थ ठरेल व 'अण् इक्' इत्यादि प्रत्याहारातील अन्त्य वर्ण इत् अमल्यामुळे ते एवदम नाहीसे होतील व 'अण्, इक्' इत्यादि प्रयोगच होऊ शकणार नाहीत आणि त्यामुळे 'इको यणचि' इत्यादि सूत्र-प्रयोग चूक ठरण्याची आपत्ति येईल म्हणून जेथे लोप होत नाही तेथे अन्वयक इत्सज्ञा देखील होऊ शकत नाही हे म्हणणे अयोग्य ठरते येथे हे लक्षात ठेवावे की, 'ननु अन्न्य आ अटित' येथेपासून 'वकारादिश्रवणानापत्तेश्च' येथपर्यंत शकाग्रन्थ आहे आता या शकेवर शब्दरत्नकार असे उत्तर देतात की, 'अनेकान्ता अनुबन्धा' हा सिद्धान्तपक्ष नसून एवदेशीची उक्ति आहे आणि म्हणून तो पक्ष स्वीकारता येत नाही आणि 'एकान्ता अनुबन्धा' प. ५ हाच सिद्धान्तपक्ष अमल्यामुळे तोच पक्ष स्वीकारला पाहिजे आणि) अनुबन्ध हे अवयवच होत या मुख्य सिद्धान्तपक्षात, वर जी इडागम-प्रतिषेधरूप आपत्ति दाखविली आहे ती मूर्तीच उद्भवत नाही आणि तो सिद्धान्तपक्ष स्वीकारल्यासच, अवयवी जो अन्वय पदार्थ आहे तो बहुव्रीहिचा अर्थ मानल्याने बहुव्रीहिसमाम उभयपक्ष ठरतो (माराग ज्याला अनुबन्ध लावले आहेत त्याचे ते अवयवच होत, म्हणजे एखादा वर्ण ज्याचा अनुबन्ध मानणे आहे त्याचा तो अवयव असल्यासच त्याला अनुबन्ध मानता येते व तो त्याचा अवयव नसल्यास त्याला अनुबन्ध मानता येत नाही असा सिद्धान्तपक्ष अमल्यामुळे, 'अन्न्य आ अटित' या स्थली 'आ' हा 'अट्' घातूचा अवयव नसून भिन्न पद असल्यामुळे तो 'अट्' घातूचा अनुबन्ध आहे असे मूर्तीच मानता येत नाही व त्यामुळे 'उपदेशेऽजनुनासिक इत्' या सूत्राने होणारी इत्सज्ञा त्या 'आ' ला होत नाही व वरील उदाहरणात 'आदितश्च' हे इडागमप्रतिषेधाचे सूत्र प्रवृत्त होऊ शकत नाही व इडागम होऊन 'अटित' असे काग्रन्थयान्त इष्ट रूप सिद्ध होऊन 'अन्न्य आ अटित' हा प्रयोग गूढ ठरतो दुसरे असे की, 'एकान्ता

अनुबन्धा ' हा पक्ष मानल्यासच ' पित्, मिन्, कित् ' इत्यादि स्थली ' पकार, मकार, ककार इत् यस्य शप्, शनम्, क्त इत्याद्यवयविन ' असा अन्यपदार्थप्रधान बहुव्रीहिसमास होऊ शकतो व पित्, मिन्, कित् इत्यादि प्रयोग योग्य ठरतात) वरील उदाहरणात आकार हा ' अट ' घातूचा अवयव नसल्यामुळे शर्काकाराने दाखविलेला इडागम-प्रतिषेधरूप दाप येत नाही (याचे विवरण वर केलेच आहे 'अनेकान्ता अनुबन्धा ' व ' एकान्ता अनुबन्धा ' या दोन्ही परिभाषांचे विस्तृत विवरण परिभाषेन्दुशेखराच्या मराठी भाषान्तरात पान १६ ते १८ मध्ये केले आहे व त वाचल्यास, वरील दोन्ही परिभाषांचा अर्थ नीट ध्यानात येईल व वरील शब्दरत्नातील पक्तीचा अर्थ, पूर्णपणे लक्षात येईल)

मनोरमा- ' प्रतिज्ञायते इति प्रतिज्ञा ' " आतश्चोपसर्गो " इति कर्मण्यड् । ' प्रतिज्ञा आनुनासिक्य येषाम् ' इति विग्रहः । एव च ' प्रतिज्ञासमधिगम्ये प्रतिज्ञाशब्दस्य लक्षणा ' इति क्लिष्ट व्याख्यान नाश्रयणीयम्, " पाणिन्युपज्ञ व्याकरणम् " इत्यादिष्विव लक्षणा विनैव निर्वाहात् । यद्यपि सूत्रकारकृतोऽनुनासिकपाठ इदानीं परिभ्रष्टस्तथापि वृत्तिकारादिव्यवहारबलेन यथाकार्यं प्राक् स्थित इत्यनुमीयत इति भावः ।

(' उपदेशोऽनुनासिक इत ' सू ३ या सूत्रावरील कौमुदीत पठित असलेल्या) ' प्रतिज्ञानुनासिक्या पाणिनीया ' या पक्तीतील ' प्रतिज्ञा ' या शब्दाची ' प्रतिज्ञायते इति प्रतिज्ञा ' अशी व्युत्पत्ति असून या स्थली ' आतश्चोपसर्गो ' सू ३२८३ या सूत्राने ' कर्मणि अड् ' प्रत्यय झाला आहे ' प्रतिज्ञानुनासिक्या ' या पदाचा ' प्रतिज्ञा आनुनासिक्य येषाम् ' असा विग्रह आहे म्हणून ' प्रतिज्ञासमधिगम्ये प्रतिज्ञा शब्दस्य लक्षणा ' असे जें क्लिष्ट व्याख्यान (प्रकाशकारांनी) केले आहे तें स्वीकारू नये, कारण ' पाणिन्युपज्ञ व्याकरणम् ' इत्यादि स्थली जसा लक्षणा न करिता देखील इष्ट अर्थाचा बोध होऊ शकतो

तसा प्रवृत्त स्थली देखील होऊ शकतो (प्रकाशकारानी 'प्रतिज्ञान प्रतिज्ञा' असा 'भावे' या अर्थामध्ये 'अद्' प्रत्यय कःन्त 'प्रतिज्ञानम्=प्रतिज्ञा' असा रीतीने 'प्रतिज्ञा' हा शब्द माघला आहे व नंतर 'प्रतिज्ञा' या शब्दाचा 'प्रतिज्ञासमधिगम्य' असा लक्षणेने अर्थ केला आहे पण 'आतश्चोपमर्गे' या सूत्रात पूर्वं सूत्रातून 'भावे' व 'अकर्तरि च कारके' ही पदे अनुवृत्त होत असल्यामुळे, त्या सूत्राने जसा 'भावे' या अर्थामध्ये 'अद्' प्रत्यय होऊ शकतो तसाच कर्तृभिन्न कारकाच्या, म्हणजे कर्मत्व कारकाच्या, अर्थामध्ये देखील तो प्रत्यय होऊ शकतो आणि 'कर्मणि' या अर्थामध्ये 'अद्' प्रत्यय केला असता, 'प्रतिज्ञा' या शब्दाचा 'प्रतिज्ञानविषय' असा योगिक अर्थ होत असल्यामुळे, प्रथम 'भावे अद्' प्रत्यय कःन्त नंतर लक्षणा करणे असा द्राविडी प्राणायाम करण्याची काहीच गरज नाही उलट तसे करण्यात सारखे असून, 'कर्मणि अद्' प्रत्यय करण्यातच लाघव आहे 'पाणिन्युपज्ञ व्याकरणम्' या स्थली, 'उपज्ञायने इति उपज्ञा' असा 'कर्मणि अद्' प्रत्यय कःन्त 'उपज्ञा' हे रूप मिद्ध केल्यावर, 'पाणिने उपज्ञा पाणिन्युपज्ञम्' म्हणजे 'पाणिनिना प्रथम-मुपज्ञायमानम् = पाणिनिकर्तृकाद्यज्ञानविषयीभूतम्', असा अर्थ होत असता, 'भावे अद्' प्रत्यय कःन्त नंतर लक्षणा करण्याची जशी गरज राहत नाही तसेच 'प्रतिज्ञा' या स्थली देखील समजावे, म्हणजे दोन्ही स्थली 'कर्मणि अद्' प्रत्ययच करावा व तसे केले असता लक्षणा करण्याची मुळीच गरज पडत नाही. 'पाणिने उपज्ञा' या स्थली 'पाणिने' ही 'कर्तृकर्मणो कृति' सू ६२३ या सूत्रान्वये कर्तरि षष्ठी असून 'कृद्योगा च षष्ठी समस्यते इति वाच्यम्'—सू ७०३ वरील वातिक—या वातिकान्वये षष्ठीनन्पुसमास झाला आहे व त्या समासात 'उपज्ञा' हे उत्तरपद असल्यामुळे, 'उपज्ञोपत्रम तद्राचाचिन्व्यासायाम्' सू ८२४ या सूत्रान्वये सामासिक शब्द नपुसक-लिङ्गी झाला आहे हे नक्षात ठेवावे) जरी पाणिनीने केलेला

अनुनासिक पाठ आतां नाहीसा झाला आहे तरी वृत्तिकारादिकांनी पाणिनीय सूत्रान्वयें प्रक्रिया करिताना जसा व्यवहार केला आहे व जी कार्ये केली आहेत त्या व्यवहारावरून व त्या कार्यांवरून पाणिनीय पाठात कोणते अच् अनुनासिक पठित केले होते याचे आपणास अनुमान करता येत व तशा प्रकारचा अनुनासिकस्वरयुक्त पाणिनीय पाठ—अष्टाध्यायी, धातुपाठ इत्यादि—होता असे आपण अनुमान करू शकतो ('उपदेशेऽननुनासिक इत्' सू. ३ हे सूत्र पाणिनीने केले असल्यामुळे त्यावरूनच हे सिद्ध होते की, पाणिनीने अष्टाध्यायी, धातुपाठ इत्यादि रचतेवेळीं ज्यांना इत्सज्ञा होणे इष्ट आहे अशा आद्योच्चारणविषयक शब्दातील अचांचा अनुनासिकरूपाने पाठ केला असला पाहिजे तसा पाठ पाणिनीने केला नसता तर त्याला ते सूत्र रचण्याची काहीच आवश्यकता नव्हती साप्रतकाली तो अनुनासिक पाठ दुर्देवाने लुप्त झाला आहे मग त्या पाठात कोणते अच् अनुनासिक पठित केले होते हे आतां समजण्यास मार्ग काय ? या प्रश्नाचे दीक्षित असे उत्तर देतात की, वृत्तिकारादि पूर्व वैयाकरणानी जी उदाहरणे दिली आहेत व जे प्रयोग साधले आहेत त्यावरून पाणिनीय पाठातील कोणते अच् अनुनासिक पठित केले होते याचे आपणास अनुमान करता येतें उदाहरणार्थ चुरादि गणात 'चुर स्तेये, घट सघाते, कथ वाक्यप्रबन्धे' हे धातु पठित केले आहेत या धातूंचीं 'चोरयति, घाटयति, कथयति' अशीं रूपे पूर्व वैयाकरणांनीं दिली असल्यामुळे, आपणास हे अनुमान करता येतें कीं, 'चुर' व 'घट' या धातूतील अन्त्य अकार अनुनासिक पठित केला असून 'कथ' यातील अन्त्य अकार अनुनासिक पठित केला नव्हता पहिल्या दोन धातूतील अन्त्य अकार अनुनासिक पठित केला असल्यामुळेच तो प्रकृत सूत्रान्वयें इत्मज्ञक ठरून 'तस्य लोप' या सूत्रानें त्याचा लोप होतो यामुळेच 'चुर्' यातील उपधेला 'पुगन्तलघूपधस्य च' सू. २१८९ या सूत्राने गुण होतो व 'घट्' यातील उपधा अकाराची

‘अत उपधाया’ सू २२८२ या सूत्राने वृद्धि होते पण ‘कथ’ यानील अन्य अकार अनुनासिक पठित नसल्यामुळे तो प्रकृत सूत्रान्वये इत्सञ्जक हान नाही व ‘कथ’ धातूहून णिच् प्रत्यय केल्यावर जरी त्या अकाराचा ‘अता लोप’ सू २३०८ या सूत्राने लोप हातो तरी तो अकार स्थानिवद्भासाने विद्यमान आहे अस मानावे लागत असल्यामुळे व अशा रीतीने ‘कथ’ यानील ककारापुढील अकार उपधामून अकार ठरत नसल्यामुळे, त्याची ‘अत उपधाया’ या सूत्राने होणारी वृद्धि हात नाही वसच ‘ममानकर्तृकेषु तुमुन्’ या सूत्रावरील काशिकावृत्तीत ‘भोक्तुम्’ हे तुमुन्प्रत्ययान्ताच्च उदाहरण दिले असल्यामुळे, आपणास अस अनुमान करता येत की, तुमुन्प्रत्ययातील मकारापुढील उकारच अनुनासिक पठित केला असून, तकारापुढील उकार अनुनासिक पठित केला नव्हता सारास वृत्तिकारादिकांनी पाणिनीय सूत्राच व्याख्यान करिताना जी उदाहरणे दिली आहेत त्यावरून आपणास पाणिनीय पाठ्येतील काण्ते अच् अनुनासिक पठित केले हात याच वर सांगितल्याप्रमाणे अनुमान करता येत)

शब्दरत्न—प्रतिज्ञेति । प्रतिज्ञानविषय इत्यर्थे । प्रतिज्ञाशब्दस्येति । भाषाहस्तस्येत्यर्थे । विलप्येति । शक्तिप्राहृक्प्याकरणसत्त्वाच्छब्दस्येति । तदर्थबोधसम्भवे लक्षणाश्रयण श्लेष इति भाव । लक्षणा विनैवेति । अत्र लक्षणया व्याख्यान कुर्वताऽपि तत्र लक्षणा विना मदुक्त सौत्येव व्याख्यातम् । एव च पूर्वपरिविरोधस्तस्येति भाव । न चोभयोर्विधानेऽपि लाघवाद्भावे शक्तिः, कर्मणि लक्षणा, अनुशासनमपि लाक्षणिकार्यानुशासनमेवेति वाच्यम्, “ल कर्मणि” इत्यादीनामपि तथात्वापत्तौ ‘तिहा कर्त्रादौ शक्ति’ इति सिद्धान्तासङ्गत्यापत्तेः, व्याकरणस्याभियुक्तोक्तशक्तिप्राहृक्त्वस्य भङ्गापत्तेश्च ॥

(‘प्रतिज्ञायने इति प्रतिज्ञा’ अथा रीतीने ‘कर्मणि अइ’ प्रत्यय वरून ‘प्रतिज्ञा’ या शब्दाची व्युत्पत्ति केली असल्यामुळे) ‘प्रतिज्ञा’ या शब्दाचा ‘प्रतिज्ञानविषय’ असा अर्थ होतो

‘प्रतिज्ञाममधिगम्ये प्रतिज्ञाशब्दस्य लक्षणा’ या मनोरमैत दिलेल्या पक्तीतील ‘प्रतिज्ञाशब्दस्य’ या पदाचा ‘भावाङ्गत्तस्य,’ म्हणजे ‘भावे’ या अर्थमिष्ये अट्प्रत्यय कःन् जो ‘प्रतिज्ञा’ शब्द सिद्ध होतो त्या शब्दाचा, असा अर्थ आहे ‘क्लिष्ट व्याख्यानम्’ असे जे मनोरमैत म्हटले आहे त्याचा भावार्थ हा आहे की, अभिधाशक्तीने शब्दाच्या अर्थाचा बोध कःन् देणारे व्याकरणशास्त्र असल्यामुळे, अभिधाशक्तीनेच शब्दाच्या अर्थाचा बोध होणे संभवत असता, तथा ठिकाणी लक्षणेचा आश्रय करण्यात क्लेश-गौरव-आहे (साराच ज्या शब्दाचा अभिधावृत्तीने इष्ट अर्थ करता येतो त्या शब्दाचा लक्षणावृत्तीने तसा अर्थ करणे अनुचित असून, तसा अर्थ करण्यात काठिन्य व गौरव आहे) ‘लक्षणा विनैव निर्वाहान्’ असे जे मनोरमैत म्हटले आहे त्याचा भावार्थ हा आहे की, ‘प्रतिज्ञानुनासिक्या’ या स्थली जरी प्रकाशकारांनी ‘प्रतिज्ञा’ या शब्दाचे लक्षणावृत्तीचा आश्रय कःन् कर सांगितल्याप्रमाणे व्याख्यान केले आहे तरी, ‘धाणिन्युपज्ञा व्याकरणम्’ या स्थली ‘उपज्ञा’ या शब्दाचा अर्थ कःन्नेत्रेच्छी लक्षणेचा आश्रय न करिता आम्ही जसे ‘प्रतिज्ञा’ या शब्दाचे अभिधावृत्तीने व्याख्यान केले आहे तसेच त्यांनी ‘उपज्ञा’ या शब्दाचे अभिधावृत्तीनेच व्याख्यान केले आहे आणि अशा रीतीने त्यांच्या या दोन व्याख्यानात परस्पर विरोध येता (साराच जसा प्रकाशकारांनी ‘उपज्ञा’ या शब्दाची व्युत्पत्ति करिताना ‘कर्मणि अट्’ प्रत्यय कःन् आहे त्याचप्रमाणे त्यांनी ‘प्रतिज्ञा’ या शब्दाची व्युत्पत्ति करिताना देखील ‘कर्मणि अट्’ प्रत्ययच करावयास हवा होता तसे त्यांनी न करिता ‘भावे अट्’ प्रत्यय कःन् ‘प्रतिज्ञा’ या शब्दाचा ‘प्रतिज्ञाममधिगम्ये’ असा जो लक्षणेने अर्थ केला आहे ते त्याचे करणे अनुचित असून, ‘उपज्ञा’ या शब्दाची त्यांनी पुढे जी व्युत्पत्ति केले आहे तिच्याशी विरोध येतो असा दोषिताच्या म्हणण्याचा भावार्थ आहे अस शब्दरत्नकार म्हणतात. आता प्रकाश-

कारणफे असे म्हणण्यात येते की,) जरी अद्यप्रत्यय 'भावे' या अर्थाने व तसेच कर्तृभिन्न इतर कारकाच्या अर्थामध्ये ह्याप्याचे विधान केले आहे तरी (घातु क्रियावाचक असल्यामुळे व घातूने क्रियास्य अर्थाचीच उपस्थिति होत असल्यामुळे, घातूने होणाऱ्या) अद्य प्रत्ययाची लक्षणामुळे भावार्थ-क्रियास्य अर्थ-द्योतन करण्यातच अभिधासक्ति आहे व त्या प्रत्ययाने 'कर्मणि' या अर्थाचे द्योतन करणे जाण्यास, लक्षणावृत्तीचा उपयोग केवळ पाहिजे उदाहरणार्थ, 'अनु-शासन' या म्यरी ('शान्' घातूने होणारा 'ल्युट=अन' हा प्रत्यय अभिधावृत्तीने 'भावे' या अर्थाचा बोधक असून) लक्षणावृत्तीने जसा 'कर्मणि' या अर्थाचा बोधक आहे तसाच अद्य प्रत्यय अभिधावृत्तीने 'भावे' या अर्थाचा बोधक असून लक्षणावृत्तीने 'कर्मणि' या अर्थाचा बोधक आहे (पण शब्दस्वरूप म्हणताने की, प्रकाशकाराच्या मनाचे समर्थन करण्याकरिता स्वप्नकारादिकानी हे जे म्हटले आहे) ते म्हणणे बरोबर नाही, कारण ते म्हणणे बरोबर मानल्यास, 'न कर्मणि च भावे चाकर्मवेभ्य' सू २१५० इत्यादि टिप्पणी देखील अन्वय नानुषाची, म्हणजे 'कागदी' 'भावे' या अर्थाचा बोध अभिधावृत्तीने हाता आणि 'कर्मणि' व 'कर्त्रि' या अर्थाचा बोध लक्षणावृत्तीने होतो असे मानण्याची, आपत्ति येईल व त्यामुळे 'निद्रा कर्मादी शस्त्रि' ना मिद्वान् चूक ठरण्याची व तसेच व्याकरणशास्त्राने शब्दाच्या अर्थाचा अभिधासक्तिने बाध होतो असे जे विद्वान् वेदव्याख्यांनी म्हटले आहे ते देखील चूक ठरण्याची आपत्ति येईल ('न कर्मणि च भावे चाकर्मवेभ्य' या सूत्राने ननमं व घातूना 'कर्त्रि' व 'कर्मणि' या अर्थामध्ये व अकर्मक घातूना 'कर्त्रि' व 'भावे' या अर्थामध्ये लकार हाणे मागितले आहे, घातूने केवळ 'भावे' या अर्थामध्ये लकार हाणे मागितले नाही आणि तीन्ही प्रकारच्या अर्थामध्ये लकार हाणे मागितले असल्यामुळे, 'भावे' या अर्थाचा अभिधासक्तिने बाध होतो आणि 'कर्त्रि' व 'कर्मणि' या

अर्थाचा लक्षणावृत्तीने बोध होतो असे मानण्यास वाहीच प्रमाण नाही वरील सूत्रात 'कर्तरि, कर्मणि, भावे' या तीनही शब्दाचा निर्देश केला असल्यामुळे, लकाराने तीनही प्रकारच्या अर्थाचा अभिधा-शक्तीनेच बोध होतो असेच मानणे योग्य आहे दुसरें असे की, लकाराने 'भावे' या अर्थाचाच अभिधाशक्तीने बोध होतो असे मानल्यास, 'तिङ्' भावे शक्ति' असा सिद्धान्त असावयास पाहिजे होता पण तसा सिद्धान्त नमून 'तिङ् कर्त्रादौ शक्ति' असा सिद्धान्त आहे व या सिद्धान्तान्वये जसा 'भावे' या अर्थाचा अभिधाशक्तीने बोध होतो तसाच 'कर्तरि, कर्मणि' या अर्थाचा देखील अभिधा-शक्तीनेच बोध होतो तिसरे असे की, अभियुक्त वैयाकरणानी 'शक्तिग्रह व्याकरणोपमानकोशाप्तवाक्याद्व्यवहारतश्च । वाक्यस्य शेषाद्विवृत्तेर्वदन्ति सान्निध्यत सिद्धपदस्य वृद्धा ॥' अशी कारिका पठित केली आहे या कारिकेवरून देखील हे स्पष्ट होते की, शब्दाच्या अर्थाचा अभिधाशक्तीने बोध करून देणे हेच व्याकरण-शास्त्राचे प्रयोजन आहे म्हणून 'भावे शक्ति इतरत्र लक्षणा' असे जें खण्डनकारादिकानी म्हटले आहे ते शास्त्रविरुद्ध आहे साराश 'आतश्चोपसर्गे' सू ३२८३ या सूत्रानें उपसर्गपूर्वक आकारान्त घातून 'भावे' व कर्तृभिन्नकारक या दोन्ही अर्थामध्ये अङ्प्रत्यय होण्याचे विधान केले असल्यामुळे, जसा तो प्रत्यय 'भावे' या अर्थाचा अभिधाशक्तीने बोधक होतो तसाच 'कर्मणि' या अर्थाचा देखील तो अभिधाशक्तीनेच बोधक होतो आणि म्हणून प्रकाशकारानी जसा 'उपज्ञा' या स्थली कर्मणि अङ्प्रत्यय केला आहे त्याचप्रमाणे 'प्रतिज्ञा' या स्थली देखील त्यानी कर्मणि अङ्प्रत्ययच करावयास पाहिजे होता व त्या स्थली त्यानी प्रथम 'भावे अङ्' प्रत्यय करून नंतर 'कर्मणि' या अर्थामध्ये जी लक्षणा केली आहे त त्याचे करणे योग्य नव्हते असा शब्दरत्नकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे)

मनोरमा-ननु रलयोरिति न्यूनम्, टकारस्यापि मध्यगतत्वा-दित्यत आह-प्रत्याहारेणिति । व्यवहियन्ते इति । 'प्रत्याहियन्ते =

संक्षिप्यन्ते वर्णा यत्र' इति बाहुलकादधिकरणे घञ् । यद्यपि योग-
मात्रमकारादिसञ्ज्ञास्वतिप्रसक्तं तथापि योगरूढिरिति भावः । प्रत्या-
हाराश्चैकचत्वारिंशदिति प्राञ्चः । चतुर्दशसूत्रोत्थैर्हल्भिरिद्भिः कृता
अष्टाप्पाप्या व्यवहृता एकचत्वारिंशदिति तस्यार्थः । तेन सुप्तिडाबीनाम्,
रप्रत्याहारस्य, "चपो द्वितीया" इति धातिकस्य—'चप्' प्रत्याहारस्य
चाधिक्येऽप्यदोषः । यत् "—जमन्ताड्डः" इति, "यमिर्जमन्तेष्व-
निडेक इष्यते" इति च 'जम्' धातिककृता व्यवहृत इत्याहुः,
तद्रभसाभिधानम्, आद्यस्योणादिसूत्रत्वात्, द्वितीयस्य व्याघ्रभूतिका-
रिकास्थत्वात् । इत्यास्ता तावत् । एष च सध्यानियमो
नातीवोपयुज्यत इत्युपेक्षितः ।

(दीक्षितानी 'उपदेशेऽजनुनासिक इत्' सू. ३ या सूत्रादरील
कौमुदीत 'एषामन्त्या इत्. । लण्मूत्रे अकारश्च' म्हणजे शिवसूत्रातील
अन्त्य व्यञ्जन 'हलन्त्यम्' या सूत्राने इत्सन्नक होने व 'लण्' या
शिवसूत्रातील लकारापुढील अकार 'उपदेशेऽजनुनासिक इत्' या
सूत्राने इत्सन्नक होतो, असे सागून त्यानी त्या सूत्रादरील कौमुदीत
'लण्मूत्रस्थावर्णेन सहोच्चार्यमाणो रेफोरलयोः सज्ञा' असे म्हटले
आहे यावर कदाचिन् अशी शका करण्यात येईल की, त्या ध्वनीत)
'रलयो' असे जें म्हटले आहे ते न्यून-अपुरे-आहे; कारण
(हयवरट्' या सूत्रातील रकार व 'लण्' या सूत्रातील अकार या)
दोन वर्णामध्ये टकार देगील आहे. (म्हणून 'रटलानाम्' असे
'रलयो' या ऐवजी म्हटले पाहिजे होतें. या शकेचे निरसन करण्या-
करिताच) 'प्रत्याहारेष्विना न ग्रहणम्,' म्हणजे प्रत्याहारानी मध्ये
पठिन असलेल्या इत्सन्नक वर्णाचे ग्रहण होत नाही, असे त्या सूत्रा-
दरील कौमुदीत म्हटले आहे (म्हणून 'हयवरट्' या शिवसूत्रातील
अन्त्य टकार हा 'हलन्त्यम्' या सूत्रान्वये इत्सन्नक असल्यामुळे, 'र'
या प्रत्याहाराने त्या टकाराचे ग्रहण न होता 'र, ल्' या दोन
वर्णांचेच ग्रहण होते आणि अशा रीतीने 'रलयो. सज्ञा' असे जें

दीक्षितानी म्हटले आहे ते योग्य ठरते प्रकृत सूत्रात निर्दिष्ट असलेला 'अनुनासिक' हा शब्द 'प्रत्याहारेष्विता न ग्रहणम्' याचे ज्ञापक आहे हे पूर्वी सांगितलेच आहे. या खेरीज 'तृपिमृषिकृपे काश्यपस्य' सू ३३२६ हे सूत्र देखील त्याचे ज्ञापक देता येते या सूत्रातील 'मृषि' यातील पकारापुढील इकारापुढे ककार आला असून देखील त्या इकाराचे जागी यणादेश केला नसल्यामुळे हे सिद्ध होते की, 'ऋलृक्' या शिवसूत्रातील अन्त्य इत्सन्नक ककाराचे अच्प्रत्याहाराने ग्रहण होत नाही 'आदिरन्त्येन इत्येतत्सूत्रेण कृता सज्ञा प्रत्याहार-शब्देन व्यवहियन्ते' असे जे प्रकृत सूत्रावरील कौमुदीत म्हटले आहे त्यात निर्दिष्ट असलेल्या 'प्रत्याहार' या शब्दाची व्युत्पत्ति आता दीक्षित सांगतात) 'प्रत्याहियन्ते=सक्षिप्यन्ते वर्णा यत्र इति प्रत्याहार' अशी 'प्रत्याहार' या शब्दाची व्युत्पत्ति असून या म्यली ('कृत्यल्युटो बहुलम्' सू २८४१ या सूत्राने) बाहुल्यत्वामुळे 'अधिकरणे' या अर्थामध्य घञ्प्रत्यय झाला आहे जरी 'प्रत्याहार' या शब्दाचा योगिक अर्थ स्वीकारल्यास अकार इत्यादिकाचे ठिकाणी देखील 'प्रत्याहार' ही सज्ञा लागू पाहाते तरी, येथे 'प्रत्याहार' या शब्दाच्या योगरूढ अर्थानेच ग्रहण करावे असा वर दिलेल्या कौमुदीतील पक्तीचा भावार्थ आहे (अच् या प्रत्याहाराने अकारापामून चकारापर्यंत जो वर्णसमूहाय आहे त्याचे असे ग्रहण होत तसेच शिवसूत्रात निर्दिष्ट असलेल्या 'अ, इ, उ' या वर्णांनी अट्टराहि प्रकारच्या त्या वर्णांचे ग्रहण होते व ऋकार व लृकार यांनी तीस प्रकारच्या वर्णांचे व 'ए, ओ, ऐ औ' यांनी वारा प्रकारच्या वर्णांचे ग्रहण होते असे 'अणदित' सू १४ या सूत्रावरील कौमुदीत सांगितले आहे

येथे 'प्रत्याहार' या शब्दाचा योगिक अर्थ न स्वीकारता, ज्याप्रमाणे 'पद्मज' या शब्दाचा 'कमल' असाच यागच्छ अर्थ स्वीकारला जातो त्याचप्रमाणे, यागच्छ अर्थच स्वीकारावा व तसा अर्थ स्वीकारल्यास, शास्त्रीय व्यवहारात 'अण्, अक्, अच्' इत्यादिकांचाच 'प्रत्याहार' ही सजा लावली जात असल्यामुळे, त्या सजेने तसा शास्त्रीय प्रत्याहाराचेच ग्रहण हाते व अकारादिकांचे ग्रहण होत नाही आणि अशा रीतीत वर दाखविलेली आपत्ति टळते) प्राचीन वैयाकरणाच्या-प्रक्रियाकौमुदीकारादिकांच्या-मत एकेचाळीस प्रत्याहार आहेत व त्यांच्या म्हणण्याचा अर्थ हा आहे की, चवदा शिवसूत्रात असणाऱ्या इत्तन्नञ व्यजनांनी सावलेडे आणि अष्टाध्यायीत उपयागात आणलेले एकेचाळीस प्रत्याहार आहेत त्यामुळे 'मुप्,' 'तिड,' इत्यादि आणि 'र' व तसेच 'चयोद्धिनीया' या वार्तिकाने पठित असलेल्या 'चप्' प्रत्याहार यांनी जरी वर सांगितलेली एकेचाळीस ही सग्या वाढने तरी काही दाप येत नाही (कारण 'मुप्, तिड' इत्यादि प्रत्याहार जरी अष्टाध्यायीत निर्दिष्ट आहेत तरी ते शिवसूत्रात असल्या इत्तन्नञ इत्यात साधक नाहीत 'र' प्रत्याहार हा इत् हलान साधक नसून 'ल्ण्' या शिवसूत्रातील 'अ' या इत् अचान साधक आहे, व 'चय' प्रत्याहार जरी शिवसूत्रस्य इत् हलान साधक आहे तरी, त्याचा अष्टाध्यायीत काठेहि निर्देश केला नसून केवळ वार्तिकाने निर्देश केला आहे म्हणून प्राचीन वैयाकरणांनी सांगितलेली प्रत्याहारसुख्या बराबर मानण्यास हरकत नाही प्रकाशकार अस म्हणतात की, 'अमन्नाड्ड' व 'यमिर्मन्नेष्वनिडेक इष्यते' या दोन स्थळी वार्तिककाराने 'अम्' प्रत्याहाराचा उपयोग केला आहे, पण त्यांनी विचार न करिता ह म्हणून आहे, कारण 'अमन्नाड्ड' इ (वार्तिक नसून) उणादि सूत्र-सू १११-आहे, आणि 'यमिर्मन्नेष्व' इ देशान्ते (वार्तिक नसून) व्याघ्रभूतिकृत कारिकेचा भाग आहे ह्या विषयाबद्दी एवढे पुरे

प्रत्याहाराची गणना करण्यात कांहीं विशेष लाभ नाही आणि म्हणूनच कौमुदीत तशी सख्या सांगण्याची उपेक्षा केली आहे, म्हणजे सांगितली नाही

शब्दरत्न— टकारस्थापीति । अत्र यद्वक्तव्यं तदन्यत्रोक्तम् । बाहुलकादिति । 'भावघञ्तादशआद्यच्' इत्यपि बाहुलकादविशिष्टमिति भावः । एकचत्वारिंशदिति ।

“एकस्मान् ङजणवटा, द्वाभ्यां ष स्त्रिभ्य एव कणभाः स्युः । श्लेयो चयो चतुर्भ्यो, रः पञ्चभ्य, शलो षड्भ्यः” इति तदुक्तेरिति भावः ॥

'र' प्रत्याहारासंबधाने जें मागणे आवश्यक आहे ते इतर ग्रन्थात, म्हणजे शब्देन्दुशेखरात, सांगितले आहे (म्हणून त्याचा या ग्रन्थात पुन्हा उल्लेख केला नाही त्या ग्रन्थात असे म्हटले आहे की, 'लण्' या शिवसूत्रातील अकार इत्सन्नक मानला व त्यायोगे 'र' प्रत्याहाराची सिद्धि करून स्वतंत्र 'र' प्रत्याहार मानला तर, 'अतो लरान्तस्य' सू २३३० असे सूत्र न करिता, पाणिनीने 'अतो रान्तस्य' असे सूत्र करावयास पाहिजे होते, तसेच 'यण्' प्रत्याहार न करिता, 'य' असा लघु प्रत्याहार करावयास पाहिजे होता आणि त्यामुळे पाणिनीने 'इको यणचि' असे सूत्र न करिता 'इको योऽचि' असे सूत्र करावयास पाहिजे होते व तसे सूत्र केल्याने अर्धमात्रालाघव झाले असते शब्देन्दुशेखरात 'परे त्वस्यानुनासिकत्वे अतो ल्रेति सूत्रे पाणिनिर्लकार नोच्चारयेत्, प्रत्याहारेणैव निर्वाहात् । किञ्चास्येत्सन्नकत्वे बहुषु यणपदघटितसूत्रेष्वर्द्धमात्रा अघवानुरोधेन यप्रत्याहारेणैव व्यवहरेत् तस्मादस्यानुनासिकत्वमप्रामाणिकम्, उरुपर इत्यत्र लग्रहण कर्तव्यमेव, ऋलृवर्णयो सावर्ण्येवदित्याहु ।' नागेशानी असे म्हटले आहे साराश शब्दरत्नकाराच्या मते 'लण्' या शिवसूत्रातील अकार अनुनासिक व इत्सन्नक नाही व त्यामुळे 'र' प्रत्याहार सिद्ध होऊ शकत नाही) 'बाहुलकादधिकरणे घञ्' असे जें मनोरमंत

म्हटले आहे त्याचा मावापं हा आहे कीं, 'प्रत्याहार' हा शब्द भावघघन्त मानून नंतर त्याहून 'अर्शं आदिभ्योऽच्' सू. १९३३ या सूत्रानें 'अच्' प्रत्यय करून 'प्रत्याहार' या शब्दाची सिद्धि करणे किंवा बाहुलकत्वामुळे 'अधिकरणे घञ्' प्रत्यय करून त्या शब्दाची सिद्धि करणे या दोन प्रकारच्या व्युत्पत्तीत काही फरक नाही. (शकाकाराचे असे म्हणणे आहे की, जेथें गत्यन्तर नाही तेथेंच 'वृत्त्यव्युटो बहुलम्' सू. २८४१ या सूत्रानें 'अधिकरणे' या अर्थामध्ये घञ् प्रत्यय करता येतो; कारण 'सिद्धावस्थापप्रक्रिया' या अर्थामध्येच 'भावे' सू. ३१८४ या सूत्रानें घञ् प्रत्यय होणे सांगितले असून, 'करणाधिकरणयोश्च' सू. ३२९३ या सूत्रानें 'अधिकरणे' या अर्थामध्ये होणारा 'ल्युट्' प्रत्यय 'अधिकरणे घञ्' प्रत्ययाचा बाधक आहे म्हणून 'प्रत्याहृत्यन्ते वर्णा यत्र न प्रत्याहार' अशी 'अधिकरणे घञ्' प्रत्यय करून 'प्रत्याहार' या शब्दाची व्युत्पत्ति करणे शास्त्रविद्वद् व सदोष असल्यामुळे, 'प्रत्याहरणम् प्रत्याहार.' असा भावघघन्त शब्द 'भावे' या सूत्रान्वये सिद्ध करून नंतर 'प्रत्याहारः=प्रत्याहरणम् अस्ति अस्मिन् न प्रत्याहार.' अशा रीतीने त्या भावघघन्त 'प्रत्याहार' शब्दाहून 'अर्शं आदिभ्योऽच्' सू. १९३३ या सूत्रानें मत्वर्थीय 'अच्' प्रत्यय करून 'प्रत्याहार' या शब्दाची व्युत्पत्ति करावी व तसें केल्याने तो शब्द 'अण्, अक्, अच्' इत्यादि प्रत्याहाराना लागू पडतो पण अशा रीतीने शकाकाराने म्हटल्याप्रमाणे 'प्रत्याहार' या शब्दाची सिद्धि करतेवेळीं त्या शब्दाचा 'अर्शं आदि' या आहृतिगणात पाठ कल्पित पाहिजे व 'प्रत्याहरणमिति प्रत्याहारः' आणि 'प्रत्याहारः अस्ति अस्मिन् न प्रत्याहार' अशा दोन वृत्ति कल्पित्या पाहिजेत असे करण्यात गौरव असून, बाहुलकत्वामुळे 'अधिकरणे घञ्' प्रत्यय करण्यात लाघव आहे व तो प्रत्यय अगतिकगतिन्यायानें करता येतो म्हणून 'अधिकरणे घञ्' प्रत्यय करून 'प्रत्याहार' या शब्दाची व्युत्पत्ति करणे हाच अधिक

श्रेयस्कर मार्ग आहे असा शब्दरत्नकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे) एकेचाऱ्हीस प्रत्याहार आहेत असे जे प्राचीन वैयाकरणानी म्हटले आहे त्याचे कारण हे की, त्यानी या विषयासवधी, 'एवस्मान् वचणवटा, द्वाभ्या ष, त्रिभ्य एव कणमा स्यु । ज्ञेयो चयो चतुर्भ्यां, र पञ्चभ्य, शलौ षडभ्य ॥' अशी कारिका पठित वेली आहे (या कारिकेचा अर्थ असा आहे की, अक्षरसमाम्नायातील एका वर्णानंतर, म्हणजे 'ए, य, अ, छ, अ' या वर्णांपुढे, 'ड, ञ्, ण्, व्, इ' हे इत्सज्ञक वर्ण अनुक्रमे लोडले असता, त्या योगाने 'एड, यञ्, अण्, छव्, अट' हे षाच प्रत्याहार सिद्ध होतात येथील णकार प्रथम शिवमूत्रात असलेला णकार समजावा अक्षरसमाम्नायातील दोन वर्णानंतर, म्हणजे 'झ, भ' या दोन वर्णांपुढे, ष् हा इत्सज्ञक वर्ण जोडला असता, त्या योगाने 'झष्, भष्' हे दोन प्रत्याहार सिद्ध होतात अक्षरसमाम्नायातील तीन वर्णांपुढे, म्हणजे 'अ, इ, उ' या तीन वर्णांपुढे, क् हा इत्सज्ञक वर्ण जोडला असता, त्या योगाने 'अक्, इक्, उक्' हे तीन प्रत्याहार सिद्ध होतात तसेच 'ळण्' या शिवमूत्रातील इत्सज्ञक णकार 'अ, इ, य' या अक्षरसमाम्नायातील तीन वर्णांपुढे जोडला असता, त्या योगाने 'अण्, इण्, यण्' हे तीन प्रत्याहार सिद्ध होतात, आणि तसेच 'म' हा इत्सज्ञक वर्ण अक्षरसमाम्नायातील 'अ, य, ङ' या तीन वर्णांपुढे जोडला असता, त्या योगाने 'अम, यम्, ङम्' हे तीन प्रत्याहार सिद्ध होतात व अशा रीतीने 'त्रिभ्य एव कणमा स्यु' या वचनान्वये एकदर नव प्रत्याहार सिद्ध होतात 'च्, य्' हे इत्सज्ञक वर्ण अक्षरसमाम्नायातील चार वर्णानंतर येतात, म्हणजे 'च्' हा इत्सज्ञक वर्ण 'अ, इ, ए, ऐ' याच्यानंतर जोडला असता, त्या योगाने 'अच्, इच्, एच्, ऐच्' हे चार प्रत्याहार सिद्ध होतात, आणि तसेच 'य्' हा इत्सज्ञक वर्ण 'य, म, झ, ख' या चार अक्षरसमाम्नायातील वर्णांपुढे जोडला असता, त्या योगाने 'यय्, मय्, झय्, खय्,' हे चार प्रत्याहार सिद्ध

होनात व अथा रीतीने 'ज्ञेयो चयो चतुर्म्यं' या वचनान्वये एकदर आठ प्रत्याहार सिद्ध होतात. 'रू' हा इत्मज्ञक वर्ण अक्षरसमाम्नायातील 'य, झ, ख, च, श' या पाच वर्णांपुढे जोडला असता त्या योगाने 'यरू, झरू, खरू, चरू, शरू' हे पाच प्रत्याहार सिद्ध होतात. 'न्, ल्' हे इत्मज्ञक वर्ण अक्षरसमाम्नायातील महा वर्णांपुढे जोडल्यास, म्हणजे न् हा इत्मज्ञक वर्ण 'अ, इ, व, झ, ज, ब' या महा वर्णांपुढे जोडल्यास, त्यायोगाने 'अन्, इन्, वन्, झन्, जन्, बन्' हे महा प्रत्याहार सिद्ध होतात, आणि न्याचप्रमाणे 'ल्' हा इत्मज्ञक वर्ण 'क, ह, प, र, म, श' या महा वर्णांपुढे जोडल्यास, त्या योगाने 'अल्, हल्, पल्, रल्, मल्, शल्' हे महा प्रत्याहार सिद्ध होतात आणि अथा रीतीने 'गन्तौ पदुम्यं' या वचनान्वये एकदर बारा प्रत्याहार सिद्ध होतात कारण ५ + २ + ० + ८ + ५ + १० = ४० असे वरील कारिकेत मागितल्याप्रमाणे एकेचाल्ढीस प्रत्याहार सिद्ध होतात व याच एकेचाल्ढीस प्रत्याहाराचा दृष्टाध्यायीत निर्देश केला आहे कारिकेत ज्या इत्मज्ञक वर्णांचा निर्देश केला आहे ते 'हन्त्यम्' या सूत्रान्वये इत्मज्ञक होणारे शिबसूत्रातील अन्त्य वर्ण होत)

मनोरमा- "ऊवालोच्" ॥ ह्रस्वदीर्घप्लुत इति समाहार-
द्वन्द्वः । सौत्रं पृथक् । वा काल इवेति । फलितायं पदमिदम् ।
विग्रहस्तु 'व. कालो यस्य' इति बोध्यः । ऊवाब्देन स्वोच्चारणकालो
लक्ष्यते । आ ये इति । "निपाता आपृदाताः" इत्याकार उदात्तः ।
यच्छब्दस्तु चिद्सूत्रेण । अर्वाद् इति । अकारोऽनुदात्तः ।

'ऊवागोऽन्तस्वदीर्घप्लुतः' सू ४ या सूत्रातील 'ह्रस्वदीर्घ-
प्लुतः' हा समाहारद्वन्द्व आहे व त्याचा पुन्लिङ्गीत केलेला प्रयोग
सौत्रप्रयोग मधलाचा. ('ह्रस्वदीर्घप्लुतः' हा समाहारद्वन्द्व मानल्यास,
'य नपुंगवम्' सू, ८२१ या सूत्राने तो नपुंसकलिङ्गी श्वाययाम
वाहिचे होता. परंतु 'उन्दोवसूत्राणि भवन्ति' व 'दृष्टानुविधिदण्डमि'
या वचनान्वये तो सौत्र पुन्लिङ्गी प्रयोग शुद्ध मानला जाहिचे.)

प्रवृत्त सूत्रावरील कौमुदीत 'ऊकालः' या पदाचे 'वा काल इव काली यस्य स' असे जें व्याख्यान केले आहे तें ('ऊकाल' या शब्दाचा विग्रह नसून, विग्रह वाक्याचा जो अर्थ निष्पन्न होतो तो) फलित अर्थ सांगणारे तें वाक्य आहे वास्तविक 'ऊकाल' या पदाचा 'व कालो यस्य' असा विग्रह समजावा. (या स्थली 'उ + ऊ + ऊ' याचे 'अक्' सवर्णे दीर्घ' सू ८५ या सूत्रानें 'ऊ' असे रूप झाले असून, 'व' हें त्याच्या प्रथमेचे बहुवचन आहे हें लक्षात ठेवावे 'ऊकाल' यातील) 'ऊ' या शब्दाचा म्हणजे उ, ऊ, ऊ, या तीन शब्दाचा, त्याचा उच्चार होण्यास लागणारा काल' असा लक्षणेनें अर्थ होतो (सारास उ, ऊ, ऊ, हे तीन शब्द वर्णांचे वाचक न समजता ऋस्व, दीर्घ, प्लुत अचाच्या उच्चारणास जो काल लागतो त्या कालाचे लक्षणेनें वाचक आहेत असे समजावे) 'उच्चैरुदात्त' सू ५ या सूत्रावरील कौमुदीत 'आ ये' हे जें उदाहरण दिले आहे त्यातील 'आ' हा निपात 'निपाता आद्युदात्ता' फिट् सू ८० या सूत्रान्वये उदात्त आहे पण 'यद्' हा शब्द 'फियोऽन्त उदात्त' फिट् सू १ या सूत्रान्वये अन्तोदात्त आहे ('आ ये' या उदाहरणातील 'ये' या पदाची स्वरप्रक्रिया शब्दरत्नाचे व्याख्यान करिताना दिली जाईल) 'निचैरनुदात्त' सू ६ या सूत्रावरील कौमुदीत 'अर्वाद्' हे जें उदाहरण दिले आहे त्यातील अकार अनुदात्त आहे (याचे कारण शब्दरत्नात दिले जाईल)

शब्दरत्न- सौत्रं पुस्त्वमिति । यद्यपि इतरेतरयोगेऽपि सौत्रमेक-
वचनं भवतु शक्यम्, तथापि 'लिङ्गमशिष्य लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य' इति
तत्र तत्र वार्तिकोक्तेर्लिङ्गस्य लौकिकत्वात्तद्ब्यत्ययकल्पनमेवोचितम्,
न तु शास्त्रीयवचनव्यत्ययकल्पनमिति भावः । फलितार्थेति । ऊपदेन
स्वोच्चारणकालसदृशलक्षणया, कालशब्देन समानाधिकरणबहुव्रीहौ तत्
फलतीति भावः । 'वा कालः' इति तु न विग्रहो व्यधिकरणत्वादत

आह-विग्रहस्त्विति । 'कालः' इति जात्यास्थायामेकवचनम् । स्वोच्चारणकाल इति । स्वोच्चारणकालमदृश इत्यर्थः । सादृश्यमूलके कालयो-
रभेदाध्यवसाये तु यथाभूतमेव साधु ।

फिट्स्वरेणेति । अन्तोदात्त इत्यर्थः । जसः सुप्त्वादनूदात्तत्वम् ।
“एकादेश उदात्तेन” इत्येकार उदात्त इति भावः । अनूदात्त इति ।
फिट्स्वरेणान्तस्योदात्तत्वे शेषनिघातेनेति भावः । अभिमुखवाच्यव्युत्पन्न
प्रातिपदिकमर्धादिति ।

'ह्रस्वदीर्घप्लुत' हा इनरेतरयोगद्वन्द्व असून देखील या स्थली
('ह्रस्वदीर्घप्लुता' असा जो बहुवचनाचा प्रयोग करावयास पाहिजे
होता तसा प्रयोग न करिता) जो एकवचनाचा प्रयोग केला आहे
तो सौत्रप्रयोग आहे असे देखील जरी दीक्षिताना म्हणता येऊ शकत
होते तरी, त्यांनी तसे न म्हणता 'सौत्र पुरुत्वम्' असे जे मनोरमंत
म्हटले आहे त्याचे कारण हे आहे की, 'लिट्प्रगमशिष्य लोकाश्रयवा-
लिट्प्रगस्य,' म्हणजे लिट्प्रग हे लौकिक व्यवहारावर अवलंबून असल्या-
मुळे त्याचा उपदेश व्याकरणशास्त्राने केला जात नाही, असे वार्तिक-
काराने ठिकठिकाणी म्हटले असल्यामुळे व असा रीतीने लिट्प्रग हे
(शास्त्रीय नसून) लौकिक असल्यामुळे, लिट्प्रगामध्येच फरक करणे
उचित आहे व वचन हे शास्त्रीयोपदेशानुसार होत असल्यामुळे
त्यात व्यत्यय-फरक-करणे उचित नाही (सारांश शास्त्रीय मर्यादेचे
उल्लंघन वेदादि करता येऊ शकत नसून अस्यम्यदी लौकिक
मर्यादेचे उल्लंघन करता येऊ शकत असल्यामुळे, दीक्षितानी
'सौत्रमेकवचनम्' असे न म्हणता 'सौत्र पुरुत्वम्' असे म्हटले आहे
असा शब्दरत्नवाराच्या म्हणण्याचा भावार्थ आहे) 'फलिन्तार्थवचन-
मिदम्' असे जे मनोरमंत म्हटले आहे त्याचा भावार्थ हा आहे की,
'ऊ' या पदाचा त्याचा उच्चारणाला लागणाऱ्या शाखावृद्धा काल
असा सादृश्यमूलक रुपाणैर् अर्थ केल्याने 'ऊ' या पदाचा 'काल'
या शब्दाची सामानाधिकरण्याने बहुव्रीहि होऊन 'क काल यम्य'

असा विग्रह होतो व 'वा काल इव कालो यस्य' हा त्या विग्रहवाक्या-
तून तात्पर्यार्थ निघतो (साराश 'ऊकालोऽच्' या सूत्रातील 'ऊकाल'
या पदाचा वरप्रमाणे बहुव्रीहि समास केल्याने, असा अर्थ होतो नी,
'उ, ऊ, ऊ_३' याच्या उच्चारणाला जेवढा काल आगतो तेवढा
काल ज्या अचाच्या उच्चारणाला लागतो तशा अचाना न्हस्व, दीर्घ,
व प्लुत असो अनुक्रमे सजा होते) 'वा काल इव कालो यस्य' हा
व्यधिकरणबहुव्रीहि असल्यामुळे, (तसा विग्रह करणे इष्ट नाही आणि
म्हणून मनोरमंत) 'विग्रहस्तु व कालो यस्य' असे म्हटले आहे.
(अष्टाध्यायीत समानाधिकरणबहुव्रीहि सांगितला आहे, व्यधिकरण-
बहुव्रीहि सांगितला नाही, तसा बहुव्रीहि जरी 'सप्तमीविशेषणे
बहुव्रीही' सू ८९८ या ज्ञापकाच्या आधार करता येतो तरी, जेथे
गत्यन्तर नाही तशाच ठिकाणी तसा बहुव्रीहि करणे उचित आहे हे
या पक्तीवरून ध्वनित होते) 'व कालो यस्य' या विग्रहवाक्यात
'काल' हा शब्द जातिवाचक मानून त्याचे एकवचन केले आहे
(वास्तविक येथे 'काल' हा शब्द तीन प्रकारच्या, म्हणजे एकमात्र,
द्विमात्र, व त्रिमात्र अच् याना उच्चारण्यास लागणाऱ्या तीन भिन्न
प्रकारच्या कालाचा वाचक आहे आणि म्हणून 'बहुषु बहुवचनप'
सू १८७ या सूत्रान्वये, काला' असे विग्रहवाक्यात बहुवचन कराव-
यास पाहिजे होते परंतु तीन्ही कालाच्या ठिकाणी 'काल्त्व' ही
एकच जाति असल्यामुळे व अशा रीतीने 'काल' हा जातिवाचक
शब्द असल्यामुळे, 'जात्याख्यायाम्' सू ८१७ या सूत्रान्वये विकल्पे-
करून 'काल' असा विग्रहवाक्यात एकवचनाचा प्रयोग केला आहे)
मनोरमंतील 'स्वोच्चारणकाल' या शब्दाचा 'स्वोच्चारणकालसदृश
काल' असा अर्थ आहे सादृश्यामुळे दोन भिन्न कालाचे ठिकाणी
अभेदाचा आरोप करता येतो असे मानल्याने मनोरमंत जे म्हटले
आहे तेच साधु-योग्य-ठरते ('गोर्वाहीक' या स्थली जरी वाहीक
व बैल हे भिन्न आहेत तरी, गुणसादृश्यामुळे जसा 'गोसदृश वाहीक'

असा प्रयोग न करता, अमेदारोपाने 'गौर्वाहीक' असा देखील प्रयोग करता येतो त्याचप्रमाणे जरी उकार उच्चारण्याचा काल व इतर अच् उच्चारण्याचा काल हे दोन भिन्न काल आहेत तरी, त्याचे ठिकाणी कालसादृश्यामुळे अमेद मानल्यास, 'स्वोच्चारणकालमदृश काल' अशी लक्षणा करण्याची गरज राहत नाही व 'स्वोच्चारण-काल' असे जें मनोरमंत म्हटले आहे ते देखील अमेदारोप मानल्याने साधु ठरते) 'यच्छब्दस्तु फिट्मूत्रेण' असे जें मनोरमंत म्हटले आहे त्याचा अर्थ हा आहे की, 'यद्' हा शब्द ('फिपोऽन्त उदात्त' फिट् सू १ या सूत्रान्वये) अन्तोदात्त आहे ('यद् + जस्' या स्थली 'त्यदादीनाम' सू २६५ या सूत्राने 'यद्' यातील वकाराचे जागी अकार होऊन, 'यद् = य + ध' अशी स्थिति झाली असता, 'अतो गुणे' सू १९१ या सूत्राने गुणरूप एकादेश झाल्यावर 'य' असे ज प्रातिपदिकाचे रूप होते ते 'फिपोऽन्त उदात्त' या फिट्मूत्राने अन्तोदात्त होते, म्हणजे 'य' यातील अन्य अकार उदात्त होतो व 'अम शी' सू २१४ या सूत्राने जम्प्रत्ययाचे जागी 'शी = ई' असा आदेश होतो आणि 'अनुदात्तो रुपिनी' सू ३७०९ या सूत्रान्वये) 'जम्' हा गुप्प्रत्यय अनुदात्त असल्यामुळे (त्याचे जागी हीणारा 'शी = ई' हा आदेश स्थानिवद्भावाने अनुदात्त होतो आणि 'य + ई = ये' या स्थली 'आद्गुण' सू. ६९ या सूत्राने झालेला गुणरूप एकारादेश) 'एकादेश उदात्तेनोदात्त' सू. ३६५८ या सूत्राने उदात्त होतो असा हीक्षिताच्या म्हणण्याचा भाशार्थ आहे ('यद् + जस् = य + ई' या स्थली 'य' यातील अकार उदात्त असून 'ई' हा अनुदात्त आहे व या दोहोचे जागी हीणारा 'ए' हा एकादेश उदात्त व अनुदात्त या दोन स्वराचे जागी होत असल्यामुळे, वर सांगितलेल्या सूत्रान्वये तो उदात्त होतो) 'अर्वाद् इति । अकारोऽनुदात्त' असे जें मनोरमंत म्हटले आहे त्याचे कारण हे की, (वेदभाष्यात सांगितल्याप्रमाणे) 'अर्वाद्' हे 'अभिमुख' या व्यञ्जि वाचक अव्युत्पन्न, म्हणजे घातूहन

प्रत्यय होऊन सिद्ध झालेले नसून स्वतः सिद्ध, प्रातिपदिक असल्यामुळे, फिट्स्वराने ते अन्तोदात्त होऊन, शेषनिघाताने त्यातील अकार अनुदात्त होतो ('अर्वाद्' हे 'अर्बन्तमञ्चति' अशा रीतीने होणारे व्युत्पन्न प्रातिपदिक न मानता, पाणिनीला अव्युत्पत्तिपक्ष अभिमत असल्याकारणाने, ते अव्युत्पन्न प्रातिपदिक मानले असल्यामुळे, 'फिषोऽन्त उदात्त' या फिट्सूत्राने ते अन्तोदान्त होते, म्हणजे त्यातील अन्त्य अच् 'आ' हा उदात्त होतो व 'अनुदात्त पदमेकवर्जम्' सू. ३६५० या सूत्रान्वये 'अर्वाद्' यातील अवशिष्ट 'अ' हा अच् अनुदात्त होतो)

मनोरमा— "तस्यादित्" अतन्त्रमिति । "उपेयिवान्" इत्यत्रो-
पसर्ग इवाविवक्षितमित्यर्थ । ननु तत्र "ईयिवासमतिस्त्रिध" इत्यादि-
प्रयोगदर्शनादविवक्षाऽस्तु, इह त्वविवक्षायां प्रमाणं किम्?, इति
चेत्लक्ष्यदर्शनं प्रातिशाख्यादिकं चेति गृहाण । तथा हि—'येऽरा'
इत्यत्रकार, 'तनूनपात्' 'शचीपतिम्' इत्यत्र पदपाठे ऊदीतो चार्थो-
दात्तो इति सकलवद्बुद्धिप्रसिद्धम् । तनूनपाच्छचीपतिशब्दयोः "उभे
वनस्पत्यादिषु युगपत्" इति पूर्वोत्तरपदयोराद्युदात्तत्वे कृते "अनुदात्त
पदमेकवर्जम्" इति शेषनिघात । पूर्वपदभूतयोस्तनूशची एतधोरन्त्यस्य
पाक्षिक स्वरितत्वं प्रातिशाख्ये उक्तम् ।

"जात्यवद्वा तथा वाऽन्तो तनूशचीति पूर्वयो" इति ।
तथा स्वरितार्द्धस्योदात्तत्वे प्रातिशाख्यमपि—

"एकाक्षरसमावेशे पूर्वयो स्वरित स्वर ।

तस्योदात्ततरोदात्तादर्धमात्राऽर्द्धमेव वा ॥

अनुदात्त पर शेष स उदात्तश्रुतिर्न चेत् ।

उदात्त बोध्यते किञ्चित्स्वरित वाऽक्षर परम् ॥" इति ।

अस्यार्थ—पूर्वयो = उदात्तत्वानुदात्तत्वयोः । एकत्र समावेशे सति
स्वरितो बोध्य । तस्य = स्वरितस्य, स्वतन्त्रोदात्तापेक्षयोदात्ततराऽर्द्ध-
मात्रा बोध्येति । "एव बोऽश्वा" इत्यादि ह्रस्वाभिप्रायम् । "अर्धं वा"

इति दीर्घाभिप्रायम् । अनेनैव ऋस्वस्यापि संप्रहाद्वधापकत्वादिदमेवा-
दतंभ्यमिति सूचयितुमेवकारः । “अनुदात्त” इत्यादिपरिशेषसिद्धाय-
कथनम् । सः = शेषः । उदात्तश्रुति स्यात् । किमविशेषेण ? नेत्याह—न
चेदित्यादि । उदात्तस्वरितपर विहायेत्यर्थः । शाकल्योऽप्याह—

“अप्राकृतस्तु यः स्वारः स्वरितोदात्तपूर्वगः ।

उदादायाद्वर्द्धमस्याय श्लिष्टं निघ्नन्ति कम्पितम्” ॥ इति ।

उदादाय=उदात्तं कृत्वा । ‘अर्द्धं ऋस्वशब्देनार्द्धमात्रा लक्ष्यते’ इति
हरवत्तादिप्रन्यास्तु मत्तान्तरपरतयाः कथञ्चिन्नेयाः । षवेति । “किमोऽत्”
“तित् स्वरितम्” । व इति । अनुदात्त सर्वमपादादौ” इत्यधिकारा-
दनुदात्तम् । अश्वा इति । अशो. ष्वनि नित्स्वरेणाद्युदात्तम् । सहितायां
तु “एकादेश उदात्तेनोदात्तः” इत्योकार उदात्त । ये अरा इति ।
द्वयमपि पिट्सूत्रेणान्तोदात्तम् । एकादेशस्तु पक्षे स्वरित, “स्वरितो
षाऽनुदात्ते षदादौ” इत्युक्तेः ।

(ज्या स्वराचे टिकाणी उदात्त व अनुदात्त याचे मिश्रण होणे
तशा स्वराचा ‘समाहारः स्वरित’ सू ७ या सूत्रान्वये स्वरित अशी
मजा होते अशा मिश्रणाने तयार झालेल्या स्वरित स्वराचा कोणता
व किती भाग उदात्त समजावा व कोणता व किती भाग अनुदात्त
समजावा यावरिता ‘तस्यादित उदात्तमर्धं ऋस्वम्’ सू ८ हे सूत्र
पठित केले आहे या सूत्रानील ‘अर्धं ऋस्वम्’ या पदाचा ‘अर्धं ऋस्वम्’
अमा विग्रह होत असून, ‘अर्धं नपुंसकम्’ सू ७१३ या सूत्राने ‘अर्धं ष’
या शब्दाचा षष्ठीसमासान पूर्व निपात होतो व सूत्रार्थ असा होतो
की, ऋस्व अच् स्वरित अमन्यास त्याचा प्रथमार्थ उदात्त होतो पण
प्रथम सूत्राचा अमा अर्थ केला तर, दीर्घ अच् स्वरित अमन्यास
त्याचा प्रथमार्थ उदात्त न होण्याची आपत्ति येते ती टट्याची म्हणून
दीक्षितानी प्रथम सूत्रावरील कौमुदीत ‘ऋस्वप्रहणमतन्वम्’ म्हणजे
प्रथम सूत्रात ‘ऋस्व’ हा जो शब्द घातला आहे तो अविवक्षित आहे
अग म्हटले आहे व त्याचे कारण ते पुढील पत्रांत देतात) ज्याप्रमाणे

'उपेयिवान्' या स्थली 'उप' हा उपसर्ग अविवक्षित आहे त्याच-
 प्रमाणे 'अर्धंन्ह्रस्वम्' या पदातील 'न्ह्रस्वम्' हा शब्द अतन्व-
 अविवक्षित-आहे ('उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च' सू ३०१८ या सूत्रात
 जरी 'उपेयिवान्' असा शब्द पठित आहे तरी, 'उप' हा उपसर्ग
 पूर्वी नसून देखील जरी क्वसुप्रत्ययान्त 'ईयिवान्, समीयिवान्'
 इत्यादि रूपे होतात व अशा रीतीने 'उपेयिवान्' यातील 'उप'
 हा उपसर्ग अविवक्षित ठरतो त्याचप्रमाणे 'अर्धंन्ह्रस्वम्' यात 'न्ह्रस्व'
 हा शब्द अविवक्षित आहे, म्हणजे या सूत्रात तो शब्द नाही असे
 समजून 'तस्यादित उदात्तमर्धम्' असेच सूत्र मानावे, व असे सूत्र
 मानल्याने कोणत्याहि स्वरिताचा, मग तो न्ह्रस्व असो किंवा दीर्घ
 असो, प्रथमार्ध उदात्त होऊ शकतो व अशा रीतीने वर दांविऌेली
 आपत्ति टाळता येते असा दीक्षिताच्या म्हणण्याचा आशय आहे)
 'ईयिवाममतिस्त्रिघ' इत्यादि प्रयोग आढळत असल्यामुळे जरी
 'उपेयिवान्' यातील 'उप' हा उपसर्ग अविवक्षित आहे असे मानता
 येऊ शकते तरी 'अर्धंन्ह्रस्वम्' यातील 'न्ह्रस्व' हा शब्द अविवक्षित
 आहे असे मानण्यास कोणते प्रमाण आहे असा कोणी प्रश्न केल्यास,
 त्याला उत्तर हे आहे की, 'न्ह्रस्व' हा शब्द अविवक्षित मानण्यास
 वैदिक उदाहरणे व तसेच प्रातिशाख्यादि ग्रन्थ प्रमाण आहेत. उदाहर-
 णार्थ 'येऽरा' या वैदिक उदाहरणात 'ये' या स्वरित स्वरातील एकार
 दीर्घ असून देखील त्याचा प्रथमार्ध उदात्त उच्चारला जाता आणि
 तसेच 'तनूनपान्' व 'शचीशनिम्' याचा पदपाठ करतवेळी 'तनू'
 यातील अन्वय उच्चार व 'शची' यातील अन्वय ईकार या दोन्ही दीर्घ
 स्वरिताचा प्रथमार्ध उदात्त उच्चारला जातो हे सर्व बह्वृच्-ऋग्वेदो-
 दाह्याना पूर्णपणे विहित आहे 'तनूनपान्' व 'शचीशनि' हे दोन्ही
 सामानिक शब्द वनस्पत्यादिगणान पठित असल्यामुळे, 'उभे वनस्प-
 त्याश्वि युगात्' सू ३८७८ या सूत्राने त्या शब्दातील पूर्व पद व
 उत्तर पद ही दोन्ही आयुदान होताना व त्या दोन्ही पदातील अवशिष्ट

स्वर जरी 'अनुदात्त पदमेकवर्गम्' सू ३६५० या सूत्राने अनुदात्त होनात तरी 'तन्' व 'अचो' या दोन्ही पूर्व पदानील अन्य स्वर विकल्पेकस्मिन् स्वरित होतो असे शौनकीय प्रातिशाख्यान मागितले आहे त्या श्रव्यात 'जायवद्वा नया वाज्जो तनूयवीनि पूर्वयो,' म्हणजे 'तन्' व 'अचो' या पूर्वपदानील अन्य स्वर विकल्पेकस्मिन् ('उदात्तस्वरितपरत्वाभाववान्' अशा) जात्य स्वरिनाधारना होतो, असे म्हटले आहे (शौनकीय प्रातिशाख्यातील तृतीय पटलात पठित असलेल्या शाखाया कारिकेचा 'जायवद्वा...पूर्वयो' हा उतरार्ध असून, या कारिकेचा पूर्वाधं शब्दरत्नात दिल्या आहे व शब्दरत्नाचे विवरण करिताना त्या पूर्वाधीचा अर्थ मागण्यात येईल न्हस्व स्वराची एक मात्रा असून, दीर्घ स्वर द्विमात्रिक असतो दीर्घ अच् स्वरित असल्यास, त्याचा प्रथमार्ध उदात्त होतो असे जे वर म्हटले आहे त्याचा अर्थ हा की, त्या दीर्घ स्वराची पहिली एक मात्रा उदात्त-स्थाने पठित होत असून अवशिष्ट दुसरी मात्रा अनुदात्तस्थाने पठित होते. दोशितानी वर जी वैदिक उदाहरणे दिली आहेत ती ऋग्वेदानून दिशे आहेत व ते असे म्हणतात की, दीर्घ स्वरिनाच्या दोन मात्रांपैकी पहिली मात्रा उदात्तस्थाने पठित वेगळे जाते हे ऋग्वेदमहितेचे व त्या महितेच्या पदगाटाचे अध्ययन करणाऱ्या ऋग्शास्त्रीय ब्राह्मणांना पूर्वाधे विदित आहे आणि यावरून हे स्पष्ट होते की, प्रकृत सूत्रातील 'न्हस्व' या शब्दाचे ग्रहण अत्रिबधित आहे तसे न मानल्यास, ऋग्शास्त्रीय ब्राह्मण पुगानत कालापासून दीर्घस्वरिनाचा उच्चार करतवेळी त्याची प्रथम मात्रा जी उदात्तस्थाने उच्चारतात ते त्याचे वरणे जगद्वेद ठरण्याची आरति येते म्हणून हे मानणे आवश्यक आहे की, स्वरित स्वर न्हस्व असा रिवा दीर्घ असतो, त्याचा प्रथमार्ध उदात्तस्थाने पठित होत असतो स्वरित स्वर न्हस्व असल्यास, त्याची पहिली अर्धी मात्रा व दीर्घ असल्यास, त्याची पहिली एक मात्रा उदात्त होते

असाच प्रकृत सूत्राचा अर्थ समजावा असा दोशिताच्या म्हणण्याचा आशय आहे आता 'येऽरा' असे जे मनोरमंत वैदिक उदाहरण दिले आहे त्यातील 'ये' या पदातील अन्त्य एकार उदात्त आहे व तो उदात्त कसा होतो याची प्रक्रिया पूर्वी दिलीच आहे. 'अरा' यातील 'अ' हा अनुदात्त आहे, कारण 'अर' हा शब्द 'फिपोऽन्त उदात्त' या फिट् सूत्रान्वये अन्तोदात्त असल्यामुळे, 'अनुदात्त पदमेकवर्जम्' सू ३६५० या सूत्राने त्यातील अवशिष्ट आद्य अकार अनुदात्त होतो आणि 'एह पदान्तादनि' सू ८६ या सूत्राने उदात्त एकार व अनुदात्त अकार या दोहाचे जागी झालेला पूर्वरूप एकादेश 'ए' हा 'स्वरितो वानुदात्ते पदादौ' सू ३६५९ या सूत्राने स्वरित हातो या सूत्रावरील कौमुदीन असे म्हटले आहे की, या सूत्राने जो विभाषा सांगितली आहे ती व्यवस्थितविभाषा आहे व 'एह पदान्तादनि' या सूत्राने होणारा पूर्वरूप एकादेश विकल्पेकस्मिन् स्वरित न होता नेहमीच स्वरित होत असतो दोशित म्हणतात—'कि च एह पदान्तात् इति पूर्वरूपे स्वरित एव' 'येऽरा' यातील 'ए' हा दीर्घ स्वरित उच्चारतेवेळी ऋकशाखीय वैदिक द्राम्हण त्या 'ए' चो पहिली मात्रा उदात्तरूपाने व द्वितीय मात्रा अनुदात्तरूपाने उच्चारित असतात हा एकार दीर्घस्वरित असून देखील ज्याअर्थी त्याचा प्रथमार्ध उदात्तरूपाने उच्चारला जातो त्याअर्थी हे स्पष्ट होतं की, केवळ ऋम्ब स्वरिताचा प्रथमार्ध उदात्त उच्चारला जात नसून, दीर्घस्वरिताचा देखील प्रथमार्ध उदात्त उच्चारला जात असतो. वनस्पत्यादिगणान पठित असणेच्या 'तनूनपात्' यातील 'तनू' हे पूर्व पद निपातनाने आद्युदात्त आहे म्हणून 'तनू' यातील अन्त्य ऊकार 'अनुदात्त पदमेकवर्जम्' या सूत्रान्वये अनुदात्त होतो व तो अनुदात्त 'ऊ' 'त' यातील 'ज' या उदात्त स्वरापुढे असल्यामुळे, 'उदात्तादनुदात्तस्य स्वरित' सू ३६६० या सूत्रान्वये स्वरित होतो येथे हे लक्षात ठेवावे की, जरी 'अ' व 'ऊ' या दान स्वरांमध्ये

नकाराचे व्यवधान आहे तरी, 'स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवन्'—परि ८०—व 'हल्स्वरप्राप्तौ व्यञ्जनमविद्यमानवत्'—परि ८१—या परिभाषा असल्यामुळे, नकार या व्यञ्जनाचे व्यवधान नाही असे मानून स्वरकार्य केले जाते 'शचीपतिम्' या पदातील 'शची' हे पूर्व पद 'शाङ्गंखाद्यधीन्' सू ५२७ या सूत्रान्वये 'हीन्' हा नित्प्रत्यय होऊन सिद्ध झाले असल्यामुळे, 'ञ्जित्यादिनित्यम्' सू. ३६८६ या सूत्राने वाद्युदात्त होते व त्यामुळे 'शची' यातील अन्त्य ईकार 'अनुदात्त पदमेकवर्जम्' या सूत्रान्वये अनुदात्त होतो आणि तो अनुदात्त ईकार 'श' यातील 'अ' या उदात्त स्वरापुढे, असल्यामुळे, उदात्तादनुदात्तस्य स्वरित' या सूत्रान्वये तो ईकार स्वरित होतो 'तन्' यातील अन्त्य ऊकार व 'शची' यातील अन्त्य ईकार हे दीर्घस्वरित असून देखील, पदपाठात त्याची पहिली मात्रा उदात्त उच्चारली जात असल्यामुळे, 'ह्रस्वप्रहणमतन्त्रम्' असे जे दीक्षितानी म्हणले आहे ते योग्य ठरते येथपर्यंत दीक्षितानी आपल्या मताचे समर्थन करण्याकरिता वैदिक उदाहरणाचे प्रमाण सांगितले असून, आता पुढील पक्कीत ते प्रातिशाख्याचे प्रमाण देतात) त्याचप्रमाणे स्वरिताचा प्रथमार्ध उदात्त असतो याविषयी, 'एकक्षरसमावेगे पूर्वयो स्वरित स्वर । तस्योदात्ततरोदात्तादर्धमात्राऽर्द्धमेव वा ॥ अनुदात्त पर शेष स उदात्तश्रुतिर्न चेत् । उदात्त बोच्यते किञ्चित्स्वरित वाऽक्षर परम् ॥' या शौनकीय प्रातिशाख्यातील कारिका प्रमाण आहेत प्रथम कारिकेतील 'पूर्वयो' या पदाचा 'उदात्तवानुदात्तत्वया' असा अर्थ आहे व हे दोन उदात्तत्व व अनुदात्तत्व धर्म एखाद्या अचाच्या ठिकाणी एकत्र झाल्यास, तो अच् स्वरित समजावा प्रथम कारिकेतील 'तस्य' या पदाचा 'स्वरितस्य' असा अर्थ आहे व जो मूळचा उदात्त स्वर असतो त्याच्यापेक्षा या स्वरिताची प्रथम अर्धमात्रा उदात्ततर असते हे जाणाव 'क्ववोऽश्वा' इत्यादि उदाहरणे ह्रस्वस्वरिताची आहेत वरील प्रथम कारिकेत

‘अर्धं वा’ असे जे म्हटले आहे ते दीर्घस्वरिताला उद्देशून म्हटले आहे ‘अर्धं वा’ हें व्यापक असून त्यानेच ऋस्वस्वरिताचा देखील सग्रह-समावेश-होत असल्यामुळे, म्हणजे तो पाठ स्वीकारल्याने, ऋस्वस्वरिताला व दीर्घस्वरिताला सारख्याच रीतीने लागू पडणाऱ्या त्या व्यापक पाठाने ऋस्वस्वरिताच्या व तसेच दीर्घस्वरिताच्या प्रथमा-र्धाला उदात्त करता येत असल्यामुळे, (‘अर्धमात्रा’ असे म्हणण्यापेक्षा) ‘अर्धं वा’ असेच म्हणणे व हाच पाठ स्वीकारणे आदरणीय आहे हे सुचविण्याकरिता, ‘अर्धमेव वा’ या स्थली ‘एव’ हे पद घातले आहे (या प्रथम कारिकेतील ‘वा’ हे अन्त्य पद विभाषेचे वाचक नसून केवळ पादपूरणार्थ घातले आहे हे शब्दरत्नात सांगण्यात येईल सारांश या प्रथम कारिकेनून ‘अर्धमात्रा’ हा शब्द व तसेच ‘वा’ हें पादपूरणार्थक पद गाऒल्याम, ‘पूर्वयो उदात्तत्वानुदात्तत्वयो. एकाक्षर-समावेशे सति, स्वरित स्वरो निष्पद्यते, तस्य स्वरितस्य अर्धमुदात्तरम्’ अशा रीतीची ऋस्वस्वरिताला व दीर्घस्वरिताला सारखीच लागू पडणारी ती कारिका व्यापक होत असून, तिचा अर्थ असा होतो की, ज्या अचामध्ये उदात्तत्व व अनुदात्तत्व या दोन्ही घर्मांचे समिश्रण होते त्या अचाला स्वरित असे म्हणतात व त्या स्वरित अचाचा, मग तो ह्रस्व असो किंवा दीर्घ असो, प्रथमार्ध उदात्त होत असून, तो मूळच्या उदात्तापेक्षा अधिक उदात्त स्थाने उच्चारला जाता असा त्या कारिकेचा अर्थ होत असल्यामुळे, ‘ऋस्वग्रहणमतन्त्रम्’ असे जें दीक्षितानी प्रकृत सूत्रावरील वीमुदात्त म्हटले आहे त्याला ही कारिका प्रमाण आहे पशुपतिनाथ मिथ्यानी उक्तवृत्त भाष्यानुसार या कारिकेचे ‘एकाक्षरसमावेशे सति पूर्वयोरुदात्तानुदात्तयोरिति यावत् स्वरित स्वर निष्पद्यते । .. तस्य स्वरितस्य आदौ अर्धमात्रा एवमात्रिकऋस्वस्वरस्यले इति शेष, अर्धमेव वा द्विमात्रस्वरस्य अर्धम् एका वा मात्रा इत्यर्थं, उदात्तादुदात्तरा उदात्तादपि उदात्तरा इत्यर्थं’ असे व्याख्यान केले आहे, व हे भाष्यानुसार व्याख्यान दीक्षिताच्या

मताशी ततोत्त जुळते आता दीक्षित द्वितीय कारिकेचा अर्थ मागतात) या द्वितीय कारिकेत 'अनुदात्त पर शेष ' असे जें म्हटले आहे तें (स्वरित स्वराचा प्रथमार्ध उदात्त होत असल्यामुळे, त्याचा) अवशिष्ट द्वितीयार्ध अनुदात्त होतो या फलितार्थाचे वचन करणारे आहे (वास्तविक 'अनुदात्त पर शेष ' असे म्हटले नसत तरी चालले असते, कारण स्वरित स्वर हा उदात्त व अनुदात्त या दोन स्वरांच्या समिश्रणाने होणारा स्वर असल्यामुळे, त्याचा प्रथमार्ध उदात्त असतो असे मागितल्यानेच हे आपोआप सिद्ध होते की, त्याचा अवशिष्ट द्वितीयार्ध अनुदात्त असतो) या द्वितीय कारिकेतील 'म.' या पदाचा 'शेष ' असा अर्थ आहे व या अवशिष्ट (अनुदात्त) द्वितीयार्धाचे उदात्तरूपाने श्रवण होणे पण तसे त्याचे उदात्तरूपाने नेहमी श्रवण होते की काय अशी पृच्छा केल्यास, कारिकाकार म्हणतात की, तसे श्रवण नेहमी होत नसून, उदात्त किंवा स्वरित स्वर पुढे नसल्यासच, त्या अवशिष्ट अनुदात्त द्वितीयार्धाचे उदात्तरूपाने श्रवण होणे साकल्याने देखील 'अप्राकृतस्तु म स्वार स्वरितो-दात्तपूर्वग । उदादायार्द्धमस्याथ शिष्ट निघ्नन्ति तम्पितम ॥' असे म्हटले आहे या कारिकेतील 'उदादाय' या पदाचा 'उदात्त कृत्वा' असा अर्थ आहे (व 'अप्राकृत स्वार' या पदाचा 'स्वरित स्वर' असा अर्थ आहे हे शब्दरत्नात सांगितले आहे आणि म्हणून या कारिकेचा अर्थ असा होतो की, स्वरित स्वर उदात्त किंवा स्वरित स्वरापूर्वी असल्यास, मग तो न्हस्व अक्षी किंवा दीर्घ असो, त्याच्या प्रथमार्धाचा उदात्त करून व अवशिष्ट द्वितीयार्धाचा अनुदात्त करून त्या द्वितीय अनुदात्त अशाला कम्पितरूपाने उच्चारतात यावरून देखील 'न्हस्वप्रहणमतन्त्रम' हे दीक्षिताचे म्हणणे सिद्ध होत व याखेरीज हे देखील सिद्ध होत की, स्वरित स्वरापुढे उदात्त किंवा स्वरित स्वर नसल्यासच त्याचा द्वितीयार्ध उदात्तश्रुतिक होतो, पण त्या स्वरित स्वरापुढे उदात्त किंवा स्वरित स्वर नसेल तर तो

अनुदात्तरूपाने कम्पितस्वरयुक्त उच्चारला जातो) प्रकृत सूत्रातील 'अर्धन्हस्वम्' या पदाचा 'अर्धमात्रा' असा लक्षणेने अर्थ होतो, म्हणजे असा त्या पदाचा रूढ अर्थ आहे, असे जें हरदत्तादिकाच्या ग्रन्थात म्हटले आहे ते इतर शाखातील प्रातिशाख्याला अनुसरून म्हटले आहे असे समजावे व अशा रीतीने त्या ग्रन्थात कशी तरी लक्षणा करून केलेल्या त्या अर्थाची, उपपत्ति लावावी (हरदत्तादिकांचे असे मत आहे की, स्वरित स्वर न्हस्व असो किंवा दीर्घ असो, त्याची प्रथम अर्धमात्राच उदात्त पठित होत असते त्याच्या मताप्रमाणे द्विमात्रिक दीर्घ स्वरिताची पहिली अर्धी मात्राच उदात्त पठित होत असून अवशिष्ट दीड मात्रा अनुदात्त होत असते पण दीक्षितांचे असे म्हणणे आहे की, जसा न्हस्व स्वरिताचा प्रथमार्ध उदात्त असतो तसाच दीर्घ स्वरिताचा देखील प्रथमार्ध उदात्त असतो, म्हणजे त्याची पहिली एक मात्रा उदात्त असते व अवशिष्ट द्वितीय मात्रा अनुदात्त असते तैत्तरीय प्रातिशाख्यात 'आदिरस्योदात्तसम, शेषोऽनुदात्तसम इत्याचार्या' असे म्हटले आहे व या प्रातिशाख्यातील पक्तीचे व्याख्यान करिताना भैरवीकारानी 'तत्र पूर्ववाक्याद्यावदर्थं न्हस्वस्येति सम्बध्यते । एवञ्चास्य स्वरितस्यादिर्यावर्द्धस्वस्याद्धं न्हस्वाद्धं कालस्य उदात्तसमो भवति, शेषस्वनुदात्तसम इत्याचार्या' असे म्हटले आहे या व्याख्यानावरून हे स्पष्ट होते की, स्वरित स्वर न्हस्व असो किंवा दीर्घ असो त्याची पहिली अर्धमात्राच उदात्त होत असून अवशिष्ट मात्रा अनुदात्त होने सारांश हरदत्तादिकांच्या म्हणण्याला वरील तैत्तरीय प्रातिशाख्य प्रमाण आहे परंतु दीक्षित शौनकीय ऋक् प्रातिशाख्याचे अनुयायी असल्यामुळे व पूर्वी सांगितल्याप्रमाणे त्या प्रातिशाख्यान्वये स्वरित स्वर न्हस्व किंवा दीर्घ असला तरी त्याचा प्रथमार्ध उदात्त व अवशिष्ट द्वितीयार्ध अनुदात्त होत असल्यामुळे, दीक्षित हरदत्तादिकांच्या मताचा स्वीकार करण्यास तयार नाहीत) 'क्व वोऽश्वा' या उदाहरणात 'क्व' हा

शब्द 'विमोज्' सू १९५९ या सूत्रान्वये 'अत्' प्रत्ययान्त असल्यामुळे, 'तित्स्वरितम्' सू ३७२९ या सूत्राने त्यातील अन्त्य 'अ' स्वरित होतो व त्या उदाहरणातील 'व' हा शब्द, म्हणजे 'बहुवचनस्य वसन्सो' सू. ४०५ या सूत्राने 'युष्माक्' चे जागी झालेला हा आदेश, 'अनुदात्त सर्वमपादादौ' सू. ४०३ या अधिकार सूत्रान्वये अनुदात्त असून, 'अश्व' हा शब्द ('अशूप्रथि' उणादि. सू. १४९ या सूत्राने) 'अश्' धातूच 'क्वन्' प्रत्यय होऊन झाला असल्यामुळे व असा रीतीने तो शब्द निप्रत्ययान्त असल्यामुळे ('जित्स्वादिनित्यम्' सू ३६८६ या सूत्राने) आद्युदात्त आहे. 'वः अश्वा.' या दोन पदाचा सन्धि केला असता, 'एकादेश उदात्तेनोदात्त.' सू. ३६५८ या सूत्राने 'ओ' हा एकादेश उदात्त होतो. ('विमोज्' या सूत्राने सप्तम्यन्त 'विम्' शब्दाहून 'अत्' प्रत्यय होणे सांगितले आहे व तसा 'विम्' शब्दापुढे 'अत्' प्रत्यय आला असता, 'विम्' चे जागी 'क्वति' सू १९६० या सूत्राने 'क्व' असा आदेश होणे सांगितले आहे म्हणून 'विम् + अत् = क्व + अत्' अशी न्यति झाली असता, 'अर्तागुणे' सू १९१ या सूत्राने पर स्य एकादेश होऊन 'क्व' असे रूप निद्व होते व हा शब्द निप्रत्ययान्त असल्यामुळे, 'तित्स्वरितम्' या सूत्रान्वये त्यातील अन्त्य अकार स्वरित होतो 'व' हा शब्द अनुदात्त असून, 'अश्व' हा शब्द आद्युदात्त आहे हे वर सांगितलेच आहे 'वम् + अश्वा' या दोन पदाचा सन्धि केला असता, 'समजुषो रु' सू. १६२ या सूत्राने 'वस्' या पदानोरु अन्त्य सकाराचे जागी 'रु' असा आदेश होऊन व 'अतो रो' सू १६३ या सूत्राने त्या 'रु' चे जागी उकारादेश होऊन, 'आद्गुण' सू ६९ या सूत्राने 'अ' व 'उ' या दोन अनुदात्त अचाचे जागी होणारा 'ओ' हा गुणस्य एकादेश अनुदात्त होतो व 'वो अश्वा' अशी न्यति झाली असता, 'एह पदान्तादनि' सू ८६ या सूत्राने 'वो' यातील अनुदात्त 'ओ' आणि 'अश्वा.' यातील उदात्त 'अ' या

दोहोचे जागी होणारा 'ओ' हा पूर्वरूप एकादेश 'एकादेश उदात्तेनोदात्त' या सूत्राने उदात्त होतो साराश 'वव' यातील 'अ' हा न्हस्वस्वरित असा आहे की, त्याच्यापुढे 'वो' यातील 'ओ' हा उदात्त स्वर आला आहे त्यामुळे त्याची प्रथम अर्धमात्रा उदात्तरूपाने उच्चारली जात असून, द्वितीय अर्धमात्रा 'शिष्ट निघ्नन्ति कम्पितम्' या वचनान्वये कम्पित अनुदात्तरूपाने स्पष्ट ऐकू येते जर 'वव' या स्वरितापुढे उदात्त स्वर नसता तर त्याची द्वितीय अर्धमात्रा उदात्तरूपाने ऐकू आली असती) 'येऽरा' या उदाहरणातील 'ये' व 'अरा' ही दोन्ही पदे ('फिपोऽन्त उदात्त' फिटम् १ या) फिटसूत्रान्वये अन्तोदात्त आहेत व या दोन पदाचा मन्धि केला असता जो एकादेश हातो तो 'स्वरिनो वानुदात्ते पदादौ' सू ३६५९ या सूत्राने विकल्पेकरून स्वरित होतो ('ये' हे पद अन्तोदात्त वसे होत याचा प्रक्रिया मार्गें सांगितलीच आहे 'अर' ह प्रातिपदिक 'फिपोऽन्त उदात्त' या सूत्रान्वये अन्तोदात्त असल्यामुळे, म्हणजे त्यातील अन्य अकार उदात्त असल्यामुळे, 'अनुदात्त पदमेकवर्जम्' सू ३६५० या सूत्राने त्या प्रातिपदिकातील अवशिष्ट आद्य अकार अनुदात्त होतो, आणि 'ये+अरा' या दोन पदाचा 'एऽ पदान्तादति' या सूत्राने मन्धि केला असता, 'ये' यातील उदात्त 'ए' व 'अरा' यातील अनुदात्त 'अ' या दोहोचे जागी होणारा 'ए' हा पूर्वरूप एकादेश 'स्वरिनो वानुदात्ते पदादौ' या सूत्राने विकल्पेकरून स्वरित होतो साराश 'ये' हा दोष स्वरित असल्यामुळे, त्याची पहिली एक मात्रा उदात्त असून पुढची एक मात्रा अनुदात्त आहे व या अनुदात्त मात्रेपुढे 'रा' यातील 'आ' हा उदात्त स्वर असल्यामुळे, त्या द्वितीय अनुदात्त मात्रेचे 'शिष्ट निघ्नन्ति कम्पितम्' या वचनान्वये कम्पित अनुदात्तरूपाने स्पष्ट श्रवण होते)

शब्दरत्न- अविबक्षितमित्यर्थ इति । इदं च वक्ष्यमाणं प्राति-
शास्यं यच्छाखायाम्, तच्छाखास्यं वैदिकोदाहरणविषयम् । तन्नूपाच्छ-

चीपतिशब्दयोरिति । अस्य घञपीत्यादि शेषनिघात इति । अस्य तथापीति शेष । तेनोदीतो अनुदात्तो प्राप्नुत इति भाव । जात्यवद्वेति । पूर्वपदभूतयोस्तनूशचीशब्दयोरन्तौ जात्यवदिति ।

“अतोऽन्यत्स्वरित स्वार जात्यमाचक्षते पवे” ।

इति लक्षितो जात्य । उदात्तस्वरितपूर्वस्वरितादथ एकपदे स्थित स्वरितो जात्य इति तदर्थं । तेन तुल्य तद्वत्, अस्यान्त उदात्त-श्रुतिक इत्यर्थं । तथा घा असहितवद्वा । सहितवद्वेत्यर्थं,

“पद्यादौस्तुवभ्युदात्तानामसहितवदुत्तरान् ।”

इत्युत्तरमस्य पाठात् । असहितवदित्यनेन केवलमनुदात्तत्वम् । सहितवदित्यनेनार्धानुदात्तस्वरितत्वमिति तद्भाष्ये स्पष्टम् । तथेति । लक्ष्यदर्शनवत्प्रातिशाख्यमपि प्रमाणमस्तीत्यर्थं ।

स्वतन्त्रोदात्तोपेक्षयेति । इलोके ‘उदात्तात्’ इति स्वतन्त्रो-दात्तादित्यर्थकमिति भाव । एवकार इति । तच्छाखायां दीर्घादिष्वपि समाशोदात्तकस्वरितस्यैव पाठादिति भाव । एतेनैतो पक्षो वकल्पिका-वित्यपास्तम् । ‘घा’ शब्दस्तु पादपूरणायैति बोध्यम् । अप्राकृत इति । स्वरित इत्यर्थं । स्वार इति । स्वर एव स्वारः, स्वायँऽण् । स्वरितो-दात्ताभ्यां पूर्ववर्णग इत्यर्थं । लक्षते इति । तदुक्तं भाष्ये—“अद्वं ह्रस्व शब्दोऽद्वंमात्रायां रुढ ” इति । हरिरप्याह—

“प्रमाणमेव ह्रस्वादावनु पात्त प्रतीयते” इति ।

अनुपात्तमपि अद्वंमात्रास्य प्रमाणमेवोपलक्ष्यत इत्यर्थं तस्य हेलाराज आह । एव च लोकेऽन्यशाखासु च दीर्घादिष्वप्यर्धमात्रैवो-दात्तेति भाव । सनान्तरेति । प्रातिशाख्योक्तमतापेक्षयेतरवेदलोक-साधारणमता तरेत्यर्थं । क्वचिदिति । लक्ष्यते इत्यशपरमिदम्, भाष्यतो रुढिशक्तेरेव प्रतीतेरिति भाव । इत्युक्तेरिति । “नोदा-त्तस्वरितोदणम्” इति नियेधस्तु “उदात्तावनुदात्तस्य” इत्यस्यैव, “अनन्तरस्य” इति न्यायादिति भाव ॥

‘उपेयिवान् इत्यत्रोपसर्गं इवाविवक्षितम्’ या मनोरमंतील पक्तीत ‘अविवक्षितम्’ हा जो शब्द घातला आहे तो मनोरमंत ज्या प्रातिशाख्याचा पुढे निर्देश केला आहे ते प्रातिशाख्य ज्या शाखाना लागू पडते त्या शाखातील वैदिक उदाहरणाना अनुलक्षण घातला आहे (मनोरमंत शौनकीय ऋक्प्रातिशाख्याचा उल्लेख केला आहे व ते प्रातिशाख्य ज्या ऋक्शाखीयाना लागू पडते त्याच्या वेदातील उदाहरणाना ‘अविवक्षितम्’ हा शब्द लागू पडतो, म्हणजे ऋग्वेदातील उदाहरणात स्वरित स्वर, ऋस्व असला किंवा दीर्घ असला, तरी त्याचा प्रथमार्ध उदात्त होत असून अवशिष्ट द्वितीयार्ध अनुदात्त होतो पण तृतीय इत्यादि प्रातिशाख्ये ज्या शाखाना लागू पडतात त्या शाखातील वैदिक उदाहरणाना ‘अविवक्षितम्’ हा शब्द लागू पडत नाही व ‘अर्धंऋस्वम्’ यातील ‘ऋस्वम्’ हा शब्द त्या शाखामध्ये विवक्षित आहे, कारण त्या सर्व शाखामध्ये स्वरित स्वर, ऋस्व असो किंवा दीर्घ असो, त्याची प्रथम अर्धमात्राच उदात्त उच्चारली जाते व तो ऋस्वस्वरित असल्यास त्याची अवशिष्ट अर्धमात्रा अनुदात्त उच्चारली जाते आणि तो दीर्घ स्वरित असल्यास, त्याची अवशिष्ट दीर्घ मात्रा अनुदात्त उच्चारली जाते) ‘तनूनपाच्छचीपतिशब्दयाशेषनिघात’ ही जो मनोरमंत पक्ति आहे त्या पक्तीच्या आरभी ‘यद्यपि’ हा शब्द व शेवटी ‘तथापि’ हा शब्द अध्याहृत आहे असे समजावे (व असे मानले म्हणजे त्या मनोरमंतील पक्तीचा असा अर्थ होतो की, ‘तनु’ व ‘शची’ हे शब्द आद्युदान अमल्यामुळे, ‘अनुदात्त पदभेदवर्जम्’ या सूत्रान्वये) जरी त्या शब्दाच्या अनुक्रमे अन्त्य ऊकाराला व ईकाराला अनुदात्त स्वराची प्राप्ति होते तरी, ‘जायवद्वा तथा वाज्ज्त्वी तनुशचीनि पूर्वयो’ या वारिवान्वये ‘तनु’ व ‘शची’ यांनीर अनुक्रमे अन्त्य ऊकार व ईकार जायस्वरामारम्भे होताना ‘अतोऽन्यत्स्वरित स्वार जात्यमाचक्षते

पदे' या कारिकेन जात्यस्वराची व्याख्या दिली आहे व त्या कारिकेचा अर्थ असा आहे की, ज्या स्वरितापुढे उदात्त किंवा स्वरित स्वर असतो त्याहून भिन्न असणारा व एकाच पदान्त असणारा स्वरित जात्य होय (शोनकोय प्रातिशाख्यातील तृतीय पटलात दिलेल्या चवथ्या कारिकेचा हा उत्तरार्थ असून त्या कारिकेचा उदात्तपूर्व स्वरितमनुदात्त पदेऽपरम्' हा पूर्वार्थ आहे व या कारिकेचे 'पदे एकस्मिन् पदे उदात्तपूर्वं उदात्त पूर्वं यस्य त तथाविधम् अनुदात्त स्वरित जानीयान् .. अत प्रवृत्तादुदात्तपूर्वा-त्स्वरिनात्स्वराद् यदन्यद् एकस्मिन्नेव पदे स्वरित त स्वार जाय-मावक्षते व्याडिप्रमृणय । जात्या स्वभावेनैव उदात्तानुदात्तसदृशति विना इति यावत् जातो जात्य ।' असा व्याख्यान केले आहे शब्द-रत्नातोल 'उदात्तस्वरितपूर्वस्वरितादन्य.. जात्य 'या पदाचा 'उदात्त-स्वरिनाभ्या पूर्वं य स्वरित तस्मादन्य स्वरित जान्य,' म्हणजे 'उदात्तस्वरितपगत्वाभाववान् स्वरितो जाय,' असा अर्थ आहे 'जात्य' या शब्दाचा 'जात्या स्वरांतरसाम्बन्ध विनैव जात जाय' अशी व्युत्पत्ति आहे व या स्थली 'दिगादिभ्यो यन्' मू १८२२ या सूत्राने 'यन्' प्रत्यय झाला आहे सारास जाय स्वर हा एक विशिष्ट प्रकारचा स्वरित स्वर आहे व वर जो 'जात्य' या शब्दाची व्युत्पत्ति दिली आहे तिच्यावच्छेद ह् स्पष्ट होणे की, जो स्वर स्वरांतराच्या अपेक्षेने-सहायाने-स्वरित हातो तो जाय स्वर नह उदाहरणार्थ 'उदात्तादनुदात्ताभ्य स्वरित' मू ३६६० इत्यादि सूत्रानी स्वरा-न्तराच्या अपेक्षेने दोशाच्या स्वरितास जाय म्हणता येत नाही. 'निम्बस्वरितम्' मू ३७२९, 'न्यट्स्वरो स्वरितो' फिट् मू ३४ इत्यादि सूत्रानी जो स्वर स्वरांतराची अपेक्षा न करिता स्वरित होतो त्यालाच जान्य स्वरित म्हणतात 'जा येन तुन्य' असा 'जायवन्' या शब्दाचा विग्रह आहे व 'तेन तुन्य क्रिया चेदिति' मू १७३८ या सूत्राने 'जायवन्' या स्थली) 'तेन तुन्यम्' या अर्थापेक्षे 'वन्'

प्रत्यय झाला आहे 'तनू, शची' यातील अन्त्य ऊकाराला व ईकाराला जेव्हा जात्यवत स्वरित स्वर होतो तेव्हा त्याचा द्वितीय अर्धांश उदात्तरूपाने ऐकू येतो असा न्या कारिकेचा अर्थ आहे 'जात्यवद्धवा तथा वाऽन्तो तनूशचीनि पूर्वयो' हा जो (शौनकीय प्रातिशास्त्रातील तृतीय पटलात दिलेल्या सोळाव्या कारिकेचा) उत्तरार्ध आहे त्याचा 'पद्यादीस्तु दव्युदात्तानामसहितवदुत्तरान' असा पूर्वार्ध असल्यामुळे, (त्या पूर्वार्धाच्या अनुरोधाने) उत्तरार्धातील 'तथा वा' या पदाचा 'असहितवद्धा' असा अर्थ होतो व 'तथा वा' यात 'वा' हे पद असल्यामुळे, त्याचा 'सहितवद्धा' असा अर्थ होतो या वरील कारिकेतील 'असहितवत्' या पदाचा 'केवळ अनुदात्त' असा अर्थ असून, 'सहितवत्' या शब्दाचा 'अर्धानुदात्तस्वरितत्वम्'—म्हणजे ज्या स्वरिताचा द्वितीयार्ध अनुदात्त असतो तशा स्वर्गित स्वराला सहितवत् स्वर म्हणतात—असा अर्थ आहे असे त्या कारिकेवरील (उवटकृत) भाष्यावरून स्पष्ट होते (त्या कारिकेचे 'पद्य पदार्धम्, द्वघुदात्ताना पदाना पद्यादीन् पदार्धस्य आदीन् उत्तरान् च असहितवज्जानीयात् । जान्येन तुल्य जात्यवत् । यथा जात्यम्यान्तो निहन्यते अनुदात्तो भवति उदात्ते परभूते, एव तनूशची इति पदयो पदपूर्वार्धयो सतो अन्तो निहन्येते । तथा वा अन्तो कुर्यात् यथा पद्यादीस्तु इत्यादिना उपरि प्रतिपादितम्' असे व्याख्यान केले आहे माराश 'तनू, शची' यातील अन्त्य ऊकाराला व ईकाराला जात्य, सहितवत, व असहितवत् असे तीन प्रकारचे भिन्न स्वर विकल्पेवरून होतात या तीन स्वरापैकी सहितस्वर हा स्वरित स्वराचा एक भेद असून, तो जात्य स्वरिताचा प्रतिद्वन्दी आहे, म्हणजे ज्या स्वरितापुढे स्वरित किंवा उदात्त स्वर असतो व त्यामुळे त्याचा उत्तरार्ध स्पष्टपणे अनुदात्तरूपाने ऐकू येतो तसा स्वरित सहितमज्ञक असून, ज्या स्वरितापुढे स्वरित किंवा उदात्त स्वर नाही व ज्याचा उत्तरार्ध उदात्तश्रुतिक असतो त्याला जात्यस्वरित म्हणतात. असहितस्वर हा स्वरित असून केवळ अनुदात्त स्वराचा

बोधक आहे म्हणून 'तन्, शची' यातील अन्त्य ऊकार व ईकार जेव्हा जात्य होतात तेव्हा त्याचा उत्तरार्ध उदात्तश्रुतिक होतो जेव्हा ते अन्त्य ऊकार व ईकार सहित होतात तेव्हा त्याचा उत्तरार्ध अनुदात्तश्रुतिक असतो आणि जेव्हा ते असहित होतात तेव्हा त्याच्या दोन्ही मात्रा अनुदात्त असतात असा एकदरीत या शब्दरत्नातील धरील पक्कीचा भावार्थ आहे) 'तथा स्वरितार्धस्योदात्तत्वे प्रातिशा-
 ख्यमपि' या मनोरमेच्या पक्कीतील 'तथा' या पदाचा अर्था अर्थ आहे की, ज्याप्रमाणे स्वरिताचा (मग तो ऋस्व अमो किंवा दीर्घ अमो) प्रथमार्ध उदात्त होतो यान्त वैदिक उदाहरणे प्रमाण आहेत त्याचप्रमाणे त्याला प्रातिशाख्य देखा^५ प्रमाण आहे 'तस्योदात्त-
 तरोदात्ताद्वंमात्राद्धमेव वा' या मनोरमेत दिलेल्या कारिकेतील 'उदात्तात्' या पदाचा 'स्वनन्वोदात्तान्,' म्हणजे 'उच्चरदात्त'
 सू ५ या सूत्राने उदात्तमज्ञा पावणाऱ्या स्वनत्र उदात्तपेक्षा, अर्था अमन्यामूळें, दोक्षितानी त्या कारिकेतील 'उदात्तात्' या पदाचा 'स्वनन्वोदात्तापेक्षया' अर्था अर्थ केला आहे त्या कारिकेतील अर्थ-
 मेव वा' या स्थली 'एव' हे पद अशाकृत्ता घातल आहे की, ज्या शाखाना ते शौनकीय प्रातिशाख्य लागू पडते त्या शाखामध्ये दीर्घ स्वरितारिकाचा देखील प्रथमार्ध उदात्त पठित केला जातो, (व केवळ पहिली अर्धमात्रा उदात्त पठित केली जात नाही) असे अमन्यामूळें दीर्घ स्वरिताची पहिली अर्धमात्रा किंवा पहिली एक मात्रा विकल्पे-
 वरून उदात्त होते असे जे कोणी म्हणतात त्याच ते म्हणणे चुक ठरते 'अर्धमेव वा' या स्थली जो 'वा' शब्द घातला आहे तो (विकल्पाचा वाचक नसून) केवळ पाशुरणार्थ घातला आहे असे समजावे 'अप्रावृत्तस्तु य स्वार स्वरितोदात्तपूर्वंग' या कारिकेतील 'अप्रावृत्त' या पदाचा 'स्वरित' अर्था अर्थ असून, 'स्वार' या पदाचा 'स्वर' अर्था अर्थ आहे व 'स्वार' हा शब्द 'स्वर एव स्वार' असा रीतीने 'स्वार्थे अण्' प्रत्यय होऊन मिळत आला आहे.

‘स्वरितोदात्तपूर्वंग’ या पदाचा ‘स्वरितोदात्ताभ्या पूर्ववर्णंग,’ म्हणजे स्वरिताच्या किंवा उदात्ताच्या पूर्वी जो वर्ण आहे त्या वर्णाचे—अचाचे—ठिकाणी असणारा स्वरित स्वर, असा अर्थ आहे ‘अर्धं ह्रस्वशब्देना-
 र्धमात्रा लक्ष्यते’ असे जे हरदत्तादिकांनी म्हटले आहे त्याला ‘अर्धं ह्रस्व-
 शब्दोऽर्धमात्राया रूढ’ म्हणजे ‘अर्धं ह्रस्व’ या शब्दाचा ‘अर्धमात्रा’
 असा रूढ अर्थ आहे, हे भाष्यकाराचे वचन प्रमाण आहे हरीच्या
 कारिकेत देखील ‘प्रमाणमेव ह्रस्वादावनुपात्त प्रतीयते’ असे म्हटले
 आहे व हेलाराजाने त्या कारिकेचा ‘अनुपात्तमपि अर्धमात्रारूप प्रमाणमे-
 वोपलक्ष्यते’ असा अर्थ केला आहे (त्या कारिकेतील ‘अनुपात्तम्’
 या पदाचा ‘अर्धं ह्रस्वशब्दनिष्ठदात्रयप्रतिपाद्यम्’ असा अर्थ आहे व
 त्यामुळे त्या कारिकेचा असा अर्थ होतो की, जरी ‘अर्धं ह्रस्व’ या
 शब्दाच्या अभिधाशक्तीने अर्धमात्रा या अर्थाचा बोध होऊ शकत नाही
 तरी, त्या शब्दाने अर्धमात्रारूप प्रमाणाचेच लक्षणेने ग्रहण होते)
 साराश ‘अर्धं ह्रस्व’ हा शब्द अर्धमात्रा या अर्थाचा रूढीने वाचक
 मानला असल्यामुळे हे स्पष्ट होते की, भाष्येन व तसेच बहुवृत्त्याच्या
 शाखा खेरीज वरून इतर सर्व शाखामध्ये दीर्घादि स्वरिताची देखील
 अर्धमात्राच उदात्त होते (व अवशिष्ट दीर्घ मात्रा अनुदात्तरूपाने
 पठित केली जात) ‘मतान्तरपरतया नेया’ या मनोरमेच्या पत्नीचा
 ‘प्रानिशाख्योक्तमतापेक्षयेनरवेदलोकाभाधारणमतान्तरपरतया नेया’—
 म्हणजे ऋक्प्रानिशाख्य ज्यांना लागू पडने अशा शाखांचे वेद खेरीज
 वरून इतर वेदान व लोकात अर्धं ह्रस्व हा शब्द अर्धमात्रा या अर्था-
 मध्ये रूढ असल्यामुळे त्या रूढ अर्थाच्या आधारं हरदत्तादिकांच्या
 मताचे समर्थन करावे, असा अर्थ आहे भाष्यकारांनी ‘अर्धं ह्रस्व’
 हा शब्द ‘अर्धमात्रा’ या अर्थाचा रूढीने वाचक मानला असल्यामुळे,
 ‘वदचिन्नेया’ या मनोरमेतील पदाचा ‘लक्षणया नेया’ असा अर्थ
 करावा, (कारण पूर्वी सांगितल्याप्रमाणे ‘अर्धं ह्रस्व’ या शब्दाचा
 ‘अर्धमात्रा’ असा अभिधाशक्तीने अर्थ होत नसून भाष्यकारांनी त्या

शब्दाचा तसा रूढ अर्थ मानला असल्यामुळे, त्या शब्दाचा लक्षणाने तसा अर्थ करणे भाग आहे व तसा अर्थ केल्याने, ज्या शाखाना शौनकीय ऋक्प्रातिशाख्य लागू पडत नाही अशा सर्व शाखांच्या वेदात व तसेच भाषेत दीर्घादि स्वरिताची प्रथम अर्धमात्राच उदात्त होत असून अवशिष्ट भाग अनुदात्त होतो असा प्रकृत सूत्राचा अर्थ समजावा) 'नोदात्तस्वरितोदयम्' सू ३६६१ ह (अष्टमाध्यायातील चतुर्थ पादात पठित असलेले) सूत्र 'अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वा'—परि ६२—या न्यायान्वये 'उदात्तादनूदात्तस्य स्वरित' सू ३६६० या (लगेच पूर्वी पठित असलेल्या) सूत्राचेच निषेधक सूत्र आहे (व त्या सूत्रान 'स्वरितो वानुदात्ते पदादौ' सू ३६५९ या वरच पूर्वी अष्टमाध्यायाच्या द्वितीय पादात पठित असलेल्या सूत्राचा निषेध होऊ शकत नाही आणि म्हणूनच 'एकादेशस्तु पक्षे स्वरित' असे मनोरमंत म्हटले आहे)

मनोरमा — 'मुख च नासिका च' इति विग्रहे प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावे 'मुखनासिकम्' इति स्यादत आह— मुखसहितेति ॥

('मुखनामिकावचनोज्जुनामिक' सू ९ या सूत्रातील 'मुखनामिका' या शब्दाचा) 'मुख च नासिका च' असा विग्रह केल्यास, मुख व नासिका हे दोन्ही प्राण्यङ्ग असल्यामुळे ('द्वन्द्वच प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम्' सू ९०६ या सूत्राने) एकवद्भाव होऊन (व समाहारद्वन्द्व केल्या असता 'स नपुमकम्' सू ८०१ या सूत्राने समाहारद्वन्द्वाने तयार झालेला सामासिक शब्द नपुमक होऊन आणि 'ह्रस्वो नपुमके प्रातिपदिकस्य' सू ३१८ या सूत्रान तो ह्रस्व होऊन) 'मुखनासिकम्' असा सामासिक शब्द हाईल (व पूर्ण सामासिक शब्दाचे 'मुखनामिकावचन' असे रूप न होना, 'उच्यते इति वचन, मुखनामिकेन वचन मुखनामिकवचन' असे रूप होण्याची आपत्ति येईत ती आपत्ति टाळावी म्हणून) 'मुखगहिता नामिका' असा 'मुखनामिका' या शब्दाचा कौमुदीन विग्रह केला

आहे (व 'शाकपार्थिवादीना सिद्धये उत्तरपदलोपस्योपसह्यानम्'—
 सू ७३९ वरील वार्तिक—या वार्तिकान्वये 'सहिता' या मध्यम पदाचा
 लोप हात अमल्यामुळे, 'मुखनासिकया वचन मुखनासिकावचन'
 हा सूत्रनिर्दिष्ट शब्द साधु ठरतो प्रकृत सूत्रावरील भाष्यात
 भाष्यकार म्हणतात—'किमिद मुखनासिकावचन इति । मुख च
 नासिका च मुखनासिकम् । मुखनासिक वचनमस्य सोऽय मुखना-
 सिकावचन । यद्येव मुखनासिकवचन इति प्राप्नोति । निपातनाद्दीर्घत्व
 भविष्यति । अथवा .. मुखद्वितीया वा नासिका वचनमस्य सोऽय
 मुखनासिकावचन । मुखोपसहिता वा नासिका वचनमस्य सोऽय
 मुखनासिकावचन ।')

मतोरमा— "तुल्यास्य" । आस्ये भवमास्यम्, "शरीरावय-
 वाद्यत्" । इत्यभिप्रेत्याह—ताल्वादीति । आभ्यन्तरेति । एतच्च
 प्रशब्दबलाल्लभ्यते । तुल्यास्य किम् । तर्प्ता अत्र पकारस्य तकारे
 परे "शरो शरि" इति लोपो मा भूत् । प्रयत्नप्रहण किम् । घाक्
 इचोतति । शस्य लोपो न । आमडणनानामिति । 'नासिका घ' इति
 घकारेण स्वस्ववर्णानुकूल ताल्वादि समुच्चोयते । "अनुस्वारोत्तमा
 अनुनासिका" इति तैत्तिरीयाणां प्रातिशाख्यम् । "यमानुस्वारना-
 सिकयानां नासिका, अनुनासिकाश्चोत्तमा" इति कात्यायनप्राति-
 शाख्यम् । "वर्गोत्तमा आमडणना अनुनासिका भवन्ति, घशब्दा-
 त्स्वस्थानाद्यपरित्यागेन नासिका स्थान द्वितीयमेवामित्ययं" इति
 तद्भाष्य घ । "एवंतो" इत्यादौ तपरत्वमसदेहार्यं, न तु तत्का-
 ल्यहणार्यम् । तेन प्लुतस्यापि सप्रह. ॥

('तुल्यास्यप्रयत्न सवर्णम्' सू १० या सूत्रातील) 'आस्य'
 हा शब्द 'आस्ये भवम्' अगा रीतीने 'शरीरावयवाच्च' सू १४३०
 या सूत्राने ('तत्र भव' या अर्थामध्ये) 'यत्' प्रत्यय होऊन,
 (व 'यस्येति घ' सू ३११ या सूत्राने प्रवृत्तीतील अन्य अकाराचा
 व 'ह्यो यमा यमि लोप' सू ६० या सूत्राने अवशिष्ट पूर्व

यकाराचा लोप होऊन) मिद्ध हांत असल्यामुळे, त्याचा 'तान्वादि-
 स्वानम्' असा कौमुदीत अर्थ केला आहे. (वाचस्पतिक 'आम्य'
 या शब्दाचा मूळ असा अर्थ आहे, पण उक्ता अर्थ केल्यास, मूळानुसृत
 सर्व वर्ण निघन असल्याकारणाने प्रकृत मूलातील आम्य' हा
 शब्द व्यर्थ ठरण्याची आपत्ति येते व त्या शब्दाचा मूळात
 असलेली तान्वादि म्याने असा अर्थ अभिप्रेत असल्यामुळे, त्या
 शब्दाची वर मागितल्याप्रमाणे व्युत्पत्ति केली आहे प्रकृत मूलावरील
 आप्यात आप्यकार म्हणतात--'न हि लोकिस्वस्यम् । कि
 तहि? । तद्धितान्नमास्वम् । आस्ये नक्षमास्वम् । नरोगवववायन् ।
 कि पुनरास्ये भवम्? । म्यान करण च ।') या प्रकृत मूलातील
 'प्रयन्' या शब्दाने (प्रकृतवान्) 'प्र' हा उपसर्ग असल्यामुळे,
 त्या उपसर्गाच्या सामर्थ्याने 'प्रयन्' या शब्दाचा आम्यन्तर् प्रयन्
 असा अर्थ होतो (कारण 'यन्' हा शब्द विदारमशादि शब्द
 यन्नाचा वाचक असून 'प्रयन्' हा शब्द आम्यन्तर यन्नाचा वाचक
 आहे; कारण आम्यन्तर प्रयन् प्रयम होत असून वाच्य यन् नंतर
 होत असल्यामुळे व आम्यन्तर प्रयन्त असा प्रकृत वर वरावा
 म्यागता नगा वाच्य यन्नात यन्नाचा लागत असल्यामुळे, आम्यन्तर
 यन्नात प्रयन् अर्थ म्हणतात) प्रकृत मूलात 'तुयाम्य' हा शब्द
 अशाकर्मिता घातला आहे की, 'तानां' या शब्दाचे परात्पुंसे नकार
 असल्यामुळे, त्या पूर्वे यकाराचा 'अरो इति मयो' मू ३१ च
 मूलात लोप होऊ नये ('तुप् + ता' या म्यन्ती 'तुगन्तुपूवम्य
 य' मू ३१८२ या मूलात 'तुप्' यांनीच उपसर्ग असल्याने
 चकाराचा गुण होऊन तान् + ता' अशी स्थिति झाली असत
 'त्' या ह्यापुढे 'प्' हा शब्द असून त्यापुढे नकार हा शब्द आ-
 ला. यकार व नकार हे दोन्ही मयो वर्ण असल्यामुळे, 'तुप्' हा
 प्रयन्त मयोनाम्' या शब्दानुसरे त्याचा आह्वयन्त वर' व पूर्' व —
 म्हणजे म्हणजे— आह्वयन्त वर' वर' वर' वर' वर' वर' वर' वर' वर'

तकाराचे दन्त हे उच्चारण स्थान आहे माराश, जरी या दोन वर्णांचा आभ्यन्तर प्रयत्न एकच आहे तरी त्याच्यात स्थानसाम्य नाही आणि म्हणून, 'तुल्यास्यप्रयत्न सवर्णम्' या सूत्रान्वये ते सवर्ण होऊ शकत नाहीत व त्यामुळे 'झरो झरि सवर्णे' हे सूत्र येथे लागू पडत नाही व पकाराचा लोप होत नाही 'तुल्यप्रयत्न सवर्णम्' असे जर सूत्र असते तर, पकाराचा लोप होण्याची आपत्ति आली असती ती टळावी म्हणून, प्रकृत सूत्रात 'आस्य' हा शब्द मुद्दाम घातला आहे) या सूत्रात 'प्रयत्न' या शब्दाचे ग्रहण अशाकरिता केले आहे की, 'वाक् श्चोतति' या स्थली शकाराचा लोप होऊ नये ('वाक् श्चातति' या उदाहरणात 'क्' या ह्रस्वापुढे 'श' हा झर् असून त्यापुढे 'च्' हा झर् आहे शकार व चकार या दोहोचे उच्चारणस्थान एकच म्हणजे 'इच्छुयशाना तालु' या वचनान्वये 'तालु' आहे, पण शकार या ऊष्मवर्णाचा आभ्यन्तरप्रयत्न, 'विवृतमूष्मणा स्वराणा च' या वचनान्वये, विवृत असून, चकार या स्पर्श वर्णाचा आभ्यन्तरप्रयत्न, 'स्पृष्ट प्रयत्न स्पर्शानाम्' या वचनान्वये स्पृष्ट आहे माराश, या दोन वर्णां जरी उच्चारणस्थानसाम्य आहे तरी, त्याच्यात आभ्यन्तरप्रयत्नसाम्य नाही आणि म्हणून शकार व चकार हे सवर्ण होऊ शकत नाहीत व त्यामुळे 'झरो झरि सवर्णे' हे सूत्र येथे लागू पडत नाही आणि शकाराचा लोप होत नाही जर 'तुल्यास्य सवर्णम्' एवढेच सूत्र केले असते तर, शकाराचा लोप होण्याची आपत्ति आली असती ती टळावी म्हणून, त्या सूत्रात 'प्रयत्न' या शब्दाचे मुद्दाम ग्रहण केले आहे माराश, या सूत्रात 'आस्य' व 'प्रयत्न' हे दोन्ही शब्द आवश्यक आहेत व ज्या वर्णांत स्थानसाम्य व आभ्यन्तरप्रयत्नसाम्य आहे तसेच, वर्णं प्रकृतसूत्रान्वये सवर्णमज्ञक होतात) 'अमहगनाना नाशिका च' या कौमुदीनीट पक्तीत 'च' या पदाचे ग्रहण केले असल्यामुळे, 'ञ्, ष्, झ, ण्' व 'न्' ज्या वर्णांत अन्तर्भूत आहेत त्या वर्णांचे जे स्थान आहे ते त्यांचे स्थान

होन असून, त्याचे त्या शिवाय नासिका देखील उच्चारणस्थान आहे
 हें स्पष्ट होतें. (सारास अकाराचे तालु व नासिकास्थान, मकाराचे
 ओष्ठ व नासिकास्थान इत्यादि समजावे) अनुस्वार व पाच वर्गांपैकी
 प्रत्येक वर्गातील अन्य वर्ण हे अनुनासिक होत असे तैत्तिरीयाच्या
 प्रातिशाख्यात सांगितले आहे यम, अनुस्वार व नासिक्य याचे नासिका
 हें उच्चारणस्थान आहे व पाच वर्गांपैकी प्रत्येक वर्गातील अन्य वर्ण
 अनुनासिकमज्ञक आहे असे कात्यायनप्रातिशाख्यान सांगितले आहे,
 व त्या प्रातिशाख्यावरील भाष्यात असे म्हटले आहे की, वर्गाचे अन्य
 वर्ण अ, म, इ, ण, न हे अनुनासिक आहेत आणि 'घ' या शब्दानें
 हें द्योतित होतें की, हे वर्ण ज्या वर्गात आहेत त्या वर्गाचे जें उच्चारण-
 स्थान आहे तें त्यांचे आहेच व त्याखेरीज नासिका हे त्यांचे द्वितीय
 उच्चारणस्थान आहे, म्हणजे दोन्ही स्थानांनी मिळून त्यांचे उच्चारण
 होतें 'एदंतो (कण्ठनाडु, ओदीतो कण्ठाष्टम्' असे जें वीमुदीत
 तपरकरण वचन 'एदंतो' व 'ओदीतो' असे म्हटले आहे व) या
 स्थली जें तपरकरण केले आहे ते, ('तपरमन्त्वानस्य' सू १५ या
 भूषान्वयें) त्वात्वाचक वर्गांचेच ग्रहण व्हावे याकरिता केले असून,
 सदेह उत्पन्न न व्हावा एवढ्याकरिताच केले आहे व त्यामुळे 'ए,
 ऐ, ओ, औ' हे वर्ण ष्टुन असत तरी त्यांचे देखील ग्रहण होतें,
 म्हणजे दीर्घ 'ए, ऐ' व दीर्घ 'ओ, औ' यांचे जें उच्चारणस्थान
 आहे तेच ष्टुन 'ए, ऐ' व ष्टुन 'ओ, औ' यांचे उच्चारणस्थान
 समजावे ('ए + ऐ' याचा मधि वचन व तसेच 'ओ + औ' याचा
 'एषोऽयवायाव सू ६१ या भूषान्वयें मन्धि वचन 'अयै' व
 'अवौ' अशी रूपे ज्ञान्यावर न्याहून षष्ठी विभक्तीच्या द्विगानाचा
 प्रत्यय वचन जर वीमुदीतीक पक्तीत उच्चारण केले असत तर,
 हे वीगण्या वर्गाचे वाचक आहेत असा सदेह उत्पन्न झाला असता
 तसा सदेह उत्पन्न न व्हावा एवढ्याकरिताच तपरकरण केले आहे)

शब्दरत्न- 'आय' शब्देन कथं तदवयवतान्धादिप्रहणमत
 अय-आयै भवमिति । प्रहणित्वादिनि । प्रहृष्टो यन् प्रयत्नः ।

प्रकर्षश्च-वर्णोत्पत्त्यव्यवहितप्राक्कालिकत्वरूप इति भाव । चकारे-
येति । अत्र यथा नासिकायाः स्थानत्वम्, तथाऽन्यत्र निरूपितम् ।
न तु तत्कालेति । एषा शिक्षाद्युक्तार्थानुवादत्वेनात्र शास्त्रप्रवृत्त्य-
भावादिति भाव ।

'आस्य' (या शब्दाची 'अभ्यन्ते वर्णा येन' अशी व्युत्पत्ति
असून त्या शब्दाचा 'मुख' असा अर्थ होत असल्यामुळे,) या
शब्दानें मुखाचे अवयव जी तालु इत्यादि स्थाने आहेत त्याच ग्रहण
कस हाते ह् वाधित करण्याकरिता, 'आस्ये भवमास्यम्' अशी
आस्य' या शब्दाची मनोरमैत व्युत्पत्ति केली आहे 'प्रकृष्टो यत्न
प्रयत्न = आभ्यन्तरप्रयत्न' असा 'प्रयत्न' शब्दाचा विग्रह आहे व
बाह्य यत्नाच्या मानाने आभ्यन्तरप्रयत्नामध्ये जो प्रकर्ष, म्हणजे
अधिक यत्न, असतो तो वर्णाची उत्पत्ति-अभिव्यक्ति-हाण्याच्या
रुग्णपूर्वो होणारा प्रयत्न होय (वर्णोत्पत्ति मुखाच्या द्वारे होते,
पण ती होण्यापूर्वी, 'अत्मा बुद्ध्या समेत्यायान् मनो युद्धंते
विवक्षया । मन कायाग्निमाहन्ति स प्रेरयति माह्वनम् ॥ मास्त-
स्तूरमि चरत मन्द्र जनयति स्वरम् ।' इत्यादि पाणिनाथ शिक्षेन
सांगितल्याप्रमाणे जो प्रकृष्ट आन्तरप्रयत्न होत असतो त्याला
आभ्यन्तर प्रयत्न म्हणतात प्रकृत सूत्रावरील भाष्यात भाष्यकार
म्हणतात-'न हि प्रयतन प्रयत्नं । किं तर्हि । प्रारम्भो यत्नस्य प्रयत्न ।'
'या भाष्याचा अर्थ असा आहे की, वीणाचाहि तहेचा प्रयत्न या
अर्थामध्ये 'प्रयत्न' या शब्दाचा प्रकृत सूत्रात उपयोग केला नसून,
'प्रारम्भो यत्नस्य' या व्युत्पत्तीने वर्णोत्पत्ति होण्यापूर्वी जो आभ्यन्तर
प्रयत्न होतो त्या अर्थामध्ये येथें प्रयत्न या शब्दाचा उपयोग केला
आहे या वरील विवेचनावरून जरी ह् सिद्ध होतें की, शास्त्रीय
व्यवहारात आभ्यन्तर प्रयत्नालाच प्रयत्न म्हणत असून विवारादि
बाह्य यत्नाना प्रयत्न न म्हणता केवळ यत्न अस म्हणतात तरी,
नीविक व्यवहारात असा प्रकारचा भेद मानला जात नसून,

आभ्यन्तर प्रयत्न व बाह्य यत्न या दोन्ही प्रकारच्या यत्नाना प्रयत्न असेच म्हणण्याची प्रथा आहे हे ध्वनित करण्याच्या हेतूने दीक्षितानी कौमुदीत बाह्य यत्नाचे ठिकाणी देखील प्रयत्न हा शब्द वापरला आहे असे शब्देन्दुशेखरात म्हटले आहे त्या ग्रन्थात नागेश म्हणतात— 'मूत्रे प्रशब्देन विष्णुणाथैर्वाधेऽपि लोके यत्नप्रयत्नयो पयोयनेति ध्वनयन्नाह, प्रयत्नो द्विधेति । क्वचिद् यत्न इत्येव पाठ ।' येथे कौमुदीच्या ज्या प्रती उपलब्ध आहेत त्या सर्व प्रतीत 'प्रयत्नो द्विधा' असा नागेशानी निर्दिष्ट केलेला पाठ नसून 'यत्नो द्विधा' असाच पाठ आहे तरी पण दीक्षितानी 'पूर्वशासिद्धम्' या सूत्रावरील कौमुदीत 'बाह्यप्रयत्नस्त्वेकादशधा, बाह्यप्रयत्नादच यद्यपि सवर्णसज्ञा-यामनुपयुक्ता' इत्यादि म्हटले असल्यामुळे, नागेशानी सांगितल्या-प्रमाणे असे म्हणता येते की, आभ्यन्तर प्रयत्न व बाह्य यत्न या दोन्ही प्रकारच्या यत्नाना लौकिक व्यवहारान प्रयत्न असे म्हणण्याची चाल आहे हे ध्वनित करण्याकरिता दीक्षितानी कौमुदीत ठिकठिकाणी बाह्य यत्नाचे ठिकाणी देखील प्रयत्न हा शब्द वापरला आहे) नासिका ह कशा रीतीने उच्चारणस्थान ठरते यासंबंधाने इतर ग्रन्थात—शब्देन्दुशेखरात— चर्चा केली आहे (त्या ग्रन्थात नागेशानी नासिकास्थानासंबंधाने बरीच विस्तृत चर्चा केली आहे व ती संपूर्ण चर्चा येथे विस्तारमयास्तव देता येत नाही तरी पण त्या चर्चेचा जो सारांश सभाषानिमित्तानो आपल्या टिप्पणीत दिल्या आहे ता पुढे लिहिल्याप्रमाणे आहे—'यद्देशावच्छिन्नवायुसयोगाद् यद्दुर्गस्वस्वोपल-ब्धिस्तद्देशीयस्वमेव तस्य इति नियम, अत एव अकारादीना वगडादिदेशावच्छिन्नवायुसयोगेन स्वस्वोपलब्ध्या तत्तद्देशवमेव तेषाम्, नासिकायास्त्वक्षरादिषु आनुतामिक्यगुणजनकत्वात् तन्मथानन्वम् । अर्थापञ्चमानान्तु तत्तद्दुर्गीयमथाननाभिकोनयावच्छिन्नवायुसयोगेनैव स्वस्वोपलब्ध्या उभयस्थानन्वम् ।' या बरील सारांशाचा भावार्थ हा आहे की, मुखातील ज्या स्थानाचे ठिकाणी वायूचा आपान

होऊन ज्या वर्णांची उत्पत्ति होते ते त्या वर्णांचे स्थान होय असा नियम आहे त्यामुळे कण्ठादि स्थानाचे ठिकाणी वायूचा आघात होऊन अकारादिवर्णांची उत्पत्ति व अभिव्यक्ति होत असल्यामुळे ती ती स्थानेच त्या त्या अकारादिवर्णांची ठरतात नासिका हे त्याचे स्थान नव्हे, कारण नासिकेचा उपयोग केल्याने त्या अकारादि वर्णांचे ठिकाणी आनुनासिकरूप गुण उत्पन्न होतो वर्गातील पञ्चम वर्णांचे उच्चारण करतेवेळी ज्या वर्गाची ती व्यञ्जने आहेत व त्या वर्गांचे जें स्थान आहे त्या स्थानाच ठिकाणी व तसेच नासिकेचे ठिकाणी वायूचा आघात होऊन वर्गातील पञ्चम वर्णांची उत्पत्ति व अभिव्यक्ति होत असल्यामुळे नासिका व तत्तद्वर्गीय स्थान ही दोन्ही त्याची उच्चारणस्थाने होतात) 'एदंतो कण्ठतालु, ओदंतो कण्ठोष्ठम्' अस जें कौमुदीत म्हटले आहे त शिक्षादि ग्रन्थात जें म्हटले आहे त्याचा केवळ अनुवाद करणारे वचन असल्यामुळे, म्हणजे पाणिनीय शिक्षेत 'एए तु कण्ठतालव्या ओओ कण्ठोष्ठजो स्मृतौ' अस म्हटले असून त्या ग्रन्थात 'ए ऐ आ औ' हे वर्ण तपर म्हणून पठित केले नाहीत आणि दीक्षिताचे वचन शिक्षेत दिलेल्या वरील श्लोकाचे केवळ अनुवादक असल्यामुळे, या ठिकाणी 'तपरस्तत्कालस्य' सू १५ या सूत्राची प्रवृत्ति होत नाही (व त्यामुळे ए ऐ ओ औ' या वर्णांनी जसे त्या दीर्घ अचाचे ग्रहण होत तसच त्या प्लुत अचाचे देखील ग्रहण होत) असा दीक्षिताच्या म्हणण्याचा भावार्थ आहे

मनोरमा- "पूर्वशासिद्धम्" । यद्यप्य स्वतन्त्रो विधि स्यात्, तर्हि 'त्रिपादी पूर्वं प्रत्यसिद्धा' इत्येव लभ्येत, त्रिपादिक तु पूर्वं प्रति पर नासिद्ध स्यादत आह-अधिकारोऽप्यमिति । यद्यत्र कार्यसिद्धत्यमिष्येत तर्हि पूर्वशासिद्धमिति 'मनोरथ' इत्यादायुत्व न स्यात्, परत्वाद् "रो रि" इत्यस्य प्रसङ्गात् । तथा च "पूर्वशासिद्धे नास्ति विप्रति-षेधोऽभावाद्दुत्तरस्य" इति सिद्धान्तो व्याकुष्येत । अमू, अमी, इत्यादि च न सिष्येदत आह-त्रिपादीति, पर शास्त्रमिति च । एतेन त्रिपाद्यां विहित कार्यमसिद्धमित्यादि प्राचां ग्रन्थ परास्त ।

'पूर्वत्रासिद्धम्' सू १२ हैं सूत्र (अधिकारसूत्र न मानता) केवल स्वतंत्र विधिसूत्र मानले तर, त्या सूत्राचा एवढाच अर्थ होईल की, सपादमप्ताध्यायीच्या दृष्टीने त्रिपादी असिद्ध आहे व त्यामुळे त्रिपादीतील पूर्व सूत्राच्या दृष्टीने उत्तर सूत्रे असिद्ध ठरणार नाहीत. (ही आपत्ति टळावी म्हणून, प्रकृत सूत्राचरील कौमुदीन) 'अधिकारीष्यम्,' म्हणजे हे अधिकारसूत्र आहे, असे म्हटले आहे (व हे अधिकारसूत्र मानल्याने, त्रिपादीतील पुढील प्रत्येक सूत्राशी हे सूत्र अन्विन होणे व त्यामुळे त्रिपादीतील पूर्व पूर्व सूत्राच्या दृष्टीने उत्तरोत्तर सूत्र असिद्ध ठरते येथे हे लक्षात ठेवावे की, वर जे दीक्षितानी म्हटले आहे ते 'पूर्वत्रासिद्धम्' हे विधिसूत्र आहे या पक्षाचे खण्डन करण्याकरिता म्हटले नसून, हे सूत्र अधिकारसूत्र आहे हा पक्ष स्थापित करण्याच्या हेतूने त्यांनी तसे म्हटले आहे प्रकृत सूत्र अधिकारसूत्र मानल्याने विधिसूत्राचे प्रयोजन व अधिकारसूत्राचे प्रयोजन ही दोन्ही प्रयोजने सिद्ध होणान पण ते विधिसूत्र मानल्यास, अधिकारसूत्राचे प्रयोजन सिद्ध होऊ शकत नाही म्हणून ते अधिकारसूत्र मानणे आवश्यक आहे भाष्यकारांनी जेच म्हटले आहे व ते भाष्य शब्दरत्नात देण्यात येईल अशा दीक्षित कार्यासिद्धत्वपक्ष मानणे उचित नसून, शास्त्रासिद्धापक्ष मानणे योग्य आहे हे सिद्ध करण्याच्या हेतूने पुढील पक्ति लिहिताना) जर प्रकृत सूत्र कार्याच्या असिद्धत्वाचे प्रतिपादन सूत्र आहे, (व शास्त्राच्या असिद्धत्वाचे प्रतिपादन सूत्र नाही) असे मानले तर, या सूत्रावर्ये 'मनोरथ' या म्यली उन्व होणार नाही, कारण 'रो रि' सू १७३ हे परसूत्र असल्यामुळे, ते परसूत्र प्रथम प्रवृत्त होण्याचा प्रसंग येईल तसेच 'पूर्वत्रासिद्धे नाम्नि विप्रतिषेधोऽभावादुत्तरस्य,' म्हणजे सपादमप्ताध्यायीच्या दृष्टीने त्रिपादी असिद्ध असल्यामुळे व त्रिपादीतील पूर्व पूर्व सूत्राच्या दृष्टीने उत्तर सूत्रे असिद्ध असल्यामुळे आणि म्हणून ती असिद्ध सूत्रे विद्यमानच नाहीत असे मानावे लागत असल्यामुळे 'पूर्वत्रासिद्धम्' हे सूत्र जेथे लागू

पडते तेथे 'विप्रतिषेधे पर कार्यम्' हे सूत्र लागू पडत नाही, असा जो सिद्धान्त आहे त्याशी (शास्त्रासिद्धत्वपक्ष न मानता कार्यासिद्धत्वपक्ष मानल्यास) विरोध येईल आणि 'अम्, अमी' इत्यादि रूपे सिद्ध होऊ शकणार नाहीत. (या पक्षाचे विवरण शब्दरत्नात केले जाईल.) म्हणून 'सपादमप्ताध्यायी प्रति त्रिपाद्यसिद्धा । त्रिपाद्यामपि पूर्वं प्रति पर शास्त्रमसिद्ध स्यात्' असे प्रकृत सूत्रावरील कौमुदीत म्हटले आहे त्यामुळे 'त्रिपाद्या विहित कार्यमसिद्धम्' इत्यादि जे प्राचीन वैयाकरणाच्या ग्रन्थात म्हटले आहे ते चूक ठरते (प्रक्रियाकौमुदीकारानी प्रकृत सूत्राचे 'सपादमप्ताध्याय्या विहित कार्यं प्रतीह त्रिपाद्या विहितमसिद्ध ज्ञेयम् । इत परमप्युत्तरोत्तर कार्यं पूर्वं पूर्वं कार्यं प्रत्यसिद्धं ज्ञेयम् ।' असे ध्याय्यान केले आहे व त्याचे टीकाकार प्रसादकार व प्रकाशकार यानीहि त्याच मताचे समर्थन केले आहे आणि दीक्षिताचा या मतावर बटाक्ष असून ते असे म्हणतात की, प्रक्रियाकौमुदीकार व त्याचे टीकाकार यानी जो कार्यासिद्धत्वपक्ष मानला आहे तो पक्ष भाष्यविच्छेद असून शास्त्रासिद्धत्वपक्ष हाच सिद्धान्त पक्ष आहे व या पक्षाचे शब्दरत्नात समर्थन करण्यात येईल)

शब्दरत्न- नाऽसिद्धं स्यादिति । ततश्च 'गोषुद्मान्' इत्यादी घत्वजशत्वानुनासिकेणु भट्भाषो न स्यात् । न चातिदेशान्तरखदस्यापि त्रिपाद्या प्रवृत्तौ न दोषः, सपादसप्ताध्याय्यामपि पूर्वं प्रति परासिद्धत्वापत्तेः । भाष्ये पाठस्य, विप्रतिषेधसूत्रस्य च सामर्थ्याश्रयणे तु विनिग मनाधिरहान् त्रिपाद्यामप्यप्रवृत्त्यापत्तिरिति भावः । रो रीत्यस्य प्रसङ्गादिति । सिद्धेऽसिद्धत्वारोपान् सूत्रोदाहरणसंपत्त्यं परत्वात्कल्पये कार्यप्रवृत्तेरावश्यकतया परत्वात् त्रिपादिके कार्ये जाते तत्राभावप्रतियोगित्वारोपेऽपि 'देवदत्तहन्तृहृत' न्यायेन स्यानिभूतरोरभावात् "हृदि च" इत्यस्याप्राप्तिरिति भावः । स्पष्टं चेदं प्रकृतसूत्रे "अचः परस्मिन्" इत्यत्र, "घत्वनुक्तोः" इत्यत्र च भाष्ये ।

तथा चेति । शास्त्रस्य, तदुच्यकार्यस्य च शास्त्रज्ञानवेलायामसिद्धत्वाभावे "रो रि" इत्यादेः प्रसङ्गो चेत्यर्थः । व्याजुष्येनेति ।

त्वया विप्रतिषेधशास्त्रप्रवृत्तौ निमित्तस्य त्रैपादिकस्य शास्त्रजबोध-
विषयकार्यस्य, शास्त्रस्य वाऽसिद्धता वक्तुमशक्या, किन्तु लक्ष्ये
जातस्य तस्य प्रवर्तमानसपादसप्ताध्यायीस्थकार्यदृष्टघाऽसिद्धत्व
वाच्यम् । एव च विप्रतिषेधाभावोपपादकहेतोरसिद्धिरिति भावः न
च ममापि पूर्वपरपदयो पूर्वपरशास्त्रजन्मबोधविषयकार्यलक्षणमा
शास्त्रे एव कार्यासिद्धत्वमिति वाच्यम्, लक्षणाया मानाभावात्,
फलाभावात्, गौरवाच्च ।

(‘पूर्वप्रासिद्धम्’ हे अधिकारसूत्र न मानता रवत्र विधिसूत्र
मानले तर, त्रिपादीतील पूर्व पूर्व सूत्राच्या दृष्टीने उत्तरोत्तर सूत्रे
असिद्ध ठरणार नाहीत व) त्यामुळे ‘गोधुङ्मान’ इत्यादि स्थली
घत्व, जरच व अनुनासिक प्रथम केल्यास, मध्माव होणार नाही
(‘गोधुङ् + मतुप्’ या स्थली ‘दादेर्धातोर्घं’ सू ३२५, ‘एका-
चो वगो भप्’ सू ३२६, ‘झल् जशोऽन्ते’ सू ८४, व ‘यरोऽनु-
नासिकेऽनुनासिको वा’ सू ११६ ही सूत्रे प्रवृत्त केल्याने ‘गोधुङ्मान्’
हे रूप सिद्ध होते ही सर्व सूत्रे त्रिपादीत पठित आहेत व त्यांचा
पूर्वपरक्रम वर दिव्याप्रमाणे आहे जर त्रिपादीतील पूर्व सूत्राच्या
दृष्टीने पर सूत्र असिद्ध न मानले तर, ‘विप्रतिषेधे पर कार्यम्’
सू १७५ या वचनान्वये उत्तर सूत्र प्रथम प्रवृत्त झाल पाहिजे पण
जोपर्यंत ‘दुह्’ यातील हकाराचे जागी घकार केला जात नाही
तोपर्यंत वरील चार सूत्रांपैकी ‘यरोऽनुनासिके’ या सर्वांत पलीकडे
अमलेल्या त्रैपादिक सूत्राची प्राप्तीच होऊ शकत नाही, कारण
‘दुह्’ यातील अन्त्य हकार हा यर नाही म्हणून ‘दादेर्धातोर्घं’ या
प्रथम सूत्राने हकाराचा पहिले घकार करणे आवश्यक आहे घकार
केल्यावर ‘गोधुङ् + मतुप्’ अशी स्थिति झाली असता, ‘एकाचो
वगो भप्, झला जशोऽन्ते, यरोऽनुनासिके’ या तीन सूत्राची प्राप्ति
आहे या तीन सूत्रांपैकी ‘यरोऽनुनासिके’ हे सर्वांत पुढील सूत्र
‘विप्रतिषेधे पर कार्यम्’ या वचनान्वये प्रथम प्रवृत्त केल्यास, घकार

या 'यर्' पुढें मकार हा अनुनासिक वर्ण येत असल्यामुळे, घकाराचे जागी अनुनासिक ङकार होऊन 'गोघुङ्ग + मतुप्' अशी 'प्रत्यये भाषाया नित्यम्'—सू ११६ वरील वार्तिक—या वार्तिकान्वये स्थिति झाल्यावर 'एकाचो वगो भप्' हे सूत्र प्रवृत्त होऊ शकणार नाही, कारण 'दुङ्' हा एकाच् झपन्त नाही म्हणून 'गोघुङ्गमान' हे इष्ट रूप सिद्ध होण्याकरिता 'दादेर्घातोर्घ' हे सूत्र प्रथम प्रवृत्त केल्यावर 'एकाचो वगो भप्' हे सूत्र प्रवृत्त करणे आवश्यक आहे, व ते सूत्र प्रवृत्त करून भप्भाव-घुष्-व नंतर घुग् असे जश्त्व केल्यावर 'यरोऽनुनासिके' या सूत्राची प्रवृत्ति केल्याने 'गोघुङ्गमान्' हे इष्ट रूप सिद्ध होऊ शकते माराश त्रिपादीतील पूर्व पूर्व सूत्राच्या-शास्त्राच्या-दृष्टीने उत्तरोत्तर सूत्र-शास्त्र-असिद्ध मानले तरच, पूर्व पूर्व सूत्र प्रथम प्रवृत्त केल्याने, वर सांगितल्याप्रमाणे, वरील रूप सिद्ध होऊ शकत म्हणून 'पूर्वत्रासिद्धम्' हे स्वतंत्र विधिसूत्र न मानता अधिकारसूत्रच मानले पाहिजे या सूत्रावरील भाष्यान-८-२-१-भाष्यकार म्हणतात—'पूर्वत्रासिद्धमित्यधिकारोऽय इष्टव्य । किं प्रयोजनम् ? पर परो योग पूर्व पूर्व योग प्रत्यसिद्धो यथा स्यात् । अतधिकारे हि सति समुदायस्य समुदायेऽसिद्धत्व विज्ञायेत । तत्र को दोष । तत्राऽप्येष्टप्रसङ्ग । तत्राऽप्येष्ट प्रसज्येत । गोघुङ्गमान् गृहलिप्मानिति,—घ-वद्-दयो वृत्तयोर्ज्ञेय इति वच प्रसज्येत ।' या भाष्याचा असा अर्थ आहे की, 'पूर्वत्रासिद्धम्' हे अधिकारसूत्र न मानता स्वतंत्र विधिसूत्र मानल्यास, संपादसप्ता-ध्यायान्वय समुदायाच्या दृष्टीने त्रिपादारूप समुदाय असिद्ध ठरेल, पण त्रिपादीतील पूर्व पूर्व सूत्राच्या दृष्टीने उत्तरोत्तर सूत्रे असिद्ध ठरणार नाहीत व त्यामुळे 'गोघुङ्गमान् गृहलिप्मान्' ही इष्ट रूपे सिद्ध होऊ शकणार नाहीत आणि या वरील दोन उदाहरणात त्रिपादिक उत्तर सूत्रांनी घ व, ङ व प्रथम केल्यास, 'झय' सू १८९८ या त्रिपादिक पूर्व सूत्राने मतुप् प्रत्ययातील मकाराचे जागी वकार

होण्याची आपत्ति येईल भाष्यकाराच्या म्हणण्याचा आशय हा आहे की, 'दुह्' या दकारादि धातूतील अन्त्य हकाराचे 'दादेशा-
तोषं' सू ३२५ या त्रैपादिक उत्तर सूत्राने प्रथम घत्व केल्यास
व तसेच 'दिह्' यातील अन्त्य हकाराचे 'हो ह्' सू ३२४ या
उत्तर त्रैपादिक सूत्राने प्रथम ङत्व केल्यास, 'गोदुध्, गूडलिह्'
यातील अन्त्य 'ध्, ह्' या झय्प्रत्याहारान्तर्गत वर्णापूर्व 'मतुप्'
प्रत्यय येत असल्यामुळे, 'झय' या पूर्व त्रैपादिक सूत्राची नंतर
प्रवृत्ति केल्याने, त्या 'मतुप्' प्रत्ययातील मकाराचे जागो वकार
होण्याची आपत्ति येईल व वर दिलेली इष्ट रूपे सिद्ध होऊ शकणार
नाहीत परंतु 'पूर्वत्रासिद्धम्' हे अधिकारसूत्र मानले असता, पूर्व
पूर्व त्रैपादिक सूत्राच्या दृष्टीने उत्तरोत्तर त्रैपादिक सूत्र अमिद्ध ठरत
असल्यामुळे आणि 'गोदुन्, गोल्न्' अशा स्थितीत त्या पदाच्या
अन्ती जो हकार आहे तो झय् नसल्यामुळे, 'झय' या सूत्राची
प्रवृत्ति होत नसून, उत्तर त्रैपादिक सूत्रांनी घत्व, ङत्व केल्यावर तें
घत्व, ङत्व 'झय' या पूर्व त्रैपादिक सूत्राच्या दृष्टीने अमिद्ध ठरत
असल्यामुळे व हकारान्न विद्यमान आहे असे मानावे लागत असल्या-
मुळे, त पूर्व त्रैपादिक सूत्र प्रवृत्त होत नाही व 'मतुप्' प्रत्ययातील
मकाराचे ङत्व न हाता वर दिलेली दोन इष्ट रूपे सिद्ध होतात या
भाष्याला घट्टच शब्दरत्नातीत वरील पक्ति गिहिते आहे हे
लक्षान टेवावे) इतर अतिदेशविधायक शास्त्राप्रमाणे 'पूर्वत्रासिद्धम्'
हे सूत्र देखील त्रैपादीन प्रवृत्त केल्यास काही दाप येत नाही असे कोणी
म्हटल्यास, ते म्हणणे बरोबर नाही, कारण सपाद सप्ताध्यायीमध्ये
देखील पूर्वसूत्राच्या दृष्टीने परसूत्र अमिद्ध ठरण्याची आपत्ति येईल
(शकाकाराची शका अशी आहे की, जरी 'पूर्वत्रासिद्धम्' हे सूत्र
स्वल्प विधिम्न मानता येत नसले तरी 'स्थानिवदादेश' सू ४९
'अन्तादिवच्च' सू ७५ इत्यादि अतिदेशविधायक सूत्राप्रमाणे ते
देखील अतिदेशविधायकसूत्र मानावे हे स्वरे की, त्या सूत्रात

अतिदेशदर्शक 'वति' प्रत्यय लावून 'पूर्वत्रासिद्धवत्' असे सूत्र न करिता, 'पूर्वत्रासिद्धम्' असे सूत्र केले आहे तरी पण 'विनापि वतिम् वत्यर्थो गम्यते' व 'अन्तरेणापि वतिमतिदेशो गम्यते' असे भाष्यात ठिकठिकाणी म्हटले असल्यामुळे, प्रकृत सूत्रातील 'असिद्धम्' या पदाचा 'असिद्धवत्' असा अर्थ करून ते सूत्र अतिदेशविधायकसूत्र मानता येते व ते तसे मानल्यास, ज्याप्रमाणे इतर अतिदेशविधायकसूत्रे संपूर्ण अष्टाध्यायीत प्रवृत्त होत असतात त्याचप्रमाणे प्रकृत सूत्र देखील त्रिपादीत प्रवृत्त होऊ शकेल व त्यामुळे त्रिपादीतील पूर्वसूत्राच्या दृष्टीने परसूत्र असिद्ध ठरण्यात काही अडचण येणार नाही या शकेवर शब्दरत्नकार असे उत्तर देतात की, प्रकृत सूत्र अतिदेशविधायक सूत्र मानल्यास व इतर अतिदेशविधायक सूत्राप्रमाणे प्रकृत सूत्र अष्टाध्यायीत सर्वत्र प्रवृत्त केल्यास, ते सपादसप्ताध्यायीत देखील प्रवृत्त होईल व त्यामुळे सपादसप्ताध्यायीतील देखील पूर्वसूत्राच्या दृष्टीने परसूत्र असिद्ध ठरण्याची आपत्ति येईल व 'विप्रतिषेधे पर कार्यम्' सू १७५ हे सूत्र व्यर्थ ठरेल म्हणून प्रकृत सूत्र अतिदेशविधायक सूत्र मानणे अयोग्य आहे असा शकाकार असे म्हणतो की, प्रकृत सूत्र अतिदेशविधायक सूत्र मानल्यास जर वर दाखविलेला दोष उद्भवतो तर त्याला परिभाषा मानावी व ते सूत्र परिभाषा मानल्यास, 'कार्यकाल सज्ञापरिभाषम्' प ३ या परिभाषान्वये ते कार्यकालपक्षात त्रिपादीतील प्रत्येक सूत्राजवळ, त्या सूत्राने कार्य करतेवेळी, उपस्थित होऊन व त्याची अन्विष्ट होऊन 'पूर्वं प्रति परमसिद्धम्' अशी व्यवस्था सहज सिद्ध होऊ शकेल या शकेवर शब्दरत्नकार असे उत्तर देतात की, प्रकृत सूत्र, अष्टाध्यायीच्या प्रथमाध्यायात जेथे परिभाषा पठित केल्या आहेत तेथे पठित न करिता, मुद्दाम सपादसप्ताध्यायी व त्रिपादी या दोहाच्या) मध्ये पठित केले असल्यामुळे, तथा पाठाच्या सामर्थ्याचा व तसेच 'विप्रतिषेधे पर कार्यम्' या सूत्राच्या सामर्थ्याचा आश्रय

केल्यास या दोन सूत्रांपैकी अमृतच सूत्र त्रिपादीत जाणू पडावे असे
 म्हणण्यास कोणतेहि प्रमाण उपलब्ध नसल्यामुळे, प्रकृत सूत्र
 त्रिपादीमध्ये देखील प्रकृत न होण्याची आपत्ति येईल (प्रकृत सूत्र
 परिभाषाप्रकरणाने पटित न करिता सप्तमप्रकाश्याच्या नंतर व
 त्रिपादीच्या लगेच पूर्वी-आरभी-पटित केले असल्यामुळे, असा मध्ये
 केलेल्या वाटाच्या सामर्थ्याने त्याला परिभाषा मानता येत नाही जर
 ते सूत्र परिभाषापाने पटित करावे असा शक्तिर्वाचा हेतु असता तर,
 त्याने ते सूत्र जेथे प्रथमाध्यायाने 'पृष्ठी स्थानेयोगा, तस्मिन्निति
 निर्दिष्टे पूर्वस्य' इत्यादि परिभाषा पटित केल्या आहेत तेथे त्या
 परिभाषाप्रकरणाने पटित केले असते असे असून देखील गताकाराच्या
 म्हणण्याप्रमाणे जर ते सूत्र परिभाषा आहे असे मानले तर, 'पृष्ठी
 स्थानेयोगा' १ १ १९ या सूत्रावरील भाष्याने सांगितल्याप्रमाणे ते
 सूत्र मकरास्त्रव्याप्ति होईल, म्हणजे त्या सूत्राची सप्तमप्रकाश्याची
 व त्रिपादी या दान्दी टिकाणी सांग्याच प्रवृत्ति होईल त्या भाष्याने
 साप्यकार म्हणताना- 'अधिकारो नाम त्रिप्रकार । वद्विद्वेकदेशस्य.
 सर्वं शास्त्रमभिज्वल्यति यथा प्रदीपः सुप्रज्वलितः सर्वं विदमामिज्व-
 ल्यति ।' या भाष्याचा अर्थ असा की, अधिकार तीन प्रकारचा आहे
 पहिला अधिकार-म्हणजेच परिभाषा-असा प्रकारचा असतो की,
 तो स्वतः एकाच जागी विद्यमान राहून, ज्याप्रमाणे चांगरा
 पेटविलेला दिवा एकाच ठिकाणी टेंवलेला असून सर्व घरात उजळ
 पाडतो त्याचप्रमाणे, सर्व शास्त्रांत प्रकाशित करतो सांगून
 परिभाषा ही वरील भाष्यान्वये सर्वशास्त्रव्याप्तिची आहे म्हणून प्रकृत
 सूत्रात जर परिभाषा मानले तर, त्याला स्वतःच विविध सूत्र मानलेवेळीं
 'सप्तमप्रकाश्याची प्रति त्रिपादी अविद्धा' असा जो त्याचा मनुष्य
 अर्थ बरो होता तसा अर्थ न हाता, 'पूर्व प्रति परमविद्धम्' असा
 त्याचा सामान्य अर्थ होईल, व असा रीतीने ते सूत्र मकरास्त्रव्याप्ति
 मानल्याने सप्तमप्रकाश्याची देखील प्रवृत्ति जायास, सापारिक

‘मनरु+रथ’ अशी स्थिति झाली असता, ‘ह्रिचि च’ सू १६६ या सापादिक सूत्राची व तसेच ‘रो रि’ सू १७३ या त्रैपादिक सूत्राची प्राप्ति होते कार्यासिद्धत्वपक्षात सापादिक शास्त्राच्या दृष्टीने त्रैपादिक शास्त्र असिद्ध ठरत असल्यामुळे व त्रैपादिक सूत्राने प्रथम कार्य केल्यावर ते कार्य सापादिक कार्य करतेवेळी असिद्ध ठरत असल्यामुळे आणि ‘ह्रिचि च’ या सूत्राच्या मानाने ‘रो रि’ हे परसूत्र असल्यामुळे, त्या पर त्रैपादिक सूत्राने प्रथम कार्य करून ‘मनर्’ यातील अन्त्य रुचा, म्हणजे रकाराचा, लोप केल्यास, ‘मन+रथ’ अशी स्थिति होईल व हे ह्रलोपरूप कार्य त्रैपादिक सूत्राने झाले असल्यामुळे, ते ‘ह्रिचि च’ या सापादिक सूत्राने होणाऱ्या कार्याच्या दृष्टीने असिद्ध मानता येईल, म्हणजे त्या सिद्ध कार्याचे ठिकाणी असिद्धत्वाचा आरोप करता येईल सारांश कार्यासिद्धत्वपक्षात कार्य झाल्यावरच ते असिद्ध मानता येते. कार्य जर केलेच नाही तर त्याच्या अभावी त्याचे ठिकाणी असिद्धत्वाचा आरोप कसा करता येणार, म्हणजे ते कार्य कसे असिद्ध मानता येणार ? म्हणून त्रैपादिक परसूत्राने कार्य प्रथम करणे भाग आहे व ते कार्य प्रथम केल्यावर जरी ‘पूर्वत्रासिद्धम्’ या सूत्राने ते प्रथम केलेले कार्य असिद्ध मानता आले तरी, ते कार्य केल्याने ‘रु=र्’ या म्यानीचे जागी ‘रो रि’ या सूत्राने लोपरूप आदेश होऊन ‘रु’ हा म्यानी नष्ट झाल्या असल्यामुळे, ‘ह्रिचि च’ या सापादिक सूत्राने ‘रु’ चे जागी उचरार्य करतेवेळी त्या नष्ट झालेल्या ‘रु’ म्यानीचा पुन्हा कसा प्रादुर्भाव होऊ शकणार, म्हणजे ज्या ‘रु’ चा लोपरूप कार्याने नाश झाला आहे त्या ‘रु’चे पुनरुज्जीवन कसे होऊ शकणार ? एखाद्या मनूप्याने देवदत्ताचा प्राण घेतल्यावर देवदत्ताचा वध करणाऱ्या त्या पुण्याचा प्राण घेतला तरी त्यामुळे जो देवदत्त एखादा मरून गेला आहे तो पुन्हा जीवून होऊ शकत नाही देवदत्ताचा वध करण्यास प्रवृत्त झालेल्या त्या पुण्याचा त्याने देवदत्तास मारून टाकण्यापूर्वी नाश झाला तरच देवदत्ताचे प्राण वाचू शकतात व हाच

देवदत्तहन्तृहतन्याय होय. हा न्याय वरील उदाहरणास लावल्यास, 'रो रि' या श्रैपादिक उत्तरसूत्राने 'ह=र्' या स्थानीचा लोप प्रथम केल्यास तो नेहमीकरिता नाहीसा होत असल्यामुळे, 'हशि च' या सापादिक सूत्राने 'ह' चे जागी उकारादेश करतेवेळी तो नेहमीकरिता नष्ट झालेला 'ह' विद्यमान आहे असे मानता येणे शक्य नाही व त्यामुळे उत्त्व होऊ शकणार नाही व 'दृलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽण' सू १७४ या सूत्राने 'मन', यातील अन्त्य अकार दीर्घ होऊन 'मनारथ' असे अनिष्ट रूप होण्याची आपत्ति येईल सारास कार्यासिद्धत्वपक्ष मानल्यास, 'मनोरथ' हे इष्ट रूप मिद्ध होऊ शकत नाही शास्त्रासिद्धत्वपक्ष मानला तरच ते रूप मिद्ध होऊ शकते, कारण त्या पक्षात 'रो रि' हे श्रैपादिक शास्त्र वरील उदाहरणास उपस्थित होताक्षणीच 'हशि च' हे सापादिक शास्त्र त्याचा बाध करून त्याला प्रवृत्त होऊ न देता स्वतःच प्रवृत्त होते व अशा रीतीने 'ह' या स्थानीचे प्राण वाचत असल्यामुळे, त्या 'ह' च उत्त्व होऊन 'मन+उ+रथ' अशी स्थिति झाली असता, 'आद्गुण' सू ६९ या सूत्राने गुणरूप एकादेश होऊन 'मनोरथ' या इष्ट रूपाची मिद्धि होण्यात काही अडचण येत नाही म्हणून कार्यासिद्धत्वपक्ष न मानता शास्त्रासिद्धत्वपक्ष मानणेच योग्य आहे असा शब्दरत्नकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे हाच पक्ष भाष्यकाराना मान्य आहे हे सिद्ध करण्याकरिता शब्दरत्नकार पुढील पक्ति लिहितात) प्रवृत्त सूत्रावरील भाष्यात घ 'अच परस्मिन्' १-१-५७ या सूत्रावरील भाष्यात आणि तसेच 'पठ्वतुकोरमिद्ध' ६-१-८६ या सूत्रावरील भाष्यात हेच स्पष्ट केले आहे, म्हणजे शास्त्रासिद्धत्वपक्ष मानला आहे (प्रवृत्त सूत्रावरील भाष्यात-८-२-१-भाष्यकार म्हणतात- 'अथाऽसिद्धवचन किमर्थम् ? ...पूर्वत्रासिद्धवचनमादेशलक्षणप्रतिषेधार्थं मुत्सर्गलक्षणभावार्थं च । आदेशलक्षणप्रतिषेधार्थं तावत्-राजभि तक्षभि राजन्या तक्षभ्याम् राजसु तक्षसु इति । नलोपे कृतेऽन

इत्यस्मादादय प्राप्नुवन्ति । असिद्धत्वात् भवन्ति । उत्सर्गलक्षण-
 भावार्थं च-अमुष्मै अमुष्मान् अमुष्य अमुष्मिन्निति । अत्र मुभावेऽन
 इति स्मायादयो न प्राप्नुवन्ति, असिद्धत्वाद्भवन्ति ।' या भाष्याचा
 थोडक्यात भावार्थं हा आहे की, प्रकृत सूत्रात 'असिद्धम्' हे पद
 अशाकरिता घातले आहे की, आदेशाच्या निमित्ताने जें कार्य प्राप्त
 होत त्याचा निषेध व्हावा, म्हणजे ते होऊ नये, व उत्सर्गाच्या-
 स्थानोच्या-निमित्ताने जी कार्ये प्राप्त होतात ती व्हावीत, या
 भाष्यावरील कंयटाची टीका अत्यन्त महत्त्वाची आहे व त्या टीकेत
 कंयटाने भाष्याचा गूढार्थ स्पष्ट केला आहे त्या टीकेत 'किं शास्त्र-
 स्यामिद्धत्वमथ कार्यस्येति प्रश्न . सिद्धस्यासिद्धत्ववचनादतिदेश
 आश्रीयते । शास्त्रस्य चाऽसिद्धवद्भाव आश्रीयते, न तु कार्यस्य ।
 अन्यथोत्सर्गलक्षणकार्यं न सिध्येत् राजभिरिति । नलोपशास्त्रमैमा-
 दिषु कर्तव्येष्वमिद्धत्वात्स्वकार्यं न प्रदर्शयतीत्येसाद्यभाव । अमुष्मा
 इति । अदसो विभक्तौ त्यदाद्यत्वे कृते परत्वात्प्रित्यत्वाद्दोत्वप्रमद्गा-
 दकारान्त-वतिवन्धनस्मायाद्यप्रमद्ग । उत्सर्गशास्त्रस्याऽसिद्धत्वादप्रवर्त-
 नान्पूर्वं स्मायादय पश्चादुत्वम् ।' असे कंयटाने म्हटले आहे कंयटाच्या
 म्हणण्याचा भावार्थ हा आहे की, 'अथाऽसिद्धवचन किमर्थम्' असा
 जो वगैरे भाष्यात भाष्यकारानी प्रश्न केला आहे तो अशा हेतूने
 केला आहे की, प्रकृत सूत्र शास्त्रासिद्धत्वाचे प्रतिपादन करणारे सूत्र
 आहे किंवा कार्यामिद्धत्वाचे प्रतिपादन करणारे सूत्र आहे व या प्रश्नाचे
 उत्तर देताना भाष्यकारानी जें म्हटले आहे त्याचा अर्थ विशद करिताना
 कंयटाने 'शास्त्रस्य चाऽसिद्धत्वभाव आश्रीयते न तु कार्यस्य' असे स्पष्ट
 म्हटले आहे 'राजन् भिम्, राजन् भ्यम्' इत्यादि स्थली 'श्वादिष्व-
 सर्वनामस्थाने' मू २३० या सूत्राने 'राजन्' या अङ्गाला पदसजा
 होत असल्यामुळे, 'न लोप प्रातिपदिकान्तस्य' मू २३६ या ज्या
 त्रैपादिक शास्त्राने 'राजन्' यातील अन्य नवाराचा लोप होतो ते
 त्रैपादिक शास्त्र 'अतो भिम ऐम्' मू २०३ व 'वह्यचने शल्येत्'

मू २०५ या शास्त्रादिशास्त्राच्या दृष्टीने प्रवृत्त मूत्रान्वयें अमिद्ध
 ठरत असल्यामुळे व अशा रीतीने त्या अमिद्ध शास्त्राने झालेल्या
 नकारलोप झालाच नाही व 'राज' असे अदन्तअद्ग नसून 'गजन्'
 असे नकारान्ताचे अद्ग आहे असे मानावे लागत असल्यामुळे, त्या
 अमिद्ध शास्त्राने झालेल्या नकारलोपकार्याच्या निमित्ताने प्राप्त
 हाणारे ऐत्त्व व एन्व होत नाही आणि 'राजं गजेभ्य' अशी
 अनिष्ट रूपे न होता 'गजमि राजभ्य' अशी इष्ट रूपे मिद्ध
 होताना त्याचप्रमाणे 'अदम् हे, अदम् हसि, अदम् हम्, अदम् डि'
 या रूपांनी 'त्यदादीनाम्' मू २६५ या मूत्राने 'अदम्' यातील
 वन्थ मकाराचे जागी अकारादेश होऊन व 'अतो गुणे' मू १९१ या
 मूत्राने परस्पर एकादेश होऊन जेव्हा त्या सापादिक मूत्रान्वयें 'अद'
 मसे अदन्त अद्ग होत तेव्हा 'सर्वनाम्न म्मै' मू २१५, 'हमिद्भ्यो
 स्मात्स्मिन्' मू २१६, 'टाहसिहनामिनाम्या' मू २०१ या
 सापादिक शास्त्रांनी 'हे, हसि, हम्, डि' या विभक्तिप्रत्ययाचे
 जागी अनुक्रमें 'म्मै, स्मान्, स्य, स्मिन्' या आदेशाची प्राप्ति होते
 आणि तसेच 'अदसांजे' मू ४१९ या उत्तर त्रैपादिक मूत्राने
 'अद' यातील 'द' चे जागी मुन्वाची प्राप्ति होते उत्तर त्रैपादिक
 मूत्राने गुत्वकार्ये प्रथम केल्यास अद्गाचे अदन्तन्व नष्ट होऊन
 उदन्त अद्ग होत असल्यामुळे, त्या पुढील विभक्तिप्रत्ययाचे जागी
 वरील सापादिक मूत्रांनी हाणार आदेश होऊ शकणार नाहीत व
 इष्ट रूपे मिद्ध न होण्याची आपत्ति येईल परंतु वरील सापादिक
 शास्त्राच्या दृष्टीने 'अदमोऽजे' द्व त्रैपादिक शास्त्र प्रवृत्त मूत्रान्वयें
 अमिद्ध असल्यामुळे, म्हणजे त्या सापादिक शास्त्राच्या दृष्टीने
 'अदसांजे' या त्रैपादिक शास्त्राचा अभाव असल्यामुळे, ती सापा-
 दिक शास्त्रे प्रथम प्रवृत्त होताना व त्या सापादिक शास्त्रान्वयें
 विभक्तिप्रत्ययाचे जागी आदेश केल्यावर अमिद्ध 'अदमोऽजे' हे
 त्रैपादिक मूत्रशास्त्र नंतर प्रवृत्त होऊन 'अमुष्मै, अनुष्मान्, अमुष्य,

अमुष्मिन्' या इष्ट रूपाची सिद्धि होते. साराण वरील भाष्यावरून व कैयटवृत्तीवरून हे स्पष्ट होते की, भाष्यकारानी कार्यासिद्धत्वपक्ष मानला नसून शास्त्रासिद्धत्वपक्षच मानला आहे. 'अचः परस्मिन्पूर्वविधौ' व 'पत्वतुकोरभिद्ध' या दोन्ही सूत्रावरील भाष्यात देखील भाष्यकारानी जसे प्रकृत सूत्रावरील भाष्यात व्याख्यान केले आहे तसेच व्याख्यान केले आहे म्हणून त्या दोन सूत्रावरील भाष्य येथे देण्याची आवश्यकता नाही कार्यासिद्धत्वपक्ष मानल्यास, त्रैपादिक परशास्त्र असिद्ध ठरत नसल्यामुळे आणि त्यामुळे 'विप्रतिषेधे पर कार्यम्' सू १७५ या सूत्राची त्रिपादीत प्रवृत्ति बंद करणे अशक्य असल्यामुळे, ते विप्रतिषेधसूत्र त्रिपादीत प्रवृत्त होईल व त्या सूत्राच्या बलावर पर त्रैपादिक शास्त्र सापादिक शास्त्राला व पूर्व त्रैपादिक शास्त्राला बाधून प्रथम प्रवृत्त होण्याची आणि त्यामुळे अतिष्ट रूपे होण्याची आपत्ति येईल ही आपत्ति टाळण्याकरिता शास्त्रासिद्धत्वपक्षच मानणे आवश्यक आहे या पक्षाने सापादिक शास्त्राच्या व पूर्व त्रैपादिक शास्त्राच्या दृष्टीने त्रैपादिक पर शास्त्र असिद्ध ठरत असल्यामुळे व अशा रीतीने ही दोन पूर्व व पर शास्त्रे नुन्यबल ठरत नसल्याकारणाने त्या दाहामध्य विरोध उत्पन्न होत नसल्यामुळे, 'विप्रतिषेधे पर कार्यम्' हे सूत्र त्रिपादीत प्रवृत्त होऊ शकत नाही व त्रैपादिक शास्त्र पर असून देखील पूर्व शास्त्राच्या दृष्टीने असिद्ध असल्यामुळे, ते असिद्ध शास्त्र प्रथम प्रवृत्त न होता सिद्ध शास्त्र प्रथम प्रवृत्त होऊन व नंतर असिद्ध शास्त्र प्रवृत्त होऊन शास्त्रासिद्धत्वपक्षात इष्ट रूपाची सिद्धि होण्यात कांही अडचण येत नाही म्हणून कार्यासिद्धत्वपक्ष मानण्याने उत्पन्न होणाऱ्या अनेक आपत्ति टाळण्याकरिता व इष्ट रूपाची सिद्धि होण्याकरिता शास्त्रासिद्धत्वपक्ष मानणेच योग्य आहे असा दण्डरत्नकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे) 'तथा च ...इति सिद्धान्तो म्यावृष्येन' या मनोरमेच्या पक्तीतील 'तथा च' या पदाचा त्रैपादिक

शास्त्र व तमेव त्या शास्त्राने ज्ञात होणारे कार्य याचे ठिकाणी, त्या त्रैपादिक शास्त्राच्या अर्थाचा बोध होणेवेळी, असिद्धत्वाचा अभाव मानल्याने, 'रे रि' इत्यादि त्रैपादिक शास्त्राची प्रवृत्ति होण्याचा प्रसङ्ग आला असता' असा अर्थ आहे (सारास कार्यासिद्धत्वपक्षात सापादिक शास्त्राच्या दृष्टीने त्रैपादिक शास्त्र असिद्ध ठरत नसल्यामुळे, ते पर त्रैपादिक शास्त्र प्रथम प्रवृत्त होऊन त्या सूत्राने होणारे कार्य प्रथम होईल व अनिष्ट रूपे सिद्ध होण्याची आपत्ति येईल) 'सिद्धान्तो व्याकृत्येत' असे जे वरील मनोरमेच्या पक्तीत म्हटले आहे त्याचा भावार्थ हा आहे की, ('विप्रतिषेधे पर कार्यम्' सू १७५ हे) विप्रतिषेधशास्त्र प्रवृत्त होण्यास निमित्त होणारे त्रैपादिक परशास्त्र किंवा त्या त्रैपादिक परशास्त्राने बोधित होणारे कार्य असिद्ध आहे असे तुम्हाला (कार्यासिद्धत्वपक्ष मानणाऱ्या वादीला) म्हणता येणे शक्य नाही, पण तुम्हाला एवढेच म्हणता येणे शक्य आहे की, एखाद्या उदाहरणात त्रैपादिक सूत्राने झालेले कार्य पुढे प्रवृत्त होऊ पाहणाऱ्या सापादिक शास्त्राने होणाऱ्या कार्याच्या दृष्टीने असिद्ध आहे त्यामुळे 'विप्रतिषेधे पर कार्यम्' हे सूत्र निषेदीत प्रवृत्त होऊ शकत नाही या संवधाने भाष्यात ('पूर्वनामिदं नाम्नि विप्रतिषेधोऽभावाद्दुत्तरस्य' असा) जो हेतु दिला आहे तो हेतु तुमच्या पक्षात (कार्यासिद्धत्ववादीच्या पक्षात) सिद्ध होऊ शकत नाही ('विप्रतिषेधे पर कार्यम्' या सूत्राचा 'द्वयो शास्त्रयो तुन्यवन्वयो एकस्मिन् लक्ष्ये युगपत् प्राप्तौ सत्या, परमेव शास्त्र प्रवृत्तिमर्हति' असा अर्थ आहे या अर्थान्वये विप्रतिषेधशास्त्र प्रवृत्त होण्यास पर शास्त्र असणे, ते पर शास्त्र तुल्यबल असणे, व त्या परशास्त्राची एकाच लक्ष्याचे ठिकाणी जेथे पूर्वं शास्त्र प्रवृत्त होऊ पाहत तेथे युगपत् उपस्थिति होणे, ही निमित्त आवश्यक आहेत जर पर शास्त्र विद्यमानच नसले, किंवा विद्यमान असून ते विद्यमानच नाही असा त्याचे ठिकाणी आरोप होत असला, किंवा पूर्वं शास्त्र

नित्य अथवा अन्तरङ्ग अथवा अपवादरूप अमल्यामुळें पर शास्त्र बलहीन होते, तथा ठिकाणी विप्रतिषेधशास्त्र—सू १७५—प्रवृत्त होऊ शकत नाही कार्यासिद्धत्वपक्षवादो सापादिक शास्त्राच्या दृष्टीने त्रैपादिक शास्त्र असिद्ध आहे, म्हणजे विद्यमान नाही, किंवा पूर्व पूर्व त्रैपादिक शास्त्राच्या दृष्टीने उत्तरोत्तर त्रैपादिक शास्त्र असिद्ध आहे, म्हणजे विद्यमान नाही, अस मुळीच म्हणत नाही म्हणून त्याच्या पक्षात सापादिक शास्त्राच्या दृष्टीने त्रैपादिक शास्त्र विद्यमान आहे व तसेच पूर्व पूर्व त्रैपादिक शास्त्राच्या दृष्टीने उत्तरोत्तर त्रैपादिक शास्त्र विद्यमान आहे असेच मानले पाहिजे त्यामुळें एखाद्या उदाहरणात पूर्व सापादिक शास्त्र व पर त्रैपादिक शास्त्र एकेच वेळी उपस्थित झाले असता सापादिक शास्त्राच्या दृष्टीने पर त्रैपादिक शास्त्र असिद्ध आहे, म्हणजे विद्यमान नाही, असे त्याला म्हणता येणे शक्य नसल्यामुळें, विप्रतिषेधसूत्र—सू १७५—प्रवृत्त हाईल व पर त्रैपादिक सूत्रान प्रथम कार्य करणे भाग पडेल ते कार्य प्रथम केव्यावर तसे झालेले कार्य पूर्व सापादिक सूत्राने पुढें होणाऱ्या कार्याच्या दृष्टीने असिद्ध आहे एवढेंच ता म्हणू शकतो पण भाष्यकारानी तर पूर्वत्रामिद्धे नाम्नि विप्रतिषेधोऽभावादुत्तरस्य' असे म्हटले आहे भाष्यकाराच्या म्हणण्याचा आशय हा आहे की, एखाद्या उदाहरणात पूर्व सापादिक शास्त्राची व पर त्रैपादिक शास्त्राची किंवा पूर्व व पर त्रैपादिक शास्त्राची युगपत् प्राप्ति झाल्यास, सापादिक शास्त्राच्या दृष्टीने त्रैपादिक शास्त्राचा व तसेच पूर्व त्रैपादिक शास्त्राच्या दृष्टीने उत्तर त्रैपादिक शास्त्राचा अभाव अमल्यामुळें, विप्रतिषेधे पर कार्यम्' हे सूत्र अशा ठिकाणी प्रवृत्त होऊ शकत नाही माराग विप्रतिषेधसूत्र प्रवृत्त न हाण्यासंबधाने 'अभावादुत्तरस्य' असा जो भाष्यकारानी हेतु दिल्या आहे तो हेतु कार्यासिद्धत्व-वादीच्या पक्षात सिद्ध होत नाही, म्हणजे चूक ठरू पाहते, कारण कार्यासिद्धत्वपक्षवादो सापादिक शास्त्राच्या दृष्टीने त्रैपादिक

शास्त्र व पूर्व पूर्व त्रैपादिक शास्त्राच्या दृष्टीने उत्तरोत्तर त्रैपादिक शास्त्र अमिद्ध आहे, म्हणजे ते विद्यमान नाही, असे मूढीच म्हणत नाही हे वर सांगितलेच आहे म्हणून त्याच्या म्हणण्यात व भाष्यकाराच्या म्हणण्यात उघड विरोध येत असल्यामुळे, त्याचे म्हणणे घरोघर मानता येत नाही व त्यामुळे कार्यामिद्धत्वाचा न मानता शास्त्रासिद्धत्वसुद्धाच मानणे योग्य आहे असा शब्दरत्नकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे आता कार्यामिद्धत्वसुद्धा मानता असा विवादातील विप्रतिषेधसूत्र-सू १२५-प्रवृत्त होण्याची आशय येते, व ते सूत्र त्रैपादिक प्रवृत्त हाऊ शकत नाही या संवधाने भाष्यकाराची 'अभावाद्भुतस्य' असा जो हेतु दिला आहे तो हेतु मिद्ध होऊ शकत नाही असे जे दोन दावे त्या पक्षावर दिले आहेत ते दोघ वास्तविक त्या पक्षात येत नाहीत हे मिद्ध करण्याकरिता कार्यामिद्धत्वसुद्धावादी असे म्हणतो की,) आमच्या पक्षात देखील 'पूर्व' या शब्दाचा 'पूर्वशास्त्रबोधकार्य' व 'पर' या शब्दाचा 'परशास्त्रबोधकार्य' असा लक्षणने अर्थ मानल्याने, परशास्त्रबोधकार्याचे ज्ञान होणे-वेळीच त्या कार्याचे अमिद्धत्व स्पष्ट होते (व त्यामुळे पर त्रैपादिकशास्त्रबोधकार्याची व्यावृत्ति होते, म्हणजे अमिद्ध ठरणारे ते कार्य न होणे, सापादिकसूत्रविहित विवा पूर्वत्रैपादिकसूत्रविहित कार्यच होते कार्यामिद्धत्वसुद्धावादीच्या म्हणण्याचा आशय हा आहे की, 'पूर्वशास्त्रमिद्धम्' या सूत्रात आशय होणाऱ्या 'पर' या शब्दाचा 'परशास्त्रबोधकार्य' असा लक्षणने अर्थ केव्यास आणि त्याचप्रमाणे त्या सूत्रात उपसत्-गृहीत-असलेल्या 'पूर्व' या शब्दाचा 'पूर्वशास्त्रबोधकार्य' असा लक्षणने अर्थ केव्यास, 'पूर्वशास्त्रमिद्धम्' या अर्थकारसूत्राचा 'पूर्वसापादिकशास्त्रबोधकार्य' प्रति त्रैपादिकशास्त्रबोधकार्यमिद्धम्, पूर्वपूर्वत्रैपादिकशास्त्रबोधकार्य प्रति उत्तरोत्तरत्रैपादिकशास्त्रबोधकार्यमिद्धम्' असा अर्थ होतो त्यामुळे एखाद्या उदाहरणात सापादिक व त्रैपादिक शास्त्राची एकेच वेळी उपस्थिति झाल्यास,

सापादिकशास्त्रबोध्यकार्याच्या दृष्टीने त्रैपादिकशास्त्रबोध्यकार्यं, वर दिश्या अर्थान्वयें, अमिद्ध ठरत असल्यामुळे, त्रैपादिकशास्त्रबोध्यकार्याची व्यावृत्ति होऊन, म्हणजे ते कार्यं न होता, सापादिकशास्त्रबोध्यकार्यंच प्रथम होतें त्याचप्रमाणे एखाद्या उदाहरणात पूर्व व पर त्रैपादिक शास्त्राची युगपत् प्राप्ति झाल्यास, वरील अर्थान्वयें, पूर्व-त्रैपादिकशास्त्रबोध्यकार्याच्या दृष्टीने परत्रैपादिकशास्त्रबोध्यकार्यं अमिद्ध ठरत असल्यामुळे, त्या परसूत्रानें पावलेले कार्यं न होता पूर्व सूत्राने पावलेलेच कार्यं प्रथम होतें 'पूर्वत्रासिद्धम्' या सूत्राचा जसा वर अर्थ केला आहे त्या अर्थान्वयें विप्रतिषेधसूत्र-सू १७५-त्रिपादीत प्रवृत्त हाऊ शकत नाही, आणि म्हणून कार्यामिद्धत्वपक्षान विप्रतिषेधसूत्र त्रिपादीत प्रवृत्त हाण्याची आपत्ति येते असा जो दोष वर दिला आहे तो दोष मुळीच उद्भवत नाही त्याचप्रमाणे भाष्यवचनानीं 'अभावादुत्तरस्य' या पदाचा 'अभावादुत्तरशास्त्रबोध्यकार्यस्य - म्हणजे सापादिकशास्त्रबोध्यकार्याच्या दृष्टीने त्रैपादिकशास्त्रबोध्यकार्याचा अभाव असल्यामुळे व तसेच पूर्वत्रैपादिकशास्त्रबोध्यकार्याच्या दृष्टीने परत्रैपादिकशास्त्रबोध्यकार्याचा अभाव असल्यामुळे-असा अर्थ केल्याने भाष्यकारानी विप्रतिषेधसूत्र त्रिपादीत प्रवृत्त न होण्यासवधाने जो हेतु दिला आहे तो हेतु कार्यामिद्धत्वपक्षान देखीक मारण्याच लागू पडतो म्हणून कार्यामिद्धत्वपक्ष सदोष व भाष्यविरुद्ध असल्यामुळे स्वीकाराहं नाही हें म्हणणे अयोग्य ठरतें असा कार्यामिद्धत्वपक्षवादीच्या म्हणण्याचा भावार्थ आहे यावर शब्दर नकार जसे उत्तर देनात की कार्यामिद्धत्वपक्षवादीने 'पूर्व' व 'पर' या शब्दाचा वर सांगितल्याप्रमाणे जसा लक्षणने अर्थ केला आहे तसा) लक्षणने अर्थ करण्यास कोणताहि आधार नसल्यामुळे व तसा लाक्षणिक अर्थ केल्याने कोणतेहि अधिक फल निष्पन्न होत नसल्यामुळे आणि लक्षणने अर्थ करण्यात गौरव असल्यामुळे, तसा लक्षणने अर्थ करून वशा तरी रीतीने कार्यासिद्धत्वपक्ष स्थापित करणे अयोग्य आहे. ('पूर्व' व 'पर' या

शब्दाचा त्याच्या अभिधाशक्तीने बोधित होणारा (पूर्वशास्त्र व परशास्त्र समाज्य आहे व त्यामुळे 'पूर्वशास्त्रमिद्धम्' या अधिकारमूत्राचा 'पूर्वशास्त्र प्रति परशास्त्रमिद्धम्' असाच अर्थ होतो तसा अर्थ केल्याने सापादिक शास्त्राच्या दृष्टीने त्रैपादिक शास्त्र अमिद्ध ठरते व पूर्व-त्रैपादिक शास्त्राच्या दृष्टीने परत्रैपादिकशास्त्र अमिद्ध ठरते त्यामुळे एखाद्या उदाहरणात सापादिक व त्रैपादिक शास्त्राची किंवा पूर्व व पर त्रैपादिकशास्त्राची युगपत् प्राम्नि झाल्यास, पूर्व शास्त्राच्या दृष्टीने पर शास्त्र असिद्ध-विद्यमानच नाही असे-ठरून पूर्व शास्त्रच प्रवृत्त होते व त्या योगाने सर्व इष्ट रूपाची सिद्धि होते सारास 'पूर्व' व 'पर' या शब्दाचा जो अभिधाशक्तिवाच्य अर्थ आहे तो मानल्याने सर्व इष्ट रूपां सिद्ध होऊ शकत असल्यामुळे, त्या शब्दाचा पूर्वशास्त्र-बोध्यकार्य व परशास्त्रबोध्यकार्य असा लक्षणेने अर्थ करण्याची गरज काय ? भाष्यकारादिकांनी त्या शब्दाचा तसा लक्षणेने अर्थ केल्या नसल्यामुळे, तसा अर्थ करण्यास कोणतेहि प्रमाण नाही अभिधा-शक्तिवाच्य अर्थ मानल्याने सर्व इष्ट रूपां सिद्ध न होना, लक्षणेने अर्थ केल्यानेच सर्व इष्ट रूपां सिद्ध होऊ शकत असती तर, अगतिव-गतिन्यायाने लक्षणा करणे योग्य झाले असत पण वर सांगितल्या-प्रमाणे तशी वस्तुस्थिति प्रकृत नसली नाही तसेच लक्षणा करण्यात गौरवहृष दोष मानला आहे म्हणून अभिधाशक्तिवाच्य अर्थ मानल्यानेच सर्व काम भागत असल्यामुळे, 'पूर्व' व 'पर' या शब्दाचा लक्षणेने अर्थ करून कसा तरी कार्यासिद्धत्वपक्ष स्थापित करण्याचा अट्टाहास करणे अनुचित आहे सारास कार्यासिद्धत्वपक्ष न मानता, शास्त्रासिद्धत्वपक्ष मानणेच योग्य आहे असा शब्दरत्न-काराच्या म्हणण्याचा आशय आहे)

शब्दरत्न—ननु अनोरथे दर्शनाभावस्य लोपेऽभाषारोपस्य दर्शनारोपरूपत्वेन न दोष, अभावाभावस्य प्रतियोगिरूपत्वादित्यत आहअमु इत्यादि । 'अद अ ओ' 'अद अ अस्' इत्यवस्थाया

जातस्योत्तराय सपादसत्पाध्यायीस्यकार्यदृष्ट्याऽसिद्धत्वेऽपि पूर्वरोत्याऽ-
काराभावेन पररू पाद्यनापत्ति । मृत्वस्यासिद्धत्वनिषेधसामग्यदित-
द्विषेये उक्तन्यायाप्रवृत्तिरिति चेत् ? तेन शास्त्रासिद्ध त्वमेव ज्ञापयितु
युक्तम् । एव शीभावात्पूर्वम् “अदसोऽसे ” इति मृत्वे दात्परंकारा-
भावेन “एत ईत् ” इति सूत्रमपि व्यर्थं सदत्रैव ज्ञापकमस्तु । न च
“तौ सत ” इत्यादिनिर्देशैर्देवदत्तहन्तृहतन्यायोऽनित्य इति वाच्यम्,
'हते देवदत्ते तद्धन्तरि हतेऽपि नो मज्जनम्, हतत्वारोपे तु सुतराम्,
हन्तुमृद्यतस्य हनने तूज्जोवनमस्त्येव' इति न्यायशरीरम्, 'तौ'
इत्यादी वृद्धिह तु पूर्वसवर्णादीर्घस्य हननोद्यमसजातीय प्रसङ्गमात्रम्,
न तु हननस्थानीया लक्ष्ये प्रवृत्तिरिति न तत्रास्य न्यायस्य विषय इति
तेनास्यानित्यत्वबोधनासम्भवात् । स्पष्ट चेदम् “स्वादित्वसर्वं ” इति
सूत्रं कथम् । प्रकृते तु निरधिष्ठानारोपामम्भवेन हननसजातीय
प्रयोगः कायप्रवतनमावश्यकमेवेत्यन्यत्र विस्तरः । परास्त इति ।
'विहितं कायम्' इत्यध्याहारे गौरवाच्च । किञ्च, त्रिपादी शास्त्रं
तद्विधिधानं करणं न त्वधिकरणम् । त्रिपाद्या विद्यमानतः शास्त्रेण
विहितं कायमिति ध्याख्याने त्वत्पत्तं विलप्यतेत्यपि बोद्धव्यम् ।

मनोरथ या उदाहरणान् (रो रि सू १७३ या सूत्राने
षात्त्या र च्या-रेषाच्या-) अदगन्तु लोपाचे टिपाणा त्या
दगनाभावा या अभावाचा म्हणजे दर्शनाचा आरोप न्याये (कार्या
मिद्धवत्त न दगन्तु) मनोरथ ह् र मिद्र होण्यात काही दोष
येत ना ही कारण अभावाचा अभाव प्रतियोगिरूप भावच असतो,
अस कदाचित् कार्याभिद्धवत्तवादीवे म्हणजे असल्यास, दोषितानी
असू असो र यादि च न मिद्धयेत' अस मनोरथेच्या पुढीठ पत्नीत
म्हणजे आहे (अदगन्तु लाप ' सू ५३ या सूत्रात्रये अदगन्तु लोप
अस म्हणजे अदर्शन या दादाचा दर्शनाभाव असो अस आहे
जेथे गाय = दर्शनाभाव ' शास्त्रदृष्ट्या अमिद्ध टिपतो, म्हणजे दर्शनाभाव
झालाच नाही अस मानाव गगत, तथे न्या दर्शनाभावाचे टिपाणी

अभावाचा आरोप करणे भाग पडतें तसा आरोप केल्यानें दर्शना-
 भावाभाव फलित होतो 'यस्याभावो विवक्ष्यते स प्रतियोगी' या
 वचनान्वये, दर्शनाभावाचे प्रतियोगि दर्शन आहे व त्यामुळे दर्शना-
 भावाभाव या शब्दाचा प्रतियोगीरूप दर्शन असाच अर्थ होतो म्हणून
 'मनस् + रथ = मनरु + रथ' या उदाहरणात 'रो रि' सू १७३
 या त्रैपादिक सूत्राची प्रथम प्रवृत्ति केली तरी, त्या त्रैपादिक सूत्रानें
 'मनरु' यातील अन्त्य 'रु=र्' चे ठिकाणी जें लोपरूप = दर्शना-
 भावरूप कार्य होतें ते 'ह्रि च' सू १६६ या सापादिक शास्त्रानें
 होणाऱ्या उत्वकार्याच्या दृष्टीने कार्यासिद्धत्वपक्षात असिद्ध ठरत
 असल्यामुळे, 'रु=र्' चा लोप = दर्शनाभाव झालाच नाही असे
 मानले पाहिजे, म्हणजे रूच्या दर्शनाभावाचे ठिकाणी अभावाचा
 आरोप करणे भाग आहे तसा आरोप करणे म्हणजेच दर्शनाभावाभाव
 कल्पित होय, व तशी बुद्धि केल्यानें ज्या 'रु' च्या दर्शनाचा अभाव
 झाला आहे तो 'रु' विद्यमानच आहे असे मानावे लागत असल्यामुळे,
 'ह्रि च' हे सापादिक सूत्र नंतर प्रवृत्त होण्यात काही अडचण येत
 नाही, व तें सूत्र प्रवृत्त होऊन रुचे उत्व झाल्यावर 'मन + उ + रथ'
 अशी स्थिति झाली असता, 'आदगुण' सू ६९ या सूत्राने 'अ + उ'
 याचे जागी 'ओ' असा गुणरूप एकादेश केल्याने 'मनोरथ' असे
 इष्ट रूप कार्यासिद्धत्वपक्षान देखील सिद्ध होऊ शकते म्हणून 'यद्यत्र'
 कार्यासिद्धत्वमिष्येन रो रि इत्यस्य प्रसट्तात्' असे जें दीक्षितानीं
 मनोरमंत म्हटले आहे ते अयोग्य ठरत असाकार्यासिद्धत्वपक्षवादोच्या
 म्हणण्याचा आशय आहे ही शका योग्य मानली तरी, शास्त्रासिद्धत्वपक्ष
 स्थापित करण्याकरिता 'अम् अमी इत्यादि च न सिद्धयेत्' ही दुसरी
 पवित्र दीक्षितानी मनोरमंत लगेच पुढें लिहिली आहे 'अम्, अमी' ही
 उदाहरणे अशी आहेत की, यात त्रैपादिक सूत्र प्रथम प्रवृत्त केल्यास
 लोपरूप-अभावरूप-कार्य होत नसून, 'द'चे 'अदसोऽसे' सू ४१९
 या त्रैपादिक सूत्रानें भावरूप मृत्व होतें त्यामुळे 'मनोरथ' या

उदाहरणात 'रो रि' या त्रैपादिक सूत्राने प्रथम केलेले हलोपरूप-
रेफदर्शनाभावरूप-कार्य, 'हशि च' या सापादिक सूत्राने उत्वकार्य
करतेवेळी, अमिद्ध ठरत होतें व त्यामुळे दर्शनाभावाचे ठिकाणी
अभावाचा आरोप केल्याने 'रु' विद्यमानच आहे असे ज्याप्रमाणे
मानता येत होते तस 'अम्, अमी' या वरील दोन उदाहरणात
मानण्याचा प्रसङ्गच येत नाही म्हणून कार्यामिद्धत्वपक्ष मानल्याने
जरी 'मनोरथ' हे रूप सिद्ध होऊ शकत असे मानले तरी, त्या
पक्षात 'अम्, अमी' ही रूपे सिद्ध होऊ शकत नाहीत आणि म्हणूनच
दोषित्तानी ती उदाहरणे मनोरमंत मुद्दाम पुढे दिली आहेत असा
शब्दरत्नकाराच्या म्हणण्याचा भावार्थ आहे व वाना हे पुढील पक्कीत
ती रूपे कार्यासिद्धत्वपक्षात कशी सिद्ध होऊ शकत नाहीत याचे
विवरण करितात) 'अद + अ + औ' व 'अद + अ + अम्' अशा
स्थितीत त्रैपादिक सूत्राने झालेले उत्व सापादिक सूत्राने होणाऱ्या
कार्याच्या दृष्टीने जरी अमिद्ध ठरते तरी, अकाराचा अभाव झाला
असल्यामुळे, पूर्वी सांगितलेल्या रीतीने, म्हणजे देवदत्तहन्तृहन्त्यायान्वये,
पररूप इत्यादि कार्ये न होण्याची आपत्ति येते ('अदम् + औ' किंवा
'अदम् + जस' या स्थिती 'त्यदादीनाम' सू २६५ या सूत्राने 'अदस्'
यातील अन्वय सकाराचे जागी अकार होऊन 'अद + अ + औ' व
'अद + अ + अम्' अशी स्थिति झाल्यावर 'अदसोऽमे' या त्रैपादिक
सूत्राची व तसेच 'अतो गृणे' सू १९१ या सापादिक सूत्राची प्राप्ति होते
त्रैपादिक सूत्र पर असल्यामुळे व कार्यामिद्धत्वपक्षात तें सापादिक शास्त्राच्या
दृष्टीने अमिद्ध ठरत असल्यामुळे ते त्रैपादिक सूत्र प्रथम प्रवृत्त केल्यास,
'अद' यातील दकाराचे जागी मकार व त्या पुढील अकाराचे जागी
उकार होऊन 'अम् + अ + औ' व 'अम् + अ + अम्' अशी स्थिति
झाली असता, 'अतो गृणे' या सापादिक सूत्राने होणाऱ्या कार्याच्या
दृष्टीने जरी त्रैपादिक शास्त्राने झालेले मन्वकार्य अमिद्ध मानले तरी,
'अद' यातील अन्वय अकाराचे जागी उकारदेव होऊन अकार नाहीत
झाला असल्यामुळे, पूर्वी सांगितलेल्या देवदत्तहन्तृहन्त्यायान्वये त्या नष्ट

ज्ञानिल्या अकाराचे पुनरुज्जीवन होणे अचक्य आहे, आणि अशा रीतीने 'अनो गुणे' हे सापादिक सूत्र प्रवृत्त होण्यास ज्या निमित्ताची, म्हणजे पूर्व अकाराची, आवश्यकता आहे ते निमित्त नाहीमि ज्ञाने असल्यामुळे, ते सूत्र प्रवृत्त होऊ शकत नाही व त्यामुळे पररूप एकादेश होऊ शकत नसल्यामुळे, 'अमू अमी' ही इष्ट रूपे कार्यासिद्धत्वपक्षात सिद्ध होऊ शकत नाहीत पण शास्त्रासिद्धत्वपक्ष मानल्यास, 'अदस + औ = अद + अ + औ' अशी स्थिति ज्ञाली असता, 'अनो गुणे' व 'वृद्धिरेचि' सू ७२ या सापादिक शास्त्राच्या दृष्टीने 'अदसोऽमे' सू ४१९ हे त्रैपादिक शास्त्र असिद्ध-म्हणजे विद्यमानच नाही असं-ठरत असल्यामुळे, ती सापादिक शास्त्रे प्रथम प्रवृत्त होऊन व पररूप एकादेश आणि नंतर वृद्धिरूप एकादेश होऊन 'अद + अ + औ = अद + औ = अदौ' अशी स्थिति ज्ञाल्यावर 'अदसाऽम' हे त्रैपादिक शास्त्र नंतर प्रवृत्त केल्याने 'अदौ' यातील दकाराचे जागी मकार व त्यापुढील 'औ' चे जागी दीर्घ ऊकार होऊन 'अमू' अस प्रथमेच्या द्विवचनाचे इष्ट रूप सिद्ध होत तसेच 'अदस् + जग = अद + अ + अस' अशा स्थितीत 'अतो गुणे,' 'अस शी' व 'आद्गुण' या सापादिक शास्त्राची व तसच 'अदसोऽमे' या त्रैपादिक शास्त्राची प्राप्ति ज्ञाली असता, शास्त्रासिद्धत्वपक्षात सापादिक शास्त्राच्या दृष्टीने त्रैपादिक शास्त्र असिद्ध ठरत असल्यामुळे, ती सापादिक शास्त्रे प्रथम प्रवृत्त होऊन 'अद + अ + ई = अद + ई = अदे' अशी स्थिति ज्ञाल्यावर 'एत ईद्बहुवचने' सू ४३८ हे त्रैपादिक शास्त्र नंतर प्रवृत्त केल्याने 'अदे' यातील दकाराचे जागी मकार व त्या पुढील एकाराचे जागी ईकार होऊन 'अमी' अस प्रथमेच्या बहुवचनाचे इष्ट रूप सिद्ध होत साराश कार्यासिद्धत्वपक्ष मानला असता 'अमू, अमी' ही इष्ट रूपे सिद्ध होत नसून शास्त्रासिद्धत्वपक्ष मानल्यानेच ती रूपे सिद्ध होऊ शकत असल्यामुळे, शास्त्रासिद्धत्वपक्ष मानणेच योग्य आहे असा संस्कारानकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे यावर कार्यासिद्धत्वपक्ष

वादीअसे म्हणतो की, ज्या देवदत्तहन्तृहृतन्यायाचा आधार घेऊन कार्यासिद्धत्वपक्ष अयोग्य ठरविला जातो तो) वरोल न्याय, 'न मु ने' सू ४३ • या सूत्राने मुन्वाच्या असिद्धत्वाचा निषेध केला असल्यामुळे त्या निषेधक सूत्राच्या आरंभ सामर्थ्याने, या विषयात, म्हणजे मुत्वाच्या विषयात, प्रवृत्त होत नाही ('अदस् + टा = अद + अ + टा' या स्थली 'आहो नाऽस्त्रियाम्' सू २४४ या सूत्राने 'आ' या तृतीयेच्या एकवचनाच्या प्रत्ययाचे जागी 'ना' हा आदेश करते-वेळी मुत्व असिद्ध ठरत नाही असे 'न मु ने' या सूत्रात सांगितले आहे. घिसज्ञक शब्द असला तरच त्यापुढील 'टा = आ' या प्रत्ययाचे जागी 'ना' हा आदेश होऊ शकतो 'अद + अ + टा' अशा स्थितीत 'अदसोऽसे' हे पर त्रैपादिक सूत्र प्रथम प्रवृत्त करून 'द' चे मुत्व केल्यास, 'अमु + अ + आ' अशी स्थिति होते व अशा स्थितीत 'अमु' या घिसज्ञक शब्दाच्या व 'आ,' या प्रत्ययाच्या मध्ये अकाराचे व्यवधान राहत असल्यामुळे, 'आहो नाऽस्त्रियाम्' हे सूत्र प्रवृत्त होऊ शकत नाही व अशा रीतीने 'न मु ने' हे सूत्र व्यर्थ ठरण्याची आपत्ति येते तें सूत्र चरितार्थ ठरण्याकरिता, मुत्वाच्या विषयात देवदत्तहन्तृहृतन्याय लागू पडत नाही हे मानणे आवश्यक आहे तसे मानले म्हणजे, 'अद + अ + टा = अमु + अ + आ' या स्थली 'अदसोऽसे' या त्रैपादिक सूत्राने प्रथम केलेले मुत्वकार्य 'अतो गुणे' या सापादिक सूत्राने होणाऱ्या कार्याच्या दृष्टीने असिद्ध ठरत असल्यामुळे, तें मुत्वकार्य झालेच नाही व दकारापुढील अकार विद्यमान आहे असे मानल्याने, 'अतो गुणे' हे सूत्र प्रवृत्त होऊ शकते व त्या सूत्राने पररूप एकादेश होऊन 'अद + आ' अशी स्थिति झाल्यावर 'अदसोऽसे' या सूत्राची पुन्हा प्रवृत्ति करून 'अमु + आ' अशी स्थिति झाली असता, ते मुन्व, "आ" चे जागी 'ना' हा आदेश करतेवेळी 'न मु ने' या सूत्रान्वये असिद्ध ठरत असल्यामुळे व अशा रीतीने 'अमु' हा शब्द 'सोपो ध्यमस्त्रि' सू. २४३ या सूत्रान्वये घिसज्ञक ठरत असल्यामुळे व त्याच्या 'अगोच पुढे' 'आ' हा तृतीयेच्या

एकवचनाचा प्रत्यय आला असल्यामुळे, 'आहो नाऽस्त्रियाम्' या सापादिक सूत्राने 'आ' चे जागी 'ना' असा आदेश होऊन 'अमुना' हे इष्ट रूप सिद्ध होऊ शकते. पण मुत्वाच्या विषयात देवदत्तहन्तृ-हृतन्याय लागू पडतो असे मानले तर, दकारापुढील ज्या अकाराचे जागी उकारादेश झाला आहे तो अकार नेहमीकरिता नाहीसा झाला आहे व त्याचे पुनरुज्जीवन होणे शक्य नाही असे मानावे लागेल व तसे मानल्यास, 'अतो गुणे' हे सूत्र प्रवृत्त होऊ शकणार नाही व पररूप एकादेश होऊ शकणार नाही व त्यामुळे 'अमु' व 'आ' या दोहोमध्ये अकाराचे व्यवधान राहिल, आणि 'आहो नाऽस्त्रियाम्' हे सूत्र प्रवृत्त होऊ शकणार नाही व 'न मु ने' हे सूत्र व्यर्थ ठरण्याची आपत्ति येईल म्हणून मुत्वाच्या विषयात वरील न्याय लागू पडत नाही हे 'न मु ने' या निषेधक सूत्राच्या आरम्भसामर्थ्यानेच सिद्ध होते असा कार्यासिद्धत्वपक्षादीच्या म्हणण्याचा आशय आहे यावर शद्वरत्नकार असे उत्तर देतात की, मुत्वाच्या विषयात वरील न्याय लागू पडत नाही याचे 'न मु ने' हे सूत्र जाणक आहे असे मानण्यापेक्षा) ते सूत्र शास्त्रासिद्धत्वपक्षाचे जाणक आहे हेच मानणे अधिक योग्य आहे म्हणजे असे मानण्यातच लाघव आहे ('अमु, अमुना' ही रूपे, मुत्वाच्या विषयात सार्वत्रिक देवदत्तहन्तृहृतन्याय प्रवृत्त होत नाही एवढेच मानल्याने, कार्यासिद्धत्वपक्षात सिद्ध होऊ शकत नाहीत त्या पक्षात ती रूपे सिद्ध होण्याकरिता हे मानणे देखील आवश्यक आहे की, मुत्वाच्या विषयात 'अथै लक्षणस्य सकृत् प्रवृत्ति' हा सार्वत्रिक न्याय देखील लागू पडत नाही उदाहरणार्थ 'अदस् + औ = अद + अ + औ' अशा, स्थितीत 'अदमोऽने' या पर त्रैपादिक सूत्राने प्रथम भूत्व करून 'अमु + अ + औ' अशी स्थिति झाली असता, पररूप एकादेशाचे निमित्त जो दकारापुढील अकार तो नष्ट झाल्यामुळे तो अकार विद्यमान आहे हे मानण्याकरिता, देवदत्तहन्तृहृतन्याय मुत्वाचे विषयात लागू पडत नाही असे मानावे लागते तसे मानून

पररूप एकादेश केल्यावर 'अद+ओ' अशी स्थिति झाली असता, पुन्हा 'द'चे मुत्व करावे लागतच व 'लक्ष्ये लक्षणस्य सवृत् प्रवृत्ति' या न्यायाचे उल्लघन करून 'अदसोऽमे' हे सूत्र पुन्हा प्रवृत्त करावे लागते ते सूत्र प्रवृत्त करून 'अमु+ओ' अशी स्थिति झाली असता, 'प्रथमयो पूर्व सवर्ण' सू १६४ या सापादिक शास्त्राने होणाऱ्या कार्याच्या दृष्टीने त्रैपादिक मुत्वकार्य असिद्ध असल्यामुळे, पूर्वसवर्णदीर्घकार्य होऊ शकत नाही म्हणून दकारापुढील अकार विद्यमान आहे हे मानण्याकरिता पुन्हा देवदत्तहन्तृहतन्यायाचे उल्लघन करणे भाग पडते व 'अद ओ' अशी पुन्हा स्थिति करावी लागते, कारण तसे केल्याशिवाय 'वृद्धिरेचि' सू ७२ हे सूत्र प्रवृत्त होऊ शकत नाही ते सूत्र प्रवृत्त करून 'अद+ओ=अदो' अशी स्थिति झाल्यावर पुन्हा 'लक्ष्ये लक्षणस्य सवृत् प्रवृत्ति' या न्यायाचे उल्लघन करून 'अदसो-ऽमे' हे सूत्र प्रवृत्त करावे लागत आणि ते सूत्र प्रवृत्त केल्याने 'अमू' असे रूप कार्यासिद्धत्वपक्षात अखेरीस सिद्ध होते सारास वरील दोन न्यायाचे पुन पुन्हा उल्लघन केले तरच 'अमू' हे रूप कार्यासिद्धत्वपक्षात सिद्ध होऊ शकते हे उघड आहे कार्यासिद्धत्वपक्ष मानून एवढा सर्व क्लेश व वरील दोन सार्वत्रिक न्यायाचे उल्लघन म्हण करणाना गौरव अमून त्यापेक्षा शास्त्रासिद्धत्वपक्ष मानण्यात लाघव आहे, कारण त्या पक्षात 'अतो गुणे' व 'वृद्धिरेचि' या सापादिक शास्त्राच्या दृष्टीने 'अदसोऽमे' हे त्रैपादिक शास्त्र असिद्ध असल्यामुळे, ते प्रथम प्रवृत्त होऊच शकत नाही व वरील दोन सापादिक शास्त्रे प्रथम प्रवृत्त होऊन 'अदम+ओ = अद+अ+ओ = अद+ओ = अदो' अशी स्थिति झाल्यावरच 'अदसोऽमे' हे त्रैपादिक शास्त्र अखेरीस प्रवृत्त होऊ शकते व ते प्रवृत्त केल्याने 'अमू' हे इष्ट रूप सिद्ध होते व थारा रीतीने ते रूप सिद्ध करणाना कोणत्याहि न्यायाचे उल्लघन होऊ नाही म्हणून असा सशेष कार्यासिद्धत्वपक्ष स्थापित करण्याकरिता

मूत्राच्या विषयान 'देवदत्तहन्तृहन्' न्याय प्रवृत्त होत नाही याचे
 'न मु ने' हे मूत्र ज्ञापक आहे असे मानण्यापेक्षा, ते मूत्र शास्त्रामिद्व-
 त्वपक्षाचे ज्ञापक आहे हेच मानणे अधिक योग्य आहे , कारण त्या
 पदात 'अदम्+टा = अद+अ+आ = अद+आ' अशा स्थितीत 'आ'
 हा तृतीयेच्या एकवचनाचा प्रत्यय 'अद' या अदन्त शब्दापुढे आला
 असून घिसजक शब्दापुढे आला नसल्यामुळे, 'आहो नाज्जिथ्याम्' या
 मूत्राची प्राप्तीच होत नाही व 'आ' या प्रत्ययाचे जागी 'ना' हा
 आदेश होऊ शकत नाही आणि 'टाहसिद्धपामितान्या' मू २०१
 या सूत्राने त्या प्रत्ययाचे जागी 'इन' या आदेशाची प्राप्ती होणे पण
 'इन' आदेश न होता 'ना' हा आदेश होणेच इष्ट आहे व तसा
 आदेश होण्याकरिता 'आ' या प्रत्ययाचे पूर्वी घिसजक शब्द असणे
 आवश्यक आहे तथा घिसजक शब्द 'आ' या प्रत्ययाच्या लगेच
 मागे येण्याकरिता 'अद' यानाला 'द' चे मुच करणे आवश्यक
 आहे. पण त्रैपादिक शास्त्र सापादिक शास्त्राच्या दृष्टीने शास्त्रामिद्वे-
 त्वपक्षाने अमिद ठरत असल्यामुळे, 'टाहसिद्धपाम्' हे सापादिक
 शास्त्र प्रवृत्त होण्यापूर्वी 'अदमोऽमे' हे त्रैपादिक शास्त्र प्रवृत्त होऊ
 शकत नाही परंतु ते त्रैपादिक शास्त्र प्रथम प्रवृत्त केल्याशिवाय
 'अमुना' हे इष्ट रूप मिद्व होऊ शकत नाही. म्हणून ते इष्ट रूप
 मिद्व होण्याकरिता 'अदमोऽमे' हे त्रैपादिक शास्त्र असून देवाील
 प्रथम प्रवृत्त व्हावे व त्या शास्त्राने होणारे मुच 'आहो नाज्जिथ्याम्'
 या सापादिक शास्त्राच्या दृष्टीने अमिद ठरू नये या हेतूने पाणिनीने
 'न मु ने' हे मूत्र मुद्दाम केले आहे व अशा रीतीने ते मूत्र शास्त्रामिद्वे-
 त्वपक्षाचे ज्ञापक ठरते हे मानणे उचित असून तसेच मानण्यात साधव
 आहे असा शब्दरत्नकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे.) याचप्रमाणे
 ('अदम्+जम' या स्थिती 'जस जी' मू २१४ या सूत्राने 'जम'
 चे जागी) 'गी = ई' असा आदेश करण्यापूर्वी 'अदमोऽमे' या
 सूत्राने मुच प्रथम के-याम, दकारापुढे एकार येत नसल्यामुळे, 'एत

ईदृहुवचने' सू. ४३८ हे सूत्र व्यर्थ ठरण्याची आपत्ति येते म्हणून ते सूत्र देखील शास्त्रासिद्धत्वपक्षाचेच ज्ञापक ठरते असे मानणे योग्य आहे (अदस्+जस् = अद+अ+अस्' अशा स्थितीत 'जस् = अस्' प्रत्ययाचे जागी 'जस शी' या सापादिक सूत्राने ईकारादेश करण्यापूर्वी 'अद' यातील 'द' चे 'अदमोऽमे' या त्रैपादिक पर सूत्राने प्रथम मुत्व करून 'अमु+अ+अम्' अशी स्थिति झाल्यावर नंतर 'जस' प्रत्ययाचे जागी इकारादेश केल्यास आणि 'आद्गुण' सू. ६९ या सूत्राने 'अ+ई' याचा 'ए' असा सन्धि केल्यास, 'अमु+ए' अशी स्थिति होईल व या स्थितीत दकारापुढे एकार नसल्यामुळे, 'अदमो दान्परस्य एत ईत्स्यात्' असे विधान करणाऱ्या 'एत ईत्' या सूत्रान्वये एकाराचे जागी ईकारादेश होऊ शकणार नाही व ते सूत्र व्यर्थ ठरण्याची आपत्ति येईल ती आपत्ति टाळण्याकरिता शास्त्रासिद्धत्वपक्ष मानणेच योग्य आहे तो पक्ष मानल्यास, प्रकृत स्थली लागू पडणारीं सर्व सापादिक सूत्रे प्रथम प्रवृत्त करून 'अदम + जस् = अद + अ + अस् = अद + अस् = अद + ई = अदे' अशी स्थिति झाल्यावर नंतर 'एत ईत्' हे त्रैपादिक शास्त्र प्रवृत्त केल्यास, दकारापुढे एकार येत असल्यामुळे, त्या सूत्राने दकाराचे जागी मकार होऊन व एकाराचे जागी ईकार होऊन 'अमी' अमे इष्ट रूप मिळू हाण्यात काही अडचण येत नाही व अशा रीतीने ते सूत्र शास्त्रासिद्धत्वपक्षाचेच ज्ञापक मानणे योग्य आहे असा शब्दरत्नकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे), 'तौ सत्' सू. ३१०६ इत्यादि सूत्रात 'तौ' असा निर्देश असल्यामुळे 'देवदत्तहन्तृहन्' न्याय अनित्य ठरतो असे कार्यासिद्धत्वपक्षावादीचे म्हणणे असल्यास, ते म्हणणे बरोबर नाही त्या न्यायाचे स्वरूप असे आहे की, म्हणजे त्या न्यायाचा वास्तविक अर्थ असा आहे की, एखाद्याने देवदत्ताचा प्राण घेतल्यावर त्या वध करणाऱ्या पुरुषाचा जरी प्राण घेतला तरी देवदत्त पुन्हा जीवन होऊ शकत नाही त्या वध करणाऱ्या पुरुषाचा

प्राण न घेता तो मेला आहे असा त्याचे ठिकाणी केवळ आरोप केल्यास, देवदत्त जीवत होऊ शकत नाही हे तर अगदीच उघड आहे परंतु तो पुरुष देवदत्ताचा वध करण्यास प्रवृत्त झाला असा त्या वध करू पाहणाऱ्या पुरुषाचा वध केला तरच देवदत्ताचे प्राण वाचू शकतात. 'तौ' इत्यादि स्थली 'वृद्धिरेचि' या सूत्राचे हनन करणाऱ्या 'प्रथमयो पूर्वसवर्णं' या सूत्राची प्रवृत्ति हनन करणाऱ्या उद्योगात आहे व हनन होण्याची केवळ प्राप्ति आहे असा प्रकारची असून, लक्ष्याचे हनन केले आहे असा प्रकारची नाही म्हणून 'तौ' इत्यादि उदाहरणे या न्यायाचे विषयच नव्हत आणि त्यामुळे तो न्याय अनिय आहे असे ज्ञापित होऊ शकत नाही ('तद्+औ' या स्थली 'त्यदादीनाम' सू २६५ या सूत्राने 'तद्' यातील द्वागचे जागी अकार होऊन व 'अत्तौ गुणे' सू १९१ या सूत्राने परस्पर एवादेश होऊन 'तद्+औ=त+अ+औ=त+औ' अशी स्थिति झाली असा, 'त' यातील अन्य अकारापुढे 'औ' हा एच् असल्यामुळे 'वृद्धिरेचि' सू ७२ या सूत्राची प्राप्ति होते त्याचप्रमाणे 'त' यातील 'अ' या 'अक्' पुढे 'औ' हा प्रथमेच्या द्विवचनाचा प्रत्यय असल्यामुळे 'प्रथमयो पूर्वसवर्णं' सू १६४ या सूत्राची प्राप्ति होते, व तसेच 'त' यातील अकारापुढे इच्प्रत्याहारान्तर्गत वगनिं मुच् होणारा 'औ' हा प्रथम असल्यामुळे 'नादिचि' सू १६५ या पूर्वसवर्णदीर्घनिषेधक सूत्राची प्राप्ति होते 'प्रथमयो पूर्वसवर्णं' हे परमूत्र 'वृद्धिरेचि' या पूर्व सूत्राच बाधक असून, 'नादिचि' हे सूत्र 'प्रथमयो पूर्वसवर्णं' या सूत्राच निषेधक सूत्र आहे 'वृद्धिरेचि' हे सूत्र बरोच उदाहरणात प्रवृत्त होऊ पाहताच, त्या सूत्राचा वध-बाध-करण्याकरिता 'प्रथमयो पूर्वसवर्णं' हे प्रवृत्त होऊ पाहते पण या पर सूत्राने त्या पूर्व सूत्राचा वध करण्यापूर्वीच 'नादिचि' हे निषेधक सूत्र प्रवृत्त होऊन 'प्रथमयो पूर्वसवर्णं' या सूत्राचा वध करत त्यामुळे 'वृद्धिरेचि' या

सूत्राचे प्राण वाचतात व ते सूत्र प्रवृत्त होऊन आणि त्या सूत्राने वृद्धिरूप एकादेश होऊन 'त+ओ=तौ' असे इष्ट रूप सिद्ध होत जर 'प्रथमयो पूर्वसवर्णं' या सूत्राने 'वृद्धिरेचि' या सूत्राचा वध केल्यानंतर 'नादिचि' हे सूत्र प्रवृत्त होऊन त्याने 'प्रथमयो पूर्वसवर्णं' या सूत्राचा वध केला असता आणि त्यानंतर जर 'वृद्धिरेचि' या सूत्राचे पुनरुज्जीवन होऊन ते प्रवृत्त झाले अगत तर देवदत्तहन्तृहतन्याय अनित्य मानता आला असता पण जर दिलेल्या प्रश्रियेवन्न ह स्पष्ट होते की, 'तौ' या उदाहरणात तशी वस्तुस्थिति नसून 'प्रथमयो पूर्वसवर्णं' या सूत्राने 'वृद्धिरेचि' या सूत्राचा वध करण्यापूर्वीच 'नादिचि' हे सूत्र त्या वध करू पाहणाऱ्या सूत्राचा वध करून 'वृद्धिरेचि' या सूत्राचा प्राण वाचविते व त्यामुळे ते सूत्र प्रवृत्त होत आणि म्हणून 'तौ' या उदाहरणाने वरील न्याय अनित्य आहे असे मुळीच सापित होत नाही (वास्तविक ते उदाहरण त्या न्यायाचा विषयच नाही) 'स्वादिप्वसर्वनामस्थाने' सू १४१७ या सूत्रावरील भाष्याच्या टीकेत वैयाटाने हा विषय स्पष्ट केला आहे (त्या टीकेत 'यथा वृक्षावित्यत्र नादिचोनि प्रतिषेधारम्भात्तद्विषये पूर्वसवर्णं दीर्घम्याऽभावाद् वृद्धि प्रति बाधनत्वाऽभावाद् वृद्धि प्रवर्तते, तथेह सुबन्त पदमिति पदमज्ञेत्यर्थं ।' वैयाटाने असे म्हटले आहे 'वृक्षी' व 'तौ' ही उदाहरणे एकच प्रकारची आहेत व या उदाहरणाना देवदत्तहन्तृहतन्याय लागू पडत नाही व त्या न्यायाचे ती उदाहरणे विषय नव्हत हे जर सांगितलेच आहे परंतु 'अमु, अमी' इत्यादि उदाहरणे त्या न्यायाचे विषय आहेत हे सिद्ध करण्याकरितां शब्दरत्नकार पुढील पंक्ति लिहिताना) परंतु अधिष्ठानातिशय आरोप करणे समर्थ नसल्यामुळे, कार्यागिद्धत्वपश्चात् 'अमु, अमी' इत्यादि प्रवृत्त उदाहरणात त्रैधादिक सूत्राने प्रथम कार्य करणे आवश्यक आहे व ते कार्य हतन करणाऱ्या कार्यामार्गें आहे या विषयागक्षयाने इतर प्रत्यान-शब्देन्दुनेखरात-विस्तृत घर्गा वेणी

आहे ('पूर्वत्रामिद्धम्' या सूत्रावरोह शैखरान नागेश म्हणतात 'अत्र कार्यामिद्धत्वेऽम् इत्याद्यमिद्धि । अद अ ओ इति स्थिते परत्वान्मुह्वे तस्य सपादमप्याध्यायीभ्यकार्यदृष्ट्याऽमिद्धत्वेऽपि देवदत्त-हन्तृहन्त्यायेनाकाराभावेन परस्पाद्यनापत्ति । अनिदेशस्याऽऽरो-
 म्पत्वाशोरधिष्ठानारोपागम्भवेन कार्यप्रवृत्तेरत्र एते आवश्यकत्वात् ।'
 याच पक्तीचा शब्दरत्नात अनुवाद केला आहे व या पक्तीचा असा भावार्थ आहे की, शुक्तिवादि अमन्यानिवाय रजताचा आराय करणे व तसेच रज्जादि अमयाशिवाय मर्माचा आरोप करणे समवत नाही साारास आरोप करण्याकरिता अधिष्ठानाची आवश्यकता आहे कार्यामिद्धत्वपश्चात् कार्ये प्रथम वेन्द्यामेरीज अमिद्धत्वाचा आरोप करता येत नाही ते कार्ये केल्यावरच ते अमिद्ध आहे असा त्या कार्येचे ठिकाणी अमिद्धत्वाचा आरोप करता येणे शक्य आहे म्हणून 'अद + अ + ओ' या स्थानी कार्यामिद्धत्वपश्चात् प्रथम मुत्वकार्ये करणे आवश्यक आहे व ते मुत्वकार्ये वेन्द्यानंतरच त्याचे ठिकाणी अमिद्ध-त्वाचा आरोप करता येणे शक्य आहे, कारण जर प्रथम कार्ये केलेच नाही तर अमिद्धत्वाचा आरोप कशाचे ठिकाणी करता येऊ शकणार? आता हे मुत्वकार्ये असे आहे की ते वगनेवळी दकारापुढील अकाराचे जागी उकारादेश होऊन अकाराचा नाश होतो 'स्थानिवदादेन' १.१.५६ या सूत्रावरोह भाष्यात स्थानी व आदेश याची व्याख्या मागताना भाष्यकारानी 'स्थानी हि नाम यो भूत्वा न भवति । आदेशो हि नाम याऽभूत्वा भवति,' म्हणजे जो पूर्वी असून मागून नाहीसा होतो त्याला स्थानी म्हणतात व जो पूर्वी नसून मागाहून उत्पन्न होतो त्याला आदेश म्हणतात असे म्हटले आहे या भाष्यावरून हे स्पष्ट होते की, आदेश हा स्थानीचा नाश करतो म्हणून 'द' पुढील अकाराचे जागी उकारादेश केल्यावर अकार नेहमी-करिता नाहीसा होत असल्यामुळे, उक्ताचे ठिकाणी जरी अमिद्ध-त्वाचा आरोप केला तरी, अकाराचे पुनरुज्जीवन होणे शक्य नाही व त्यामुळे 'अम्, अमी' इत्यादि उदाहरणात देवदत्तहन्तृहन्त्याय

लागू पडतो, व तो न्याय लावल्यास, पररूप एकादेशाचे निमित्त जो अकार तो नेहमीकरिता नष्ट झाला असल्यामुळे, पररूप एकादेश होऊ शकत नाही व त्यामुळे कार्यासिद्धत्वपक्षात 'अमू, अमी' इत्यादि रूपे सिद्ध होऊ शकत नाहीत म्हणून तसा दोषयुक्त पक्ष न मानता शास्त्रासिद्धत्वपक्ष मानणेच योग्य आहे असा शब्दरत्नकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे) मनोरमंत जो कारणे देऊन 'प्राचा ग्रन्थः परास्त' असे म्हटले आहे त्या कारणाशिवाय (कार्यासिद्धत्वपक्षाचे खण्डन करण्याकरिता) दुमरे असेहि कारण देना येत की, 'विहित कार्यम्' असा अध्याहार करण्यात गौरव आहे ('पूर्वशासिद्धम्' या सूत्रात जेवढे शब्द पठित आहेत तेवढ्यानीच त्या सूत्राचा अर्थ स्पष्ट होऊन शास्त्रासिद्धत्वपक्ष सिद्ध होतो पण कार्यासिद्धत्वपक्ष सिद्ध करण्याकरिता 'सपादसप्ताध्याय्या विहित कार्यं प्रतीह त्रिपाद्या विहितमसिद्ध ज्ञेयम् । इत परमप्युत्तरोत्तर कार्यं पूर्वं पूर्वं कार्यं प्रत्यसिद्ध ज्ञेयम् ।' असा 'विहित कार्यम्' या पदाचा अध्याहार करून वरील सूत्राचा अर्थ करावा लागतो व तस करण्यात गौरव असून 'सपादसत्पाध्यायी प्रति त्रिपाद्यसिद्धा । त्रिपाद्यामपि पूर्वं प्रति पर शास्त्रमसिद्धम् ।' असा काणत्याहि पदाचा अध्याहार न करता त्या सूत्राचा जसा वीमूदीत अर्थ केला आहे तसा अर्थ करण्यातच लाघव आहे व असा स्वाभाविक रीत्या हाणारा त्या सूत्राचा अर्थ केल्यात शास्त्रासिद्धत्वपक्षच सिद्ध होत असल्यामुळे, कार्यासिद्धत्वपक्ष मानणे अयोग्य आहे) दुमरे अस की, त्रिपादी हे शास्त्र आहे व त विधानाचे 'अधिकरण' नसून 'करण' आहे म्हणून ('पूर्वशासिद्धम्' या सूत्राचा अर्थ करिताना प्रक्रियावीमूदीकारानी त्रिपादी हे अधिकरण मानून वर सांगितल्याप्रमाणे जसा 'त्रिपाद्या विहित कार्यम्' असा अर्थ केला आहे तसा अर्थ न करता त्या सूत्राचा) 'त्रिपाद्या विद्यमानेन शास्त्रेण विहित कार्यं सपादसप्ताध्याय्या विद्यमानेन शास्त्रेण विहित कार्यं प्रति असिद्धम्' असा अर्थ करावा लागेल व असा अर्थ करण्यात अत्यन्त क्लिष्टता आहे

हैं देखील उघड आहे (सपादसप्ताध्यायी जसे शास्त्र आहे त्याच-
 प्रमाणे त्रिपादी देखील जरी असिद्धकाण्ड आहे तरी शास्त्रच आहे
 या दोन्ही शास्त्रातील प्रत्येक सूत्र शास्त्रच आहे; कारण त्या प्रत्येक
 सूत्राने कशाचे तरी विधान केले जाते आणि 'शिष्यते अनेनेति शास्त्रम्'
 अशी 'सर्वधानुम्य ष्टून्' उणादिसू ५९८ या सूत्रान्वये 'शास्त्र'
 घातून 'ष्टून्' हा औणादिक प्रत्यय होऊन 'शास्त्र' या शब्दाची
 व्युत्पत्ति होत असल्यामुळे, तो शब्द प्रत्येक विधायक सूत्राला लागू
 पडतो अशा रीतीने प्रत्येक सूत्राने कार्यादिकाचे विधान केले जात
 असल्यामुळे, प्रत्येक सूत्र-शास्त्र-त्या विधानाचे साधन-करण-ठरते
 उदाहरणार्थ 'इको यणचि' सू ४७ हे शास्त्र यणादेशाचे विधान
 करणारे असल्यामुळे, ते त्या कार्याचे करण-साधन-ठरते असे
 असल्यामुळे, 'त्रिपाद्या विहित कार्यं प्रति' असा जो अधिकरणरूप
 अर्थ प्रक्रियाकौमुदीकारानी केला आहे तसा अर्थ करणे योग्य नसून,
 'त्रिपाद्या विद्यमानेन शास्त्रेण विहित कार्यं प्रति' असा करणरूप
 अर्थ वास्तविक केला पाहिजे पण तसा अर्थ करतेवेळी किती तरी
 शब्दाचा अभ्याहार करून कार्यासिद्धत्वपक्ष सिद्ध करण्याकरिता
 प्रकृत सूत्राचा ओढून ताणून अर्थ करावा लागतो व तसा अर्थ
 करण्यात अत्यन्त क्लिष्टता असून गौरवरूप दोष येतो म्हणून अशा
 रीतीने, कार्यासिद्धत्वपक्ष स्थापित करण्याकरिता, प्रकृत सूत्राचा
 क्लिष्टतन्हेने अर्थ करण्यापेक्षा त्या सूत्राचा सहज रीतीने होणारा
 अर्थ केल्याने बोधित होणारा शास्त्रासिद्धत्वपक्ष मानणेच उचित
 आहे येथे हे सांगणे आवश्यक आहे की, शास्त्रासिद्धत्वपक्षाने सापादिक
 शास्त्राच्या दृष्टीने त्रैपादिक शास्त्र व पूर्व त्रैपादिक शास्त्राच्या
 दृष्टीने परत्रैपादिक शास्त्र असिद्ध ठरत असल्यामुळे, या पक्षात
 देखील सापादिक शास्त्राच्या दृष्टीने पूर्वी झालेले किंवा युगपत्
 प्राप्त होणारे त्रैपादिक कार्य व तसेच पूर्व त्रैपादिक शास्त्राच्या
 दृष्टीने पूर्वी झालेले किंवा युगपत् प्राप्त होणारे पर त्रैपादिक कार्य
 असिद्ध ठरतेच पण या पक्षात ते स्वतंत्र रीतीने असिद्ध ठरत नसून

असिद्धशास्त्रद्वारा, म्हणजे शास्त्राच्या असिद्धत्वामुळे, त्याचे असिद्धत्व फलित होते या विषयासंबंधाने भैरवीकारानी प्रकृत सूत्रावरील शब्दरत्नाची टीका करिताना 'न च शास्त्रासिद्धत्वस्वीकारेऽपि राजभ्याम्, वृक्ष इह, इत्यस्यासिद्धिरेव, शास्त्रस्याऽसिद्धत्वेऽपि कार्यस्य सिद्धतया दोषादि प्रवृत्त्यापत्तेर्दुर्वीरत्वादिति वाच्यम्, शास्त्रस्यासिद्धत्व-प्रतिपादनद्वारा कार्यासिद्धत्वस्य प्रतिपादनात् । एव च यत्र सपादस-त्पाध्यायीस्यशास्त्रस्य त्रैपादिकस्य च युगपत् प्राप्तिस्तत्र पर शास्त्रम-सिद्धम् = अवृत्तमित्यनेन बोधने सति परशास्त्रेण लक्ष्ये कार्यमस्वार-बुद्धिर्न भवति । यत्र तु न द्वयोर्युगपत् प्राप्तिस्तत्र त्रैपादिके जानेऽपि शास्त्रेऽभावापे तन्निष्पाद्यकार्येऽप्रवृत्तत्वज्ञानेन प्रसक्त सपादसप्ताध्या-योस्य काय भवत्येव ।' असे म्हटले आहे)

मनोरमा-विवृण्वते कण्ठमिति । विवार एषा प्रयत्न इति भावः । वर्गयमगा इति । वर्गंगा, यमगाश्चेत्यर्थः । कादय इति । लोकप्रसिद्धपाठापेक्षामिदम्, चतुर्दशसूत्र्या मावसानत्वायोगात् । अर्द्ध-विसर्गेति । सादृश्यमुच्चारणे, लेखने च बोध्यम् । ऋलृवर्णयोरिति । आ च आ च रलो, तो च तो वर्णा चेति विग्रहः । उश्च उल् च ऋलो, तयोर्वर्णयोरिति वा, प्रथमान्तेन, परिनिष्ठितविभक्त्या वा विग्रह इति सिद्धान्तान् । "ऋत्यकः" इति प्रकृतिभावः ।

('पूर्वत्रासिद्धम्' सू १२ या सूत्रावरील कौमुदीन ज्या दोन कारिका पठित केल्या आहेत त्यात) 'विवृण्वते कण्ठम्' या पदाचा 'याचा विवार हा वाच्य यत्न आहे, अन्ना अथ आहे तसेच त्या कारि-कातील 'वर्गयमगा' या पदाचा ('इन्द्रान्ते श्रुयमाणे पद प्रत्येक सम्बन्धने' या न्यायान्वये) 'वर्गंगा, यमगा' असा अर्थ होतो या सूत्रावरील कौमुदीन 'कादयो भावमाना म्पशा' असे जे म्हटले आहे ते लौकिक व्यवहारात प्रसिद्ध असल्या वर्णपाठाला अनुसरून म्हटले आहे, कारण चतुर्दश शिवसूत्रात (ककाराने गुरू होणारा व) मकाराने सपणारा स्पर्शवर्णाचा पाठ नाही (शिवसूत्रात स्पर्शवर्णाचा

पाठ इष्ट प्रत्याहार सिद्ध होण्याकरिता भिन्न क्रमाने केला आहे, व तो अकाराने मुह होत असून पकाराने सपतो) 'अर्धविसर्गसदृशी जिह्वामूलीयोपध्मानीयी,' म्हणजे जिह्वामूलीय व उपध्मानीय अर्ध-विसर्गामारखे आहेत, असे जें या सूत्रावरील कौमुदीत म्हटले आहे त्याचे कारण हें की, उच्चारण्यामध्ये व लिहिण्यामध्ये त्याने अर्ध-विसर्गाची सादृश्य आहे (विसर्ग लिहिताना एक वर व दुमरा त्याचे खाली अशा दोन वर्तुलाचा उपयोग केला जात असून, जिह्वामूलीय व उपध्मानीय लिहिताना एक वर व एक खाली अशा दोन अर्ध वर्तुलाचा उपयोग केला जात असतो तसेच विसर्गाच्या उच्चारणास जो काल लागतो त्याच्या अर्धाकाल जिह्वामूलीय व उपध्मानीय याच्या उच्चारणास लागतो म्हणून त्यांना 'अर्धविसर्गसदृशी' असे म्हणताना प्रकृत सूत्रावरील कौमुदीत पठित केलेल्या) 'ऋलृवर्णयो मिथ सावर्ण्यं वाच्यम्' या वार्तिकातील 'ऋलृवर्णयो' या पदाचा 'आ च आ च रली, ती च ती वर्णौ च ऋलृवर्णौ' असा, किंवा 'उश्च उल् च ऋलो, तयोर्वर्णयो' असा विग्रह होतो, कारण प्रथमान्त पदाचा उपयोग करून विग्रह करावा किंवा सामान्य करून सिद्ध होणाऱ्या सामानिक शब्दाला ज्या विभक्तीचा प्रत्यय पुढें लावला जातो त्या विभक्तीचा प्रत्यय सामानिक शब्दातील दोन पदाना लावून व तथा दोन विभक्त्यन्त पदाचा उपयोग करून विग्रह करावा असा सिद्धान्त सांगितला आहे (वर दिलेल्या वार्तिकान 'ऋलृवर्णयो' अशा पष्ठ्यन्त सामानिक पदाचा उपयोग केला आहे या पदाचा दोन तऱ्हेने विग्रह करता येतो 'रली वर्णौ ऋलृवर्णौ' असा विग्रह करण्याचा एक प्रकार आहे, व लौकिक व्यवहारात हाच प्रकार सर्वत्र उपयोगात आणला जातो असा विग्रह करतेवेळी 'रली, वर्णौ' या दोन प्रथमान्त पदाचा उपयोग करून 'ऋलृवर्णौ' असे जें सामानिक रूप सिद्ध होते त्याहून पष्ठीच्या द्विवचनाचा प्रत्यय करून 'ऋलृवर्णयो' असे रूप सिद्ध केले जातें विग्रह करण्याची दुमरी अशी देखील तऱ्हा आहे की, 'ऋलृवर्णयो' हा पष्ठ्यन्त शब्द

असल्यामुळे, 'रलौ वर्णौ' असा प्रथमान्त पदाचा उपयोग न करता, एकदमच 'ऋलौ वर्णयो' असा षष्ठ्यन्त पदाचा उपयोग करून विग्रह करावा असा विग्रह केल्याने षष्ठ्यन्त सामासिक रूप सिद्ध होत असल्यामुळे, पुन्हा त्या सामासिक रूपाहून षष्ठीचा प्रत्यय करण्याची गरज पडत नाही 'ऋ+सु' किंवा 'लृ+सु' या स्थली 'ऋदुशनस्' सू या २७६ सूत्राने 'ऋ' व 'लृ' यांचे जागी 'अनङ्=अन्' आदेश होऊन 'अन्+सु' अशी स्थिति झाली असता 'सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ' सू २५० या सूत्राने उपधा दीर्घ होऊन 'आन+सु' अशी स्थिति झाल्यावर 'हल्ङ्घाढ्य' सू २५२ या सूत्राने 'सु' प्रत्ययाचा लोप होऊन व नंतर 'न लोप प्रातिपदिकान्तस्य' सू २३६ या सूत्राने अन्त्य नकाराचा लोप होऊन, 'ऋ' व 'लृ' या प्रातिपदिकाचे 'आ' असे प्रथमेच्या एकवचनाचे रूप होते 'ऋलृ+औ' या स्थली सदेह उत्पन्न न व्हावा म्हणून, 'ऋ' व 'लृ' यांचा सवर्णदीर्घरूप सन्धि न करिता, 'ऋत्यक' सू ९२ या सूत्राने विकल्पाने होणारा प्रकृतिभाव कायम ठेवला आहे हे लक्षात असू द्यावे 'आ च आ च रलौ = ऋलृ औ' या स्थली 'ऋलृ' या प्रातिपदिकापुढे 'औ' हा प्रथमा विभक्तीचा सर्वनामस्थानप्रत्यय आला असल्यामुळे, 'ऋतो ङिपर्वनामस्थानयो' सू २७५ या सूत्राने लृकाराचा 'अ' असा गुण होऊन व 'उरणरपर' सू ७० या सूत्राने त्या अकारापुढे लृकार होऊन 'ऋ अल् औ' अशी स्थिति झाली असता, 'इको यणचि' सू ४७ या सूत्राने 'ऋ' चा रकार होऊन 'रु+अल्+औ = रलौ' असे रूप होते 'रलौ वर्णौ = ऋलृवर्णौ' या स्थली, 'ऋलृ+औ+वर्ण+औ' असा अलौकिक विग्रहवाक्यात 'सुभो धानुप्रातिपदिकयो' सू ६५० या सूत्राने 'औ' या दोन अन्तर्वन्ति विभक्तिप्रत्ययाचा लृक् होऊन 'ऋलृवर्ण' असे सामासिक प्रातिपदिक झाल्यावर म्याहून 'औ' हा विभक्तिप्रत्यय वेला असता, 'ऋलृवर्णौ' असे रूप होते 'उ' हे 'ऋ' चे व 'उल्' हे 'लृ' चे षष्ठीचे एकवचन आहे व ही रूपे झाली दिलेल्या प्रक्रियेप्रमाणे

सिद्ध होनात - 'ऋ + इम्' अथवा 'लृ + इस्' या स्थली, 'ऋत उतु' सू. २७९ या सूत्रान्वये 'ऋ' व 'इन्' यातील अकार आणि तनेच 'लृ' व 'इम्' यातील अकार या दोहोचे जागी 'उ' असा एकादेश होतो व 'उरपरपर' सू. ७० या सूत्रान्वये तो एकादेन अनुक्रमे रपर व लपर होऊन 'उर्स्' व 'उल्म्' अशी रूपे होतात, व 'रत्पस्य' सू. २८० या सूत्राने 'उर्स्' यातील अन्त सकाराचा लोप होऊन व 'खरवमानयोविमर्जनीय' सू. ७६ या सूत्राने रकाराचा विसर्ग होऊन 'उ' असे 'ऋ' चे षष्ठीचे एकवचन होते, आणि 'उल्म्' या स्थली 'सयोगान्नम्य लोप' सू. ५४ या सूत्रान्वये मकाराचा लोप होऊन 'उल्' असे 'लृ' चे षष्ठीच्या एकवचनाचे रूप होतं) 'ऋत्यक्' या सूत्रान्वये, 'ऋलृवर्णयो' या स्थली, प्रकृतिभाव झाला आहे, म्हणजे 'ऋलृ' या सधि केल्या नाही

शब्दरत्न-लोकप्रसिद्धेति । "त्रिभिश्च मध्यमवर्गः" इति भाष्यपर्यालोचनया क-ख-ग-घ-ङेयादीनामप्यनादित्वमिति भावः । उच्चारणेति । पादमात्रिकाविभाविति भावः । लेखने चेति । अर्द्धवृत्तद्वयात्मकलिपित्वादिति भावः । रत्नविति । "ऋ लृ औ इति स्थिते "ऋत्यक्ः" इति प्रकृतिभावेन दीर्घाभावे, गुणे, यणि च रत्नवित्यस्य सिद्धिः । उश्च उल् च ऋलोरिति पाठः । रत्नोरिति पाठे आगन्तुना ङकारेण विद्देश इति बोद्धव्यम् । तयोर्वर्णयोरिति । "पूरणगुण" इति निषेधस्तु षष्ठीसमासस्य न तु कर्मधारयस्य' बहुलप्रहणेन तदभावो भाष्योदाहृतविषय एव नाग्यत्रेति भावः । प्रथमान्तेनेति । प्रथमोपस्थितत्वादिति भावः । अथ पक्षः 'अनेकमन्यपदायै' इति सूत्रे भाष्ये । परिनिष्ठितेति । अत्र च "एकविभक्ति चापूर्वनिपाते" इति ज्ञापकम् । अन्यथा 'मालामनिशान्तः' इति विप्रहेतुपदस्यापि नियतविभक्तयन्तत्वेनैकविभक्तित्यस्य ध्यावर्त्यालाभः । एकस्यानियतविभक्तित्वे हि तद्वारणाय "एकविभक्ति" इति सायकम् परिनिष्ठितविभक्त्या समासे त्वतिक्रान्तमतिक्रान्तेनेत्यादिश्रमेण तस्यानियतविभक्तिकरव

स्पष्टमेव । अत एव “तत्पुरुषे तुल्यार्यः” इति सूत्रे भाष्ये परमे कारके, परमेण कारकेणेत्यादावतिप्रसङ्गमाशङ्क्य प्रतिपदोक्त-परिभाषया समाहितमिति भावः ।

‘कादय इति लोकप्रसिद्धपाठापेक्षभिदम्’ असे जें मनोरमं म्हाले आहे त्याचा भावार्थ हा आहे की, ‘त्रिभिश्च मध्यमैर्वर्गैः’ अशा रीतीने भाष्यात वर्गांचा उल्लेख केला असल्यामुळे, त्या भाष्यावरून हे सिद्ध होते की, ‘क, ख, ग, घ, ङ’ इत्यादि वर्णपाठ देखील (शिवसूत्रातील वर्णपाठाप्रमाणे) अनादि आहे (तुल्याम्यप्रयत्नसवर्णम्’ ११९ या सूत्रावरील भाष्यात ‘त्रिभिश्च मध्यमैर्वर्गैर्लक्षमैश्च व्यवायेन,’ म्हणजे आदि कवर्ग व अन्त्य पवर्ग या दोन वर्गांच्या मध्ये चवर्ग, टवर्ग व तवर्ग हे जे तीन वर्ग आहेत त्यातील वर्णचि, त्रिधा लकाराचे त्रिधा शकाराचे अथवा सकाराचे व्यवधान असल्यास पत्व हात नाही, हे वचन पठित आहे व याच अर्थचि ‘चुट्टुलशर्व्यवाये नेति वक्ष्यामि’ हे वचन देखील तेथेच पठित आहे, आणि त्या भाष्यात वाह्य यत्न कोणते आहेत हे सांगताना भाष्यकारानी ‘तत्र वर्गाणा प्रथमद्वितीया विद्वन्कण्ठा श्वामानुप्रदाना अर्धोपा तृतीयचतुर्था सवृतकण्ठा नादानुप्रदाना घोषवन्त ...तथा तृतीयास्तथा पञ्चमा आनुनासिक्यवर्ज्यम् ।’ असे म्हटले आहे माराश भाष्यकारानी लोकात प्रसिद्ध असलेल्या वर्गांचा व त्या वर्गांतील वर्णक्रमाचा भाष्यात ठिकठिकाणी उल्लेख केला असल्यामुळे, ककारादि मकारान्त वर्णपाठ देखील माहेश्वरसूत्रातील वर्णपाठासारखा जनादि आहे हे सिद्ध होते) जिह्वामूलीय व उपध्मानोय यांचे उच्चारण अर्धविमर्गसदृश असल्यामुळे, त्याची एकचतुर्थाश मात्रा समजावी (‘हयवर्ट्’ या शिवसूत्रावरील भाष्यात भाष्यकारानी विष्गादि अयोगवाहाचा, ‘अर्धुं जश्मावपत्वे’ हे वार्तिक पठित वरून, संप्रत्याहारान्त पाठ केला असल्यामुळे व अशा रीतीने विमर्ग हा हल् ठरत असल्यामुळे आणि हल् हा अर्धमात्रिक असल्यामुळे, अर्धविमर्गसदृश जिह्वामूलीय व उपध्मानोय यांची एकचतुर्थाश मात्रा होते)

‘लेखने च’ असे जें मनोरमैत म्हटले आहे त्याचे कारण हें की, त्रिच्छामूलोष च उपच्यमानोष हे दोन अर्थ वर्तुळानी दर्शविले जाताना. (विमर्ग दोन पूर्ण वर्तुळानी दर्शविल्या जात असल्यामुळे च हे अर्ध-विमर्गमद्वय असल्यामुळे, हे दोन अर्थ वर्तुळानी दर्शविले जातात) ‘ऋ लृ औ = रली’ अशा म्यितीत ‘ऋत्यक्’ सू ९० या सूत्रानें प्रकृतिभाव केला असल्यामुळे, (‘अक सुवर्णं दीर्घं’ सू ८५ या सूत्रानें हांगारें) दीर्घकार्यं न होना, गुण च यगादेश होऊन ‘रली’ असे ऋप सिद्ध झाले आहे (याची प्रकिया पूर्वी मनोरमैत दिग्घे आहे सन्दिन्दुयोग्वरान ‘आ च आ च रली, ती वर्णौ ऋरुवर्णौ’ असा विग्रह केला नसून ‘आ च लृवर्णश्च ऋरुवर्णौ’ असा विग्रह केला आहे च तथा विग्रह कल्प्याचे कारण ‘ननु आ च आ च रली इति मनोरमोक्तं दिहाय किमिति द्वितीय प्रकार आश्रीयते इति-चंचट्टा, न पदान्ता परेऽप्य सन्तीति भाव्यप्रामाण्येन लृका-गन्तातामतमिपानेन आ च आ चानि विग्रहस्य वक्तुमशक्य-त्वान्’ असे अभिनवचन्द्रिकेन दिग्घे आहे) ‘उच्च उच् च’ अशा रीतीने विग्रह केल्यास, ‘ऋलो’ हाच पाठ बरोबर आहे जेथें मनोरमच्या शब्दा प्रतीत ‘रली’ असा पाठ आदृष्टीने नेथें आगन्तुक अकाराने निर्देश केला आहे असे समजाव (‘उच्च उच् च ऋलो’ या विग्रहवाक्याचे ‘ऋ लृ लृ टम् आम्’ असे जलौकिक-प्रकियावाक्य हात असल्यामुळे ‘मुया धानुप्रातिपदिकया’ सू ६५० या सूत्रानें अन्तर्वन्ति ‘लृन्’ या दान विभक्तिप्रत्ययाचा लृन् केला असता, ‘ऋ लृ औम्’ अशी म्यिती होऊन च ‘ऋ लृ’ या म्यली ‘ऋत्यक्’ या सूत्राने प्रकृतिभाव केला असल्यामुळे सुन्धिकार्यं न होना हेवळ ‘लृ’ चे जागी ‘इको यणचि’ सू ४७ या सूत्राने लकारादेश होऊन ‘ऋल् + औम् = ऋली.’ असेच पठोच्या द्विचरनाचे ऋप होतें, ‘रली’ असे ऋप मुळीच होऊ शकत नाही प्रकृतिभाव न केल्यास, ‘ऋलृवर्णयो मिय. भावर्ष्यं वाच्यम्’ या वार्तिकान्वये

‘अक सवर्णे दीर्घं’ या सूत्राने सवर्णदीर्घ होऊन ‘ऋ ओस्=रो’ असे रूप होऊ शकते तथापि मनोरमेच्या क्वचित् प्रतीत ‘रलो’ असा जो पाठ आढळतो त्याचे कसे तरी समर्थन करण्याकरिता शब्दरत्नकार असे म्हणतात की, ‘ऋ लृ ओस्’ या स्थली ऋकारापुढे आगन्तुक अकार घातला आहे असे समजावे तसे मानल्यास, ऋ अ लृ ओस्’ अशी स्थिति होते व असा स्थितीत ‘इको यणचि’ या सूत्राने ऋकाराचे जागी रकार व लृकाराचे जागी लकार होऊन ‘रलो’ असे रूप सिद्ध होऊ शकते हे खरे पण असा आगन्तुक अकार मध्ये घालण्याची गरज काय ? असा आगन्तुक अकार मध्ये घालणे हे ‘आगन्तूनामन्ते सन्निवेश’ या न्यायाच्या विरुद्ध देखील असल्यामुळे, ‘रलो’ हा पाठ वास्तविक अशुद्धच ठरतो, व तसा अशुद्ध पाठ न मानता ‘ऋलो’ हा माप्रदायिक पाठ मानणेच योग्य आहे असे शब्दरत्नकार वरील पक्तीत ध्वनित करतात) ‘पूरणगुण’ सू ७०५ हे सूत्र कर्मधारयाचा निषेध करणारे नसून पष्ठीसमासाचा निषेध करणारे असल्यामुळे, ‘ऋलो वर्णयो ऋलृवर्णयो’ हा समास साधु ठरतो (‘विशेषण विशेष्येण बहुलम्’ सू ७३६ या सूत्राचा ‘विशेषण विशेष्येण सामानाधिकरण्येन समम्यते । बहुलग्रहणात् क्वचिन्न’ असा अर्थ आहे, व विशेषणविशेष्याचा अशा रीतीने सामानाधिकरण्याने समास होत असल्यामुळे, ‘तत्पुरुषा सामानाधिकरण कर्मधारय’ सू ७४५ या सूत्रान्वये त्या सूत्रान होणारा समास कर्मधारय ठरतो ‘पूरणगुण’ हे सूत्र २-२-११ असून ‘पष्ठी’ हे सूत्र २-२-८ आहे व ‘विशेषण विशेष्येण बहुलम्’ हे सूत्र २-१-५७ आहे माराग ‘पूरणगुण’ या सूत्राच्या थोडेच पूर्वी ‘पष्ठी’ हे सूत्र अष्टाध्यायीत पठित असून, ‘पष्ठी’ या सूत्राच्या वरचे पूर्वी ‘विशेषण विशेष्येण बहुलम्’ हे सूत्र पठित आहे म्हणून ‘अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वा’-परि ६२-या न्यायान्वये ‘पूरणगुण’ हे सूत्र ‘पष्ठी’ सू ७०२ या सूत्राचे निषेधक ठरते,

‘विशेषण विशेष्येण बहुलम्’ या सूत्राचे निषेधक ठरत नाही म्हणून ‘ऋशो वर्णयो ऋल्वर्णया’ असा जो सामानाधिकरण्याने समाना-
 ताल दोन्ही पदे पडतात, उच्चास्न समान केवळ आहे तो वास्तविक
 षष्ठीसमाम नसून वसंधारयममाय असल्यामुळे, त्या समासाला
 ‘पूरणगुण’ हा निषेध लागू पडत नाही असा शब्दरत्नकाराच्या
 म्हणण्याचा आशय आहे ‘विशेषण विशेष्येण बहुलम्’ या
 सूत्राने) ‘बहुलम्’ या पदाचे ग्रहण केले असल्यामुळे माष्यात
 जी उदाहरणे दिली आहेत तशाच स्थळी नसा समास होत
 नाही, इतर स्थळी तसा विशेषणविशेष्यसमान होऊ शकतोच
 (‘समानाधिकरणेन षष्ठी न समस्यते’ म्हणजे समानाधिकरणावरोध
 षष्ठ्यन्ताचा समास होत नाही, असा निषेध ‘पूरणगुण’ २२११ या
 निषेधक सूत्राने सांगितला असल्यामुळे व ‘ऋशो वर्णयो
 ऋल्वर्णया’ या उदाहरणात षष्ठीसामानाधिकरण्य असल्यामुळे तसा
 समास हाऊ शकत नाही असा वाणी शका केल्यास, त्या शक्य
 शब्दरत्नकार असे उत्तर देऊन की, ‘विशेषण विशेष्येण बहुलम्’ या
 सूत्राने ‘बहुलम्’ या पदाचे ग्रहण केले असल्यामुळे व त्या पदाचा
 ‘क्वचित् प्रवृत्ति क्वचिदप्रवृत्ति क्वचिद्विभाषा क्वचिदन्यदेव’ असा अर्थ
 असल्यामुळे, ‘समानाधिकरणेन षष्ठी न समस्यते’ हा निषेध
 ‘पूरणगुण’ २२११ या सूत्रावरील माष्यात ‘सपिप पीवमानस्य,
 यजुष क्रियमाणस्य’ इत्यादि जी उदाहरणे दिली आहेत त्यानाच
 लागू पडतो, इतर उदाहरणांना तो निषेध लागू पडत नाही म्हणून
 प्रकृत उदाहरणात ‘ऋशो’ हे विशेषण असून ‘वर्णयो’ हे विशेष्य
 असल्यामुळे, या स्थळी जरी षष्ठीसामानाधिकरण्य आहे तरी,
 ‘बहुल’पदग्रहणसामर्थ्याने, तसा विशेषणविशेष्यसमान करतोवेळी,
 वरील निषेध लागू पडत नाही ‘पूरणगुण’ या सूत्रावरील माष्यात
 भाष्यकार म्हणतात – ‘समानाधिकरणे किमुदाहरणम् ? । राज
 पाटलिपुत्रकस्य, शुकस्य माराविदस्य, पाणिने सूत्रकारस्य । नैतदस्ति ।

असामर्थ्यादत्र न भविष्यति । कथमसामर्थ्यम् ? । समानाधिकरण-
 मसमर्थवद्भवतीति । इदं तर्हि सर्पिषः पीयमानस्य, यजुषः क्रिय-
 माणस्येति । ननु चात्रात्र असामर्थ्यादेव न भविष्यति । कथमसा-
 मर्थ्यम् ? । समानाधिकरणमसमर्थवद्भवतीति । अध्वान्वभिहितमित्येव
 तत् । 'या वरील भाष्यातील 'राज्ञः पाटलिपुत्रकर्म्य' हे प्रतीक
 घेऊन कैयटाने असं म्हटले आहे की, 'विशेषणसमासोऽत्र भवत्येव,
 ततो विशेषणस्यैव पूर्वनिपातः सिद्धो भवति । पृष्ठीसमासे तु
 पूर्वनिपाताऽनियमः स्यादिति स प्रतिपिच्यते । विशेषणसमासे च
 वचनसामर्थ्यात्मिमानाधिकरणमसमर्थवदिति नाधीयते ।' आता
 'प्रथमान्तोपरिनिष्ठविभक्त्या वा विग्रहः' या मनोरमंतील पक्वोक्त
 इतर विभक्तीचा निर्देश न करिता केवळ प्रथमाविभक्तौचा निर्देश
 करून) 'प्रथमान्तः' असे जें म्हटले आहे त्याचे कारण हे की,
 प्रथमा विभक्ति प्रथम उपस्थित होते हा प्रथमान्त पक्ष 'अनेकमन्य-
 पदार्थे' सू ३०२४ या सूत्रावरील भाष्यात मागितला आहे
 (शब्दरत्नातील 'प्रथमोपस्थितत्वात्' या पदाचा भावप्रकाशकारानी
 'प्रागुपस्थितनिमित्तकवेनान्तरद्भगत्वान्' असा अर्थ केला आहे व
 त्याचा भावार्थ हा आहे की, प्रथमा विभक्ति हाण्यास 'प्रातिपदिकार्थ-
 लिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा' सू ५३० या सूत्रान्वये केवळ
 प्रातिपदिकार्थरूप निमित्ताचो अपेक्षा असून त निमित्त प्रथम उपस्थित
 होत असल्यामुळे आणि द्वितीयादि विभक्ति होण्यास प्रातिपदिकाम्बेरीज
 'वर्मेणि द्वितीया' सू ५३७, 'कर्तृकरणयोस्तृतीया' सू ५६१ इत्यादि
 सूत्रान्वये वर्मादिकाची देखील अपेक्षा असून ती निमित्त मागून पुढे
 उपस्थित हात असल्यामुळे 'पूर्वोपस्थितनिमित्तकमन्तरद्भगम् परोपस्थित-
 निमित्तक बहिरद्भगम्' या न्यायान्वये प्रथमा विभक्ति अन्तरद्भग टप्पन
 प्रथम उपस्थित होते, आणि म्हणूनच 'अनेकमन्यपदार्थे' सू ८३० या
 सूत्रातील 'अनेकम्' या पदाचा 'अनेक सुबन्तम्' असा सामान्य अर्थ
 न करिता दोशिलानी कीमुदीत 'अनेक प्रथमान्तम्' असा अर्थ केला

आहे व हा प्रथमान्त पक्ष 'अनेकमन्यपदार्थे' सू ०२०४ या सूत्रावरील भाष्यात मागितला आहे त्या भाष्यात भाष्यकारानी न्या सूत्रातील 'अन्य, अनेक, पद, व अर्थ' ही चार पदे कशी आवश्यक आहेत याची कारणे मागून नंतर 'उक्त वा' हे वार्तिक पठित केले आहे आणि त्या वार्तिकाचे व्याख्यान करिताना भाष्यकार म्हणतात— 'किमुक्तम् ? । कर्मादीनामनुक्ता एकवाच्य इति कृत्वा सदस्य्या भविष्यन्तीति । प्रथमा तर्हि न प्राप्नोति । समयाद्भविष्यति । यदि सामयिकी न नियोगत, अन्या कस्मात् भवन्ति ? । कर्मादीनामभावात् । पृथ्वी तर्हि प्राप्नोति ? । शेषलक्षणा पृथ्वी, अशेषत्वान्न भविष्यति । एवमपि व्यतिकर प्राप्नोति—एकस्मिन्नपि द्विवचनबहुवचने प्राप्नुत, द्वयोरप्येकवचनबहुवचने, बहुष्वप्येकवचनद्विवचने । अयंता व्यवस्था भविष्यति । अथ वा सदस्य्या नामेय परप्रधाना । सदस्य्येयमनया विदोष्यम । यदि चात्र प्रथमा न स्यात्, सदस्य्येयमविशेषित स्यात् । अथ वा वक्ष्यत्येतत्तत्र वचनग्रहणस्य प्रयोजनम्—उक्तप्वप्येकत्वादिषु प्रथमा यथा स्यात् ।' अशा रीतीने प्रथमान्त पक्ष या भाष्यात स्थापित केला असल्यामुळे, चित्रा गावा यस्य स चित्रगु, शबरा गावा यस्य स शबलगु ' इत्यादि शब्दा प्रथमान्त पदानांचे विग्रह कशा जाता आणि या भाष्यात अनुसक्तच दाक्षितानी 'रणी वर्गं ऋलृवर्गं तयो ऋलृवर्णयो' असा प्रथमान्त पदानांचे प्रथम विग्रह कशा आहे) 'परिनिष्ठितविभक्त्या वा विग्रह अथ जे मनारसेत म्हटले आहे त्यात 'एकविभक्ति चापूर्वनिगत सू ६५५ हे सूत्र, म्हणजे या सूत्रातील 'एकविभक्ति' हे पद जाणवत आहे परिनिष्ठितविभक्तीने देखील विग्रह हातो असत मानत व 'माशमतिक्रान्त' या विग्रहात 'अति = अनियान्त' अशा प्रथमान्त पदानेच विग्रह होना असे मानले तर, 'अति' हे पद देखील ('माला' या पदासारखेच) नियत-विभक्तिक ठरून वरील सूत्रातील 'एकविभक्ति' या पदाला कोणताही व्यावर्त्य मिळणार नाही, म्हणजे त्या पदाने विग्रहातील दोन पदांपैकी

कोणतेहि पद वगळले जाणार नाही (आणि अशा रीतीने विग्रहातील दोन्ही पदे नियतविभक्तिक ठरल्याने, वरील सूत्रातील 'एकविभक्ति' हे पद व्यर्थ ठरण्याची आपत्ति येईल) परंतु विग्रहातील दोन पदांपैकी एका पदाम वाटेल ती विभक्ति करता येते असे मानल्यानेच, विग्रहातील जें पद नियतविभक्तिक नसते, म्हणजे ज्याची विभक्ति बदलविता येते, त्याला उपसर्जनसज्ञा न व्हावी याकरिता 'एकविभक्ति' हे पद अन्वयिक ठरते 'मालामनिक्रान्तम्, मालामनिक्रान्तेन' इत्यादि भिन्न भिन्न विभक्त्यन्त पदानें विग्रह होऊ शकतो असे मानल्याने, 'अति' हे पद अनियतविभक्तिक आहे हें स्पष्ट होतें परिनिष्ठित विभक्तोने देखील विग्रह करता येतो असे अमन्यामूळेंच, 'तत्पुरुषे तुन्यार्थ' सू ६-२-२ या सूत्रावरील भाष्यात 'परमे कारके, परमण कारकेण' इत्यादि म्यली अनिश्चाप्ति होण्याची आपत्ति येईल अशी शका उपस्थित करून भाष्यकारांनी लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा -प ११४-प्रदूत करून त्या शकेचे समाधान केले आहे ('एक-विभक्ति चानुपनिषात' सू ६५५ या सूत्रातील 'एकविभक्ति' या पदाचा 'एक' विभक्तियस्य तन्=नियतविभक्तिकम्,' म्हणजे विग्रहातील ज्या पदाचा एकच प्रकारची विभक्ति हाते व भिन्न भिन्न विभक्ति होत नाहीत ते नियतविभक्तिक पद होय, असा जयं जमून, त्या सूत्राचा 'विग्रहे यन्नियतविभक्तिकम् तदुपसर्जन म्यात्, न तु तस्य पूर्वनिषात' असा कौमुदीत अर्थ दिला आहे यावरून हे स्पष्ट हाते की, विग्रहातील दोन्ही पदे नेहमी नियतविभक्तिन असतात असे नमून के-हा के-हा त्या दोन पदांपैकी एक पद अनियतविभक्तिक असते, म्हणजे त्याची विभक्ति बदलविता येत व त्याला भिन्न भिन्न विभक्तिप्रत्यय करता येतात विग्रहातील दोन्ही पदे जर नेहमी नियतविभक्तिकच असती तर पाणिनीने वरील उपसर्जनसज्ञाविधायक सूत्रान 'एकविभक्ति' हे पद घातले नसते पण विग्रहातील नियत-विभक्तिक पदाचाच उपसर्जनसज्ञा व्हावी व अनियतविभक्तिक

पदाला ती सज्ञा होऊ नये याकरिता ते पद वरील शूचात मुद्दाम घालले असल्यामुळे हें आपोआपच सिद्ध होते की, वेव्हा वेव्हा विग्रहातील एक पद अनियतविभक्तिक असते उदाहरणार्थ 'चित्रा गावो यस्य स चित्रगु' या स्थली जरी 'चित्रगु' या अन्य पदार्थाची विभक्ति बदलविता येते व त्याला भिन्न भिन्न विभक्ति करता येतात तरी विग्रहातील 'चित्रा' व 'गौ' या दोन्ही पदाची विभक्ति वेव्हाहि बदलविता येत नसून ते नेहमी प्रथमान्तच असतात अशा रीतीने ती दोन्ही पदे नियतविभक्तिक असल्यामुळे त्यांना उपसर्जनसज्ञा होते व 'गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य' सू ६५६ या सूत्राने त्यांना ऋस्वकार्य होऊन 'चित्रगु' अस इष्ट रूप सिद्ध होत तसेच 'मालामतिक्रान्त अतिमाल' या स्थली 'अत्यादय शान्ताद्यर्थे द्वितीयया'—सू ७८० वरील वातिक—या वातिकान्वये द्वितीयात्पुरुष हात असून विग्रहातील 'माला' व 'अति' या दोन पदांपैकी 'माला' हे पद नेहमी द्वितीया विभक्तीतच राहते पण 'अति = अतिक्रान्त' या पदाची वाटेल तशी विभक्ति बदलविता येते, म्हणजे सामामिक पदाची जी विभक्ति असेल ती देखील विभक्ति त्याला करता येते त्यामुळे 'अति' हे अनियतविभक्तिक पद उपसर्जनसज्ञक न ठरता, 'माला' हे नियतविभक्तिक पद उपसर्जनसज्ञक ठरून, 'गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य' या सूत्राने त्याला ऋस्वकार्य होते व 'अतिमाल' इत्यादि इष्ट रूपें सिद्ध होतात त्याचप्रमाणे 'राजकुमारी' या स्थली विग्रहातील 'राज' हे पद नेहमी पष्ठी विभक्तीतच राहत असून 'कुमारी' या द्वितीय पदाला वाटेल ती विभक्ति करता येत असल्यामुळे, म्हणजे सामामिक पद ज्या विभक्तीत असेल ती देखील विभक्ति त्याला करता येत असल्यामुळे, त्या 'कुमारी' पदाला उपसर्जनसज्ञा होत नाही व त्यामुळे त्याला 'गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य' या सूत्राने होणारे ऋस्वकार्य होत नाही जर परिनिष्ठित विभक्तीने विग्रह होत नाही असे मानले व 'मालामतिक्रान्त' व 'राज कुमारी' अशा रीतीने

उत्तर पद नेहमी प्रथमान्त वस्त्वच विग्रह करता येतो असे मानले तर, विग्रहातील दोन्ही पदें नियतविभक्तिव ठरतील व अशा रीतीने 'एकविभक्ति चापूर्वनिपाने' या सूत्रातील 'एकविभक्ति' या पदाला कोणतेहि व्यावयवें मिळणार नाही व ते सूत्र व्यर्थ ठरण्याची आपत्ति येईल, व तसेच 'राजकुमारी' या स्थली 'कुमारी' या शब्दाला 'गोम्त्रियोरूपसर्जनस्य' या सूत्राने न्हस्वकार्य होण्याची आपत्ति येईल परिनिष्ठित विभक्तीने विग्रह करता येतो असे मानल्यानेच वर दर्शविलेल्या आपत्ति टळू शकतात. म्हणून 'परिनिष्ठितविभक्त्या वा विग्रह' हा द्वितीय पद देखील मानणे आवश्यक आहे आणि वर सांगितल्याप्रमाणे या द्वितीयपदाचे 'एकविभक्ति चापूर्वनिपाने' या सूत्रातील 'एकविभक्ति' हे पद जापक ठरते परिनिष्ठित विभक्तीने देखील विग्रहकरता येत असल्यामुळेच, 'तत्पुरुषे तुन्यार्य' मू ६२० या सूत्रावरील भाष्यात भाष्यकारानी 'परमकारक' या सामासिक शब्दाचा 'परम कारक परमकारकम्, परमेण कारकेण परमकारकेण, परमे कारके परमकारके' असा विग्रह केला आहे परिनिष्ठित विभक्तीने विग्रह करता येत नसता तर भाष्यकारानी वर सांगितल्याप्रमाणे विग्रह न करिता 'परमश्चासौ कारक परमकारक' असा प्रथमान्त पदान्तीच विग्रह केला असता म्हणून परिनिष्ठित विभक्तीने देखील विग्रह करता येतो याला वरील भाष्य प्रमाण ठरत त्या भाष्यावरील टीकेत कैयटाने 'विशेषणसमासो न प्रथमान्तानामेव भवत्यपि नु द्वितीयाद्यन्तानामपि' असे स्पष्ट म्हटले आहे त्या भाष्यात असे म्हटले आहे की, 'परमे कारके परमकारके' या तत्पुरुषसमामान 'परमे' ही सप्तमी असल्यामुळे व तसेच 'परमेण कारकेण परमकारकेण' या तत्पुरुषसमामान 'परमेण' ही तृतीया असल्यामुळे, 'तुन्यार्य' मू ३७३६ या सूत्रान्वये त्यांना पूर्वपदप्रवृत्तिस्वराची प्राप्ति होते पण तसा स्वर होणे इष्ट नसून 'समासस्य' मू ३७३४ या सूत्राने सामासिक शब्दास

अन्तोदात्त म्बर होणे इष्ट असल्यामुळे, भाष्यकारानी 'तत्पुरुषे विभक्तिप्रकृतिस्वरत्वे कर्मधारये प्रतिषेध' हे वार्तिक प्रथम पठित केले आहे व त्याच्या लगेच पुढे त्या वार्तिकाचे प्रत्याख्यान करणारे 'सिद्ध तु लक्षणप्रतिपदोक्तयो प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणात्' हे द्वितीय वार्तिक पठित केले आहे, व त्या द्वितीय वार्तिकाचे व्याख्यान करिताना भाष्यकार म्हणतात - 'सिद्धमतत् । अथम् ? । लक्षणप्रतिपदोक्तया प्रतिपदोक्तस्यैवेति प्रतिपद षो द्वितीयातृतीयासप्तमीसमासस्तस्य ग्रहणम् । लक्षणोक्तश्चायम् । या भाष्यातील 'लक्षणोक्त' या पदाचा 'विभक्तिविशेषमनुपादाय सामान्यलक्षणेनाय समामो विहित इत्यर्थ' असा कंयटाने अर्थ केला आहे या बरोल भाष्याचा आशय हा आहे की, 'परम कारक परमकारकम्, परमेण कारकेण परमकारकेण, परमै कारके परमकारके' हे अनुक्रमे प्रतिपदोक्त द्वितीयातत्पुरुष, तृतीयातत्पुरुष व सप्तमीतत्पुरुष नव्हत जे समास-सास्रातील 'द्वितीया,' 'तृतीया' व 'सप्तमी' या अधिकारात पठित असलेल्या सूत्रान्वये समाम हानात त्यानाच प्रतिपदोक्त द्वितीया-तत्पुरुष, तृतीयातत्पुरुष व सप्तमीतत्पुरुष म्हणता येते । वर जी तीन उदाहरणे दिली आहेत ती 'द्वितीया,' 'तृतीया' व 'सप्तमी' या अधिकारात पठित असलेल्या कोणत्याहि सूत्रान्वये झाली नसल्यामुळे, त्याना प्रतिपदाक्त द्वितीयान्तपुरुष, तृतीयान्तपुरुष, सप्तमीतत्पुरुष म्हणता येत नाही वास्तविक बरोल तीन्ही समाम 'विशेषण विशेष्येण बहुलम्' सू ७३६ या सूत्रान्वये झाले आहेत व त्या सूत्रात अमृक्च विभक्तयन्त पदानी विग्रह करावा अस सांगितले नसल्यामुळे, त्या सूत्राने बनलेल्या सामासिक शब्दाचा विग्रह करतेवेळी त्या सामासिक शब्दाची जी विभक्ति असेल तशा विभक्तयन्त पदानी देखील विग्रह करता येता म्हणूनच 'परमकारकम्' हे द्वितीयान्त सामासिक पद असल्यामुळे, त्याचा 'परम कारक परमकारकम्' अशा द्वितीयान्त पदानी सामानाधिकरण्याने विग्रह केला आहे तसेच 'परमकारकेण'

व 'परमकारके' ही सामासिक पदें अनुक्रमे 'तृतीयान्त व सप्तम्यन्त असल्यामुळे', त्याचा 'परमेण कारकेण परमकारकेण' व 'परमे कारके परमकारके' अशा तृतीयान्त व सप्तम्यन्त ममानाधिकरणपदानां विग्रह केला आहे साराश बरील तीन सामासिक पदांचा विग्रह करतेवेळी जरी द्वितीयान्त, तृतीयान्त व सप्तम्यन्त पदांचा सामानाधिकरण्याने उपयोग केला आहे तरी तेवढ्यावरून ते प्रतिपदोक्त द्वितीयातत्पुरुष, तृतीयातत्पुरुष व सप्तमीतत्पुरुष ठरत नाहीत; कारण पूर्वी सांगितल्याप्रमाणे ते द्वितीया, तृतीया व सप्तमी या अधिकारात पठित असलेल्या कोणत्याहि सूत्राच्या वक्षेत येत नाहीत, आणि ते 'विशेषण विशेष्येण बहुलम्' या सूत्रान्वये सिद्ध झाले असल्यामुळे ते केवळ तसे लक्षणिक तत्पुरुष होत म्हणून 'लक्षण-प्रतिपदोक्तयो. प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणम्'—परि ११४—ही परिभाषा असल्यामुळे, 'तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीया' सू ३७३६ या सूत्रात निर्दिष्ट असलेल्या द्वितीया तत्पुरुष तृतीया तत्पुरुष व सप्तमीतत्पुर्यानी तशा लक्षणिक तत्पुर्यांचे ग्रहण करता येत नसून, प्रतिपदोक्त तत्पुर्यांचेच ग्रहण करता येते व त्यामुळे बरील तीन सामासिक शब्दान पूर्वपदप्रकृतिस्वर होण्याची आपत्ति मूळीच येत नाही व 'समासस्य' सू ३७३४ या सूत्राने होणारा अन्तोदात्त स्वरच होतो, आणि म्हणून 'तत्पुरुषे विभक्तिप्रकृतिस्वरन्वे कर्मधारये प्रतिषेध' हे धार्मिक असण्याची काही गरज नाही असे भाष्यकारांचे म्हणणे आहे या बरील भाष्यावरून हे सिद्ध होणे की, परिनिष्ठित विभक्तिने देखील विग्रह करता येतो म्हणून 'ऋलृवर्णयो' हे सामासिक पद पष्ठघन असल्यामुळे, त्याचा 'ऋलो वर्णयो' असा जो परिनिष्ठित विभक्तौने दोक्षितानी मनोरमंत विग्रह केला आहे तो बरील भाष्या-न्वये योग्य ठरतो असा शब्दरत्नकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे)

मनोरमा—“ना ज्जलो । आकारसहितइति । अत्र च “काल-समयवेलासु” इत्यादिनिर्देशाः प्रश्लेषे लिङ्गम् । न चं वमपि 'धिया रे

सो' इत्यादी "गुरोरनुतः" इति प्लुतादाकारात्परस्य सनः सस्य यत्वं स्यादेवेति वाच्यम्, आश्च, आ ३ इचेति द्वन्द्वे सवर्णदीर्घेण दीर्घात्परत्र प्लुतोऽपि प्रक्षिप्यत इति व्याख्यानात् । यणाविक्रमिति । शीतलशब्दे सवर्णदीर्घं आदिशब्दार्थः ।

('नाज्जली' सू १३ या सूत्रात् 'न अज्जली' असा पदछेद न करिता, 'न आज्जली' असा दीक्षितानी पदछेद केल्या आहे व 'आज्जली' या पदातील 'आच्' या शब्दाचा 'आकारमहित अच् आच्' असा मध्यमपदलोपोममाम कळून नंतर 'आच् च हल् च आज्जली' असा द्वन्द्वसमास केल्या आहे या सूत्रात आकारप्रक्षेप चा केल्या आहे व तसे करण्यास काय प्रमाण आहे हे आता दीक्षित मागतात । 'काल्ममयवेलामुत्तुमुत्' सू ३१७९ इत्यादि सूत्रात असलेले निर्देश प्रकृत सूत्रान आकारप्रक्षेप करणे आवश्यक आहे याचे ज्ञापक आहेत ('अणुदित' सू १४ या सूत्राच्या अर्थाने ज्ञान होईपर्यंत प्रकृत सूत्रात निर्दिष्ट असलेल्या 'अच्' प्रयाहारान दीर्घ आकाराचे ग्रहण न होना शिवभूत्रनिर्दिष्ट च्स्व अकाराचे ग्रहण होते म्हणून 'नाज्जली' या सूत्रात आकारप्रक्षेप न केल्यास, त्या सूत्रान्वये जरी अकार व हकार हे सवर्ण होऊ शकत नाहीत तरी, 'तुन्यास्यप्रयत्न सवर्णम्' सू १० या सूत्रान्वये आकार व उत्सवर्ण हकार हे सवर्ण होण्याची आपत्ति येते, कारण 'अकुहविमर्जनीयाना कण्ठ' या वचनान्वये त्या दोन्ही वर्णांचे कण्ठ हे उच्चारणस्थान असून, 'त्रिवृत्तभूष्मणा स्वराणा च' या वचनान्वये त्या दोहाचा आभ्यन्तरप्रयत्न देखील एकच-विवत-आहे, आणि पर णकाराने माघलेल्या अणुप्रयाहारात हकार अन्तर्भूत असून ता इणुप्रयाहारा-न्तर्गत वर्ण असल्यामुळे, 'अणुदिक्' या सूत्रान्वये हकाराने आकाराचे ग्रहण होऊन व अशा रीतीने 'आ' हा इणु ठळून, 'आदेशप्रयययो' सू २१२ या सूत्राने 'वेलासु' यातील 'आ' पुढे असलेल्या 'सु' या विभक्तिप्रत्ययातील सकाराचे पद्व होण्याची आपत्ति येते ही आपत्ति

टळावी म्हणून, 'नाज्झलौ' या सूत्रात आकारप्रश्लेष केला आहे, व तसा प्रश्लेष केला असल्यामुळे, जसा 'नाज्झलौ' या निषेधक सूत्रान्वये अकार हकाराचा सवर्ण होत नाही तसाच अकार देखील हकाराचा सवर्ण ठरत नाही व त्यामुळे हकाराने आकाराचे ग्रहण होत नाही आणि अशा रीतीने 'आ' हा इण ठरत नसल्यामुळे, 'वेलामु' या स्थली पत्व होत नाही, 'वेलामु' या स्थली पाणिनीने पत्व केले नसल्यामुळे, तो निर्देश 'नाज्झलौ' या सूत्रात आकाराचा प्रश्लेष केला आहे याचा जापक ठरतो) पण वर सांगितल्याप्रमाणे 'नाज्झलौ' या सूत्रात आकारप्रश्लेष केला तरी 'यियाश्मो' इत्यादि स्थली 'गुरोरनृत्' स् १७ या सूत्राने प्लुत झालेल्या आकारापुढे अमरेल्या सन् प्रययातोल सक्त राचे पन्व हाणे टाळता येत नाही अम कोणी म्हटल्यास, ते म्हणणे बरोबर नाही, कारण प्रकृत सूत्रान ज्या 'आ' चा प्रश्लेष केला आहे त्याचा 'आश्च आश्च' असा द्वन्द्वनमान केल्यान व ('अक सवर्णो दीर्घ' शू ८५ या सूत्राने) सवर्णदीर्घ केल्याने आणि दीर्घ 'आ' पुढे प्लुत आश्चा देखील प्रश्लेष आहे असे व्याख्यान केल्याने, 'यियाश्मो' या स्थली पत्व होण्याची अपेक्षा घेत नाही (वर सांगितल्याप्रमाणे दीर्घ व प्लुत आकाराचा द्वन्द्व केला असल्यामुळे, जसा हकाराचा दीर्घ आकार सवर्ण होत नाही तसाच प्लुत आकार देखील हकाराचा सवर्ण होत नाही व अशा रीतीने हकाराने प्लुत आकाराचे देखील ग्रहण होऊ शकत नसल्यामुळे व ना इण मानता येत नसल्यामुळे, 'यियाश्मा' या स्थली प्लुत आकारापुढे झालेल्या 'सन्' प्रययानोल सकाराचे, 'आदेशप्रत्यययो' या सूत्रान होणारे, पत्व होत नाही 'तेन दधात्यस्य हरति शीतल पष्ठ मान्द्रमित्येनेषु परेषु यणादिक न' अशी जी 'नाज्झलौ' या सूत्रावरील कोमृदीन पक्ति आहे त्या पक्तीतील) 'यणादिकम्' या पदान जी 'आदि' शब्द आहे (त्याने सवर्णदीर्घाचे देखील ग्रहण होत व त्यामुळे 'दधि' या शब्दापुढे)

'शीतल' हा शब्द आत्म अमून देशोल सवर्णदीर्घ होत नाही असा त्या 'आदि' शब्दाचा अर्थ आहे ('दधि दीनम्' या वाक्यात 'दधि' यांतोच अन्य इकारापुढे शकार हा ऊष्मवर्ण आला आहे इकार व शकार या दोघेचिहि 'इचुयगाना तालु' या वचनान्वये तालु हे उच्चारणस्थान असून, त्याचा 'विवृतमृध्मणा स्वगणा च' या वचनान्वये 'विवृत' हा आम्बन्तरप्रयत्न आह् माराग या दान वर्णात म्यानगाम्य व आम्बन्तरप्रयत्नगाम्य असल्यामुळे, मुन्यास्य-प्रयत्न सवर्णम्' सू १० या सूत्रान्वये ते सवर्ण हातत व 'अक्ः सवर्णे दीघ' सू ८५ या सूत्रान्वये वरील उदाहरणात सवर्णदीर्घ होण्याची आपत्ति येते परंतु 'नाज्जली' ह निषेधक सूत्र असल्यामुळे व इकार अच् असून शकार ह् अमन्यामुळे, न सवर्ण हाऊ शकत नाहीत व त्यामुळे सवर्णदीर्घतायें हात नाही तसच 'दधि न्गि' या वाक्यात 'दधि' यांतोच अन्य इकारापुढील इकार जाकाराचा सवर्ण असल्यामुळे, व 'दधि पडम्' या वाक्यात 'दधि' यांतोच अन्य इकारापुढील एकार शकाराचा सवर्ण असल्यामुळे, आणि 'दधि मान्द्रम्' या वाक्यात 'दधि' यांतोच अन्य इकारापुढीच सकार लृकाराचा सवर्ण असल्यामुळे, 'इको यणचि' सू ४७ या सूत्राने वरील नोन्ही स्थली इकाराचे जागी यणादेश हाण्याची आपत्ति येत परंतु इकार, एकार व सकार हे हल् असून अकार, ऋकार व लृकार अच् असल्यामुळे, 'नाज्जली' या निषेधक सूत्रान्वये ते सवर्ण हाऊ शकत नाहीत व त्यामुळे यणादेश होण्याची आपत्ति टळते)

शब्दरत्न-व्याख्यानादिति । एव व्याख्याने मान तु प्रयत्नभेदेन "नाज्जली" इत्येतत्प्रत्याख्यानपरं भाष्यम् । तद् ध्वनयन्वदयति-सूत्रं आस्त्विति भाष्ये स्थितमिति । शीतलशब्दे इति । शस्य ईकारे परे, दधीतीकारस्य शकारे परे चेत्यर्थः । न च शील. शकारोच्चारणेन तच्छकारस्येकारे न दीर्घ इति वाच्यम्, शीतलशब्दे शीलोऽभावात् ।

किन्तु श्याघातोः क्ते “द्रवमूर्तिस्पर्शयोः श्य” इत्यनेन सम्प्रसारणे,
 “श्योऽस्पर्श” इत्युक्तेर्नत्वाभावे च निष्पन्नाच्छीतशब्दात्सिष्मा-
 दित्वाल्लचि शीतलशब्द इत्यदोषात् । शीतशब्दो हि सिष्मादिषु
 गणरत्ने, वृत्तौ च पठ्यते । किं च तेनापूर्ववचनकल्पनापेक्षया
 सूत्रोदाहरणत्वमेव तस्य युक्तमिति भावः ।

‘नाज्जलौ’ या सूत्रान् दीर्घं व प्लुत आकाराचा प्रश्लेष करून
 दीक्षितानी त्या सूत्राचे जें व्याख्यान केले आहे त्याला, प्रयत्नभेद
 मानून ‘नाज्जलौ’ या सूत्राचे ज्या भाष्यात प्रत्याख्यान केले आहे
 त भाष्य प्रमाण आहे (स्वराचा विवृत प्रयत्न आहे व ऊष्मवर्गाचा
 ईषद्विवृत प्रयत्न आहे असा प्रयत्नभेद मानल्याने, ‘नाज्जलौ’ हें सूत्र
 आवश्यक नाही असे सागून भाष्यकारानी त्या सूत्राचे प्रत्याख्यान
 केले आहे ‘अ, इ, ऋ, लृ’ हेच चार अच् आहेत की, ज्याचे
 ‘हृ, णृ, पृ, मृ’ हे ऊष्मवर्ण अनुक्रमें स्थानसाम्यामुळे व आभ्यन्तर-
 प्रयत्नसाम्यामुळे सवर्ण होऊ शकतात इतर कोणत्याहि अचाचा
 कोणताहि हल् सवर्ण होऊ शकत नाही. ‘अ, इ, ऋ, लृ, व ‘हृ, णृ, पृ, मृ’
 हे अनुक्रमें सवर्ण न व्हावे एवढ्याचकरिता ‘नाज्जलौ’ हे सूत्र
 केले आहे पण ऊष्मवर्गाचा विवृत हा आभ्यन्तरप्रयत्न न मानता
 ईषद्विवृत हा आभ्यन्तरप्रयत्न मानल्यास, ते कोणत्याहि अचाचे
 आभ्यन्तरप्रयत्नभेदांमुळे सवर्ण होऊ शकत नाहीत म्हणून शौनवीय
 प्रातिशाख्यान मागितल्याप्रमाणे, तसा प्रयत्नभेद मानल्याने काम
 भागून अग्न्यामुळे व मनोरमंत दशविरेण्या सर्व आपत्ति टाळता येत
 अग्न्यामुळे, ‘नाज्जलौ’ हे सूत्र अनावश्यक ठरते असा भाष्यकाराच्या
 म्हणण्याचा आशय आहे ‘नाज्जलौ’ १ १.१० या सूत्रावरील भाष्यान
 तं सूत्र नमरे तर काय आपत्ति येतात हें प्रथम सागून व त्या आपत्तींचे
 निवारण करण्याकरिता ‘मिदमेतच्छ्यात्’ हें वार्तिक पठित करून
 त्या वार्तिकाचे व्याख्यान करितांना भाष्यकार म्हणतात — ‘मिदमेतत् ।
 कथम् ? । अनच्चात् । कथमनच्चात् ? । स्पृष्टं स्पृशति करणम् ।

ईव स्फुटमन्त म्यानाम् । विष्णुसूत्राणां ईवस्फुटमन्तानुषांते । स्वराणां
 विष्णुसूत्रम्, ईवस्फुटमन्तानुषांते ।' य स्या भाष्यपरिच्छेद प्रदीपान 'प्रयत्न-
 भेदादुक्तानो, गवर्णमज्ञाया प्राणिनीय माग्नि' अमे वेददाने मूटले
 अग्नौ, 'दीर्घं प्लुतात्कारणस्यो गवर्णान्वयायुसये इदमपि गवर्णवद्वर-
 मिति भाव ' अमे उक्तानां मूटले आहे परन्तु 'छन्दोऽयमूत्राणि भवन्ति'
 या भाष्यवचनान्वये प्राणिनीय मूत्रे वेदतुल्य माननी अग्न्यामूत्रे,
 ज्याप्रमाणे वेदातीन्द्र एवम् अक्षर निरर्थक मानता येत नाही त्याच-
 प्रमाणे प्राणिनीय मूत्रातीन्द्र देखील एवम् अक्षर निरर्थक मानता येत
 नाही, मग मूत्रं मूत्र, निरर्थक मानता येत नाही ते गवर्णे नसोभ
 'वृद्धिरादिषु' १-१-१ या सूत्रावगाः भाष्यां भाष्यकाराणी
 'प्रकाशमूत्र आचार्यो दर्शनविप्रयानि दुःखायवशात् प्राश्नुम उपविश्य
 महदा यनेन मूत्र प्रणयति स्म, तत्रानत्य यनेनाप्यनर्थनेन भयितुं वि-
 पुनरिदना मूत्रेण' अमे त्याच स्फुट मूटले आहे मूत्रं भगवान्
 भाष्यकाराणी जरी प्रवृत्त मूत्राचे प्रयाग्यान वेळे आहे य 'उत्तरोत्तर
 मूत्राणां प्रामाण्यम्' या वचनान्वये भाष्यकाराणी वेळेचे प्रयाग्यान
 अर्थोप्य मानता येत नाही तरी प्रत्येक प्राणिनीय मूत्राची व स्थानील
 प्रत्येक पदाची आवश्यकता मिद्ध वरून दाखविणे हे वृत्तियागचे
 धर्तव्य आहे य स्या कर्मम्याम अनुगमनन दीक्षितानी प्रवृत्त मूत्राचे
 प्रयाग्यान करणे टळावे यावृत्ता, त्या मूत्रात दीर्घ व प्लुत
 आकाराचा प्रश्लेष वेळा आहे, य प्रयत्नभेद मानून भाष्यकाराणी
 ज्या पदाची सिद्धि वेगी आहे त्या पदाची दीक्षितानी दीर्घ व प्लुत
 आकाराचा प्रश्लेष मानून मिद्धि वेळी आहे आचारप्रश्लेष करण्यास
 वरील भाष्य प्रमाण आहे अमे जें शब्दरत्नकाराणी मूटले आहे
 त्याचा आशय एवढाच आहे की, मूत्रप्रत्याख्यानज्ञान ज्या पदाची
 सिद्धि वरून दाखविणी अमते ती पदे मूत्रारम्भपश्चात् देखील मिद्ध
 होऊ शकत असली पाहिजेत असा नियम असल्यामुळे, भाष्यकाराणी
 प्रवृत्त मूत्राचे प्रत्याख्यान वरून जें फल साधले आहे तें फल

प्रकृत सूत्रान् दीर्घं व ष्वुन आकाराचा प्रश्लेष केल्याशिवाय मिद्ध हाऊ शकत नसल्यामुळे, त्या फटाची मिद्धि करण्याकमिता नसा प्रश्लेष करणे याचे बरोल भाष्य ज्ञापक ठरते) प्रयत्नभेद मानल्यास प्रकृत सूत्र आवश्यक नाही असे दीक्षित स्वतःच पुढील सूत्राच्या वृत्तीत सांगणार आहेत 'शीतलशब्दे मवर्गदीर्घं आदिपदार्थं' असे जे मनोरमंत म्हटले आहे त्याचा अर्थ असा आहे की, 'दधि शीतलम्' या वाक्यात 'शीतलम्' या शब्दाशी शकारापुढे ईकार व नमेच 'दधि' यातील अन्त्य इकारापुढे शकार आला असल्यामुळे दान मवर्गदीर्घकार्याची प्राप्ति आहे (पण 'नाज्जली' हे निषेधक सूत्र असल्यामुळे ती कार्ये होत नाहीत) धानुपाठान 'शीतल स्वप्न' असा धानु पठित असल्यामुळे (व मवर्गदीर्घ वचन 'शीतल' असा ता धानु पठित केल्या असल्यामुळे) त्या धानुतील शकारापुढे इकार आल्यास मवर्गदीर्घकार्य हात नाही (व 'शीतलम्' या शब्दाशी मवर्गदीर्घ हाऊन 'शीतलम्' असे रूप मिद्ध होऊ शकत नाही) याचा तो पाठ ज्ञापक आहे असे कोणी म्हटल्यास, ते म्हणणे बरोबर नाही कारण 'शीतल' या शब्दान 'शीतल' धानु नाही, म्हणजे 'शीतल' हा शब्द 'शीतल' धानुसमूह शिष्य शारंग्य शब्द नाही ('द्वेद्व गतो' या धानुत्त 'वा' प्रत्यय केल्या असता, 'आदेच उपदेशोऽिति' सू. २३७० या सूत्राने त्या धानुने) 'श्या' असे रूप होत व त्यापुढे 'षन' हा वित् प्रत्यय आल्या असल्यामुळे 'द्वेषुतिन्नांषो इव' सू. ३०२० या सूत्राने 'श्या' यातील यकाराचे मप्रमाराण होणे व 'द्वेषुत्तौ' सू. ३०२१ या सूत्राने 'अम्बो' असा निषेध असल्यामुळे, 'वा' प्रत्ययातील यकाराचा नकार न हाता 'शीतल' असे जे रूप मिद्ध होई त्यातून 'शिष्यादिन्वत्त' सू. १९०४ या सूत्राने 'ल्य' प्रत्यय केल्या असता 'शीतल' असे रूप मिद्ध होणे व त्यामुळे प्रकृत स्वर्ण धर दासदिनेचा दीर्घ संभ नाही. ('द्वेष + वा = श्या + वत्' असा स्थित 'श्या'

यातील यकाराचे सप्रसारण करून, म्हणजे 'इयण सप्रसारणम्' सू ३२८ या सूत्राने यकाराचे जागी इकार करून, 'श्या = श इ आ' अशी स्थिति झाली अमता, 'सम्प्रसारणाच्च' सू ३३० या सूत्राने पूर्वरूप एकादेश होऊन व 'हल' सू २५५९ या सूत्राने 'इ' या सप्रसारणाचे दीर्घ होऊन 'शि आ क्त = रि क्त = शीन' असे रूप होते व त्याहून लृच् प्रत्यय केल्याने 'शीतल' असे रूप मिळते. साराश 'शीतल' हा शब्द 'शीड' धातूपासून निष्पन्न झाला नसून 'शीट' धातूपासून निष्पन्न झाला असल्यामुळे शकाकाराचे म्हणणे अनूपात्त ठरते हे उघड आहे) 'शीन' हा शब्द गणरत्नात व तसेच काशिकावृत्तीत मिष्मादिगणान्त पठित केला आहे (या पक्तीवरून अथ दिप्सून येते की, पाणिनीय गणपाठाच्या काही प्रतीत 'शीन' हा शब्द मिष्मादिगणान्त पठित नाही व तो न्या गणात नाही असे मानण्यास, त्याहून 'मिष्मादि-म्पद्व' या सूत्राने होणारा लृच् प्रथम ङाऊ शकणार नाही व 'शीनठ' हे रूप मिळू शकणार नाही. म्हणून शब्दरत्नकारानी 'शीन' हा शब्द मिष्मादिगणात पठित आहे हे मिळू करण्याकरिता गणरत्न व काशिकावृत्ति या दोन मान्य ग्रन्थांचा आधार दिला आहे) दुसरे असे की, ('शीन' म्हणजे 'शीन' या धातूचे 'शीन' हे क्तप्रत्ययान्त रूप आहे असे मानले तरी, 'शीतल' हे रूप मिळू होण्याकरिता 'शीड' या ज्ञापकान्वये त्या धातूतील अकारापूर्वे ईकार आल्यास, मवर्णदीर्घ होत नाही असे मानणे व 'शकारोच्चकार्या-निष्पाद्व' (अशा) अपूर्व वचनाची कल्पना करणे यापेक्षा 'शीतल' हे रत्न 'नाञ्जली' या सूत्राने उदाहरण आहे असेच मानणे योग्य आहे (साराश जे पाणिनीय सूत्रांनी मिळू होणे त्याच्याकरिता ज्ञापक धृडण्याची व मानण्याची गरज काय व तसे मानण्यात गौरव असून प्रकृत पाणिनीय निषेधक सूत्र असल्यामुळे 'शीनठ' या म्यली मवर्णदीर्घनावर झाले नाही हे मानण्यातच लक्ष्य आहे असा शब्दरत्नकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे)

मनोरमा-अत्रेति । अत्रैवेत्यर्थः । यद्यपीति । ग्रहणकशास्त्र-
स्याद्याप्यनिष्पत्तेरिति भावः ॥

“हो ङः” इत्युपलक्षणम्, रमास्वित्यत्र षत्वम्, वागाशीरित्यत्र
“ज्ञयो हः” इत्याकारस्य घकारः, दासोष्टेत्यादौ “दादेः” इति घत्वं
घ नेति बोध्यम् । यदि तु विवृतमूष्मणामित्यत्र ईषदित्यनुवर्त्य,
स्वराणां चेत्यत्र निवर्त्य, प्रयत्नभेदो व्याख्यायते, तदा “नाज्जलौ”
इति सूत्रं माऽस्त्विति भाष्ये स्थितम् ॥

(‘अणुदित्’ सू १४ या सूत्रावरील कौमुदीत ‘अत्राण् परेण
णकारेण’ अशी जी पक्ति लिहिळी आहे न्या पक्तीतील) ‘अत्र’ या
पदाचा ‘अत्रैव’ असा अर्थ आहे, म्हणजे याच सूत्रात ‘अण्’ हा
प्रत्याहार पर णकाराने साधला आहे असे समजावे (अष्टाध्यायीतील
इतर सर्व सूत्रात जेथे जेथे अण्प्रत्याहाराचा निर्देश केला आहे तेथे
तेथे तो प्रत्याहार पूर्व णकारानेच साधलेला प्रत्याहार आहे असे
समजावे. ‘नाज्जलाविति निषेधो यद्यप्याक्षरसमाम्नाधिकानामेव’
असे जे प्रकृत सूत्रावरील कौमुदीच्या पक्तीत म्हटले आहे त्या पक्तीत)
‘यद्यपि’ ही पदे अशाकरिता घातली आहेत की, अज्ञून ग्रहणकशास्त्र
म्हणजे ‘अणुदित्’ हे सवर्णग्राहक सूत्र, निष्पन्न-बुद्ध्यास्त-ज्ञाले
नाही (अक्षरसमाम्नायात, म्हणजे माहेश्वरसूत्रात, जे अच् व हल्
साक्षात् पठित आहेत त्यांनाच ‘नाज्जलौ’ हा सवर्णसज्ञानिषेध लागू
पडतो ‘अ’ हा वर्ण अरो अक्षरसमाम्नायात पठित आहे तरी ‘आ’
हा वर्ण त्यात पठित नाही व म्हणून तो निषेध ‘आ’ ला लागू पडत
नाही आणि आकार व हकार या दोन वर्णांत स्थानसाम्य व आभ्यन्तर-
प्रयत्नसाम्य असल्यामुळे, ‘तुल्यास्यप्रयत्न सवर्णम्’ सू १० या सवर्ण-
सज्ञाविधायक पूर्व सूत्रान्वये हकाराने आकाराचे ग्रहण होण्याची आपत्ति
येते. ती टाळण्याकरिताच ‘नाज्जलौ’ या उत्तर सूत्रात दीक्षितानी
आकारप्रश्लेष केला आहे पण ‘अणुदित्सवर्णस्य’ या ग्रहणकशास्त्रान्वये
अक्षरसमाम्नायात पठित असलेल्या अकाराने आकाराचे ग्रहण

होऊ शकतेच, व असा रीतीने 'नाज्जली' या निषेधान्वयें जसा ह्कार अकाराचा सवर्ण होऊ शकत नाही तसा तो आकाराचा देखील सवर्ण होऊ शकत नाही आणि म्हणून 'नाज्जली' या सूत्रान आकारप्रक्षेप वरण्याची काही गरज नाही अशी कोणी शक केल्यास, त्या शकेवर दीक्षितानी मनोरमैत 'ग्रहणकशास्त्रम्याद्याप्यनिपत्ते' हे उत्तर दिले आहे दीक्षिताच्या म्हणण्याचा भावार्थ हा आहे की, प्रथम वर्णाचा उगदेश, नंतर इत्मजा, नंतर प्रत्याहारमिद्धि, नंतर सवर्णमजा, आणि अखेरीस 'अणुदित' या सूत्राने सवर्णांचे ग्रहण असा जो क्रम 'नाज्जली' या सूत्रावरील भाष्यात सांगितला आहे त्या क्रमान्वयें सवर्णांचे ग्रहण होणे हे सर्वांच्या शेवटी होऊ शकत असल्यामुळे, 'अणुदिन्' या सूत्राचा उपयोग, त्याच्या पूर्वी पठित असलेल्या 'तुन्यास्यप्रयत्न सवर्णम्' व 'नाज्जली' या सूत्रानी होणाऱ्या सवर्णगज्ञेचे ठिकाणी, करता येत नाही. न्यामुळे 'तुन्यास्य-प्रयत्न सवर्णम्' या सूत्राने, 'नाज्जली' हे निषेधक सूत्र असून देखील, ह्काराने आकाराचे ग्रहण हाण्याची जी आपत्ति येते ती टाळण्याकरिता, 'नाज्जली' या सूत्रात आकारप्रक्षेप वरणे आवश्यक आहे सारास 'नाज्जली' या सूत्रावरील भाष्यात जो वाक्यापर्मिमानिन्याय सांगितला आहे त्याला अनुमत्तच दीक्षितानी बरीच उत्तर दिले आहे त्या न्यायाचे विकरण पूर्वी केलेच आहे व पुढे गद्दरन्नात वरण्यात येईल) 'हो ढ' सू. ३०४ हे सूत्र कवळ उदाहरणम्याने सांगितले आहे (म्हणून 'नाज्जली' या सूत्रान आकारप्रक्षेप वेदा असल्यामुळे, ज्याप्रमाणे विश्वा + भिम् = विश्वराभि' या म्यरी 'विश्वरा' यातील अन्त्य आकारापुढे 'भिम्' प्रत्ययातील मकार हा झट् जमून देखील त्या आकारप्रक्षेपामुळे ह्काराने आकाराचे ग्रहण होत नसल्याकारणाने 'हो ढ' या सूत्रान 'विश्वरा' यातील अन्त्य आकाराचे द्वन्व होत नाही त्याचप्रमाणे) 'रमागु' या उदाहरणान पत्व होत नाही, व तसेच 'वागादी' या उदाहरणान 'अयो होज्वतरम्याम्' सू. ११९ या सूत्राने आकाराचा घकार होत नाही, आणि 'दामोष्ट' इत्यादि

उदाहरणात् 'दादेर्घातोर्घं'. सू. ३२५ या सूत्राने हाणारे घत्व होत नाही हे जाणावे (इण्प्रत्याहारान्तर्गत हकाराने आकाराचे ग्रहण झाल्यास 'रमासु' या उदाहरणात आकारापुढे 'सु' प्रत्यय आला असल्यामुळे, त्या प्रत्ययातील सकाराचे 'आदेशप्रत्यययो' सू. २१२ या सूत्राने षच होण्याची आपत्ति येते तसेच 'वाग् + आशीः = वागाशी' या उदाहरणात 'ग्' या झप्पुढे आकार आला असल्यामुळे, हकाराने त्या आकाराचे ग्रहण केल्यास, 'झपो ह.' सू. ११९ या सूत्राने त्या आकाराचे वैकल्पिक घत्व होण्याची आपत्ति येते त्याचप्रमाणे 'दा + सीयुट् + सुट् + त = दासीष्ट' दासीष्ट या उदाहरणात 'दा' हा घानुदकाराने मुरु होणारा असल्यामुळे व त्या दकारापुढे आकार असून त्या आकारापुढे 'स्' हा झल् अमल्यामुळे, हकाराने आकाराचे ग्रहण केल्यास, 'दादेर्घातोर्घं' या सूत्राने आकाराचे घन्व होण्याची आपत्ति येते. वर दर्शविलेल्या सर्व आपत्ति टाळण्याकरिताच 'नाज्झली' या सूत्रात आकारप्रक्षेप केल्या आहे व त्यामुळे हकाराने जसे अकाराचे ग्रहण होत नाही तसे आकाराचे देखील ग्रहण होत नाही आता हकाराने आकाराचे ग्रहण न व्हावे याकरिता 'नाज्झली' या सूत्रात आकारप्रक्षेप करण्याची जशी दीक्षितास आवश्यकता वाटली तशी शकार व षकार यांना दीर्घ व प्लुत ईकार, दीर्घ व प्लुत ऋकार यांचे अनुक्रमे ग्रहण न व्हावे याकरिता तशा दीर्घ व प्लुत ईकाराचा व ऋकाराचा प्रक्षेप करण्याची त्यांना आवश्यकता का वाटली नाही असा कोणी प्रश्न केल्यास, त्याला उत्तर हे आहे की, 'अणुदिन' या सूत्रातील पर षकाराने साधलेल्या अणुप्रत्याहारात जमा 'हू' या ऊष्मवर्गाचा अन्तर्भाव होतो तसा ग्, ष या ऊष्मवर्गाचा अन्तर्भाव हात नसल्यामुळे व त्या सूत्रान्वये अणु हाच मवर्गाचा मग्राहक होऊ शकत असल्यामुळे दीक्षिताना तसा प्रक्षेप करण्याची काहीच गरज वाटली नाही दीर्घ ऋकार ससृत मापेन नाहीच आणि ऋम्ब ऋकार व मकार यांचे उच्चारणम्यान थ आन्व्यन्तरप्रयत्न जरी एवच

आहे तरी ते वर्ण अनुक्रमे अच् व हल् असण्यामुळे 'नाज्जली' या निषेधकसूत्रान्वये ते सुवर्ण होऊ शकत नाहीत हे उघड आहे तसेच 'श्च, र्' याचे जरी स्थानसाम्य आहे तरी त्याचा आभ्यन्तरप्रयत्न मिथ्र असण्यामुळे, ते सुवर्णच ठरत नाहीत व हेच इतर अन्न म्य वर्णासुवर्णानि देशील समजावे जर 'विवृतमृष्णाम्' या वचनात 'ईपन्' या पदाची अनुवृत्ति केली व 'स्वराणा च' या स्थली त्या पदाची निवृत्ति केली व अशा रीतीने उष्णानां व स्वर याचा आभ्यन्तरप्रयत्न मिथ्र आहे असे व्याख्यान केले तर, 'नाज्जली' हे सूत्र असण्याची काही आवश्यकता नाही असे (त्या सूत्रावरील) भाष्यान सांगितले आहे (पाणिनीय निघंतेन वाम्निदिव 'स्वराणा-मृष्णा चैव विवृत वरण स्मृतम्' असे वचन आहे 'नाज्जली' या सूत्रावरील भाष्यान भाष्यकारांनी या वचनाचा उन्नेय वेग नसून, 'स्पृष्ट वरण स्वराणाम्, ईपत्स्पृष्टप्रत्न स्थानाम्, विवृतमृष्णाम्, स्वराणा च' ही चार शीतक निघांत्यातील सूत्रे पठित केली जाते व द्वितीय सूत्रातून तृतीय सूत्रात 'ईपन्' हे पद अनुवृत्त वस्तु चतुर्थ सूत्रात ते पद अनुवृत्त होत नाही व त्या सूत्रात तृतीय सूत्रातून 'विवृतम्' शब्दांचे पद अनुवृत्त होत असे स्थानी म्हटले आहे ते माप्य पूर्वी दिसेच आहे त्या नाशान भाष्यकारांनी उष्ण-वर्णाचा आभ्यन्तरप्रयत्न ईपद्विवृत व स्वराचा आभ्यन्तरप्रयत्न विवृत मानून 'नाज्जली' या सूत्राचे प्रत्याख्यान केले आहे या भाष्यान्वये उष्णवर्ण व स्वर या दोहोंत आभ्यन्तरप्रयत्नसाम्य राहून नसण्यामुळे, ह्, ण्, प्, ग हे उष्णवर्ण जसे अ, इ, श्च, र् या ऋध्वस्वरांचे सुवर्ण होऊ शकत नाहीत तसेच ते त्या दोघे व ण्त्त स्वरांचे देशील सुवर्ण होऊ शकत नाहीत व त्यामुळे 'नाज्जली' या सूत्रात दोघे व ण्त्त आकाराचा प्रत्येय करण्याची काही गरज राहून नाही पण दोघांसाठी निघंतील पानिनीय वचन प्रमाण मानून, इकाराने दोघे व ण्त्त आकाराचे पठण न करावे यावरिती त्या आकाराचा 'नाज्जली' या सूत्रात प्रत्येय वेग आहे.)

शब्दरत्न-अत्रैवेति । प्राहकसूत्र एवेत्यर्थः । अत्र च “उञ्चन्” इति सूत्रे तपरत्वं मानम्—तद्धि चुरादिप्यन्तात्कृतधातोर्लुङ्घचीकृत-दित्यत्र दीर्घाकारस्य स्थाने ह्रस्व एव यथा स्यादित्यर्थम् । पूर्वोणात्रा-प्रहणे तूद्देश्येन, विधेयेन च ऋकारेणानत्वाद्भिन्नकालाप्रहणेन न तस्य स्थानित्वं न वा आदेशत्वं प्रसक्तमिति ध्येयं तत्स्यात् । न च तपरसूत्रेण लृकारप्रहणार्थं तत्, स्थानेऽन्तरतमपरिभाषया ऋकारस्थाने तस्य धारणेन तद्प्रहणे फलाभावान् । न चैव ज्ञापितेऽपि भाष्य-मानत्वात्सवर्णप्रहणाप्रसक्तेस्तद्व्यर्थम्, तपरत्वाभावे आदेशान्तर-निवृत्त्यर्थत्वेन स्वह्रस्वाभ्यनुज्ञानार्थेनयाऽपूर्वबोध्यत्वाभावेनाविधेयत्वात् । कृते तु तपरत्वे भाष्यमानताऽपीत्यन्यदेतत् ।

‘अत्रैव’ असे जें मनोरमेत म्हटले आहे त्याचा ‘प्राहकसूत्रे एव,’ म्हणजे ‘अणुदिन्मवर्णस्य’ या ग्रहणव शास्त्रामध्येच, असा अर्थ आहे ‘अणुदिन्मवर्णस्य’ या सूत्राने निर्दिष्ट असलेला अणुप्रयाहार पर णकाराने माघला आहे याचा ‘उञ्चन्’ सू २५६७ या सूत्रानील तपरकरण प्रमाण आहे तें तपरकरण असाकरिता केले आहे की, चुरादिगणाने पठित असलेल्या गिजन्त ‘कृत’ धातूचा लृङ्घ केला असता, ‘०चीकृतन’ या स्थली दीर्घ ऋकाराचे जागी ऋम्ब ऋकार व्हावा जर ‘अणुदिन्’ या सूत्राने निर्दिष्ट असलेला अणुप्रयाहार पूर्वं णकाराने म्हणजे ‘अडडण्’ या प्रथमे शिवसूत्रानील णकाराने, माघला आहे असे मानले तर, ‘उञ्चन्’ या सूत्रानील उद्देश्य ऋकार व विधेय ऋकार हे दोन्ही अणुभिन्न ठप्पन ऋम्ब ऋकार भिन्नकाळी ऋकाराचा, म्हणजे दीर्घ ऋकाराचा, प्राहक होऊ शकणार नाही व त्यामुळे (‘कृत’ धातूनील) दीर्घ ऋकार स्थानी होऊ शकणार नाही व असा रीतीने त्याचे ठिकाणी जर स्थानित्वच येत नाही तर त्याचे ठिकाणी आदेश होण्याचा प्रसक्त येऊ शकत नाही आणि त्यामुळे ‘उञ्चन्’ हें सूत्र ध्येय ठरण्याची आपत्ति येईल (‘उञ्चन्’ या सूत्राने ‘उ’ ही ‘ऋ’ ची पठ्टी आहे पूर्वं णकाराने ‘अणुदिन्’ या सूत्राने

निर्दिष्ट असलेला अणुप्रत्याहार साधल्यास, 'अ, इ, उ' एवढेच अणु होतील व ऋकार अणु होणार नाही आणि त्यामुळे ग्रहणक शास्त्रान्वये तो ऋकार सवर्णाचा-दीर्घ ऋकाराचा-प्राहक होऊ शकणार नाही त्यामुळे 'उरुंतु' या सूत्राचा 'ऋम्बऋकारस्थाने ऋस्वऋकारादेशो भवति' असा अर्थ करावा लागेल व तसा अर्थ केल्यास कोणतेहि फट निष्पन्न होणार नाही व ज्या घातूच्या उपधेत दीर्घ ऋकार आहे तो वरील अर्थान्वये स्थानी ठरू शकत नसल्यामुळे, तथा दीर्घ ऋकाराचे जागी ऋम्ब ऋकारादेश होऊ शकणार नाही आणि त्यामुळे 'अचीकृतत्' हे इष्ट रूप मिळू शकू शकणार नाही ही आपत्ति टाळण्याकरिता 'अणुदिन्' या सूत्राने निर्दिष्ट असलेला अणुप्रत्याहार पर णकाराने साधला आहे असा मानणे आवश्यक आहे तसा मानडे म्हणजे, 'उरुंतु' या सूत्राने निर्दिष्ट असलेल्या उद्देश्य ऋकाराने दीर्घ ऋकाराचे ग्रहणक शास्त्रान्वये ग्रहण होऊन दीर्घ ऋकार ऋम्ब ऋकारादेशाचा स्थानी ठरत असल्यामुळे, 'अचीकृतत्' हे इष्ट रूप मिळू शकणार नाही अडचण येत नाही आणि असा रीतीने 'उरुंतु' या सूत्रातील तपस्करण, 'अणुदिन्' या सूत्राने निर्दिष्ट असलेला अणुप्रत्याहार 'लणु' या शिवसूत्रातील पर णकाराने साधला आहे याचे, ज्ञापक ठरते 'अ + कृत् + णि + चट् + त' या स्थानी 'कृत्' घातु निजन्त असल्यामुळे 'णिश्चिद्गुम्य यन्त्रि चट्' सू २३१२ या सूत्राने 'चि' चे जागी चट् होऊन व 'उरुंतु' या सूत्राने 'कृत्' यात उपधेत असल्या दीर्घ ऋकाराचे जागी ऋम्ब ऋकार होऊन व 'चटि' सू २३१५ या सूत्राने द्वित्व होऊन व 'उरुंतु' सू २०४४ या सूत्राने अभ्यागातील ऋकाराचे जागी अकार व 'कुहोऽन्तु' सू २०४५ या सूत्राने अभ्यागातील ऋकाराचे जागी षकार होऊन व या स्थानी 'गन्वन्लघुनि' सू २३१६ या सूत्राने गन्वद्भाव होत असल्यामुळे, 'गन्वन्' सू २३१७ या सूत्राने अभ्यागातील अकाराचे जागी इकार होऊन व 'दीर्घो लघो'

सू २३१८ या सूत्राने तो ऋस्व इकार दीर्घं होऊन व 'णेरनिटि' सू २३१३ या सूत्राने णिलोप होऊन 'अचिकृतत्' अमे इष्ट रूप सिद्ध होते हैं लघात ठेवावे आता 'उक्तंत्' या सूत्रातील तपरकरण, 'अणुदित' या सूत्रात निर्दिष्ट असलेल्या अणुप्रत्याहार पर णकाराने साधला आहे याचे, ज्ञापक आहे अस जें शब्दरत्नकारानी म्हटले आहे त्यावर शकाकार अशी शका करतो की, तें तपरकरण इतर रीतीने चरितार्थ ठरत असल्यामुळे, 'अत्राणु परेण णकारेण' याचे ते ज्ञापक मानता येत नाही ते तपरकरण इतर रीतीने कसे चरितार्थ ठरतें ह तो पुढील पक्कीत सांगतो) 'तपरस्तत्कालस्य' सू १५ या तपर सूत्रान्वये ऋकारान लृकाराचे ग्रहण व्हावे याकरिता ते तपरकरण वेळे आहे पण (शब्दरत्नकार म्हणतात की,) हें म्हणणे बरोबर नाही, कारण 'स्थानेऽन्तरतम' सू ३९ या परिभाषेने ऋकाराचे ठिकाणी लृकारादेशाच वारण होत असल्यामुळे, ऋकाराने लृकाराचे ग्रहण केल्याने काहीच फलनिष्पत्ति होत नाही ('तपरस्तत्कालस्य' १-१-७० या सूत्रावरील भाष्यात भाष्यकारानी असा प्रश्न केला आहे की, तें सूत्र नियमार्थ सूत्र आहे किंवा प्रापक-स्वतंत्र विधायक-सूत्र आहे व या प्रश्नाचे उत्तर देताना भाष्यकार अस म्हणतात की, जर 'अणुदित्' या पूर्वं सूत्रातून 'अण' या पदाची या उत्तर सूत्रात अनुवृत्ति केली तर हे सूत्र नियमार्थ ठरते, आणि जर या सूत्रात 'अण' या पदाची अनुवृत्ति केली नाही तर हें स्वतंत्र विधिसूत्र ठरत हे स्वतंत्र विधिसूत्र ठरल्यास, अणाखेरीज इतर कोणताहि वर्ण तपर केल्यास, जरी 'अणुदित्' या सूत्राने त्या वर्णाने कोणत्याहि सवर्णाचे ग्रहण होऊ शकत नाही तरी, 'तपरस्तत्कालस्य' या सूत्रान्वये त्या वर्णाने तत्कालिक सवर्णाचे ग्रहण होऊ शकते शकाकाराने 'तपरस्तत्कालस्य' हें विधिसूत्र मानूनच बरील शका उपस्थित केली आहे त्याच्या म्हणण्याचा आशय हा आहे की, 'उक्तंत्' या सूत्रात अणुभिन्न ऋस्व ऋकार

तपर के डा असल्यामुळे, म्या तपरकरणाच्या सामर्थ्याने, 'ऋलृवर्णयो
 मिय भावर्ष्यं वाच्यन्' या वार्तिकान्वये ऋम्ब ऋकाराचा मवर्ण
 जो तत्कालिक ऋम्ब लृकार आहे त्याचे ग्रहण होऊ शकते व त्यामुळे
 'उऋत्' या सूत्राचा 'ऋम्बऋकारस्य स्थाने ऋम्बऋकारादेश म्यान्'
 असा अर्थ न होना, 'ऋम्बऋकारस्य स्थाने लृकारादेशोऽपि भवति'
 असा त्या सूत्राचा अर्थ होना त्यामुळे ते सूत्र व्यर्थ ठरत नाही
 आणि घातूच्या उपधेतील ऋकाराचे जागी लृकारादेश देखील व्हावा
 याकरिता ते तपरकरण केले असल्यामुळे व असा रीतीने ते तपरकरण
 चरितार्थ ठरत असल्यामुळे, 'अत्राण परेण षकारेण' याचे ते ज्ञापक
 मानता येत नाही या शिवाय शब्दरत्नकार असे उत्तर देताना की,
 'तपरस्मन्कालस्य' हे जरी विधिमूत्र मानते व त्या सूत्राच्या
 आधारावर 'ऋत्' यातील तपरकरणामुळे ऋकाराने जरी लृकाराचे
 ग्रहण केले तरी, ऋकार व लृकार यांचे उच्चारणम्यान भिन्न
 असल्यामुळे व असा रीतीने त्या दोन वर्णांत आन्तरतम्य-अत्यंत
 सादृश्य-सगन्धादृष्टे आणि 'स्थानेऽन्तरतम' या परिभाषेने स्थानांचे
 जागी अन्तरतम आदेश होणे सांगितले असल्यामुळे, ऋकाराचे
 जागी लृकारादेश होऊच शकत नाही आणि त्यामुळे लृकारग्रहण
 हे तपरकरणाच फट आहे असा मानले तरी त्यासामून कोणतेहि
 फल निष्पन्न होऊ शकत नाही कारण ते तपरकरण इतर
 रीतीने चरितार्थ ठरत असल्यामुळे, वर सांगितल्याप्रमाणे 'अत्राण्
 परेण षकारेण' याचे ते ज्ञापक आहे हेच मानणे उचित आहे)
 'उऋत्' या सूत्रातील तपरकरणाने 'अनुदिन्' या सूत्रातील अनु-
 प्रत्याहार पर पकाराने माघरा आहे असे जरी जाणित होत असले
 तरी, ऋकार हा भाव्यमान-विधीयमान रिवा पुढे होनाग-आदेश
 असल्यामुळे, म्हणजे समा आदेश होण्याचे त्या सूत्राने विधान केले
 असल्यामुळे, ('भाव्यमानेन सर्वानां ग्रहण न'-परि ११-या
 परिभाषान्वये) तो ऋकार मवर्णाचा ग्राहक होऊच शकत नाही

आणि त्यामुळे त्या सूत्रातील तपरकरण व्यर्थ ठरते असे कोणी म्हटल्यास, ते म्हणणें बरोबर नाही, कारण तपरकरण न केल्यास, त्या सूत्राचा एवढाच अर्थ होईल की, आदेशान्तराची, म्हणजे अर्, इर्, आर् या आदेशाची, निवृत्ति होऊन स्थानी आपले मूळ स्वरूपच कायम ठेवितो, व असा अर्थ केल्याने कोणत्याहि प्रकारचा अपूर्व बोध होत नसल्यामुळे, ऋकाराचे ठिकाणी विधीयमानत्व-भाव्यमानत्व येऊ शकत नाही (व त्यामुळे त्या ऋकाराचा भाव्यमानपरिभाषा -परि १९-लागू पडणार नाही) तपरकरण केल्याने ऋकाराचे ठिकाणी भाव्यमानता देखील येते ही गोष्ट वेगळी (शकाकाराचे असे म्हणणे आहे की, 'भाव्यमानेन सवर्णाना ग्रहण न' ही परिभाषा असल्यामुळे, अण्प्रत्याहार पर णकाराने साधला आहे व त्यामुळे ऋकार हा अण् आहे असे जरी मानले तरी, 'उऋत्' या सूत्रात ऋकारादेशाचे विधान केले असल्यामुळे, तो विधीयमान् ऋकार वरील परिभाषान्वय व 'अणुदित्' या सूत्रातील 'अप्रत्यय अविधीयमान' या निषेधान्वये सवर्णाचा ग्राहक होऊच शकत नाही त्यामुळे त्या सूत्रातील तपरकरण व्यर्थ ठरते व अशा रीतीने, असे तपरकरण 'स्वाशे'-स्वविषयात-चरितार्थ ठरत नसल्यामुळे 'अत्राण् परेण णकारेण' याचे ते ज्ञापक मानता येत नाही कारण 'स्वाशे चारि-तार्थ्यम्, वचनसिद्धि, फलमन्यस्थलेष्वपि' असे ज्ञापकाचे लक्षण असल्यामुळे, ज्याला ज्ञापक मानणे आहे ते स्वाशे चरितार्थ असणे आवश्यक आहे. या शकेवर शब्दरत्नकार असे उत्तर देतात की, ज्या भाव्यमानपरिभाषेच्या आधारावर शकाकार 'उऋत्' या सूत्रातील तपरकरण व्यर्थ ठरवू पाहतो ती परिभाषा अशाच ठिकाणी लागू पडते की, जेथे भाव्यमान-विधीयमान-आदेशाचे ठिकाणी अपूर्व-बोध्यत्व आहे जेथे स्थानीच्या स्वरूपाहून भिन्न अशा आदेशाचे विधान केले असेल तेथेच आदेशाच ठिकाणी अपूर्वबोध्यत्व आहे अस म्हणता येत व तशाच आदेशाचे ठिकाणी भाव्यमानपरिभाषा लागू

पडते. पण जसा म्यानी आहे त्याच स्वप्नाचा आदेश त्याचे जागी व्हावा असे जेथे विधान केले असेल तेथे आदेश म्यानीच्या स्वप्नात कोणताही फरक करत नसून आदेश झाल्यावर देखील म्यानीचे मूळ स्वप्न असेच तसेच कायम राहत असल्यामुळे, तथा आदेशाचे ठिकाणी पूर्वी जें ज्ञात नाही त्याचे ज्ञान वसून देणारे असा प्रकारचे अपूर्वबोध्यत्व येत नाही व त्यामुळे तथा आदेशाला भाव्यमान-परिभाषा लागू पडत नाही उदाहरणार्थ 'त्यदादीनाम' मृ ३६५ या सूत्राने 'त्यद्' इत्यादि सर्वनामांच्या अन्वय वगैरे जागी अकारादेश होणे सांगितले आहे हा आदेश म्यानीहून निम्न स्वप्नाचा असल्यामुळे त्याचे ठिकाणी अपूर्वबोध्यत्व आहे आणि त्यामुळे त्या आदेशाला भाव्यमानपरिभाषा लागू पडते म्हणून 'इदम्,' या सर्वनामाहून विनक्तिप्रत्यय केल्या असता, 'इदम्' यातील अन्वय मकार अनुनासिक असून देवीठ त्याचे जागी अनुनासिक अकारादेश न होता निरनुनासिक अकारादेशच होतो, कारण अनुनासिक अकार जरी निरनुनासिक अकाराचा मकार आहे तरी, 'त्यदादीनाम' या सूत्राने निरनुनासिक अकाराचे अहण केले असल्यामुळे त्या भाव्यमान निरनुनासिक अकाराने, भाव्यमान-परिभाषान्वये, अनुनासिक अकाराचे अहण करता येत नाही असा 'उच्छ्रंत' या सूत्राने जर तसकरीत केले नाही व ते सूत्र केवळ कार्यान्तरव्यापृति-म्हणजे अर्, इर्, आर्, या आदेशाची निवृत्ति-व्हावी व म्यानी जसाचा तसाच कायम राहणा याकृत्तिया केले आहे असे अकाराच्या म्हणण्याप्रमाणे मानले तर, आदेशाचे ठिकाणी अपूर्वबोध्यत्व येत नसल्यामुळे, तथा आदेशाला भाव्यमान-परिभाषा लागू पडत नाही व त्यामुळे उद्देश्य ऋचागने असे दीर्घ ऋचागचे अहण करता येते त्याचप्रमाणे विषेय ऋचागने इर्माळ त्याचा मकार जो दीर्घ ऋचार आहे त्याचे अहण होईल आणि 'म्यानेऽन्तरत्नम' या परिभाषान्वये, 'ऋग्यऋचाग्ये म्याने ऋग्'

ऋकारादेश स्यात्, दीर्घं ऋकारस्य स्थाने दीर्घंऋकारादेश स्यात्' असा त्या मूत्राचा अर्थ होईल व तमा अर्थ केव्याने कोणतेहि विशेष फल निष्पन्न होणार नाही पण त्या मूत्रातील ऋवार तपर वेला असल्यामुळे, त्या मूत्राचा असा अर्थ होतो की, स्थानी न्हस्व ऋकार असो किंवा दीर्घ ऋकार असो त्याचे जागी न्हस्व ऋकारादेशच होतो अशा रीतीने दीर्घ ऋकाराचे जागी जें न्हस्व ऋकारादेश होण्याचे विधान केले आहे त्या योगाने आदेशाचे ठिकाणी अपूर्वबोध्यत्व येने व त अपूर्वबोध्यत्व तपरकरणाच्या सामर्थ्यानेच येत असल्यामुळे, त तपरकरण 'म्वाणे' चरितार्थ ठरते व उघड आहे म्हणून शब्दाकाराचे जे म्हणणे आहे की, ते तपरकरण स्वाशे चरितार्थ ठरत नसल्यामुळे 'अत्राण् परण णकारेण' याच ते ज्ञापक मानता येत नाही ते न्याचे म्हणणे चूक ठरते असा शब्दरत्नकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे)

शब्दरत्न-अनिष्पत्तेरिति । 'वर्णानामुपदेशस्तावत्, तदुत्तरकालमित्सञ्ज्ञा, तदुत्तरम् "आदिरन्त्येन" इति प्रत्याहारः, तदुत्तरकाला सवर्णसञ्ज्ञा, तदुत्तरकाल "अणुदित्" इति, एतेन समुदितेनान्यत्र सवर्णाना ग्रहणम्' इति वाक्यापरिसमाप्तिन्यायादित्यर्थ । अथ भाव - "आदिरन्त्येन" इति प्रत्याहारसिद्धौ "नाञ्जलौ" इत्येतद्वाक्यार्थबोधे सति, निर्णीतद्विषयपरिहारेण सवर्णपदबोध्यत्वनिश्चये "अणुदित्" इत्यनेन तावता ग्रहण बोधनीयम् । अन्यथा बाधकसम्भावनया तुल्यास्यसूत्रजशब्दात्प्रहेऽप्रामाण्यसन्देहेन तच्छास्त्रजबोधानापत्तिः । न चैतद्वाक्यार्थबोधात् प्राक् तांश्चैव इति । यत्तु-निषेधवाक्यार्थबोधात्पूर्वं दिव्येर्शयार्थबोध एव नेति, तन्न, पदार्थोपस्थितौ वाक्यार्थबोधे बाधकाभावात्, निषेधस्य प्रतियोगिज्ञानोपपादकतया विध्यपेक्षत्वेऽपि विधेस्तदपेक्षत्वे मानाभावाच्च । रमास्त्वित्यत्र पत्वमिति । सर्वस्याप्येकया युक्त्या वारणेनापाद्यमानेऽर्थे न्यायानादरादेवमुक्तम् ॥

माप्ये स्थितमिति । अनेनाङ्कारप्रक्षेपे भानं दर्शितम् ।

‘ग्रहणक्रमास्त्रम्याद्याप्यनिष्पत्ते’ असा जो मनोरमंत हेतु दिला आहे त्याचे कारण हें की, ‘वर्णानामुपदेशस्तावत्, तदुत्तरकालमिन्मजा, तदुत्तरमादिरन्त्येन इति प्रत्याहार, तदुत्तरकाला सवर्णमजा, तदुत्तरकाल अणुदित् इति, एतन् समृद्धिनेनान्यत्र सवर्णाना ग्रहणम्’ असा वाक्यापरिममाप्तिन्याय (‘नाञ्जली’ १ १ १० या सूत्रावरील भाष्यात माप्यकाराना मागितला) वाङ् याचा भावार्थ हा आहे की, ‘आदिरन्त्येन महेना’ सू ० या सूत्राने प्रत्याहागाची निश्चि शान्यावर ‘नाञ्जली’ (या सूत्रातील अच् व हृच् या पदाच्या अर्थाचा बोध होऊन) या संपूर्ण सूत्राच्या अर्थाचा बोध झाल्यानंतर अच् व हृच् हे सवर्णमज्ञेक होत नाहीत जस त्या निषेधक सूत्राने ज्ञान होऊन (‘तुल्याम्यप्रयत्न सवर्णम्’ सू १० या सूत्रातील) ‘सवर्णं’ या पदाने काणत्या सवर्णचि ग्रहण करता येत व काणचा सवर्णचि ग्रहण करता येत नाही याचा निश्चिन्त बाध झाल्यावर ‘अणुदित्’ या सूत्राने अणुप्रत्याहारान्तर्गत वर्णानी त्या वर्णांचे जे वर्ण सवर्ण ठरतान तेवढ्याच ग्रहण हाने ‘नाञ्जली’ या निषेधक सूत्राच्या अर्थाकडे लक्ष न देता ‘तुल्याम्यप्रयत्न सवर्णम्’ या सवर्ण-मज्ञाविधायक सूत्रान्वये जे जे सवर्ण ठरतान त्या सर्वांचे ग्रहण केल्यास, त्यापैकी काही वर्णांचे टिकार्गी ‘नाञ्जली’ या निषेधक सूत्राने सवर्णमज्ञेचा बाध होण्याचा संभव असल्यामुळे, ‘तुल्याम्यप्रयत्न सवर्णम्’ या सूत्रान्वये ज्यांना सवर्ण मानले आहे ते वास्तविक सवर्ण आहेत किंवा नाहीत याबद्दल संशय उत्पन्न होऊन, त्या सूत्राच्या अर्थाचा निश्चिन्त बाध न होण्याची आपत्ति येते. ‘नाञ्जली’ या निषेधक सूत्राच्या अर्थाचा बाध होण्यापूर्वी ‘तुल्याम्यप्रयत्न सवर्णम्’ या सूत्राच्या अर्थाचा निश्चिन्त बाध होऊ शकत नाही (वर जी वाक्यापरिममाप्तिन्याय मागितला आहे त्याचे पूर्वी विस्मृत विवेचन केलेच आहे व त्या न्यायाचा घोडक्यात भावार्थ हा आहे की, जेव्

अनेक पोटवाक्यानी महावाक्य बनले असते तेथे त्या पोटवाक्यापैकी एक पोटवाक्य प्रधान असून बाकीची पोटवाक्ये त्याची अद्भुत भरातात व त्या अद्भुत पोटवाक्याचा अर्थ सिद्ध झाल्याशिवाय प्रधान-मुख्य-पोटवाक्याचा अर्थ सिद्ध होऊ शकत नाही, आणि या अद्भुत पोटवाक्याचा अर्थ करतेवेळी प्रधान पोटवाक्याच्या अर्थाचा उपयोग करता येत नाही अशा अर्थाचा हा न्याय असल्यामुळे व महावाक्यात 'अणुदित्' हे मुख्य पोटवाक्य असून 'तुन्यास्यप्रयत्न सवर्णम्' व 'नाज्झलौ' ही पोटवाक्ये त्याची अद्भुत असल्यामुळे, 'नाज्झलौ' या अद्भुत पोटवाक्याचा अर्थ करतेवेळी 'अणुदित्' या मुख्य पोटवाक्याच्या अर्थाचा उपयोग करता येत नाही, म्हणजे प्रथम वर्णांचा उपदेश, नंतर इत्सज्ञा, नंतर प्रयाहारसिद्धि, नंतर सवर्णसज्ञा व अखेरीस सवर्णांचे ग्रहण असा क्रम असल्यामुळे व या क्रमाप्रमाणे सवर्णांचे ग्रहण हे सर्वांच्या शब्दां असल्यामुळे, 'नाज्झलौ' या अद्भुत व पूर्वी असणाऱ्या पोटवाक्याचा अर्थ करतेवेळी सर्वांच्या अखेरीस असणाऱ्या 'अणुदित्' या मुख्य पोटवाक्याच्या अर्थाचा उपयोग करता येत नाही त्यामुळे 'नाज्झलौ' या निषेधक सूत्रान्वये जरी हकाराने अक्षरसमाम्ना-यान साक्षान् पठित असलेल्या अकाराचे ग्रहण होऊ शकत नाही तरी दीर्घ व प्लुत आकार अक्षरसमाम्नायात पठित असल्यामुळे व अशा रीतीने 'नाज्झलौ' या निषेधक सूत्रात निर्दिष्ट असलेल्या अक्षरप्रयाहाराने त्याच ग्रहण होऊ शकत असल्यामुळे हकाराने त्याच ग्रहण होण्याची आपत्ति येते हे खर की, 'अणुदित्' या ग्रहणकशास्त्रान्वये अकाराने दीर्घ व प्लुत आकाराचे ग्रहण करता येते, व तस केल्यास, हकाराने जस अकाराचे ग्रहण होऊ शकत नाही तसेच दीर्घ व प्लुत आकाराचे देखील ग्रहण होऊ शकणार नाही, पण वर सांगितलेल्या वाक्यापरिसमाप्तिन्यायान्वये 'नाज्झलौ' या सूत्राचा अर्थ करतेवेळी 'अणुदित्' या सूत्राच्या अर्थाचा उपयोग

करता येत नसल्यामुळे, जर दर्शविलेली आपत्ति टाळता येत नाही ती आपत्ति टाळण्याकरिताच 'नाज्जली' या सूत्रात दोक्षिताना दीर्घ व प्लुत आकाराचा प्रक्षेप करणे भाग पडले असा शब्दरत्नकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे तसेच, 'प्रकल्प्य चापवादविषय तत उत्सर्गोऽभिनिविशते'—परि ६४—, म्हणजे प्रथम अपवादाच्या कथेत येणारी उदाहरणे वगळून नंतर उरलेल्या उदाहरणातच सामान्य शास्त्र प्रवृत्त होते, अशी परिभाषा असल्यामुळे, एखाद्या विधिसूत्राच्या अर्थाचा निश्चित बोध हाण्याकरिता, म्हणजे ते सूत्र कोठे प्रवृत्त करावे व कोठे प्रवृत्त करू नये याचे निश्चित ज्ञान होण्याकरिता, त्या सूत्राची जी निषेधक व अपवादक सूत्रे आहेत त्याचे ज्ञान असणे आवश्यक आहे तसे ज्ञान असले म्हणजेच, निषेधक व अपवादक सूत्राच्या कथेत जी उदाहरणे यतान ती वगळून इतर स्थली सामान्यशास्त्राचा उपयोग करावा हे निश्चित ज्ञान होऊ शकते तसे ज्ञान पूर्वी करून न घेता सामान्यशास्त्राचा सर्वत्र उपयोग केल्यास, अनिष्ट रूपे होण्याची आपत्ति येईल उदाहरणार्थ 'प्रथमयो पूर्वसवर्णं' सू १६४ या सूत्राचे 'नादिचि' सू १६५ हे निषेधक सूत्र आहे या निषेधक सूत्राच्या अर्थाचे प्रथम ज्ञान करून न घेता, 'प्रथमयो पूर्वसवर्णं' हे सामान्यशास्त्र सर्वत्र प्रवृत्त केल्यास, 'राम + औ = रामा, विश्वपा + औ = विश्वपा' इत्यादि अनिष्ट रूपे होण्याची आपत्ति येईल तसेच 'झोजन्त' सू २१६९ या सूत्राचे 'अदभ्यस्तान्' सू २४७९ हे अपवादक सूत्र आहे या अपवादक शास्त्राच्या अर्थाचे प्रथम ज्ञान करून न घेता, 'झोजन्त' हे सामान्यशास्त्र सर्वत्र प्रवृत्त केल्यास, 'ददन्ति, दधन्ति, नेनिजन्ति' इत्यादि अनिष्ट रूपे होण्याची आपत्ति येईल म्हणून सामान्यशास्त्र व त्याची जी निषेधक व अपवादक शास्त्रे आहेत त्या सर्वांची एकवाक्यता करून सामान्यशास्त्राच्या अर्थाचा निश्चित बोध करून घेणे योग्य आहे तसे केल्यानेच सामान्यशास्त्राच्या अर्थाचा निश्चित बोध होऊ शकतो व ते सामान्यशास्त्र कोठे प्रवृत्त करावे व कोठे

प्रवृत्त करून नये याचे निश्चित ज्ञान होऊ शकते म्हणून 'तुल्यास्य-
 प्रयत्न सवर्णम्' या सूत्राचे 'नाज्झलौ' हे निषेधक सूत्र असल्यामुळे,
 त्या दोन्ही सूत्राची एकत्रान्यता करून 'तुल्यास्यप्रयत्न सवर्णम्' या
 सूत्राच्या अर्थाचे निश्चित ज्ञान करून घेणे योग्य आहे तसे न
 केल्यास व 'नाज्झलौ' या निषेधक सूत्राकडे दुर्लक्ष करून 'तुल्यास्य-
 प्रयत्न सवर्णम्' हे सवर्णसंज्ञाविधायक सूत्र सर्वत्र एकदम प्रवृत्त
 केल्यास, हकाराने अकाराचे, शकाराने इकाराचे, पकाराने ऋकाराचे
 व सकाराने लृकाराचे ग्रहण होण्याची आपत्ति येईल (साराश निषेधक
 व अपवादक शास्त्राच्या अर्थाचा प्रथम बोध करून घेतल्याशिवाय
 सामान्यशास्त्राच्या अर्थाचा निश्चित बोध होऊ शकत नाही असा
 शब्दरत्नकाराच्या म्हणण्याचा भावार्थ आहे) निषेधक सूत्राच्या
 अर्थाचा बोध होण्यापूर्वी विधिसूत्राच्या अर्थाचा बोध मुळीच होऊ
 शकत नाही हे म्हणणे मात्र बरोबर नाही, कारण विधिसूत्रातील
 सर्व पदांच्या अर्थाचा बोध झाल्यावर त्या विधिसूत्राच्या अर्थाचा बोध
 होण्यात काहीच बाधक-अडचण-येत नाही दुसरे असे की, निषेधक
 शास्त्र ज्या विधिसूत्राचा निषेध करते त्या प्रतियोगिस्वरूप विधि
 सूत्राच्या ज्ञानाचे उपपादन करणारे ते निषेध शास्त्र असल्यामुळे,
 म्हणजे विधिसूत्रात जें विधान केले आहे त्या विधानाला अनुलक्षूनच
 त्याचा विशिष्ट स्थली निषेध करणारे ते निषेधक सूत्र असल्यामुळे,
 जरी निषेधशास्त्राला विधिसूत्राची अपेक्षा असते, म्हणजे विधिसूत्राचा
 अर्थ कळल्याशिवाय निषेधक सूत्राच्या अर्थाचा बोध होऊ शकत
 नाही, तरी विधिसूत्राच्या अर्थाचा बोध होण्याकरिता निषेधक
 सूत्राच्या अर्थाच्या ज्ञानाची आवश्यकता आहे अस मानण्यास
 कोणतेहि प्रमाण नाही (साराश शब्दरत्नकाराच्या म्हणण्याचा
 आशय हा आहे की, जरी विधिसूत्र उच्चारल्याबरोबर त्याचा अर्थ
 निषेधक सूत्राच्या अर्थाच्या सहायाशिवाय स्वतंत्रपणे कळू शकतो
 तरी तो निश्चित बोध नव्हे निषेधक सूत्राचा अर्थ जाणल्याशिवाय

व त्या सूत्राची विधिसूत्रादी एववायता वरून त्या दोन सूत्रांचा मिळून अर्थ वेन्याशिवाय आणि निषेधक सूत्रानि विधिसूत्राच्या कर्तव्येन काय वगळले जाते हे कळयाशिवाय, विधिसूत्राच्या अर्थाचा निश्चित बोध होऊ शकत नाही तरी पण विधिसूत्रानि निदिष्ट असलेल्या पक्षाच्या अर्थाचा बोध झाल्यावर जमा विधिसूत्राच्या अर्थाचा निषेधक सूत्राच्या सहायाशिवाय स्वतःप्रपणे बोध होऊ शकतो—तो निश्चित बोध नव्हे ही गोष्ट वेगळी—तथा निषेधक सूत्राच्या अर्थाचा विधिसूत्राच्या सहायाशिवाय स्वतःप्रपणे बोध होऊ शकत नाही, कारण विधिसूत्राने होणाऱ्या कार्याच्या अभावाचे प्रतिपादन करणारे निषेधक सूत्र असल्यामुळे, व अभावज्ञान भाव-ज्ञानाधीन असल्यामुळे, अभावाचे ज्ञान होण्याकर्मितां, ज्यांचा अभाव सागिनला आहे त्याचा प्रतियोगी जो भाव त्याचे जर्म पूर्व ज्ञान असणे आवश्यक आहे त्याचप्रपणे निषेधक सूत्राच्या

सवर्णदीर्घो न ' असा अर्थ करतां येतो व अवर्णात् प्रथमाद्वितीययो. इचि परे पूर्वसवर्णदीर्घो न स्यात् ' असा त्या निषेधक सूत्राचा अर्थ आहे हे ध्यानात येऊ शकते, आणि म्हणूनच 'निषेधस्य...माना-भावाच्च' असे शब्दरत्नकारानी म्हटले आहे) 'रमास्वित्यत्र पत्वम्' असे जें मनोरमंत म्हटले आहे ते, ज्या ज्या कार्याची प्राप्ति आहे त्या सर्व कार्यांचे निवारण एकाच युक्तीने, म्हणजे 'नाज्जलौ' या सूत्रात आकारप्रश्लेष केल्याने, होत असल्यामुळे, 'पूर्वशासिद्धम्' या न्यायाकडे लक्ष न देता, म्हटले आहे ('रमा + सु' या उदाहरणात, हकाराने आकाराचे ग्रहण केल्यास, वास्तविक प्रथम पत्व पावत नाही, कारण 'आदेशप्रत्यययो' सू २१२ हे पत्वविधायक सूत्र त्रैपादिक उत्तरसूत्र असून, 'हो ढ' सू. ३२४ व 'पढो क सि' सू २९५ ही त्रैपादिक पूर्व सूत्रे असल्यामुळे, 'पूर्वशासिद्धम्' या न्यायान्वये त्या पूर्व सूत्राची प्रथम प्राप्ति आहे म्हणून दीक्षितानी वास्तविक असे म्हणावयास हवे होते की, 'रमासु' या उदाहरणात हकाराने आकाराचे ग्रहण केल्यास, म्हणजे आकार हकार मानल्यास, त्या आकाराचा प्रथम ढकार होऊन व नंतर ढकाराचा ककार होऊन त्यानंतर 'सु' प्रत्ययातील सकाराचे पत्व होण्याची आपत्ति येते परंतु 'नाज्जलौ' या सूत्रात आकारप्रश्लेष केल्याने व अशा रीतीने हकार जसा अकाराचा सवर्ण होत नाही तसा तो आकाराचा देखील सवर्ण होऊ शकत नसल्यामुळे त्या एकाच प्रश्लेषरूप युक्तीने ढत्व, कत्व व पत्व ही सर्व कार्ये टाळता येतात आणि म्हणून दीक्षितानी मनोरमंत अखेरीस होणाऱ्या कार्याचीच आपत्ति दाखविली आहे) 'नाज्जलौ इति सूत्र माऽस्त्विति भाष्ये स्थितम्' असे जें मनोरमंत म्हटले आहे ते, 'नाज्जलौ' या सूत्रात आकारप्रश्लेष करण्यास ते भाष्य प्रमाण आहे हे दर्शविण्याच्या हेतूने म्हटले आहे (आकारप्रश्लेष करण्यास ते भाष्य कसे प्रमाण ठरते याचे पूर्वी विवेचन केलेच आहे)

मनोरमा-“वृद्धिरादंच्” ऐजिह द्विमात्र एव, तात्परत्वात्,

तेन 'कृष्णैकत्वम्' इत्यत्र त्रिमात्रो न । एवमुत्तरसूत्रेऽपि । तेन 'गङ्गोदकम्' इत्यादौ त्रिमात्रो न ॥

'वृद्धिरादैच्' सू १६ या सूत्रात् निर्दिष्ट असलन्त्या 'ऐच्' नै, म्हणजे 'ऐ, औ' या वर्णानी, द्विमात्रिक 'ऐ औ' चेच ग्रहण होत, कारण त्या सूत्रात् 'आत्' यातील तकारानंतर 'ऐच्' चे उच्चारण केले जाहे त्यामुळे 'कृष्ण+एकत्वम्=कृष्णैकत्वम्' या स्थली होणारा वृद्धिरूप एकादेश जो 'ऐ' होता ता त्रिमात्रिक होत नाही याच-प्रमाणे उत्तर सूत्रान, म्हणजे 'अदद्द गुण' सू १७ या सूत्रान, देखील समजाव त्यामुळे 'गङ्गा+उदकम्=गङ्गोदकम्' इत्यादि स्थली होणारा गुणरूप एकादेश त्रिमात्रिक होत नाही ('तपरस्तत्कारस्य' या सूत्रातील 'तपर' या पदाचा भाष्यकाराने 'त परो यस्मात्' व 'तान् पर' असा दोन तःहने विग्रह केला आहे त्यामुळे ज्या वर्णापुढे तकार जोडला जाह-जम अन् इन्, उन् इत्यादि-किंवा ज्या वर्णापूर्वी तकार उच्चारला जाह असा दाखी प्रकारच्या वर्णानी तकाराक वर्णाच्च ग्रहण हात 'वृद्धिरादैच' या सूत्रात् 'आत्' यातील तकारापुढे 'ऐच' पठित केला आहे व तमेच 'अदद्द गुण' या सूत्रान 'अत्' यातील तकारापुढे 'एड' पठित केला आहे म्हणून 'तपरस्तत्कारस्य' या सूत्रान्वये वरील दोन सूत्रात् पठित असलेले एड व ऐच्, म्हणजे ए, आ, ऐ, औ हे वर्ण, द्विमात्रिक ए, आ, ऐ, औ याचच वाचक होतान, आणि या वर्णानी त्रिमात्रिक किंवा चतुर्मात्रिक ए, आ, ऐ, औ याच ग्रहण होत नाही सारास वृद्धिरूप किंवा गुणरूप एकादेश त्रिमात्रिक किंवा चतुर्मात्रिक न हाता द्विमात्रिकच हातो म्हणूनच 'कृष्ण+एकत्वम्' या स्थली अकाराची एक मात्रा असून 'ए' द्विमात्रिक आहे तरी, 'वृद्धिरचि' सू ७२ या सूत्राने त्याचे जागी हाणारा वृद्धिरूप 'ए' हा एकादेश आन्तरतम्याने, म्हणजे स्थानेऽन्तरतम' या सूत्रान्वये, त्रिमात्रिक न होता, द्विमात्रिकच हातो त्याचप्रमाणे 'मटवा+आदन'

या स्थली जरी आ, ओ हे प्रत्येक द्विमात्रिक आहेत तरी त्यांचे जागी हाणारा 'ओ' हा वृद्धिरूप एकादेश आन्तरतम्याने चतुर्मात्रिक न होता द्विमात्रिकच होतो याचे कारण हेच की, वर सांगितल्याप्रमाणे 'वृद्धिरादैच्' या सूत्रात द्विमात्रिक ऐ, ओ यानाच वृद्धिसज्ञा होणे सांगितले आहे आणि त्याचप्रमाणे 'अदेद् गुण' या सूत्रात द्विमात्रिक ए, ओ यानाच गुणसज्ञा होणे सांगितले आहे 'वृद्धिरादैच्' १-१-१ या सूत्रावरील भाष्यात 'अथ विमर्थमाकारस्तपर क्रियते' असा प्रश्न करून त्या प्रश्नाचे अखेरीस उत्तर देताना भाष्यकार म्हणतात— 'इदं तर्हि प्रयोजनम् । आन्तर्यतस्त्रिमात्रचतुर्मात्राणां स्थानिना त्रिमात्रचतुर्मात्रा आदेशा मा भूवन्निति । खट्वा इन्द्र खट्वेन्द्र । खट्वा उदक खट्वोदकम् । खट्वा ईषा खट्वेषा । अथ क्रियमाणेऽपि तकारे कस्मादेव त्रिमात्रचतुर्मात्राणां स्थानिना त्रिमात्रचतुर्मात्रा आदेशा न भवन्ति । तपरस्तत्कालस्येति नियमात् । ननु त परो यस्मात्सोय तपर । नैत्याह । तादपि परस्तपर ।' या भाष्याच्या अन्वयेनेच दीक्षितानी प्रकृत सूत्राचे मनोरमंत वर सांगितल्या-प्रमाणे व्याख्यान केले आहे)

मनोरमा—“भूवादयो धातवः” भूश्च वाश्चेति द्वन्द्वः । आदिशब्दयोर्व्यवस्थाप्रकारवाचिनोरेकशेषः । भूवो आदौ येषामिति बहुव्रीहि । भूप्रभृतयो वासदृशा । सादृश्यञ्च क्रियावाचकत्वेनेत्यभि-प्रेत्याह—क्रियावाचिन इति । क्रियावाचिनः किम् ? “या पश्यसि” इत्यादौ धातुत्व मा भूत् । सति हि तस्मिन्, “आतो धातोः” इति स्यात् । भवादयः किम् ? ‘हिरक्’ ‘पृथक्’ इत्याद्यव्ययानाम्, ‘शिश्ये’ इति भावार्थतिङन्तस्य च मा भूत् स्तम्भवादीनामुदित्करणेन सूत्राणां धातुत्व ज्ञाप्यते । चुलुम्पादीनां तु “बहुलमेतद्धिदर्शनम्” इति गणसूत्रेण सद्ग्रहः ॥

‘भूवादयो धातवः’ सू १८ या सूत्रातील ‘भूवादयः’ या पदाचा ‘भूश्च वाश्च’ असा प्रथम द्वन्द्वसमास करून व नंतर व्यवस्था-

वाचक आणि प्रकारवाचक अशा दोन 'आदि' या पदाचा एकशेष घट्टन अन्वयेरीस 'भुवो आदी येषाम्' असा बहुव्रीहिममान केल्याने 'भूवादय.' हा शब्द मिट्ट झाल्ला आहे, व असा समास केल्याने त्या पदाचा 'भूप्रमृत्तयो वामदृशा' असा अर्थ होतो. ('व्यवस्था' या पदाचा 'प्रमृत्ति' व 'प्रकार' या पदाचा 'मादृश्य' हा अर्थ आहे व प्रथम 'आदि' पद 'प्रमृत्ति' या अर्थाचे वाचक असून द्वितीय 'आदि' पद 'मादृश्य' या अर्थाचे वाचक आहे म्हणून 'नू आदि= भूप्रमृत्ति, वा आदि=वामदृश' असा अर्थ होत असल्यामुळे, त्या मपूगं पदाचा 'भूप्रमृत्तयो वामदृशा' असा अर्थ होता 'आदि' या दोन भिन्नार्थवाचक पदाचा 'सख्याणामेकशेष एकविभक्तौ' सू १८८ या सूत्रान्वये एकशेष झाल्ला आहे 'वामदृशा' असा जे म्हटले आहे त्याचे कारण हे की, 'वा गतिगन्धनयो' या घानून व घानुगाठान पठित असलेल्या भूप्रमृत्ति इतर घानून) श्रियावाचकत्वस्य मादृश्य आहे (म्हणून 'वामदृशा' या पदाचा 'श्रियावाचिन' असा अर्थ होतो) हे सर्व लक्षान घट्टनच 'श्रियावाचिनो भ्वादयो घानुमज्ञा म्यु' असा प्रकृत सूत्राचा कौमुदीत अर्थ कला आहे (सारास प्रकृत सूत्राचा असा अर्थ आहे की, 'नू' पासून मुरु होणाऱे जे शब्द घानुगाठान पठित केले आहेत त्यानाच घानुमज्ञा होत परंतु ती मज्ञा त्याना तेनाच होते की, जेन्हा ते श्रियेचे वाचक असतात जे शब्द श्रियेचे वाचक नाहीत ते शब्द घानुगाठान पठित असले तरी त्याना घानुमज्ञा होत नाही, आणि तसेच जे शब्द श्रियेचे वाचक असून घानुगाठान पठित नाहीत त्याना देखील घानुमज्ञा होत नाही) श्रियावाचिनो भ्वादयो घानुमज्ञाः म्यु' या कौमुदीतील पक्तीत 'श्रियावाचिन' हे पद अशाकरिता घातले आहे की, 'या पश्यसि' इत्यादि म्यली 'या' या शब्दाला घानुमज्ञा होऊ नये ('यद्' शब्दातुडे विभक्ति-प्रत्यय आला असता, 'त्यदादीनाम' सू २६५ या सूत्राने 'यद्' यातील अन्त्य दकाराचे जागी अकार होऊन व 'अतो गुणे' सू १९१

या सूत्राने पररूप एकादेश होऊन 'यद्=य+अ=य' असे अदन्त रूप होते व त्याहून 'अजाद्यतष्टाप्' सू ४५४ या सूत्राने 'टाप=आ' हा स्त्रीप्रत्यय केला असता 'य+आ=या' असे स्त्रीप्रत्ययान्त रूप होते 'या प्रापणे' हा धातु धातुपाठात अदादिगणात पठित आहे म्हणून वर सांगितल्याप्रमाणे 'यद्' शब्दाहून सिद्ध केलेल्या 'या' या शब्दाला धातुसज्ञा होण्याची आपत्ति घेते परंतु हा शब्द जरी धातुपाठात पठित आहे तरी 'या पश्यसि' या उदाहरणात 'या' हा शब्द क्रियावाचक नसल्यामुळे त्याला धातुसज्ञा होत नाही आणि अशा रीतीने 'क्रियावाचिन' हे पद अन्वर्थक व आवश्यक ठरते) त्याला धातुसज्ञा झाली असती तर ('या+शस्=या+अस्=या' या म्बली 'या' हे 'यचि भम' सू २३१ या सूत्रान्वय भसज्ञक अङ्ग ठरत असल्यामुळे) 'आतो धातो' सू २४० या सूत्राने 'या' या भसज्ञक अङ्गातील अन्त्य आकाराचा लोप होण्याची आपत्ति आली असती (आणि 'या' असे इष्ट रूप सिद्ध होऊ शकले नसते प्रकृत सूत्रावरील भाष्यात १-३-१ 'पाठेन धातुसज्ञाया समानशब्दप्रतिषेध' हे वार्तिक पठित करून त्या वार्तिकाचे व्याख्यान करिताना भाष्यकार म्हणतात—'पाठेन धातुसज्ञाया समानशब्दाना प्रतिषेधो वक्तव्य । या इति धातु, या इत्यावन्त । वा इति धातु, वा इति निपात । नु इति धातु, नु इति प्रत्ययश्च निपातश्च । दिव् इति धातु, दिव् इति प्रातिपदिकम् । किं च स्याद्यद्येतेषामपि धातुसज्ञा स्यात् ? । धातोरिति तव्यदादीनामुत्पत्ति प्रसज्यत । नैप दोष । साधने तव्यदादयो विधीयन्ते साधन च क्रियाया । क्रियाऽभावात् साधनाऽभाव । साधनाभावात् सत्यामपि धातुसज्ञाया तव्यदादयो न भविष्यन्ति इदं तर्हि या पश्य, आतो धातोरिति लोप प्रसज्येत ।' त्याच भाष्यात पुढे भाष्यकार म्हणतात—'तद्यदा तावत् क्रियावचनो धातुरित्येष पक्षस्तदा भू इत्यत्र य आदिशब्द स व्यवस्थाया वर्तते, वा इत्यत्र य आदिशब्द स प्रकारे, भू इत्येवमादयो वा इत्येव प्रकारा इति यदि तर्हि लक्षण क्रियते,

सूत्राने यथादेश होऊन सिद्ध झाले आहे 'सिद्ध्यं' हा शब्द जरी क्रियावाचक आहे तरी तथा शब्द धातुपाठात पठित नसल्यामुळे त्याला धातुसज्ञा होत नाही. जर त्याला धातुसज्ञा झाली असती तर वर सांगितल्याप्रमाणे त्याहून तिवादि व तव्यदादि प्रत्यय ङोण्याची आपत्ति आली असती वर दर्शविलेल्या सर्व आपत्ति टाळण्याकरिताच दीक्षितानी 'क्रियावाचिनो भ्वाद्यो धातुसज्ञा स्यु' असा प्रवृत्त सूत्राचा कौमुदीत अर्थ केला आहे व तो अर्थ वर दिलेल्या भाष्याला अनुसरूनच केला आहे) 'स्तम्भु' इत्यादि सूत्रनिर्दिष्ट धातु उदिन् केले असल्यामुळे ते धातु आहेत हे ज्ञापित होते ('स्नम्भु' इत्यादि सुमारे वीस धातु धातुपाठात पठित केले नसून पाणिनीय सूत्रात त्याचा निर्देश केला आहे 'स्नम्भु' इत्यादि धातु उदिन् पठित केले असल्यामुळे त्यांचे उदिह्वरण ते धातु आहेत याचे ज्ञापक ठरते उदिन् धातूपुढे 'क्त्वा' प्रत्यय आल्यास त्या प्रत्ययाला विकल्पेकरून इडापम होतो या अर्थाचे 'उदितो वा' सू ३३२८ हे सूत्र आहे. जर 'स्तम्भु' इत्यादि सूत्रनिर्दिष्ट शब्द धातुसज्ञक नसते तर त्यांना उदित कस्मिन् पठित करण्याची काहीच गरज नव्हती पण ते मुद्दाम उदित करून पाणिनीय सूत्रात पठित केले असल्यामुळे ते धातुसज्ञक आहेत हे ज्ञापित होते) 'बहुलमेतन्निदर्शनम्' या गणसूत्रान्वये 'चुलुम्प' इत्यादि धातुसज्ञक ठरतात ('बहुलमेतन्निदर्शनम्' हे गणसूत्र असल्यामुळेच दीक्षितानी 'व्ययते' सू २८२१ या सूत्रावरील कौमुदीत 'भ्वादिस्वाटृनिगण. । तेन चुलुम्पतीत्यादि-सग्रह.' असे म्हटले आहे 'चुलुम्प' हा धातु 'ल्योप' या अर्थाचा वाचक आहे कारण 'चुलुम्प' इत्यादि शब्द जरी धातुपाठात साक्षात् पठित नाहीत तरी ते क्रियावाचक असल्यामुळे व वरील गणसूत्रान्वये त्याचा धातुसज्ञक सग्रह करता येत असल्यामुळे, ते शब्द धातुसज्ञक ठरतात असा दीक्षिताच्या म्हणण्याचा आशय आहे)

शब्दरत्न-साक्ष्य वेति । धातातो धाताद्दर्श च प्रयोगभेदेन बोध्यम् । आतो धातोरिति । न च स्व्यर्थनिमित्तकटापो बहिरदगा-

धातुपाठात पठित आहेत ते 'वा' धातूसारखे क्रियावाचक असतानाच त्यांना धातुसज्ञा होते....पण जो क्रियेचा वाचक आहे तो धातु होय असे जर 'धातु' या मज्ञेचे लक्षण केले तर, धातुपाठ पठित करण्याची गरज काय ? धातुपाठ पठित केलाच पाहिजे व त्याचे प्रयोजन हे की, प्रातिपदिकाना, म्हणजे हिरक्, पृथक् इत्यादि क्रियावाचक अव्ययरूप प्रातिपदिकाना आणि तसेच 'आणवयति, वट्टति, वड्ढति' इत्यादि अपभ्रंश शब्दाना धातुसज्ञा न व्हावी या वरील भाष्याला अनुसरूनच मनोरमंत प्रकृत सूत्राचे विवरण केले आहे व या भाष्यावरून हे स्पष्ट होते की, जे शब्द धातुपाठात पठित आहेत ते जेव्हा क्रियेचे वाचक असतात तेव्हाच त्यांना धातुसज्ञा होने व जे शब्द क्रियावाचक असून देखील धातुपाठात पठित नाहीत त्यांना धातुसज्ञा होत नाही) वर दिलेल्या कौमुदीतील पक्तीत 'भवादय' हे पद अशावरिता घातले आहे की, 'हिरक्, पृथक्' इत्यादि अव्ययाना व तसेच 'शिर्ये' या भाववाचक तिङन्ताला धातुसज्ञा होऊ नये ('हिरक्, पृथक्' हे शब्द स्वरादिगणात पठित असल्यामुळे 'स्वरादिनिपातमव्ययम्' सू ४४७ या सूत्रान्वये त्यांना अव्ययसज्ञा आहे हे दोन्ही शब्द वर्जनरूप क्रियेचे वाचक आहेत मनोरमंतील अव्ययप्रकरणात दीक्षितानी 'पृथक् भिन्ने, हिरक्, 'वर्जने' असा या अव्ययाचा अर्थ दिला आहे व प्रसादकारानी या दोन्ही शब्दाचा 'वर्जने' हाच अर्थ दिला असून 'त्वत्त पृथक् नास्ति बन्धु, हिरक् कर्मणा मोक्ष' ही उदाहरणे दिली आहेत अशा रीतीने हे दोन्ही शब्द जरी क्रियेचे वाचक आहेत तरी भूपामून सुरु होणाऱ्या धातुपाठात ते पठित नसल्यामुळे त्यांना धातुसज्ञा होत नाही त्यांना धातुसज्ञा झाली असती तर त्या शब्दाहून 'धातो' सू २८२९ या अधिकारसूत्रान्वये तिवादि व तद्वदादि प्रत्यय होण्याची आपत्ति आली असती 'शिर्ये' हे 'शीड स्वप्ने' या अकर्मक धातूचे लिटाचे प्रथमपुरुषाचे एकवचन आहे व ते 'शि + शी + ए' अशी स्थिति झाली असता 'एरनेकाच' सू. २७२ या

सूत्राने यगादेश होऊन सिद्ध झाले आहे 'शिर्ये' हा शब्द जरी क्रियावाचक आहे तरी तथा शब्द धानुपाठान पठित नमन्यामुळें त्याला धानुमज्ञा होत नाही. जर त्याला धानुमज्ञा झाली असती तर वर मागितल्याप्रमाणे त्याहून निवादि व तव्यदादि प्रत्यय होण्याची अपत्ति आली असती. वर दर्शविलेल्या सर्व अपत्ति टाळण्याकृतिचाच दीक्षितानी 'क्रियावाचिनो भ्वादयो धानुमज्ञा म्यु' असा प्रवृत्त सूत्राचा कौमुदीत अर्थ केला आहे व तो अर्थ वर दिलेल्या भाष्याला अनुसरूनच केला आहे) 'स्तम्भु' इत्यादि सूत्रनिदिष्ट धानु उदिन् केले असल्यामुळें ते धानु आहेत हे ज्ञापित होते ('स्तम्भु' इत्यादि सुमारे वीस धानु धानुपाठान पठित केले नमून पाणिनीय सूत्रात त्याचा निर्देश केला आहे 'स्तम्भु' इत्यादि धानु उदिन् पठित केले असल्यामुळें त्यांचे उदित्करण ते धानु आहेत याचे ज्ञापक ठरते उदिन् धानुपुट्टे 'क्वा' प्रत्यय आल्यास त्या प्रत्ययाला विकल्पेकरून इडागम होतो या अर्थाचे 'उदितो वा' सू ३३२८ हे सूत्र आहे जर 'स्तम्भु' इत्यादि सूत्रनिदिष्ट शब्द धानुमज्ञक नसते तर त्यांना उदिन् करून पठित करण्याची काहीच गरज नव्हता पण ते मुद्दाम उदिन् करून पाणिनीय सूत्रान पठित केले असल्यामुळें ते धानुमज्ञक आहेत हे ज्ञापित होते) 'बहुलमेतन्निदर्शनम्' या गणसूत्रान्वयें 'चुलुम्प' इत्यादि धानुमज्ञक ठरतात ('बहुलमेतन्निदर्शनम्' हे गणसूत्र असल्यामुळेंच दीक्षितानी 'श्वयनेर' सू २४२१ या सूत्रादरीत कौमुदीत 'भ्वादित्वाट्टनिगण । तेन चुलुम्पतीत्वादि-मग्रह' असे म्हटले आहे 'चुलुम्प' हा धानु 'लोप' या अर्थाचा वाचक आहे मारात 'चुलुम्प' इत्यादि शब्द जरी धानुपाठान माधान् पठित नाहीत तरी ते क्रियावाचक असल्यामुळें व वरीत गणसूत्रान्वयें त्याचा धानुत मग्रह करता येत असल्यामुळें, ते शब्द धानुमज्ञक ठरतात असा दीक्षिताच्या म्हणण्याचा आशय आहे)

शब्दरत्न-सादृश्ये चेति । यापातो यागादृश्यं च प्रयोगभेदेन षोष्यम् । आतो घातोरिति । न च सव्यर्पनिमित्तकटापो बहिरह्या-

सिद्धत्वम् । “नाजानन्तर्ये” इति निषेधात्, ततोऽपि बहिर्भूतसख्यानिमित्तकविभक्तिनिमित्तकभसञ्ज्ञातिमित्तकत्वेन लोपस्य बहिरङ्गत्वाच्च अर्थनिमित्तकबहिरङ्गत्वस्याभावाच्च । नाप्यय लाक्षणिक,

“नकारजावनुस्वारपञ्चमौ क्षलि धातुषु ।

सकारज शकारश्चेपट्टिवर्गस्तवर्गज ” ॥ १ ॥

इत्यभियुक्तोक्तेर्भर्वादिषु लाक्षणिका नामपि दर्शनेन तद्विषये तत्परिभाषाया अप्रवृत्ते । “आतो धातो ” इत्यत्र प्रतिपदोक्त आकारो गृह्यते इति तु वक्तुमप्यशक्यम्, ‘पशुष ’ इयसिद्ध्यापत्ते । पशु सनोतीति विट्, “विड्वनो ” इत्यात्वम् । ‘आतोऽनाप ” इति वार्तिकमते तु विकल्पार्थकनिपातवाशब्दस्य धातुत्वे प्रातिपदिकत्वाभावात्सुबभावे पदत्वानापत्तिर्दोषः । क्रियात्वम-साध्यत्वेन प्रतीयमानत्वम् । साध्यत्वञ्चोत्पाद्यमानत्वमेवेत्यन्यत्र विस्तरः । हिरुगित्यादि । एषा क्रियासमानाधिकरणत्वात्, लिङ्गाद्यनन्वयित्वाच्च तदर्थस्य क्रियात्वमित्यभिमानः । एषामध्ययेषु पाठस्तु अप्रातिपदिकत्वेऽप्यकजयं स्यात् । एतेन तेषु पाठसामर्थ्याद्विद्युत्वाभाव इत्यपास्तम् । नन्वेषा क्रियाञ्काङ्क्षादर्शनेन न क्रियावाचकत्वमत आह-शिश्ये इति । कालोऽपि धात्वर्थे एवेति न क्रियावाचकत्वहानिः । तस्य च धातुत्वे “आदेच उपदेशे ” इत्यात्व स्यात् । तद्धि अनमित्तिकम्, धातुत्वनिमित्तकञ्चेति स्पष्टमेव । अत्र च प्रत्ययस्यैव धातुत्वापत्तिर्बोध्या, तिङन्तस्य रूपदेशाभावात्सात्वप्रसक्तिरित्याहुः ।

वा’ हा धातु भिन्न भिन्न प्रयोगात् आढलत असल्यामुळे, एका प्रयोगातील ‘वा’ धातु इतर प्रयोगातील ‘वा’ धातु सदृश आहे असा मानता येतो (म्वादि इतर धातु ‘वा’ धातूहून भिन्न असल्यामुळे, त क्रियावाचकस्वरूप धर्मसादृश्यामुळे ‘वा’ सदृश आहेत अस मानता येत, पण ‘वा’ धातु जो धातुपाठान एवदाच पठित आहे तो ‘वा’ सदृश आहे असा कसे म्हणता येणार, कारण ‘भेदनिवर्धन सादृश्यम्’ असा न्याय असल्यामुळे व ‘तद्भिन्नत्वमिति तद्गतमूयो-

धर्मत्वत्वं सादृश्यम्' अगो 'सादृश्य' या शब्दाची व्याख्या असल्यामुळे, सादृश्य होण्याकरिता दोन पदार्थांची आवश्यकता आहे; एखादा पुरुष स्वतः मारखा आहे असा प्रयोग जसा होऊ शकत नाही त्याचप्रमाणे 'वा' धातु 'वा' सदृश आहे असे म्हणता येत नाही अशी शकाकाराची शका आहे या शकेवर गम्हरत्नकार असे उत्तर देताना की, भाषेत 'वा' धातूचे 'वाति, वाता' इत्यादि अनेक प्रयोग आढळत असल्यामुळे व 'प्रत्युच्चारण गच्छो मिध्यते' असा सिद्धान्त असल्यामुळे, एका प्रयोगातील 'वा' धातु इतर प्रयोगात आढळणाऱ्या 'वा' धातुसदृश आहे असे मानता येते व त्यामुळे बरोबर शका अनुपपन्न ठरते 'या. पश्यमि' या उदाहरणात आकारलोप करते वेळी 'अर्थनिमित्तक बहिरद्गन्वम्' या न्यायान्वये) स्त्रीरूप अर्थाचा बोध होणे या निमित्तामुळे होणारा 'टाप्' प्रत्यय बहिरद्गम असून त्यामुळे अमिद आहे असे कोणी म्हटल्यास, ते म्हणणे बरोबर नाही, कारण 'नाजानन्वये बहिष्ट्वप्रकृञ्जि' -परि ५१ ही बहिरद्गत्वाची निषेधक परिमाणा आहे दुसरे असे की, लिट्याच्या मानाने मध्या बहिर्भूत-बहिरद्ग-असन्तामुळे, म्हणजे लिट्याचा बोध प्रथम होत असून मध्येचा बोध नंतर होत असल्यामुळे (व अशा रीतीने लिट्याचायं प्रथम उपस्थित होत असून सन्त्यानिमित्तक कार्यं नंतर उपस्थित होत असल्यामुळे) तथा बहिरद्ग मध्येचा बोध कम्बुन देणे या निमित्तामुळे हाणाग जा मध्याचायं विभक्तिप्रत्यय त्या विभक्ति-प्रत्ययाच्या निमित्तामुळे जो मसजा होणे ती आकारलोप होण्याचे निमित्त असल्यामुळे, ते आकारलोपकारण 'टाप्' प्रत्ययान्वयाच्या मानाने बहिरद्ग ठरते निमरे असे की, 'अर्थकृत बहिरद्गन्वम्' असा न्यायच नाही ('या पश्यमि' या स्थली 'यद्' या सर्वनामाचे पूर्वी सांगितल्याप्रमाणे 'य' असे अदन्त रूप झाल्यावर 'अत्राद्यन्टाप्' मू. ४५४ या सूत्राने जो स्त्री-रूप अर्थाचा बोधक 'टाप्' प्रत्यय होतो तो, 'अर्थनिमित्तक बहिरद्गम्,' म्हणजे अर्थाच्या निमित्तामुळे होणारे

कार्यं बहिरङ्ग ठरते, या न्यायान्वयें, बहिरङ्ग ठरतो, कारण तो 'टाप्' प्रत्यय स्त्रीवाचक अर्थाचा बोध करून देणे या निमित्तामुळे झाला असून 'आ'लोपकार्य अर्थाच्या निमित्तामुळे होणारे कार्य नसल्यामुळे व अशा रीतीने 'आ'लोपकार्याच्या मानाने टाप्प्रत्ययरूपकाय बहिरङ्ग ठरत असल्यामुळे, 'अमिद्ध बहिरङ्गमन्तरङ्गे'—परि—५०—या परिभाषान्वयें अन्तरङ्ग आलोपकार्य करतेवेळी बहिरङ्ग टाप् प्रत्यय अमिद्ध ठरतो म्हणजे तो झालाच नाही असे मानावे लागते तसे मानते म्हणजे, 'आ'लोपकार्य पावनच नाही, कारण जर 'आ'लोपकार्याच्या दृष्टीने टाप्प्रत्यय विद्यमानच नाही तर त्याचा लोप कसा होणार ? म्हणून शकारावर म्हणतो की, 'त्रिशावाचिन किम् या पश्यति आता धानाग्नि स्यात्' अने जें दोक्षिनानी मनोरमंत म्हणले आहे ते बरोबर नाही या शबेवर शब्दरत्नकार असे उत्तर देतात की, 'तुष्यतु दुर्जन या न्यायान्वये शकाराच्या म्हणण्याप्रमाणे 'आ'लोपकार्याच्या मानाने 'टाप्' प्रत्ययरूपकाय बहिरङ्ग आहे असे मानले तरी, 'अमिद्ध बहिरङ्गमन्तरङ्गे' या परिभाषेचा निषेध करणारी 'नाजानन्त्ये' ही परिभाषा असल्यामुळे, आलोपकार्य करतेवेळी 'टाप्' प्रत्यय बहिरङ्ग असून देखील बहिरङ्ग ठरत नाही अर्थाच्या लगेच पुढे असणाऱ्या निमित्तामुळे अन्तरङ्गकार्य करणे प्राप्त झाल्यास पूर्वी झालेले बहिरङ्गकार्य बहिरङ्ग मानू नये असा त्या निषेधक परिभाषेचा अर्थ आहे 'या पश्यति' या प्रवृत्त उदाहरणान 'या + शम् या म्यन्ती जा 'टाप्' प्रत्यय विभक्तिप्रत्यय लागण्यापूर्वी झाला आहे तो बहिरङ्ग आहे असे मानते तरी, त्याच्या लगेच पुढे असणाऱ्या 'शम् = अत' या विभक्तिप्रत्ययाच्या निमित्तामुळे 'आतो धातो' या नूताने त्या 'टाप् = आ' प्रत्ययाचा लोप करतेवेळी बरोबर निषेधक परिभाषान्वयें तो टाप्प्रत्यय बहिरङ्ग ठरत नाही त्यामुळे 'टाप् = आ' विद्यमानच आहे असे मानणे भाग आहे व तसे मानल्यास, आकारान्तर हीण्याची

आपत्ति येने. म्हणून 'या' हा शब्द प्रकृत स्वर्गी त्रियावाचक नसून
 देखील केवळ धातुपाठान पठित आहे या कारणामुळे धातुमज्ञक
 मानल्यास दोक्षितानी जो आकारलोप होण्याची आपत्ति दर्शविती
 आहे ती योग्य ठरते असा शब्दरत्नकाराच्या म्हणण्याचा आशय
 आहे येथपर्यंत शब्दरत्नकारानी 'आ'लोपकार्याच्या मानाने पूर्वी
 झालेले टापप्रत्ययरूप कार्य बहिरद्गम आहे असे शकाकाराच्या
 म्हणण्याप्रमाणे गृहीत धरून त्याच्या शक्येने निगमन केले आहे
 परंतु शब्दरत्नकार पुढे असे म्हणतात की, वास्तविक टापप्रत्ययाच्या
 मानाने 'आ'लोपरूपकार्य अन्तरद्गम नसून बहिरद्गम आहे, कारण
 'पञ्चक प्रातिपदिकार्यं' या वचनान्वये ज्ञानि, व्यक्ति, लिङ्ग,
 मभ्या, व कारक असे प्रातिपदिकाचे पाच अर्थ आहेत व या अर्थांचा
 वर जो क्रम दिला आहे त्या क्रमान्वयेच त्या अर्थांचा बोध होत
 असतो, म्हणजे प्रातिपदिक ऐकल्याबरोबर त्यामामून प्रथम मामान्य
 अर्थ मानात येतो, तसा मामान्य अर्थ मानात आल्यानंतर त्या मामान्य
 अर्थाने पुढील अर्थाची व्यक्ति मानात येते, त्यानंतर त्या व्यक्तिच्या लिङ्गाचा
 आणि नंतर मभ्येचा बोध हातो आणि अखेरीस त्या व्यक्तीचा
 दुसऱ्या पदार्थाशी असलेला कारकस्य संबध मानात येतो असा
 क्रमाने प्रातिपदिकाच्या वर मागितलेल्या पाच अर्थांचा बोध हात
 असण्यामुळे, ज्या क्रमाने हे अर्थ ध्यानात येतात त्याच क्रमाने त्या
 अर्थांना अनुसृत होणारी कार्ये होतात. 'अत्र परस्मिन्' १-१-५७
 या सूत्रावरील भाष्यात "असिद्ध बहिरद्गमन्तरद्गमे" ही परिभाषा
 लौकिकन्यायसिद्ध आहे हे मागताना भाष्यकारानी दग दिलेला
 सिद्धान्त मागितला आहे त्या भाष्यात भाष्यकार म्हणतात - 'मा
 चाप्येषा लोकेन सिद्धा । कथम् ? प्रत्यद्गमवर्ती लोको ऋष्यते ।
 तद्यथा । पुरुषोऽयं प्राणस्त्वाय यान्यस्य प्रतिगरीर कार्याणि
 तानि तावन्करोति, तत मुहदा, तत सम्बन्धिनाम् । प्रातिपदिक
 चाप्युरदिष्ट मामान्यभूनेऽर्थे वर्तते । मामान्ये वर्तमानस्य व्यक्तिस्वर-

जायते । व्यक्तस्य सत लिङ्गसख्याभ्यामन्वितस्य बाह्येनार्थेन योगो भवति । ययैव चानुपूर्व्याऽर्थानां प्रादुर्भावस्तयैव शब्दानामपि तद्वत्कार्ये-
रपि भवितव्यम् ।' या भाष्यकारीय सिद्धान्तान्वये लिङ्गकार्यं प्रथम
उपस्थितं होत असून सख्याबोधक विभक्तिरूप कार्यं नंतर उपस्थित
होत असल्यामुळे, 'पूर्वोपस्थितमन्तरङ्ग परोपस्थित वहिरङ्गम्'
या न्यायान्वये लिङ्गबोधक टाप्-रूप कार्यं, विभक्तिप्रत्ययाच्या
निमित्तामुळे होणाऱ्या 'आ'-लोपकार्याच्या मानाने, अन्तरङ्ग ठरते.
म्हणून 'या + शस् = या + अस्' या स्थली प्रथम टाप्-प्रत्यय झाल्या-
नंतरच तशा स्त्रीप्रत्ययान्त शब्दाहून 'इयाप्-प्रातिपदिकात्' सू १८२
या अधिकारसूत्रान्वये 'शस्' हा द्वितीयेच्या बहुवचनाचा प्रत्यय होतो
हा प्रत्यय असर्वनामस्थान अजादि प्रत्यय असल्यामुळे, 'या' या
अङ्गाला 'यचि भम्' सू २३१ या सूत्राने भसज्ञा होने, व 'या'
हा शब्द क्रियावाचक नसून देखील धातुसज्ञक मानल्यास, 'आतो
धातो' सू २४० या सूत्राने 'या' यातील अन्त्य आकाराचा लोप
होण्याची आपत्ति येते हे आकारलोपरूप कार्यं टाप्-प्रत्ययरूप कार्याच्या
मानाने वर सांगितल्याप्रमाणे वहिरङ्ग असल्यामुळे, वहिरङ्ग 'आ'-
लोपरूप कार्यं करतेवेली प्रथम झालेला अन्तरङ्ग 'टाप् = आ'
विद्यमान आहे असे मानणे भाग आहे व तसे मानले म्हणजे,
दोशितानी मनोरमेत जो आपत्ति दाखविली आहे ती योग्य ठरत
असून शकाकाराची शका व्यर्थ ठरते तिमरे असे की, 'अर्थनिमित्तक
वहिरङ्गत्वम्' या ज्या न्यायाच्या आधारावर शकाकाराने वरील
शका उपस्थित केली आहे तसा वास्तविक न्यायच नाही या विषया-
संबंधाने परिभाषेन्दुशेखरात 'अर्थनिमित्तकस्य न वहिरङ्गत्वम् । अत
एव न तिसूचतम् इति निषेधश्चरितार्थ । अन्यथा स्त्रीत्वरूपार्थनिमि-
त्तकृतिस्त्रेषेक्षयान्तरङ्गत्वात् त्रयादेशे तदसद्गति स्पष्टैव । अत एव
त्रयादेशे सन्तस्य प्रतिषेध इति स्थानिवत्सूत्रस्यभाष्यवातिवादि सद्ग-
च्छते ।' असे नागेशानी म्हटले आहे. या पक्तीचे विस्तृत विवेचन

परिभाषेन्दुनेवराच्या मराठी भाषान्तरात पान १६७ त १७० मध्ये केले आहे ते वाचल्यास व तसच 'नाजानन्तये' परि-५१ आणि प ५० या परिभाषेचे जे विवरण त्या ग्रंथात केले आहे ते वाचल्यास शब्दरत्नकाराच्या म्हणण्याचा भावार्थ उत्तम राहिलेला द्यानात येईल सारास बर जी तीन कारणे दिली आहेत त्या कारण-वृत्त हे स्पष्ट हात की, शकाकाराचा शका व्यर्थ असून दीक्षितानी जी मनोरमंत आपत्ति दाखविली आहे ती योग्य आहे असा शब्दरत्न-काराच्या म्हणण्याचा आशय आहे आता शकाकार पुन्हा असा शका करता की 'आतो घाता' सू २४० या सूत्रान ज्या आदत्त घातूच्या अन्य आकाराचा लोप हाण सांगितला आहे त्या घातूने, 'लक्षणप्रति-दाकायो प्रतिदाक्तस्यैव ग्रहणम् -परि ११४-या परिभाषावये, प्रतिदाक्त आदत्त घातूवच ग्रहण हाऊ शकत, लक्षणिक आदत्त घातूच ग्रहण हाऊ शकत नाही म्हणजे ज्या आकाराचा लोप हाण सांगितला आहे तो प्रतिदोक्त आकार असल्या पाहिजे व तो लक्षणिक आकार नसावा म्हणून या पदसि' या उदाहरणात 'दद् या सवनामाच 'य + अ = य अग जे अदत्त हा हात त्याहून अजादत्त-प्टापू' सू ४५४ या लक्षणाने-सूत्रान- लोप = अ हा शकाचाच प्रथम सायवर 'य' अस आदत्त रूप होत असल्यामुळे, तसा लक्षणिक - लक्षणसंग्र-आदत्त या' या शब्दाला घातूसना सांगी लागला, त्यातील अन्य आकार या प्राण या घातूलाच अ-य आकारानेच प्रतीदाक्त-सूत्रात सत निद-नगून, लक्षणिक-सूत्र प्रकृत वलान उ-पन्न झाल्या-असल्यामुळे तसा आकाराचा 'आता घाता' या सूत्राने लोप हाऊ शकत नाही, आणि म्हणून यसे ४ उदाहरणात दाखिलानी जी आकाराने हाणगाचा आपत्ति दाखविला आहे ती अव्याय ठरत या शब्दरत्नकार असा उत्तर देनात का, १ घातूच्या विषयात लक्षणाने प्रतीदाक्त परिभाषा-परि ११४-मुळीच लागू पाडत नाही ('नाप्यय लक्षणिक' अग जे

शब्दरत्नात म्हटले आहे त्यातील 'लक्षणिक' या पदात असणारा 'लक्षण' हा शब्द लक्षणावृत्तीचा किंवा सूत्र अथवा वार्तिक या अर्थाचा वाचक नसून, जसा 'भामा' हा शब्द एकदेशन्यायाने सत्यमामेचा वाचक आहे त्याचप्रमाणे त्या न्यायान्वये तो 'लक्षण' शब्द 'लक्षण-प्रतिपदोक्तपरिभाषा' या अर्थाचा वाचक आहे, व या शब्दाहून 'अहंति' या अर्थामिव्ये 'तदहंति' मू १७२८ या सूत्राने 'ठञ्' प्रत्यय होऊन 'लक्षणिक' हा शब्द मिट्ट झाला आहे या शब्दरत्नातील धरील पक्तीतील 'अयम्' या पदाचे 'धातु' किंवा 'आकार' असे दोन अर्थ होऊ शकतात म्हणून या पक्तीचा 'धातुमज्ञाविषये लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा न प्रवर्तते' असा किंवा 'आतो धातोरिति सूत्रेण आकाररूपे वर्तव्ये लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा न प्रवर्तते' असा अर्थ हाऊ शकतो आता प्रथम अर्थ मानल्यास, धातूच्या विषयात लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा प्रवृत्त झाली नाही याचे कारण शब्दरत्नात नकार पृष्टी ठ पक्तीत सांगतात) मान्य वेदाकरणांनी 'नकार-जावनुस्वाररञ्चमो झलि धातुषु । सकारज शकारश्चेर्षाट्ट्वर्गस्त-वर्गज' अशी वारिका पठित केली असल्यामुळे व अशा रीतीने धातुपाठान पठित असलेल्या भ्वादि अनेक धातूत लक्षणिक वर्ग देखील आढळत असल्यामुळे, धातूच्या विषयात लक्षणप्रतिपदोक्त-परिभाषा लागू पडत नाही (दरील वारिकेचा असा अर्थ आहे की, झल् पुढे असता त्याच्या लगेच मागे धातून आढळणारा अनुस्वार किंवा पञ्चमवर्ग नकाराचे जागी झाला आहे असे समजावे, तसेच धातूत चकारापूर्वी आढळणारा शकार सकाराचे जागी झाला आहे असे समजावे, त्याचप्रमाणे धातूत लकाराच्या किंवा पकाराच्या पुढे ट्वर्ग आढळल्यास तो तवर्गाचे जागी झाला आहे असे समजावे उदाहरणार्थ, धातुपाठान तुम्प, तुम्क, अञ्च, ध्वस, भ्रन्दा इत्यादि धातु पठित आहेत या सर्व धातून झञ्च वर्गापूर्वी जो अनुस्वार किंवा पञ्चम वर्ग आढळतो तो वास्तविक 'नश्चापदान्तस्य झञि' मू.

१२३ या सूत्राने नकाराचे जागी अनुस्वार झाला असून, जेथे त्या अनुस्वारापुढे यच् प्रत्याहारान्तर्गत वां झाला आहे तेथे 'अनुस्वारस्य ययि परमवर्गं.' १२४ या सूत्राने त्या अनुस्वाराचे जागी पञ्चम वर्ग झाला आहे. सारांग या धातुत आह्वयान्ता अनुस्वार किंवा पञ्चम वर्ग मूळचा असून लक्षणान्वये झाला आहे, म्हणजे लाक्षणिक आहे तसेच 'वश्च' जसा वा धातु धातुगाठान पठित आहे त्यात वास्तविक मूळचा सकार असून त्या सकारापुढे चकार आला असल्यामुळे, 'स्ता रचुता रच्' सू १११ या सूत्राने त्या सकाराचे जागी चकार झाला आहे त्याचप्रमाणे 'ळां' असा जो धातु धातुगाठान पठित आहे त्यात वास्तविक मूळचा नकार असून तो नकार रेफापुढे आला असल्यामुळे, 'रपाभ्या नो ण' सू २३५ या सूत्राने त्या नकाराचे जागी णकार झाला आहे तसेच 'ष्टा' हा जो धातु धातुगाठान पठित आहे त्यात वास्तविक मूळचा यकार असून तो पकारापुढे आला असल्यामुळे 'ष्टुना ष्टु' सू ११३ या सूत्राने त्या यकाराचे जागी ठकार झाला आहे वर जो उदाहरणे दिली आहेत त्या खेरीज धातुगाठान प्रकृत कारिकांची अनेक उदाहरणे देता येतील पण विस्तारमर्यादनेव ती दिली नाहीत सारांग धातुगाठानोल किंवा धातुत लाक्षणिक वर्ग आह्वयान्ता असून देखील त्यांना धातुमज्ञा होते व धातुला होणारी कार्ये त्यांना होत न थावूनत हे सिद्ध झाले की, धातुच्या विषयात लक्षणप्रतिशेदोक्तरीत्या भाषा लागू पडत नाही त्यामुळे 'या पश्यपि' या उदाहरणात 'या' हा शब्द धातुगाठान पठित असल्या 'या प्रापणे' या धातुगारम्भा प्रतिशेदोक्त आदन्त शब्द असून वर नागितव्याश्रम णे लाक्षणिक आदन्त शब्द आहे तरी, 'त्रियावाचिनो न्वादयो धातुमज्ञास्यु' असे जे प्रकृत सूत्राचे बौद्धीत व्याख्यान केले आहे त्यातून 'त्रियावाचिन.' हे पद गाढव्यान, त्या 'या' शब्दाच्या धातुमज्ञा होण्याची आपत्ति येते पण अशा खेरीज त्या शब्दाच्या अरी धातुमज्ञा

ज्ञाली तरी, 'आतो घातो' सू २४० हे सूत्र प्रतिपदोक्त आदन्त घातूला लागू पडणारे सूत्र असल्यामुळे, आकारलोप होण्याची आपत्ति येत नाही असे जे शकाकाराचे द्वितीय अर्धान्वये म्हणणे आहे त्यावर शब्दरत्नकार असे उत्तर देतात की, 'आतो घातो' या सूत्रातील आकाराने प्रतिपदोक्त आकाराचेच ग्रहण होते असे म्हणता येणे अशक्य आहे, कारण तसे मानल्यास, ('असिद्धवदत्राभात' ६-४-२२ या सूत्रावरील भाष्यात दिलेले) 'पशुप' हे रूप सिद्ध न होण्याची आपत्ति येईल 'पशु सनोतोति पशुपा' या स्थली ('जनसनखनक्रमगमो विट्' सू ३४१३ या सूत्राने) 'विट्' प्रयय होऊन 'विडवतोर-नृनासिक्स्याऽऽत्' सू २९८२ या सूत्राने 'सन्' घातूला नकाराचे जागी आकार झाला आहे (व 'सनोतेरन' सू ३६४५ या सूत्राने 'सन' घातूला सकाराचे प व होऊन 'पशुपा' असे रूप सिद्ध झाले आहे याहून 'सस्' प्रयय केशा असता, यातील आकार घातूत असणारा प्रतिपदोक्त आकार नसून, नकाराचे जागी झालेला शब्दगिक आकार असल्यामुळे 'आतो घातो' हे सूत्र प्रवृत्त होऊ शकत नाही असे मानल्यास, आकारलोप होणार नाही व 'पशुप' हे द्वितीयच्या बहुवचनाचे भाष्यात दिलेले इष्ट रूप सिद्ध होऊ शकणार नाही. म्हणून 'आतो घातो' हे सूत्र प्रतिपदोक्त आदन्त घातूलाच लागू पडते व त्या सूत्रातील आकाराने प्रतिपदोक्त आकाराचेच ग्रहण होते हे मानणे बरोबर नाही) 'आतो घातो' या सूत्राऐवजी 'आतोऽप.'-म्हणजे आवन्त शब्दातील अन्त्य आकार सरोज वरून उत्तर आकाराचा लोप होतो-असे वार्तिककाराच्या मताप्रमाणे सूत्र पठित केल्यास, (जरी 'या पश्यमि' या स्थली 'या' या आवन्त शब्दातील आकारलोप होण्याची आपत्ति दृढते व 'पशुप' या स्थली आकारलोप होऊ शकतो आणि अशा रीतीने बरे दाखविलेल्या दोषाचे निवारण होऊ शकते तरी, 'क्रियावाचिनां भ्वाद्यो घातुमशा स्यु' असे जे प्रवृत्त सूत्राचे कौमुदीत व्याख्यान केले आहे त्यांतून

‘त्रियादाचिनः’ हे पद गाल्ल्यास, ‘वा शक्तिगन्धनयोः’ हा शब्द धातुपाठात पठित असल्यामुळे आणि मूळ पाणिनीय धातुपाठात धातूचे अर्थ पठित केले नसून केवळ धातूच पठित केले असल्यामुळे,) ‘वा’ या विकल्पवाचक निपाताला धातुसज्ञा होईल व (‘अर्थवदधातुरप्रत्यय-प्रातिपदिकम्’ सू १७८ या सूत्रात ‘अधानु’ असा प्रतिषेध असल्यामुळे) त्याला प्रातिपदिकसज्ञा होणार नाही आणि त्यामुळे (‘द्वयाप्रातिपदिकान्’ सू १८२ या अधिकारसूत्रान्वये प्रातिपदिकाहून होणारे) मुदादि प्रत्यय होऊ शकणार नाहीत व त्यामुळे ‘वा’ या निपाताला (‘मुप्तिञ्चत्त पदन्’ सू २९ या सूत्राने होणारे) पदसज्ञा न होण्याची आपत्ति येईल हा दोष येतोच (त्यामुळे भरवीत सांगितल्याप्रमाणे ‘देवश्च पचति वा गच्छति वा’ या उदाहरणातील ‘गच्छति’ या निदन्त पदापूर्वी असणारा ‘वा’ हा निपात धातुसज्ञक मानल्यास, ‘निञ्चिञ्च’ सू ३९३५ या सूत्राने होणारा अनुदात्त स्वर ‘गच्छति’ या निदन्ताला होणार नाही आणि तमेव ‘नपनिस्तत्र त्वा वा मा वा प्रेषयिष्यति’ या उदाहरणात ‘त्वामौ द्वितीयाया’ सू ४०७ या सूत्राने ‘माम’ च जागी हाणारा ‘मा’ हा आदेश न होण्याची आपत्ति येईल, कारण वर दिलेल्या उदाहरणात ‘मा’ चे पूर्वी असलेला ‘वा’ हा निपात धातु मानल्यास, त्याला प्रातिपदिकसज्ञा होणार नाही व त्यामुळे त्याहून मुवृत्पत्ति होणार नाही व त्याला पदसज्ञा होणार नाही आणि म्हणून ‘त्वामौ द्वितीयाया’ या सूत्राने पदाच्या पुढे असणाऱ्या ‘माम्’ चे जागी ‘मा’ असा आदेश होणे सांगितले असल्यामुळे, वरील उदाहरणात तसा आदेश होऊ शकणार नाही शब्दरत्नात जो वर दोष दाखविला आहे ता प्रकृत सूत्रावरील भाष्यात दाखविला आहे व त्या भाष्याचा शब्दरत्नात अनुवाद केला आहे त्या भाष्यात भाष्यकार म्हणतात—‘इदं तर्हि—या पश्य—आतो घातोरिति लोप प्रसज्येत । नैप दोष । अनाप इत्येव स । अय्य तर्हि वाशब्दस्य निपातस्याधातुरिति प्रातिपदिकसज्ञाया प्रतिषेध

प्रमज्येन । अप्रातिपदिकत्वानस्वाद्युप्ततिर्न स्यात् ।' साराश प्रकृत सूत्राचे दीक्षितानी जें व्याख्यान केले आहे त्यात 'क्रियावाचिनः' हें पद असणे आवश्यक आहे व ते पद घातले असल्यामुळेच, क्रियावाचक नमणान्या 'वा' या निपाताला धातुसज्ञा होत नाही व त्यामुळे वर दर्शविलेल्या सर्व आपत्ति टळतात असा शब्दरत्नकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे यावर शकाकार पुन्हा अशी शका करतो की, 'क्रियावाचिनो भ्वादयो धातुसज्ञा स्युः' असा जरी प्रकृत सूत्राचा अर्थ केला तरी, 'वा' या निपाताने विकल्परूप क्रिया प्रतीयमान-बोधित-होत असल्यामुळे, म्हणजे 'वाति' याचा 'विकल्पयति' असा अर्थ होणे शक्य असल्यामुळे, 'वा' या निपाताला धातुसज्ञा होणे टाळता येत नाही. या शकेवर शब्दरत्नकार असे उत्तर देतात की) जिचा साध्यत्वरूपाने बोध होतो, म्हणजे जो सिद्ध नसून साध्यावस्थेत आहे, तिला क्रिया म्हणतात व 'साध्यत्वम्' या पदाचा 'उत्पाद्यमानत्वम्'-म्हणजे ज्याची उत्पत्ति हाणे चालू आहे-असा अर्थ आहे या विषयासंबंधाने इतर ग्रन्थान-मञ्जूषेन व उद्योतान-विस्तृत चर्चा केली आहे ('वा' या निपाताचा 'विकल्प' असा अर्थ आहे, तो साध्य नसून सिद्ध आहे म्हणून विकल्पार्थवाचक 'वा' या निपाताला क्रियावाचक मानता येत नाही आणि त्यामुळे त्याला धातुसज्ञा होऊ शकत नाही. साराश प्रकृत सूत्राचे व्याख्यान करिताना 'क्रियावाचिनः' हें पद घालणे आवश्यक आहे आणि दीक्षितानी ते पद व्याख्यानात घातले असल्यामुळेच, 'वा' या निपाताला धातुसज्ञा हाण्याची आपत्ति टळते असा शब्दरत्नकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे या विषयासंबंधाने 'क्रियावाचिनः किम्? । विकल्पार्थकवाशब्दस्य निपातस्य धातुत्वेऽप्रातिपदिकत्वान् सुबभावे पदत्वानापत्ते, तदुक्तौ तु न दोष, वार्थस्य विकल्पस्य भूतभविष्यत्कालमन्वन्धाभावेन क्रियान्वाभावान् ।' असे शब्देन्दुसोमरान म्हटले आहे आता 'भ्वादयः किम्? । हिदक्, पूषक् इत्याद्यभ्ययाना...मा भून्' असे जें मनोरमैत म्हटले आहे त्यावर

शकाकार अशो शका करतो की, 'हिरक्, पृथक्' हे निपात क्रियावाचक नसल्यामुळे त्यांना धातुसज्ञा होऊ शकत नाही आणि म्हणून ते शब्द जरी 'क्रियावाचिन' याचे प्रत्युदाहरण मानता येऊ शकतात तरी 'भ्वादय किम्' याचे ते शब्द प्रत्युदाहरण ठरू शकत नाहीत या शकेवर शब्दरत्नकार असे उत्तर देतात की, 'हिरक्, पृथक्' इत्यादि अव्ययाचे क्रियेशी सामानाधिकरण्य होत असल्यामुळे, व हे निपात लिङ्ग, सख्या इत्यादिकाशी अन्वित होत नसल्यामुळे त्यांच्या अर्थाचे ठिकाणी क्रियात्व आहे असे (दीक्षितानी) मानले आहे. हे शब्द क्रियावाचक मानले असल्यामुळे जरी याना प्रातिपदिकसज्ञा होऊ शकत नाही तरी ('अव्ययसर्वनाम्नामकच' सू २०२६ या सूत्राने होणारा) 'अकच्' प्रत्यय त्यांना व्हावा एवढ्याकरिता त्यांचा अव्ययात पाठ केला असावा म्हणून त्या अव्ययात केलेल्या पाठाच्या सामर्थ्याने या निपाताना धातुसज्ञा होऊ शकत नाही हे म्हणणे चूक ठरते. (सारांश दीक्षिताच्या मताप्रमाणे जरी 'हिरक्, पृथक्' इत्यादि निपात क्रियावाचक ठरताना तरी, ते धातुपाठात पठित नसल्यामुळे त्यांना धातुसज्ञा होत नाही आणि म्हणून 'भ्वादय किम्' याचे ते शब्द प्रत्युदाहरणरूपाने मनोरमता दिले आहेत क्रियावाचिनो भ्वादयो धातुसज्ञा स्यु' असे जे प्रकृत सूत्राचे कौमुदीत व्याख्यान केले आहे त्यातून 'भ्वादय' हे पद गाळल्यास, बरोच क्रियावाचक निपाताना धातुसज्ञा होण्याची आपत्ति येते पण ते पद त्या व्याख्यानात घातले असल्यामुळे ती आपत्ति दळते आता येथे अशो शका करण्यात येते की, दीक्षितानी प्रकृत सूत्राचे व्याख्यान करिताना 'भ्वादय' हे जे पद घातले आहे ते गाळल्यास, जर 'हिरक्' इत्यादि निपाताना धातुसज्ञा होण्याची आपत्ति येईल हे बरोबर मानले तर, हे निपातधातुसज्ञक ठरल्याने, 'अर्थवदधानुप्रत्यय प्रातिपदिकम्' सू १७८ या सूत्रात 'अधातु' असा प्रतिषेध असल्यामुळे, त्यांना प्रातिपदिकसज्ञा होणार नाही व त्यामुळे त्यातून

आपोप्रापच मुबुत्ति होणार नाही मग असे अमून देसोस
 त्यांचा अध्ययान पाठ को केडा आहे ? या शबेवर असे उत्तर
 देण्यात येते की, त्या शब्दाना अध्ययना द्वावी व त्यायोगाने
 त्या शब्दाहून 'अक्' प्रथय द्वाया एवढ्याच वरिता त्याचा
 अध्ययान पाठ केला आहे. परंतु त्याचा अध्ययान पाठ केला
 अमन्यामुळे त्या पाठाच्या सामर्थ्याने त्या शब्दाना धातुमत्ता होत
 नाहीत जे शिबेक वैयाकरणाने म्हणणे आहे ते बरोबर नाही
 त्याचा धातुमत्ता होत नाही याचे पुरे पारण हे आहे की, ते
 धातुशास्त्रात पठित नाहीत आणि अशा रीतीने ते शब्द 'भ्यादय रिम्'
 याचे प्रथयदाहरण मानता येतात असा दोशिताच्या म्णथाचा आशय
 आहे अम शब्दरत्नाकर म्हणतात या बरोबर पत्नीत 'द्वयभिमानी'
 ही जी अरिप्रदानं वरं पत्नी आता त्याचे कारण शब्दरत्नाकर
 पत्नीत पत्नीत देतात) 'हिरम्' इत्यादि शब्दांचा शिबान्तराची
 अनेका म्णान्तेने शिबान्तरा आहेत असे मानता येत नाही
 असे बोगी म्हणतात, दोशित मनोरमंत 'शिबे' हे दुसरे उदाहरण
 देतात (मानता 'हिरम्' इत्यादि शब्दांच्या शिबान्तरा सामर्थ्या
 शिबेचा बाध होत नमन्यामुळे व त्यांचा शिबान्तराची आशान्ता
 अमन्यामुळे, ते शब्द देसोस 'शिबान्तरा रिम्' याचच प्रथयदाहरण
 मानता येतात आणि म्हणून ते शब्द शिबान्तरा टग अमन्यामुळे
 'भ्यादय रिम्' याचे ते शब्द याच प्रथयदाहरण टग शब्द मालीत

होत नाही (शुकाकाराची शका अशी आहे की, जो शब्द केवळ क्रियावाचक असतो त्यालाच धातुसज्ञा होते पण 'शिश्ये' हा शब्द केवळ क्रियावाचक नसून परोक्षभूतकालाचा देखील वाचक आहे आणि म्हणून त्याला धातुसज्ञा होण्याची आपत्तीच येत नाही या शक्येवर शब्दरत्नकार असे उत्तर देतात की, 'क्रियात्वक्रियाकालमद्रव्याकारकेति पञ्चक धान्वयं, तिद्ध तु घोनक' या वचनान्वये 'काल' देखील धातूचा अर्थ ठरतो म्हणून 'शिश्ये' या शब्दाने जरी क्रियेचा व तसेच कालाचा देखील बोध होतो तरी, त्यायोगाने त्याचे क्रियावाचकत्व नाहीसे होत नाही व प्रकृत सूत्राचे जे व्याख्यान वेडे आहे त्यातून 'भ्वादय' हे पद ग्राह्यत्वात्, 'शिश्ये' या शब्दाच्या धातुसज्ञा होण्याची आपत्ति येते परंतु व्याख्यानांत ते पद धातुल असल्यामुळे व धातुघाटान 'शिश्ये' हा शब्द पठित नसल्यामुळे, त्याला धातुसज्ञा होण्याची आपत्ति टळते आणि अशा रीतीने 'भ्वादय किम्' याचे 'शिश्ये' हे योग्य प्रत्युदाहरण ठरते असा शब्दरत्नकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे) 'शिश्ये' हा शब्द धातु मानल्यास, 'आदेच उपदेशेऽशिति' सू २३७० या सूत्राने त्या शब्दातील अन्त्य एकाराचे जागी आकारादेश होण्याची आपत्ति येते वरील सूत्राने होणारे आन्वकार्य कोणत्याहि परनिमित्तामुळे होणारे नसून धातुसज्ञानिमित्तक कार्य आहे हे अपरी स्पष्ट आहे ('शिश्ये' हे परिनिष्ठित लिट्काराचे रूप असल्यामुळे त्याच्यापुढे सिद्धिप्र प्रत्यय येण्याचा समभवच नाही व त्यामुळे त्यातील अन्त्य एकाराचे जागी आकारादेश होण्याची आपत्तिच येत नाही असे कोणी म्हटल्यास, त्यावर शब्दरत्नकार असे उत्तर देतात की, वरील सूत्रान्वये आत्व होण्याकरिता सिद्धिप्र प्रत्यय पुढे असण्याची मुळाच आवश्यकता नाही, कारण भाष्यकारानी त्या सूत्रातील 'अशिति' हा पर्युदास मानला नसून प्रसज्यप्रतिषेध मानला आहे व 'अशिति' या पदाचा 'सिद्धिप्र प्रत्यये परे' असा अर्थ न करिता 'शिति न' असा त्या

आपोआपच सुबृत्पत्ति होणार नाही मग असे असून देखील त्याचा अव्ययात पाठ का केला आहे ? या शकेवर असे उत्तर देण्यात येते की, त्या शब्दाना अव्ययसज्ञा व्हावी व त्यायोगाने त्या शब्दाहून 'अकच्' प्रत्यय व्हावा एवढ्याच करिता त्याचा अव्ययात पाठ केला आहे. परंतु त्याचा अव्ययात पाठ केला असल्यामुळे त्या पाठाच्या सामर्थ्याने त्या शब्द ना धातुसज्ञा होत नाही हे जे कित्येक वैयाकरणांचे म्हणणे आहे ते बरोबर नाही त्यांना धातुसज्ञा होत नाही याचे खरे कारण हे आहे की, ते धातुगाठात पठित नाहीत आणि अशा रीतीने ते शब्द 'भ्वादय किम्' याचे प्रत्युदाहरण मानता येतात असा दीक्षिताच्या म्हणण्याचा आशय आहे असं शब्दरत्नकार म्हणतात या बरोबर पक्तीत 'इत्यभिमान' ही जी अरुचिप्रदर्शक पदं घातली आहेत त्याचे कारण शब्दरत्नकार पुढीच पक्तीत देतात) 'हिरूक्' इत्यादि अव्ययाना क्रियान्तराची अपेक्षा असल्यामुळे ते क्रियावाचक आहेत असे मानता येत नाही असे वींगो म्हटल्यास, दीक्षित मनोरमंत 'शिष्ये' हे दुसरे उदाहरण देतात (सारांश 'हिरूक्' इत्यादि शब्दाच्या अर्थापासून साध्यरूप क्रियेचा बोध होत असल्यामुळे व त्यांना क्रियान्तराची आकाशा असल्यामुळे, ते शब्द देखील 'क्रियावाचिन किम्' याचेच प्रत्युदाहरण मानता येतात आणि म्हणून ते शब्द क्रियावाचक ठरत असल्यामुळे 'भ्वादय किम्' याचे ते शब्द योग्य प्रत्युदाहरण ठरू शकत नाहीत परंतु ते शब्द क्रियावाचक असते तरच ते 'भ्वादय किम्' याचे योग्य प्रत्युदाहरण मानता येऊ शकले असते, आणि ही अरुचि मानत घेऊनच दीक्षितानी 'शिष्ये' हे दुसरे उदाहरण दिले आहे असा शब्दरत्नकाराच्या म्हणण्याचा भावार्थ आहे) 'काल' हा देखील धातूचा अर्थ असल्यामुळे 'शिष्ये' हा शब्द क्रियावाचक मानण्यात काही अडचण येत नाही, म्हणजे त्या शब्दाने जरी परोक्षमूल कालाचा देखील बोध होतो तरी त्यायोगाने त्याचे क्रियावाचकत्व नष्ट

होत नाही (शकाकाराची शका अशी आहे की, जो शब्द केवळ क्रियावाचक असतो त्यालाच धातुसज्ञा होते पण 'शिश्ये' हा शब्द केवळ क्रियावाचक नसून परोक्षभूतवालाचा देखील वाचक आहे आणि म्हणून त्याला धातुसज्ञा होण्याची आपत्तीच येत नाही या शक्येवर शब्दरत्नकार अस उत्तर देतात की, 'क्रियात्वक्रियाकालमङ्ग्याकारवेति पञ्चक धात्वर्थ, तिद् तु द्योतक' या वचनावर्ये 'कार' देखील धातूचा अर्थ ठरतो म्हणून 'शिश्ये' या शब्दाने जरी क्रियेचा व तसेच कालाचा देखील बोध होता तरी, त्यायोगाने त्याचे क्रियावाचकत्व नाहीमि होत नाही व प्रकृत सूत्राचे जे व्याख्यान केले आहे त्यातून 'भ्वाद्य' हे पद गाढल्यास, 'शिश्ये' या शब्दाने धातुसज्ञा होण्याची आपत्ती येते परंतु व्याख्याताने ते पद धातूचे असल्यामुळे व धातुपाठात 'शिश्ये' हा शब्द पठित नसल्यामुळे, त्याला धातुसज्ञा होण्याची आपत्ती टळते आणि अशा रीतीने 'भ्वाद्य किम्' याचे 'शिश्ये' हे षोष् प्रत्युदाहरण ठरते असा शब्दरत्नकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे) 'शिश्ये' हा शब्द धातु मान्यास, 'आदेश उपदेशोऽशिति' सू २३७० या सूत्राने त्या शब्दातील अन्त्य एकाराचे जागी आकारादेश होण्याची आपत्ती येते वरील सूत्राने होणारे आत्वकार्य कोणत्याहि परनिमित्तामुळे होणार नसून धातुसज्ञानिमित्तक कार्य आहे हे अगदी स्पष्ट आहे ('शिश्ये' हे परिनिष्ठित लिट्काराचे रूप असल्यामुळे त्याच्यापुढे सिद्धित प्रत्यय येण्याचा संभवच नाही व त्यामुळे त्यातील अन्त्य एकाराचे जागी आकारादेश होण्याची आपत्तीच येत नाही अस कोणी म्हटल्यास, त्यावर शब्दरत्नकार असे उत्तर देतात की, वरील सूत्रान्वये आत्व होण्याकरिता सिद्धित प्रत्यय पुढे असण्याची मुळीच आवश्यकता नाही, कारण माप्यकारानी त्या सूत्रातील 'अशिति' हा पर्युदास मानला नसून प्रसज्यप्रतिषेध मानला आहे व 'अशिति' या पदाचा 'सिद्धिप्रै प्रत्यये परे' असा अर्थ न वरिता 'शिति न' असा त्या

पदाचा अर्थ केला आहे त्यामुळे 'आदेच' सू २३७० या सूत्राचा असा अर्थ होतो की, उपदेशात-घातुपाठात-पठित असलेल्या एजन्त घातुपुढे शित् प्रत्यय आल्यास, त्यातील अन्त्य एच्चे जागी आकारादेश होत नाही, पण एजन्त घातुपुढे शिद्धिन्न प्रत्यय असो वा नसो, त्यातील अन्त्य एच्चे आत्व होतेच त्यामुळे 'शिश्ये' या शब्दापुढे जरी शिद्धिन्न प्रत्यय न आला तरी त्यातील अन्त्य एकाराचे जागी आकारादेश होण्याची आपत्ति येतच आता येथे असा शक्य करण्यात येते की, 'शिश्ये' या क्रियावाचक तिङन्ताला धातु मानले तरी, 'उक्तार्थानामप्रयोग' या न्यायान्वये 'शिश्ये' या शब्दाहून पुन्हा तिवादि प्रत्यय होण्याची मुळीच आपत्ति येत नाही व उपदेशात-घातुपाठात-'शीः स्वप्ने' असा धातु पठित असून 'शिश्ये' हा शब्द धातुपाठात पठित नसल्यामुळे व असा रीतीने 'शिश्ये' हा शब्द उपदेशाचा-आद्योच्चारणाचा-विषय ठरत नसल्यामुळे आणि 'आदेच उपदेशे' या सूत्रात 'उपदेशे' या पदाचे ग्रहण केले असल्यामुळे, 'आदेच उपदेशे' हे सूत्र 'शिश्ये' या शब्दाला लागू पडत नाही व त्यामुळे त्याच्या अन्त्य एकाराच आत्व होण्याची आपत्तीच येत नाही (अशी कोणी शक्य केल्यास, ती शक्य याग्य मानून) कित्येक वैधाकरण असे म्हणतात की, 'शिश्ये' या उदाहरणात वास्तविक 'ए' या प्रत्ययालाच धातुमज्ञा होण्याची आपत्ति येते, 'शिश्ये' या तिङन्ताला उपदेश-आद्योच्चारण मानता येत नसल्यामुळे, त्याचे टिकाणी आन्वाचो प्राप्तीच होत नाही (सारास 'शिश्ये' हा शब्द धातुपाठात पठित नसल्यामुळे, जरी तो उपदेशाचा-आद्योच्चारणाचा-विषय हाऊ शकत नाही तरी, 'लिट्स्तज्ञयोरेशिरेच्' सू २०४१ या सूत्रान 'एच् = ए' हा पठित असल्यामुळे तो आद्योच्चारणाचा विषय ठरतो आणि 'मावे' या अर्थामध्ये झालेला तो प्रत्यय क्रियावाचक असल्यामुळे, त्यालाच धातुमज्ञा होऊ शकते आणि त्याला व्यपदेशिव-द्राधाने एजन्त मानता येत असल्यामुळे त्याचेच आत्व होण्याची

आपत्ति येते परतु 'ए' हा शब्द प्रत्यय धातुपाठात पठित नमल्यामुळे व अशा रीतीने तो 'भ्वादि' ठरत नमल्यामुळे, त्याला, प्रकृत सूत्राचे जें व्याख्यान केले आहे त्या व्याख्यानान्वये, धातुसमा होण्याची आपत्ति टळते. म्हणून 'भ्वादय किम्' याचे 'शिश्ये' हे प्रत्युदाहरण न ठरता त्याच्या अन्ती असलेला 'ए' हा प्रत्ययच प्रत्युदाहरण मानता येतो असा त्या व्याकरणाच्या म्हणण्याचा भावार्थ आहे)

शब्दरत्न—ननु दृष्टे प्रकृतसूत्रे धातुग्रहणासम्बन्ध उक्तो भाष्ये, इति न तद् धातुत्वनिमित्तकम्, किं चाशित्तीति प्रसज्यप्रतिषेधेऽपि शित्परत्वयोरप्यस्यैवात्वविधानाश्रायात्वप्रसक्तिः । अपि च चासादृश्य-मन्यानभिहितक्रियावाचकत्वेनेति न दोषोऽत आह—चेति । सूत्रशेष-भाष्योक्तेषु 'आणवयति' 'घट्टयति' इत्यादिषु च धातुत्वे शास्त्रविषयतया साधु त्वापत्तिरिति तद्व्यावृत्तये तदिति भावः । उदित्करणेनेति । इदमुपलक्षणम्, तत्प्रकृतिकचल्यनुवादेनाडविधानेन, सार्वधातुके परे विकरणविधानेन च धातुत्वम् । "जुचइप्रथ्य" इत्यत्र पठितजो. "जपजभ" इत्यत्र पठित 'पसः' ऋतिप्रभृतीनां च वेदाच्चिद्धात्वधिकारविहितकार्योद्देश्यत्वाद् बोध्यम् । एतेष्वस्य तस्य तेषां पाठस्य अंशोऽनुमीयते इति भावः । मंत्रेयाद्यन्यसमतं समाधिमाह—बहुलमिति ॥

(आता 'धातुत्वनिमित्तकञ्चेति स्पष्टमेव' व 'अथच प्रत्ययस्यैव धातुत्वापत्तिर्बोध्या' असे जें वर शब्दरत्नात म्हटले आहे त्यावर अशा शका करण्यात येते की,) पष्ठाध्यायात पठित असलेल्या 'आदेच उपदेशे' या सूत्रात भाष्यकारांनी 'धातो' या पदाचे ग्रहण होऊ शकत नाही असे म्हटले असल्यामुळे, त्या सूत्राने आत्व हाण्यास धातुत्व निमित्ताची आवश्यकता आहे असे मुळीच मानता येत नाही ('आदेच उपदेशे' ६-१-४५ हे सूत्र तृतीयाध्यायात पठित असलेल्या 'धातो' सू. २८२९ या अधिकारात पठित नसून पष्ठा-ध्यायात पठित आहे 'धातो' हा अधिकार तृतीयाध्यायाच्या

अखेरपर्यंतच चालू आहे म्हणून ते सूत्र घात्वधिकाराच्या बाहेर पठित असल्यामुळे, त्यात 'धातो' हे पद अनुवृत्त होऊ शकत नाही 'लिटि घातोरनभ्यासस्य' या पूर्व सूत्रातून 'धातो' या पदाची अनुवृत्ति करता येईल, पण त्या सूत्राच्या व 'आदेच उपदेशे' या सूत्राच्यामध्ये 'प्यङ् मम्प्रभारणम्' हे सूत्र पठित असल्यामुळे व मूत्रान 'धातो' हे पद अनुवृत्त करणे अशक्य असल्यामुळे, 'आदेच उपदेशे' या पुढील सूत्रात त्या पदाची मण्टक-प्लुतीनेच अनुवृत्ति करता येणे शक्य आहे पण तशा रीतीने अनुवृत्ति करणे हा दोष मानला असून भाष्यकारानी तशा रीतीने त्या सूत्रात 'धानो' या पदाची अनुवृत्ति केली नाही त्या सूत्रावरील भाष्यात भाष्यकारानी 'प्रातिपदिकप्रतिषेध'—म्हणजे 'प्रातिपदिकाना प्रतिषेधो वक्तव्य' असे वार्तिक पठित करून पुढे भाष्यकार असे म्हणताना की, तसा प्रतिषेध करण्याची काही गरज नाही व त्याचे कारण सांगताना भाष्यकार 'घात्वधिकारान् प्रातिपदिकस्याप्राप्ति' हे वार्तिक पठित करून असे म्हणताना की, 'घात्वधिकारात् प्रातिपदिकस्याच न भविष्यति । घातारिति वर्तते । क्व प्रकृतम् ? । लिटि घातोरनभ्यासस्येति । अथापि निवृत्तम् । एवमप्यदोष । उपदेशो इ युच्यते, उद्देशश्च प्रातिपदिकाना नोपदेश ।' या भाष्यावरून हे स्पष्ट होत की, 'आदेच' या सूत्रात 'धाता' हे पद अनुवृत्त किंवा सवद्ध नाही आणि म्हणून आत्व होण्यास घातुरूप निमित्ताची आवश्यकता आहे, म्हणजे ज्याला घातुसज्ञा आहे त्यालाच होणारं आत्वकार्य आहे, अस मानता येत नाही त्यामुळे प्रकृत सूत्राच्या व्याख्यानानातून 'भ्वाद्य' हे पद गाळल्यास, जरी 'शिश्ये' या तिङन्नाला घातुसज्ञा होण्याचा समव असला तरी, घातुसज्ञानिमित्तक आत्वकार्य नसल्यामुळे, त्या सज्ञेच्या निमित्तामुळे 'शिश्ये' यातील अन्त्य एकाराचे आत्व होण्याची आपत्ति येते हे म्हणणे योग्य ठरत नाही त्या एकाराचे आत्व वा होत नाही याचे कारण पुढील

पक्तीत सागतात) दुसरें अमे की, 'अदिच उपदेशोऽशिति' या सूत्रातील 'अशिति' हा (पर्युदास न मानता) प्रसज्यप्रतिषेध मानला तसे ('विप्रयोगस्यापि सयोगवत् तादृशार्थोपस्थितिजनकत्वमेव' या न्यायान्वये) ज्याच्यापुढें शिन् प्रत्यय येण्याचा संभव असता तशाचेच ठिकाणी आच होण्याचे विधान केले असल्यामुळे, 'शिर्ये' या उदाहरणात आचकार्याची प्राप्तीच होत नाही, (कारण 'शिर्ये' हे निवृत्त पद असल्यामुळे व तसच 'ए' हा प्रत्यय असल्यामुळे, त्याच्यापुढें सार्वधातुक शिन् प्रत्यय येणे असंभवनिय आहे आणि म्हणून 'ए' चे आच होण्याची प्राप्तीच नाही) आणि असे की, वामादृश्य-क्रियावाचकत्व-अशाचेच ठिकाणी संभवने की, जे इतर शब्दाने सांगितलेल्या क्रिया अनुवाद करणारा नमून स्वतः क्रियावाचक असतो ('शिर्ये' हा निवृत्त किंवा धातूक 'ए' हा लिटाचा प्रत्यय क्रियावाचक नमून, 'शाद्' धातु क्रियावाचक ना व त्या क्रियावाचक धातूच्या अर्थाचा केवळ अनुवाद करणारे 'शिर्ये' हा लिटित व त्यातील 'ए' हा प्रत्यय आहत म्हणून याना वास्तविक धातुसहा होऊच शकत नाही त्यामुळे व तसेच वर सांगितल्याप्रमाणे त्याच्यापुढें सार्वधातुक शिन् प्रत्यय येणे असंभवनीय असल्यामुळे 'ए' चे आच होण्याची प्राप्तीच येत नाही असा शकाकाराच्या म्हणण्याचा अभिप्राय आहे हो शका असाय नाही, आणि हा अर्थच मग धरूनच दाखितानी 'भावायति तस्य च मा भूत या मनोरमेणल पक्तीत 'च' हें पद मुहाम धातुल आहे असे दाखवूनकार पुढीक पक्तीत सागतात व त्या पदाची अवयवता दाखवितात) 'भूवादयो धातव सू १-३-१' या सूत्रावरील भाष्याच्या अखेराम 'आणयति, वट्टयति' इत्यादि ज्या शब्दांचा निर्देश केला आहे-याना धातुपणा झाल्यास ते शब्द व्यकरणशास्त्राचे विषय होऊन तसे (प्राकृत भाषेत वृद्ध असलेले अगृह्य) प्रयाग साधु ठरण्याचा अपाति येई ३ आणि म्हणून त्या अपातीचे निवारण करण्याकरिता व तथा

अमाधु प्रयागाना धानुसजा न व्हावी यावरिता 'भूवादयो घानव' सू १८ या सूत्रात् 'भूवादय' हे पद व त्या सूत्राचे व्याख्यान करिताना वीमृदीत 'भूवादय' हे पद मृदाय घातले आहे असा मनोरमेच्या वरील पक्कीतील 'च' या शब्दाचा भावार्थ आहे (प्रकृत सूत्रावरील भाष्यात भाष्यकार म्हणतात 'भूवादिषाठ' कर्तव्य । किं प्रयाजनम् ? । प्रातिरदिकाणव-य यादिनिवृत्त्यर्थं । प्रातिपदिकनिवृत्त्यर्थं, जाणवय यादिनिवृत्त्यर्थंश्च । के पुनराणवय-त्यादय ? । आणवयति वट्यति, वड्ढतीति ।' माराश 'हिष्क, पृथक् ही अर्थे व तस्य 'शिष्ये' हे निवृत्त पद 'भूवादय किम्' याची याग्य प्रयुदाहरणे टरत नसल्या तरी 'आणवयति, वट्यति, वड्ढतीति' इत्यादि प्राकृत भाषेतील त्रिशवाचक शब्द त्याची याग्य प्रयुदाहरण टरतात व या हतूनेच दीक्षितानी भावार्थनिष्ठनम्य च मा भून् या मनोरमेतील पक्कीत च हे पद मृदाय घातले आहे असा मन्दरस्तकाराच्या म्हणण्याचा तात्पर्यार्थ आहे) 'स्तम्भादीना दिक्कणन मोश्याना धानु व ज्ञाप्यन' या मनोरमेतील पक्कीत 'उदिकरगत' हा जो हतु दिला आहे तो उपलक्षणार्थक आहे, म्हणजे सोय घातूना धानु म्हणण्यास तवडाच एक हतु नसून इतर कारण द्याल आहेत (जस्तम्भु' सू २०९१ या सूत्रात निर्दिष्ट असलेल्या) स्तम्भु या सावधानुच्या प्रकृतीपुढे यणान्या चिठ्' चा अनुवाद वस्तु म्या चिठ् च जमी (विकल्पेकरून) 'अट्ट' व्हावा अस विधान बल असण्यामुळे आणि तसच (स्तम्भुस्तुम्भु' सू २१५५ या सूत्रात निर्दिष्ट असल्या 'स्तम्भु, स्तुम्भु, स्तम्भु, स्तुम्भु या सोय घातूने) सावधानुप्रयथ आला असता त्याना ('इन्' किंवा 'इना' हे) विकल्प व्हाव अस विधान बरे असण्यामुळे, वरील दान सूत्रात पठित असल्या त्या बर दिलेल्या शब्दाना धानुसजा हीने ('चिठ् लुठि सू २०२१ या सूत्रात 'घातारवाच' या पूर्व सूत्रातून 'घातो' हे पद अनुवृत्त शत

असत्यामुळें व तसेच विकरणविधायक सूत्रात देखील त्या पदाची अनुवृत्ति असल्यामुळें, ज्याहून 'च्चि' होणे सांगितले आहे किंवा विकरण होण्याचे विधान केले आहे ते घातु अमळच पाहिजेत वर दिलेल्या सोत्र घातूच्या विषयात तसे विधान केले असल्यामुळें ते घातुसन्नक आहेत हे सिद्ध होते) त्याचप्रमाणे 'जुचडकम्प्य' सू ३१३० या सूत्रात पठित असलेल्या 'जु' या सोत्र घातूस व तसेच 'जपजभ' सू २६३८ या सूत्रात पठित असलेल्या 'पस्' या सोत्र घातूस आणि तसेच ('ऋते रोषड' सू २४२२ या सूत्रात पठित असलेल्या) 'ऋति' या सोत्र घातूस आणि पाणिनीय सूत्रात पठित असलेल्या इतर सोत्र घातूस उद्देशून घान्वधिकारात पठित असलेली कार्ये होणे सांगितले असल्यामुळें, ते घातुसन्नक ठरतात हें जाणावे ('जु' या सोत्र घातूहून 'युच्=भन' हा कृत् प्रत्यय होणे सांगितले आहे 'पस्' या सोत्र घातूहून 'यड' किंवा 'यड्लुक्' केला असता, त्याच्या अभ्यासाला 'नुक्' आगम होणे सांगितले आहे 'ऋति' या सोत्र घातूहून 'स्वार्थे ईयड' होणे सांगितले आहे घात्वधिकारात पठित असलेली व घातूना होणारी ही कार्ये त्यांना उद्देशून सांगितली असल्यामुळें, ते सूत्र पठित शब्द जरी घातुपाठात पठित नाहीत तरी घातु आहेत हे स्पष्ट होते हेच इतर सोत्र घातूच्या सबधाने देखील जाणावे) हे सोत्र घातु पूर्वी घातुपाठात पठित असून त्याचा पाठ पुढे नष्ट झाला असे अनुमान करता येत असा दोक्षिताच्या म्हणण्याचा भावार्थ आहे (पण असे अनुमान करण्यात गौरव असल्यामुळें) वीक्षितानी मनोरमेत 'बहुलमेतद्विदर्शनम्' हे दुसरे समाधान सांगितले आहे, व ते मंत्रेय इत्यादि वैयाकरणाना समत असलेल्या पक्षाला घरून सांगितले आहे ('बहुलमेतद्विदर्शनम्' याचा अर्थ असा आहे की, घातुपाठात पठित असलेले भ्वादि घातु हेच केवळ घातु नसून न्या-सैरीज इतर घातु देखील आहेत त्यामुळेंच सूत्रनिर्दिष्ट व वार्तिक-निर्दिष्ट घातूना घातुसज्ञा होण्यात काही अडचण येत नाही.

उदाहरणार्थं 'कण्डवादिभ्यो यक्' सू २६७८ या सूत्राने कण्डवादि-
 गणात् पठित असलेल्या धातूहून 'यक्' प्रत्यय होणे सांगितले आहे.
 हे धातु धातुपाठात् पठित नाहीत तरी पण त्या ३-१-२७ सूत्रावरील
 भाष्यात भाष्यकारानी कण्डवादि हे धातु मानले आहेत त्या भाष्यात
 भाष्यकार म्हणतात—'उभय कण्डवादीनि, धातवश्चैव प्रातिपदिकानि-
 च । आतश्चोभयम्, कण्डूयतीनि हि क्रिया कुर्वणे प्रयुज्यते, अस्ति
 मे कण्डूरिति वेदनाभाष्यस्य सान्निध्ये । अरर आहे—धातुप्रहरणाद्धानुः
 कस्य चासञ्जनादिति । आह चायमिमं दोषं मन्ये धातुविभाषितः
 इति ।' तसेच 'काम्प्रययाशम्' ३-१ ३५ या सूत्रावरील भाष्यात
 'क स्यनेकाज्ग्रहणञ्चलुम्पाद्यर्थम्' हे वार्तिक पठित केले आहे
 'चरुम्' इत्यादि धातु धातुपाठात् पठित नाहीत तरी पण
 वार्तिककाराने न्याया धातु मानले आहे यावरून हे स्पष्ट होणे वी,
 धातुपाठात् पठित असलेल्या धातुखेरीज इतर धातु देखील आहेत
 आणि म्हणूनच कथ्याने प्रकृत सूत्रावरील भाष्याच्या वृत्तीत 'ये
 धातुपाठे पठितास्तेषामेव धातुमज्ञा । तेषां च पाठो नोपलक्ष्यार्थः,
 अदि नु इयत्ताप्रतिज्ञादनाथं । नत्र यदि क्रियावाचो धातुरित्येव लक्षणं
 क्रियेन तर्हि क्षणवयनि वटयतोत्यादीनामनि धातुमज्ञा स्यात् । अथ
 सूत्रपठितानामनन्तर ते धातव इत्युच्येत, तदा तत्रापठितानां न
 स्यात् । तस्माद्भूवादथ इत्युक्तम् । तत्र सूत्रवार्तिकभाष्यगणेषु ये
 पठयन्ते तेजनि सूत्रकारादिप्रामाण्याद्धानुचेनाश्रयगोश ।' असे म्हटले
 आहे भाष्य 'बहुलमेतद्विशिष्टं नम्' या गणसूत्रान्वये धातुपाठात्
 पठित असलेल्या पण सूत्रकार, वार्तिककार व भाष्यकार यानी
 मानलेल्या धातुना धातुमज्ञा वगता येने)

परोरमा—'चारु' अशुभार्थ किन् ? 'पशु' लिङ्ग-
 सख्यान्विन इष्यम् । इह तु स्यादेव—'लोपं नयन्ति पशु मन्यमानाः' ।
 'पशु' इति सम्यगर्थे ॥

('चादयोऽशुभे' सू. २० या सूत्राचा 'अद्रव्यायोऽचादयो

निपातसज्ञा स्यु' असा कौमुदीत अर्थ केला आहे व या पक्तीत) 'अद्रव्याया' हे पद असाकरिता घातले आहे की, 'पशु' या शब्दाचा निपातसज्ञा होऊ नये जें लिट्ग व सन्ध्या यांनी अन्वित होतें त्याला द्रव्य म्हणतात. 'लोघ नयन्ति पशु मन्यमाना' या श्रुतीतील 'पशु' या शब्दाचा निपातसज्ञा होतेंच व त्या 'पशु' शब्दाचा 'सम्यक्' असा अर्थ आहे (चादिगणान 'पशु' हा शब्द पठित आहे व तो शब्द जेव्हा द्रव्याचा वाचक नसतो तेव्हाच त्याचा निपातसज्ञा होतें पण 'पशु' या पुल्लिङ्गी व एकसन्ध्यावाचक शब्दाचा निपातसज्ञा होऊ शकत नाही, कारण लिट्ग व सन्ध्या यांनी अन्वित झालेला तो शब्द द्रव्यवाचक आहे)

शब्दरत्न-सम्यगर्थे इति । न च "लुब्धमृषि नयन्ति पशु मन्यमाना" इति निश्चने 'पशुम्' इति सानुस्वारपाठात् तत्र पठित्वि लुप्तविभक्तिरुक्तं सर्वथाचोति वाच्यम् । 'लोघम्' इत्यनवगतमिति तद्भाष्योक्त्या तन्मात्रनिर्णायके निश्चते, पशुशब्दानेज्ययापाठे मानाभावात् । स्पष्ट चेदं प्रकृतमूत्रे हरदत्तग्रन्थे, दशधाती माधवग्रन्थे चेति दिक् ।

'लुब्धमृषि नयन्ति पशु मन्यमाना' या निश्चनानील पाठान 'पशु' असा अनुस्वारयुक्त पाठ असल्यामुळे मनोरमैत दिनेश्वरा श्रुतीतील 'पशु' हा शब्द लुप्तविभक्तिरुक्त, म्हणजे त्यांत द्वितीया विभक्तीच्या प्रत्ययाचा लोप झाला आहे, व तो शब्द द्रव्यवाचक आहे असा समज नये, कारण त्या निश्चनावरील भाषात 'लोघम्' या शब्दाचा अर्थ अज्ञान आहे असे म्हट्टे असल्यामुळे व त्या शब्दाचा अर्थ निश्चिन करण्यापुरतेच तें निश्चित प्रमाण असल्यामुळे, 'पशु' या शब्दाचा 'पशुम्' असा भिन्न मानुस्वार पाठ मानण्यास काहीच प्रमाण नाही प्रकृत मूत्रावरील हरदत्ताच्या व्याख्यानानुसार व तसेच माधवीय धातुवृत्तीत 'इन्' धातूचे व्याख्यान करिताना माधवाने जें म्हटले आहे त्यावरून देखील हेच सिद्ध होतें ('लोघ

नयन्ति पशु मन्यमाना ' ही ऋग्वेदाच्या तृतीय मण्डलातील ५३ व्या सूक्तातील तेविसावी ऋचि आहे या ऋचीवर 'लुब्धमृषि नयन्ति पशु मन्यमाना ' असे निरुक्त आहे या निरुक्तावरील भाष्यात 'लोधम् इति एतदनवगतम् । लुब्धम् इत्यवगम ।' असे म्हटले आहे या भाष्याचा अर्थ हा आहे की, 'लोधम्' या शब्दाचा अर्थ अज्ञान असल्यामुळे, निरुक्तकाराने त्या शब्दाचा 'लुब्धम्' असा अर्थ सांगितला आहे त्या भाष्यात असे मुळीच म्हटले नाही की, 'पशु' या शब्दाचा देखील अर्थ अज्ञान असल्यामुळे, निरुक्तकाराने त्या शब्दाचा 'पशुम्' असा अर्थ सांगितला आहे त्या भाष्यावरून हे स्पष्ट होते की, वरील निरुक्त 'पशु' या शब्दाच्या अर्थाचे निर्णायक नमून, केवळ 'लोधम्' या शब्दाच्या अर्थाचेच निर्णायक आहे व तेवढ्यापुरतच ते निरुक्त प्रमाण आहे म्हणून त्या निरुक्तात आडळणारा 'पशु' असा सानुस्वार पाठ प्रमाण मानता येत नाही व लेखकाच्या प्रमादांमुळे तसा अशुद्ध सानुस्वार पाठ झाला असावा असा शब्दरत्नकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे 'दृशिर् प्रेक्षणे' या धातूवरील वृत्तीत माघवाने 'पशु । अत्रिदृशि'—उणादिगू २७—उत्पुप्रयय पशादेशश्च । यदायमसत्त्ववचनस्मदा चादिस्वाभिपातत्व, यथा लाघ नयन्ति पशुमन्यमाना इति, पशु सम्यगिति ह्यनार्थं' असे म्हटले आहे तसेच प्रकृत मूत्रावरोक्त पदमञ्जरीत हरदत्ताने दमोल 'क्व तर्हि वर्तमान पशुशब्दोऽगत्ववचनो भवति, दृश्ये, लाघ नयन्ति पशु मन्यमाना इत्यत्र दृश्येन मनन विशेष्येने दर्शन-मतन्मननम्, सम्यक् मन्यमाना इत्यर्थं' असे म्हटले आहे या वरील दाहो ग्रन्थान मनोरमैत दिलेल्या श्रुतीतील 'पशु' हा शब्द लुप्त-विभक्तिव द्रव्यवाचक मानला नमून अद्रव्यवाचि निपातच मानला आहे व त्या शब्दाचा 'सम्यक्' असाच अर्थ दिला आहे यावरून हे स्पष्ट होत की, निरुक्ताने आडळणारा 'पशु' असा सानुस्वारपाठ लेखकप्रमादांमुळे झाला आहे यासाठी 'लुब्धमृषि नयन्ति पशु मन्य-

माना 'असा निम्नताचा शुद्ध पाठ ममजावा असे शब्दग्लनवागच्या म्हणण्याचे तात्पर्य आहे)

मनोरमा—“उपसर्गाः” निम्, दुम् इति सान्नी, “निमस्तपती” इति निर्देशान् अयोगवाहानामविशेषेण प्रकरणे ‘निष्कृतम्’ ‘दुष्कृतम्’ इत्यादाहरण्य “इदुदुपथस्य सकारस्य यो विसर्जनीयः” इति भाष्यकारोक्तेश्च । “उपसर्गस्यायनी” इति सूत्रे घामनोऽप्येवम् । “निरः कुपः” “सुदुरोरधिकरणे” इति निर्देशाद्रेफान्तावपीति तत्रैव सूत्रे हरदत्तः ॥

(‘गतिश्च’ सू २३ या सूत्रावरील वामुदीन पठित केलेले)
 ‘निम्, दुम्’ हे उपसर्ग मान्त आहेत, कारण ‘निमस्तपती’ सू २६०३ या सूत्रान ‘निम्’ असा मान्त निर्देश केला आहे, आणि तसेच ‘अयोगवाहानामविशेषेण’ या प्रकरणान ‘निष्कृतम्, दुष्कृतम्’ ही उदाहरणे देऊन भाष्यकारानी ‘इदुदुपथस्य सकारस्य यो विसर्जनीयः’ असे म्हटले आहे (‘ह्यवरट्’ या शिवसूत्रावरील भाष्यान अयोगवाहाचा ‘अट्’ व ‘शर्’ प्रत्याहारान पाठ करावा असे प्रथम मागून पुढे भाष्यकार म्हणतात—‘अथवाऽविशेषेणोपदेशं कर्तव्यं । किं प्रयोजनम् ? । अविशेषेण अयोगान्धामज्ञानोऽत्यद्विवचनस्यानिवद्भावप्रतिषेधा’ । व ही जी पाच प्रयोजने मागितली आहेत त्यापैकी द्वितीय प्रयोजनाचे, म्हणजे अधामज्ञेचे, व्याख्यान करिताना भाष्यकार म्हणतात—‘उपधासज्ञा च प्रयोजनम् । दुष्कृतम् निष्कृतम् । निष्कृतम् दुष्कृतम् । इदुदुपथस्य चात्रयस्य इति यत्र सिद्धं भवति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । नैदुदुपथप्रहणेन विसर्जनीयो विरोष्यते । किं तर्हि । सकारो विरोष्यते । इदुदुपथस्य सकारस्य यो विसर्जनीय इति ।’ या वरील भाष्यान ‘दुष्कृतम्, निष्कृतम्, दुष्कृतम्’ ही जी साय उदाहरणे दिली आहेत त्यात असलेले उपसर्ग ‘निर्, दुर्’ असे रेफान्त मानल्यास, रेफाचे जागी झालेल्या विसर्गाचे प व होकार नाही, कारण सकाराचे जागी झालेल्या विसर्गाचेच ‘इदुदुपथस्य’ सू १५५ या सूत्रान्वये

एव होऊ शकते असे वरील भाष्यात सांगितले आहे या भाष्यावरून
 हें स्पष्ट होत की, 'निम्, दुस्' असे सान्त उपसर्ग आहेत.) उपसर्ग-
 स्यायतो' सू ८-२-१९ या सूत्रावरील वाशिकावृत्तीत वामनाने
 देखील असेच म्हटले आहे (त्या वृत्तीत वामनाने 'दुम् निस् इत्येत-
 योस्तु एत्वस्यासिद्धत्वाल्लत्वेन नैव भवितव्यम् । निरयणम् दुरयणम्'
 असे म्हटले आहे या वृत्तीत देखील 'निस् दुम्' असा सान्त उपसर्गाचा
 निर्देश केला आहे यावरूनहि हे सिद्ध होते की, 'निस् दुम्' असा
 सान्त उपसर्ग देखील आहेत) 'निर कुप' सू २५६० या सूत्रात
 व तसेच 'सुदुरोरधिकरणे'—सू २९६५ वरील वार्तिक—या वार्तिकात
 'निर् दुर्' असा अनुक्रमे निर्देश असल्यामुळे, 'निर् दुर्' असे रेफान्त
 उपसर्ग देखील आहेत असा त्याच सूत्रावरील पदमञ्जरीत हरदत्ताने
 म्हटले आहे. ('उपसर्गस्यायतो' सू ८-२-१९ या सूत्रावरील
 पदमञ्जरीत 'ननु च निर कुप, सुदुरोरधिकरणे इति निर्देशात्
 रेफान्तावप्युपसर्गौ स्त, तौ वचनस्यावकाशा इति कथं व्यवधाने
 भवति' इत्यादि हरदत्ताने म्हटले आहे मारास 'निस्, दुस, निर्,
 दुर्' असा दोन्ही प्रकारचे, म्हणजे सान्त व रेफान्त, उपसर्ग आहेत
 हे मनारमैनील व्याख्यानावरून स्पष्ट होते)

शब्दरत्न—वामनोऽप्येवमिति । तत्र हि 'दुम् सान्त'
 इति तेनोक्तम् ॥

'वामनोऽप्येवम' असे जें मनोरमैत म्हटले आहे त्याचें कारण
 हे की, 'उपसर्गस्यायतो' ८-२-१९ या सूत्रावरील वाशिकावृत्तीत
 'दुम् सान्त' असे वामनाने म्हटले आहे (वामनाचे म्हणजे वर
 मनारमैत दिलेंच आहे)

॥ सज्ञाप्रकरण समाप्तम् ॥